

**OSMANLI DEVLETİNDEN GÜNÜMÜZE TEMEL
HAK VE HÜRRİYETLERİN GELİŞİMİ VE
KORUNMASI**

**2021
YÜKSEK LİSANS TEZİ
KAMU YÖNETİMİ**

Ömer Faruk SUSOY

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Abdülazim İBRAHİM**

**OSMANLI DEVLETİNDEN GÜNÜMÜZE TEMEL HAK VE
HÜRRİYETLERİN GELİŞİMİ VE KORUNMASI**

Ömer Faruk SUSOY

Dr. Öğr. Üyesi Abdülazim İBRAHİM

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Kamu Yönetimi Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Mayıs 2021

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	11
DOĞRULUK BEYANI	12
ÖNSÖZ	13
ÖZ.....	14
ABSTRACT.....	15
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	16
ARCHIVE RECORD INFORMATION	17
KISALTMALAR	18
ARAŞTIRMANIN KONUSU	19
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	19
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	19
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	19
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	20
1. BİRİNCİ BÖLÜM.....	21
TEMEL HAK ve HÜRRİYETLERE İLİŞLİN KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	21
1.1. Temel Hak ve Hürriyetlerle İlgili Önemli Tanımlamalar	21
1.1.1. Anayasa Kavramı	21
1.1.2. Hak Kavramı.....	22
1.1.3. Hürriyet Kavramı	23
1.1.4. Ödev Kavramı.....	24
1.1.5. Kamu Hürriyetleri Kavramı.....	25
1.1.6. Medeni (Kişisel) Haklar	25
1.1.7. Siyasi Haklar	25
1.1.8. Sosyal ve Ekonomik Haklar	26
1.1.9. Kültürel Haklar.....	26
1.2. İnsan Haklarının Sınıflandırılması	26
1.2.1. Birinci, İkinci, Üçüncü Kuşak Haklar Ayrımı	27
1.2.2. Negatif, Pozitif, Aktif Statü Haklar Ayrımı	28
2. İKİNCİ BÖLÜM	31
OSMANLI ANAYASALARINDA TEMEL HAK VE HÜRRİYETLERİN GELİŞİMİ	31

2.1.	1808 Sened-i İttifak ve Temel Hak ve Hürriyetler	31
2.1.1.	Temel Hak ve Hürriyetler	35
2.1.1.1.	Kişi Hürriyeti ve Güvenliği.....	35
2.1.1.2.	Kişi Dokunulmazlığı.....	36
2.1.1.3.	Suçluluğun Önceden Teyit Edilmesi.....	36
2.1.1.4.	Hak Arama Hürriyeti.....	37
2.1.1.5.	Haksız İşlem Yapılmaması	37
2.1.1.6.	Zulmün ve İşkencenin Yasaklanması	37
2.1.1.7.	Vergilemede Adalet	38
2.1.1.8.	Keyfilğin Önlenmesi.....	38
2.1.2.	1808 Sened-i İttifak'ta Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması.....	38
2.1.3.	1808 Sened-i İttifak'ta Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi	39
2.1.4.	1808 Sened-i İttifak'ta Temel Hak ve Hürriyetlerin Değerlendirilmesi	40
2.2.	1839 Tanzimat Fermanı'nda (Gülhane Hatt-ı Humayun) Temel Hak ve Hürriyetler	41
2.2.1.	Temel Hak ve Hürriyetler	44
2.2.1.1.	Yaşama Hakkı ("Emniyet-i Can").....	45
2.2.1.2.	Irz ve Namus Dokunulmazlığı ("Mahfuziyet-i Irz ve Namus")	46
2.2.1.3.	Mülkiyet Hakkı "Mahfuziyet-i Mal (Mal Dokunulmazlığı)"	46
2.2.1.4.	Müsadere Yasağı	46
2.2.1.5.	Eşit Muamele İlkesi (Eşitlik İlkesi).....	47
2.2.1.6.	Mali Güce Göre Vergileme İlkesi.....	47
2.2.1.7.	Devlet Harcamalarının Kanuniliği İlkesi	48
2.2.1.8.	Siyaseten Katl'in Kaldırılması	48
2.2.1.9.	Askere Almada Adalet İlkesi	48
2.2.1.10.	Ceza Yargılamasına İlişkin Güvenceler	49
2.2.1.11.	Kanun Üstünlüğü İlkesi	49
2.2.1.12.	Kişi Dokunulmazlığı ve Güvenliği	49
2.2.2.	1839 Tanzimat Fermanı'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması.....	50
2.2.3.	1839 Tanzimat Fermanı'nda Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi.....	51

2.2.4.	1839 Tanzimat Fermanı'nda Ele Alınmamış Hak ve Hürriyetler ...	51
2.2.5.	1839 Tanzimat Fermanı'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Değerlendirilmesi	52
2.3.	1856 Islahat Fermanı'nda Temel Hak ve Hürriyetler	54
2.3.1.	Temel Hak ve Hürriyetler	56
2.3.1.1.	Din ve Vicdan Hürriyeti.....	59
2.3.1.2.	İbadet Özgürlüğü.....	60
2.3.1.3.	İnanç Hürriyeti	61
2.3.1.4.	Eşitlik İlkesi.....	61
2.3.1.5.	Kişi Hürriyeti ve Güvenliği.....	62
2.3.1.6.	İşkence, Eziyet Yasağı	62
2.3.1.7.	Kişi Dokunulmazlığı.....	63
2.3.1.8.	Mülkiyet Hakkı.....	63
2.3.1.9.	Vergide ve Askere Almada Eşitlik	64
2.3.1.10.	Memurluğa Girişte ve Temsil Hakkında Eşitlik.....	64
2.3.1.11.	Eğitim Hakkı (Eğitimde Eşitlik).....	64
2.3.2.	1856 Islahat Fermanı'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması.....	65
2.3.3.	1856 Islahat Fermanı'nda Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi	65
2.3.4.	1856 Islahat Fermanı'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Değerlendirilmesi	66
2.4.	1876 Kanuni Esasi'de Temel Hak ve Hürriyetler.....	69
2.4.1.	Temel Hak ve Hürriyetler	71
2.4.1.1.	Vatandaşlık Hakkı.....	72
2.4.1.2.	Kişi Hürriyeti ve Güvenliği.....	72
2.4.1.3.	Kişi Dokunulmazlığı.....	73
2.4.1.4.	Din ve Vicdan Hürriyeti.....	74
2.4.1.5.	Basın Hürriyeti	74
2.4.1.6.	Teşebbüs ve Şirket Kurma Hürriyeti	75
2.4.1.7.	Dilekçe Hakkı.....	75
2.4.1.8.	Eğitim Hakkı.....	76
2.4.1.9.	Kanun Önünde Eşitlik İlkesi	77
2.4.1.10.	Kamu hizmetlerine Girme Hakkı	77

2.4.1.11.	Malî Güce Göre Vergi İlkesi.....	77
2.4.1.12.	Mülkiyet Hakkı.....	78
2.4.1.13.	Konut Dokunulmazlığı.....	78
2.4.1.14.	Kanunî Hâkim Güvencesi.....	79
2.4.1.15.	Müsadere, Angarya Yasağı.....	79
2.4.1.16.	Vergilerin Kanuniliği İlkesi.....	79
2.4.1.17.	İşkence ve Eziyet Yasağı.....	80
2.4.1.18.	Hak Arama Hürriyeti.....	80
2.4.1.19.	Seçme-Seçilme Hakkı.....	81
2.4.2.	1876 Kanuni Esasi’de Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması.....	82
2.4.3.	1876 Kanuni Esasi’de Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi.....	83
2.4.4.	1876 Kanuni Esasi’de Ele Alınmamış Hak ve Hürriyetler.....	85
2.4.5.	1876 Kanuni Esasi’de Temel Hak ve Hürriyetlerin Değerlendirilmesi.....	86
2.5.	1909 Anayasa Değişikliği’nde Temel Hak ve Hürriyetler.....	87
2.5.1.	Temel Hak ve Hürriyetler.....	92
2.5.1.1.	Kanun Dışı Tutuklama Yasağı.....	92
2.5.1.2.	Sansür Yasağı.....	93
2.5.1.3.	Padişahın Sürgün Yetkisi Kaldırılması.....	93
2.5.1.4.	Haberleşmenin Gizliliği.....	94
2.5.1.5.	Toplanma ve Dernek Kurma Hürriyeti.....	94
2.5.2.	1909 Anayasa Değişikliği’nde Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması.....	96
2.5.3.	1909 Anayasa Değişikliği’nde Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi.....	96
2.5.4.	Osmanlı Anayasaları’nda Hak Ve Hürriyetlerin Gelişimi ve Değerlendirilmesi.....	97
3.	ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	100
	TÜRKİYE CUMHURİYETİ ANAYASALARINDA TEMEL HAK VE HÜRRİYETLERİN GELİŞİMİ VE KORUNMASI.....	100
3.1.	1921 Anayasası’nda (T.E.K) Temel Hak ve Hürriyetler.....	100
3.1.1.	Temel Hak ve Hürriyetler İçin Temel Dinamikler.....	105
3.1.1.1.	Milli Egemenlik İlkesi.....	106

3.1.1.2.	Saltanatın Kaldırılması.....	106
3.1.2.	1923 Anayasa Değişikliği ve Sonrası Temel Hak ve Hürriyetler İçin Gelişmeler	108
3.1.2.1.	Cumhuriyetin İlanı.....	108
3.1.2.2.	Halifeliğin Kaldırılması.....	110
3.1.3.	Temel Hak ve Hürriyetlerin Olmama Sorunsalı	111
3.1.4.	1921 Anayasası'nda (T.E.K) Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması.....	112
3.1.5.	1921 Anayasası'nda (T.E.K) Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi	112
3.1.6.	1921 Anayasası'nın Temel Hak ve Hürriyetlerin Değerlendirilmesi	113
3.2.	1924 Anayasası'nda (T.E.K) Temel Hak ve Hürriyetler	114
3.2.1.	Temel Hak ve Hürriyetler	120
3.2.1.1.	Kişi Hürriyeti.....	121
3.2.1.2.	Eşitlik İlkesi.....	121
3.2.1.3.	“Türklerin Doğal Hakları”	122
3.2.1.4.	Kişi Dokunulmazlığı / Can, Mal, Irz Güvenliği	124
3.2.1.5.	Kişi Güvenliği.....	124
3.2.1.6.	İşkence, Eziyet ve Angarya Yasağı	125
3.2.1.7.	Kamulaştırma - Kanuni El Koyma - Mülkiyet Hakkı	125
3.2.1.8.	Din ve Vicdan Hürriyeti.....	125
3.2.1.9.	Konut Dokunulmazlığı.....	128
3.2.1.10.	Basın Hürriyeti-Sansür Yasağı	128
3.2.1.11.	Seyahat Hürriyeti	131
3.2.1.12.	Eğitim Hakkı ve Ödevi.....	131
3.2.1.13.	Haberleşmenin Gizliliği Esası.....	132
3.2.1.14.	Dilekçe Hakkı - TBMM'ne Başvurabilme Hakkı.....	133
3.2.1.15.	Kanuni Hâkim Güvencesi.....	134
3.2.1.16.	Vergi Ödevi	134
3.2.1.17.	Vatandaşlık Hakkı.....	134
3.2.1.18.	Seçme Seçilme Hakkı	136
3.2.1.19.	Kamu Hizmetine Girme Hakkı	138
3.2.1.20.	Hak Arama Hürriyeti.....	139

3.2.2.	1924 Anayasası'ndaki Değişiklikler ve Temel Hak ve Hürriyetler	141
3.2.3.	1924 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetler Alanındaki Eksiklikler ve Sorunlar	142
3.2.4.	1924 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması.....	149
3.2.5.	1924 Anayasası'nda Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi.....	150
3.2.6.	1924 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Değerlendirilmesi	152
3.3.	1961 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetler.....	155
3.3.1.	Temel Hak ve Hürriyetler	164
3.3.1.1.	Kişi Hakları ve Ödevleri	168
a.	Kişi Dokunulmazlığı	168
b.	Özel Hayatın Gizliliği	168
c.	Konut Dokunulmazlığı	169
d.	Haberleşme Hürriyeti.....	169
e.	Seyahat ve Yerleşme Hürriyeti.....	170
f.	Din ve Vicdan Hürriyeti.....	170
g.	Düşünce Hürriyeti.....	171
h.	Bilim ve Sanat Hürriyeti	171
i.	Basın Hürriyeti.....	172
j.	Gazete ve Dergi Çıkarma Hakkı	173
k.	Kitap ve Broşür Çıkarma Hakkı.....	173
l.	Basın Araçlarının Korunması.....	174
m.	Basın Dışı Haberleşme Araçlarından Yararlanma Hakkı.....	174
n.	Düzeltilme ve Cevap Hakkı.....	174
o.	Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı.....	175
p.	Dernek Kurma Hakkı.....	175
q.	Kişi Güvenliği.....	176
r.	Hak Arama Hürriyeti.....	178
s.	Tabii Yargı Yolu	178
t.	Cezaların Kanuni ve Şahsi Olması; Zorlama Yasağı	179
u.	İspat Hakkı.....	179
3.3.1.2.	Sosyal ve Ekonomik Hak ve Ödevler	179

a. Ailenin Korunması.....	180
b. Mülkiyete Ait Genel Kural.....	181
c. Toprak Mülkiyeti.....	182
d. Kamulaştırma.....	182
e. Devletleştirme.....	183
f. Çalışma ve Sözleşme Hürriyeti.....	183
g. İktisadi ve Sosyal Hayatın Düzeni.....	184
h. Çalışma Hakkı ve Ödevi.....	184
i. Çalışma Şartları.....	185
j. Dinlenme Hakkı.....	185
k. Ücrette Adaletin Sağlanması.....	185
l. Sendika Kurma Hakkı.....	186
m. Toplu Sözleşme ve Grev hakkı.....	187
n. Sosyal Güvenlik Hakkı.....	188
o. Sağlık Hakkı.....	189
p. Öğrenimin Sağlanması.....	190
q. Kooperatifçiliği Geliştirme.....	190
r. Tarımın ve Çiftçinin Korunması.....	191
s. Devletin İktisadi ve Sosyal Ödevlerinin Sınırı.....	191
3.3.1.3. Siyasi Haklar ve Ödevler.....	191
a. Vatandaşlık Hakkı.....	192
b. Seçme ve Seçilme Hakkı.....	193
c. Parti Kurma Hakkı ve Partilerin Siyasi Hayattaki Yeri.....	194
d. Partilerin Uyacakları Esaslar.....	195
e. Hizmete Girme.....	196
f. Mal Bildirimi.....	197
g. Milli Savunma Hak ve Ödevi.....	197
h. Vergi Ödevi.....	198
i. Dilekçe Hakkı.....	198
3.3.2. 1961 Anayasası'nın 1971-1973 Değişiklikleri ve Temel Hak ve Hürriyetler.....	200
3.3.2.1. Temel Hak ve Hürriyetlerin Kötüye Kullanılmaması.....	204

3.3.3.	1961 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması.....	205
3.3.4.	1961 Anayasası'nda Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi.....	207
3.3.5.	1961 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Değerlendirilmesi	209
3.4.	1982 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetler.....	212
3.4.1.	Temel Hak ve Hürriyetler	220
3.4.1.1.	Kişinin Hak ve Hürriyetleri.....	221
a.	Kişinin Dokunulmazlığı, Maddî ve Manevî Varlığı.....	221
b.	Zorla Çalıştırma Yasağı	222
c.	Kişi Hürriyeti ve Güvenliği ve Korunması.....	223
d.	Özel Hayatın Gizliliği	224
e.	Konut Dokunulmazlığı	224
f.	Haberleşme Hürriyeti.....	225
g.	Yerleşme ve Seyahat Hürriyeti.....	226
h.	Din ve Vicdan Hürriyeti.....	227
i.	Düşünce ve Kanaat Hürriyeti	227
j.	Düşünceyi Açıklama ve Yayma Hürriyeti	228
k.	Bilim ve Sanat Hürriyeti	229
l.	Basın Hürriyeti.....	230
m.	Sürelî ve Süresiz Yayın Hakkı	231
n.	Basın Araçlarının Korunması.....	231
o.	Kamu Tüzel Kişilerinin Elindeki Basın Dışı Kitle Haberleşme Yararlanma Hakkı.....	232
p.	Düzeltilme ve Cevap Hakkı.....	232
q.	Dernek Kurma Hürriyeti	233
r.	Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Düzenleme Hakkı.....	234
s.	Mülkiyet Hakkı	235
t.	Hak Arama Hürriyeti.....	236
u.	Kanunî Hâkim Güvencesi	237
v.	Suç ve Cezalara İlişkin Esaslar.....	237
w.	İspat Hakkı.....	238
x.	Temel Hak ve Hürriyetlerin Korunması	238

3.4.1.2. Sosyal Ekonomik Hak ve Ödevler.....	239
a. Ailenin Korunması ve Çocuk Hakları	239
b. Eğitim ve Öğrenim Hakkı ve Ödevi	240
c. Kıyılardan Yararlanma.....	241
d. Toprak Mülkiyeti.....	242
e. Tarım, Hayvancılık ve Bu Üretim Dallarında Çalışanların Korunması	243
f. Kamulaştırma.....	243
g. Devletleştirme ve Özelleştirme	244
h. Çalışma ve Sözleşme Hürriyeti.....	245
i. Çalışma Hakkı ve Ödevi.....	246
j. Çalışma Şartları ve Dinlenme Hakkı	246
k. Sendika Kurma Hakkı.....	247
l. Sendikal Faaliyet.....	248
m. Toplu İş Sözleşmesi ve Toplu Sözleşme Hakkı.....	249
n. Grev Hakkı ve Lokavt	250
o. Ücrette Adalet Sağlanması.....	251
p. Sağlık Hizmetleri ve Çevrenin Korunması.....	252
q. Konut Hakkı.....	253
r. Gençliğin Korunması.....	254
s. Sporun Geliştirilmesi ve Tahkim.....	254
t. Sosyal Güvenlik Hakkı	255
u. Sosyal Güvenlik Bakımından Özel Olarak Korunması Gerekenler	256
v. Yabancı Ülkelerde Çalışan Türk Vatandaşları.....	256
y. Tarih, Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması.....	257
w. Sanatın ve Sanatçının Korunması	257
x. Devletin İktisadi ve Sosyal Ödevlerinin Sınırı	258
3.4.1.3. Siyasi Haklar ve Ödevler	258
a. Türk Vatandaşlığı	259
b. Seçme, Seçilme ve Siyasî Faaliyette Bulunma Hakları.....	260
c. Parti Kurma, Partilere Girme ve Partilerden Ayrılma.....	261
d. Siyasî Partilerin Uyacakları Esaslar	263

e. Kamu Hizmetine Girme	264
f. Mal Bildirimi	264
g. Vatan Hizmeti	265
h. Vergi Ödevi.....	265
i. Dilekçe, Bilgi Edinme ve Kamu Denetçisine Başvurma Hakkı	266
3.4.2. 1982 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Kötüye Kullanılmaması	268
3.4.3. 1982 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Durdurulması..	270
3.4.4. 1982 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması.....	271
3.4.5. 1982 Anayasası'nda Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi.....	272
3.4.6. 1961 Anayasası ve 1982 Anayasası'nın Temel Hak ve Hürriyetler Açısından Karşılaştırılması	274
3.4.7. 1982 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Değerlendirilmesi	277
3.5. Cumhuriyet Dönemi Anayasalarında Hak ve Hürriyetlerin Gelişimi ve Değerlendirilmesi.....	281
SONUÇ	285
KAYNAKÇA	290
ÖZGEÇMİŞ	308

TEZ ONAY SAYFASI

Ömer Faruk SUSOY tarafından hazırlanan “OSMANLI DEVLETİNDEN GÜNÜMÜZE TEMEL HAK VE HÜRRİYETLERİN GELİŞİMİ VE KORUNMASI” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Abdülazim İBRAHİM

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Hukuk Bilimleri A.B.D.

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Kamu Yönetimi Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 26/05/2021

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Doç. Dr. Ahmet KILINÇ (AYBÜ)

Üye : Doç. Dr. Ali ASKER (KBÜ)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Abdülazim İBRAHİM (KBÜ)

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans/Doktora tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Ömer Faruk SUSOY

İmza :

ÖNSÖZ

Tez çalışmamın; konusunun belirlenmesinden sonuçlandırılmasına kadar geçen süreçte her daim yardımcı olan Sayın Dr. Öğretim Üyesi Abdülazim İBRAHİM hocama sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tez yazımı sürecinde gerek maddi gerek manevi olarak her zaman yanımda olan aileme de sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

ÖZ

Tarihin akışı içerisinde insanlık; doğal afetler, salgın hastalıklar gibi toplumları olumsuz etkileyen birçok olayla mücadele etmiştir. Öte yandan güvenli, insan onuruna yakışan, refahı yüksek bir hayat sürdürebilmek için başta yaşama hakkı, kişi güvenliği, adil yargılanma gibi çeşitli hak ve hürriyetlere sahip olmak istemiştir. Yapılan tüm mücadeleler sonucunda birçok hak ve hürriyet elde edilmiştir. Daha sonra elde edilen tüm bu kazanımların ulusal ve uluslararası ölçekteki hukuki metinlerde düzenlenip devletler eliyle güvence altına alınıp korunma fikri ortaya çıkmıştır.

Devletlerin elde edilen hak ve hürriyetleri ulusal ölçekteki hukuk metinlerinde düzenlemeye başlaması, aynı zamanda devlet otoritelerinin hak ve hürriyetler için sınırlandırılması anlamına gelmiştir. Fikrin ilk ürünü, İngiltere’de 1215 yılında ilan edilen “Magna Carta Libertatum” olmuştur. Belgede kişi dokunulmazlığı, ceza ve suçların yasallığı gibi en temel hak ve hürriyetler için devlet otoritesi sınırlandırılmıştır.

Hak ve hürriyetlerin güvence altına alınarak korunabilmesi amacı ile devlet otoritesinin sınırlandırılması fikri, anayasal gelişmelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çalışmamızda da hak ve hürriyetlerin öncelikle Osmanlı Devleti döneminde 1808 Senedi İttifak, 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı ve 1876 Kanuni Esasi’de ardından da Türkiye Cumhuriyeti anayasalarında düzenlenmesinin ve devletin hak ve hürriyetler için sınırlandırılmasının hangi evrelerden geçerek günümüze geldiği görülebilecektir.

Siyasi iktidarların yetkilerini ölçsüz kullanması ve devletin hak ve hürriyetler karşısında yeterince sınırlandırılmaması durumunda, hak ve hürriyetlerin korunması için iktidarı frenleyebilecek yargı organının önemi ortaya koyulmuştur. Ayrıca askeri darbeler sonucunda önceki döneme tepki olarak hazırlanan anayasalardaki hak ve hürriyetlerin, sonraki yıllarda yapılan anayasa değişiklikleri ile tekrar tepki duyulan anayasadaki hak ve hürriyetlere dönüştürüldüğü ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hak; Hürriyet; Anayasa; Devlet; Siyasi iktidar.

ABSTRACT

Mankind has struggled with important cases such as natural disasters, epidemic in the course of history, which affected the communities unfavourably. On the other hand mankind wanted to possess some rights and freedom in order to lead an honourable life which supplies right to life, personal security, fair hearing and prosperity. Some rights and freedom were gained as a result of many interventions. After that an idea was suggested, which was organized in legal texts on the national and international scales secured and conserved by the states.

The fact that the states began to organize the rights and freedom in the legal texts on the national scale also meant that the authorities of the state were limited for the rights and freedom. The product of the idea was “Magna Carta Libertatum” which was announced in England in 1215. In the testimonial, the authority of the state was restricted for the personal immunity, legal punishment and crimes which are basic rights and freedom.

The idea that the rights and freedom were organized in constitutional documents and restriction of the state authority came into view in our country with the constitutional document called “Senedi ittifak” in 1808. That has been used until today, which included 1982 institution. In the study it can be seen that the rights and freedom were organized in Ottoman period and Turkish Republic and that which phases the restriction of the state went through for the rights and freedom until today.

The importance of judicial organ has been declared to limit the political power to conserve rights and freedom in case political powers use their power outrageously and are not restricted enough for the rights and freedom. The rights and freedom were organized during the military coups as a reaction against the constitution prepared by the previous powers. Likewise in the coming years constitutional changes were changed into rights and freedom which were declared in the constitution.

Keywords: Right; Freedom; Constitution; State; Political Power.

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Osmanlı Devletinden Günümüze Temel Hak ve Hürriyetlerin Gelişimi ve Korunması
Tezin Yazarı	Ömer Faruk SUSOY
Tezin Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Abdülazim İBRAHİM
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans Tezi
Tezin Tarihi	26/05/2021
Tezin Alanı	Kamu Yönetimi
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	308
Anahtar Kelimeler	Hak, Hürriyet, Anayasa, Devlet, Siyasi iktidar.

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Development and Protection of Fundamental Rights and Freedoms From the Ottoman Empire To Today
Author of the Thesis	Ömer Faruk SUSOY
Advisor of the Thesis	Dr. Öğr. Üyesi Abdülazim İBRAHİM
Status of the Thesis	High License Theme
Date of the Thesis	26/05/2021
Field of the Thesis	Public Administration
Place of the Thesis	KBU/LEE
Total Page Number	308
Keywords	Right, Freedom, Constitution, State, Political Power.

KISALTMALAR

ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
AB:	Avrupa Birliği
AİHS:	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
ANAP:	Anavatan Partisi
AP:	Adalet Partisi
AYİM:	Askeri Yüksek İdare Mahkemesi
AYM:	Anayasa Mahkemesi
CHP:	Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP:	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
DGM:	Devlet Güvenlik Mahkemesi
DP:	Demokrat Parti
HP:	Halkçı Parti
İHEB:	İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
KHK:	Kanun Hükmünde Kararname
MBK:	Milli Birlik Komitesi
MDP:	Milliyetçi Demokrasi Partisi
MGK:	Milli Güvenlik Konseyi
MGK:	Milli Güvenlik Kurulu
MNP:	Milli Nizam Partisi
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TEK:	Teşkilat-ı Esasiye Kanunu
YTP:	Yeni Türkiye Partisi

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Tez çalıőmasında temel hak ve hürriyetlerin, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde gerek anayasal belgelerde gerek 1876 Kanun-i Esasi'den 1982 Anayasası'na kadar hazırlanan tüm anayasalarda gelişim ve dönüşüm süreci o yılların siyasi ve toplumsal konjonktürü de dikkate alınarak incelenmiştir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Tez alıőması, temel hak ve hürriyetlerin anayasalarda düzenlenirken içinden geçilen siyasi ve toplumsal konjonktürden de (bağımsızlık mücadelesi, askeri darbe, ekonomik ve siyasi krizden) etkilenildiğini ortaya koymak için hazırlanmıştır. Ayrıca hazırlanan anayasalarda temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alınmasını sağlayan hukuki ve siyasi denetim araçlarının varlığı veya yokluğu durumunda hak ve hürriyetlerin nasıl bir gelişim sürecine girdiğini ortaya koymak için hazırlanmıştır. Literatür taraması yapıldığında anayasa hukuku ile temel hak ve hürriyetlerin Türk siyasal hayatı içerisinde birlikte ele alındığı çalışmaların sayısı oldukça azdır. Yapılan bu tez çalışması ile bu konuda oluşan boşluğun belli düzeyde doldurulması amaçlanmıştır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Tez alıőması literatür ve kaynak taraması (kitap, dergi, makale, tez ve web sitesi) yapılarak sonuçlandırılmıştır.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Temel hak ve hürriyetler; kapsamaları, sınırları, sınırlama ölçütleri, dayanakları ile birlikte tam olarak anayasalarda düzenlenip güvence altına alınmadığında siyasi iktidarlar tarafından baskı altına alınabilmekte ve pek çok alanda hak ihlalleri yaşanabilmektedir. Tez çalıőmasında da bu problem 1808 yılından günümüze kadar gelen süreçte, her dönemin kendi ruhu ile özdeşleşerek tekrar tekrar gün yüzüne çıkmıştır.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Bu çalışma Osmanlı Devleti'nde ilk kez somut olarak 1808 Sened-i İttifak anayasal belgesinde yer almaya başlayan hak ve hürriyetlerden başlayarak günümüzde uygulanmasına devam edilen 1982 Anayasası'nda düzenlenmiş temel hak ve hürriyetlerin kapsamını, içeriklerini, güvence sistemini, sınırlandırılması, korunmasını kapsamaktadır. Anılan tarihsel süreç içerisinde hak ve hürriyetlerin ne tür evrelerden geçerek günümüze ulaştığı ifade edilmiştir.

1. BİRİNCİ BÖLÜM

TEMEL HAK ve HÜRRİYETLERE İLİŞLİN KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Temel Hak ve Hürriyetlerle İlgili Önemli Tanımlamalar

Tezimizin bu bölümünde konumuz ile ilgili anayasa, hak, hürriyet, ödev, sosyal ve ekonomik haklar, siyasi haklar gibi çeşitli kavram tanımlamaları ile birlikte insan haklarının sınıflandırılması ve çeşitleri ele alınmıştır.

1.1.1. Anayasa Kavramı

Anayasa, devleti oluşturan temel organların, kurum ve kuruluşların sistemsal işleyişini, temel hak ve hürriyetlerin sınırları, güvenceleri ile birlikte düzenlendiği, hak ihlallerinin yaşanması durumunda da devlete çeşitli görevlerin yüklendiği en üstün kurallar bütünü olarak tanımlanmaktadır.¹ Anayasa kavramının ortaya çıkışı temel hak ve hürriyetlerin güçlü devlet otoriteleri karşısında keyfi sınırlamalarla yok edilmesinin önüne geçilebilmesi için devlet otoritelerinin sınırlandırılması fikrine dayandırılmıştır.² Normlar Hiyerarşinin en üst basamağında yer alan “Anayasa” kavramı, ülkemizde ilk kez 1924 Anayasası’nda anayasanın Türkçeleştirilmesi amacıyla 1945 yılında yapılan Anayasa Değişikliği’nden sonra literatürümüze girmiştir.³

Anayasalar temel olarak dört kıstasa göre sınıflandırılmıştır. Bunlardan ilki, yapı özelliklerine göre “maddi/şekli anlamda anayasa ayrımı”dır. “Maddî anlamda anayasa”, devleti oluşturan temel organların yanı sıra temel hak ve hürriyetlerin de düzenlendiği anayasalardır. “Şeklî anlamda anayasa”; normlar hiyerarşisinde ilk sırada yer alan, nitelikli çoğunlukla ve daha zor usul ve yöntemle konulan veya değişiklik yapılabilen anayasalardır.⁴

Anayasalar için yapılan ikinci sınıflandırma biçimsel özelliklerine göre “yazılı-yazısız anayasa ayrımı”dır. 1789 yılında yürürlüğe giren ABD Anayasası, yazılı ilk

¹ Zühtü ARSLAN, **Anayasa Hukuku**, Atatürk Üniversitesi Açık öğretim Fakültesi Yayınları, Erzurum, (2018), s.6.

² Regaip UYAN, **Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Anayasalarının Hazırlanışı ve Değişiklikleri** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi SBE, 2009), s.9.

³ 1945 Değişikliğinden önce ülkemizde “Anayasa” kavramının yerine sırasıyla “Kanun-i Esasi” ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu” kullanılmıştır. Bkz, Hasan TUNÇ - Faruk BİLİR - Bülent YAVUZ, **Türk Anayasa Hukuku**, 2.Baskı, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011), s. 4-5.

⁴ Kemal GÖZLER, **Türk Anayasa Hukuku**, 1. Baskı (Bursa: Ekin Kitap evi, 2000), s.18.

anayasa olarak kabul edilmektedir. 1876 tarihli Kanun-i Esasi de ÷lkemizin ilk yazılı anayasası olma özelliğini taşımaktadır.⁵ Öte yandan kadim gelenekler, örf ve adetlerden, teamüllerden beslenerek ortaya çıkarılan fakat yazılı olmayan İngiltere Anayasası da yazısız anayasalara verilebilecek en büyük örnek olmuştur.⁶

Üçüncü sınıflandırma, anayasaların değiştiriliş özelliklerine göre yapılan “sert (katı) anayasa-yumuşak (esnek) anayasa ayrımı”dır. “Katı Anayasa”, basit kanunlara göre daha zor ve nitelikli çoğunlukla değiştirilebilen anayasalardır.⁷ 1876 Kanun-i Esasi’den bugüne kadar ilan edilen (1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu hariç) tüm anayasalar katı anayasa özelliği taşımıştır.⁸ Diğer yandan “Yumuşak (Esnek) Anayasa”, değiştirilme ihtiyacı olduğunda tıpkı basit bir kanun gibi herhangi bir nitelikli çoğunluk aranmadan değiştirilebilen anayasalardır. “Yumuşak Anayasa”nın ÷lkemizdeki tek örneği “1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (1921 Anayasası)”dur.⁹

Son olarak dördüncü sınıflandırma da anayasaların içerik özelliklerine göre yapılan “kazuistik-çerçeve Anayasa ayrımı”dır. “Kazuistik Anayasa”, ihtimal dahilindeki durumların bile hesaba katılarak anayasa metnine dahil edildiği anayasalardır. “Kazuistik Anayasalar” devletlerin kendi organlarına ve halkına güvensizlik duygusu içinde olduğunu göstermektedir.¹⁰ Ayrıca toplumların değişen ihtiyaçlarına cevap verebilme konusundaki hantallığı sebebiyle sürekli bir değişiklik yapılması beklenir. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu dışında diğer tüm anayasalar (1876-1924-1961-1982 Anayasaları) kazuistik özellikler taşımaktadır. Öte yandan “Çerçeve anayasa”, devletin temel organlarını en geniş çerçevede düzenleyerek diğer detayları kanunlara bırakmayı tercih eden anayasalardır. “Çerçeve Anayasa”nın ÷lkemizdeki tek örneği yirmi dört madde olarak hazırlanmış 1921 Anayasası’dır.¹¹

1.1.2. Hak Kavramı

Hak, gerek ulusal gerek uluslararası hukuk kapsamında “sınırı, konusu, kullanım şekli ve koşullarıyla” birlikte düzenlenmiş, kişilerin kendi hür iradesi ile

⁵ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.6-7.

⁶ UYAN, s.5.

⁷ “Anayasanın Üstünlüğü İlkesi”nin uygulanması açısından da “Katı Anayasa” özelliği büyük önem arz etmektedir. Bkz, TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.8-9.

⁸ GÖZLER, s.864.

⁹ ARSLAN, (2018), s.7.

¹⁰ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.9-10.

¹¹ ARSLAN, (2018), s.9

menfaat sağlama yolunda kullanabileceği yetkiler olarak tanımlanmaktadır.¹² Tanımlamadan da anlaşılacağı üzere “hak kavramı”, bir yandan hukuk düzenince kişiler için düzenlenmiş “bir irade gücü ve egemenliğini” diğer yandan da hukuk düzeni tarafından muhafaza edilen kişi menfaatlerini ifade etmiş olduğu görülür.¹³ Yapılan tanımlamadan çıkarılabilecek bir diğer çıkarım, hakkın korunması ile hukuk düzeninin var olması arasındaki yakın ilişkidir. Buna göre kişilerin haklarını kullanarak menfaat sağlaması ancak “...hukukun koruduğu ve belirttiği ölçüde...” mümkün olabilecektir.¹⁴

Hak kavramı ile ilgili yapılan bir başka tanımlama: Her bireye hukuk tarafından tahsis edilen özel alanlarda, bireyin menfaat sağlamak amacıyla yapabileceği meşru talepleridir. Dolayısıyla her bir bireyin, istediği haklardan yararlanmasına imkân verilmesi ve haklarına saygılı olunması gerekmektedir.¹⁵ Öte yandan “hak kavramı” yalnızca devlet, özel veya tüzel kişilerden pozitif yönde bir talepte bulunma (bir şey isteme) olarak görülmemekte aynı zamanda onlardan negatif yönde bir talepte bulunabilmeyi de (karışmama) içermektedir.¹⁶ Bireyler söz konusu edilen haklarını kullanabilme ehliyetine “...sağ doğmak kaydıyla ana rahmine düştüğü an...”da sahip olmakta ve ölümüne kadar da kullanabilmektedir. Doğumla kazanılan hak ehliyeti sayesinde insanlar kanunlar çerçevesinde çeşitli yükümlülükler ve kazanımlar elde edebilmektedir.¹⁷

1.1.3. Hürriyet Kavramı

Hürriyet (özgürlük), bireylerin herhangi bir engelleme olmaksızın kendi istekleriyle “bir şeyi yapma veya yapmama”, bir teşebbüste bulunma veya bulunmama durumlarından birini yapabilmesi olarak tanımlanmaktadır.¹⁸ Başka bir deyişle hürriyet, bireylerin tüm dış etkilere arınmış bir şekilde kendi inisiyatifine dayanarak

¹² Yücel ÖZDEN, *Cumhuriyet Dönemi Türk Anayasalarında Temel Hak ve Özgürlüklerle İlgili Yapılan Düzenlemeler* (Y. Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi SBE, 2012), s.50.

¹³ Nazmiye ÖZENBAŞ BOYDAĞ, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, (Ağustos 2018), s.5.

¹⁴ M. Emin EMİNİ, “*Hak Kavramı*”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt/Sayı:12 (2004), s.215.

¹⁵ İlhan AKBULUT, “*İnsan Hakları*”, İdare Hukuku ve İlimler Dergisi, Cilt:12, Sayı:1-3 (Ocak 1991), s.2.

¹⁶ ÖZDEN, s.50.

¹⁷ AKBULUT, s.2.

¹⁸ Yasin AYDOĞDU, “*Türk Hukukunda Siyasi Haklar ve Siyasi Hakların Kullanılmasının Engellenmesi Suçu*”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Cilt/Sayı:128 (2017), s.42.

kendi kararını verebilmesidir.¹⁹ Ancak hürriyetinde bir sınırının olduğu ve bu sınırın başkasının hürriyetinin başladığı yer olduğu unutulmamalıdır.²⁰

Hak ve hürriyet kavramları günümüzde birbirlerinin yerine kullanılsa da aslında söz konusu iki kavram arasında pek çok yönden farklılık bulunmaktadır. Her şeyden önce “hürriyet” daha soyut bir kavramı ifade ederken, “hak” daha somut bir kavramdır. Başka bir ifade ile hürriyetin dış dünyada oluşturabileceği değişimin meşruluğu “hak kavramı” sayesinde güçlenmektedir. Örneğin kişiler dava haklarından mahrum bırakılması durumunda “hak arama hürriyetinden” de söz edilemeyecektir.²¹ Hürriyet, hukukun bireye tahsis ettiği serbestliği ifade ederken, hak; hukuk tarafından düzenlenmiş, çeşitli araç ve gereçlerle güvence altına alınarak koruma altında olan menfaatlerdir.²² Hakkın olduğu yerde mutlaka yükümlülükten de söz edilmesi gerekir. Başka bir ifade ile bir tarafta hukuk düzeninin kişilere tanıdığı hak, bir tarafta da hak kullanımı ile birlikte ortaya çıkan yükümlülükler vardır.²³

Hürriyetin gerçekleşmesi için bireye dışardan herhangi müdahalede bulunulmaması gerekirken, hakkın gerçekleşebilmesi hak sahibinin lehinde edimlerde bulunulmasına bağlıdır.²⁴ Son olarak hak kavramı, hem hürriyet kavramını hem de bireylerin devletinden taleplerinin yerine getirilmesini isteyebilmesini içermesi sebebiyle hürriyet kavramına göre daha geniş kapsamda ele alınmaktadır.²⁵

1.1.4. Ödev Kavramı

Ödev, kişiler tarafından yapılması beklenen görev veya bir çeşit sorumluluk olarak ifade edilmektedir. Hayatın her alanında karşılaşılan ödev kavramı ile “hak sahibi”nin söz konusu olduğu konularda da karşılaşılmaktadır. Bahsi geçen hakka göre ödev kavramı “pozitif veya negatif yükümlülükler” olarak karşımıza çıkmaktadır. Kişileri harekete geçiren, bir edimde bulunmasına sebep olan yükümlülük “pozitif yükümlülük”, kişilere “...hareketten kaçınma yükümlülüğü veren” yükümlülük de “negatif yükümlülük” olarak ifade edilmektedir. Fakat bahsi geçen bu yükümlülüklerin

¹⁹ İnanç Kara ÖLMEZTOPRAK, *Türk Anayasalarında İnsan Hakları* (Y. Yüksek lisans Tezi, İnönü Üniversitesi SBE, 2011), s.16.

²⁰ AYDOĞDU, s.42.

²¹ Şakir ADIGÜZEL, *Türkiye’de Siyasi Hak ve Ödevlerin Tarihsel Gelişim Süreci* (Y. Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi SBE, 2014), s.4.

²² ÖLMEZTOPRAK, s.12.

²³ Kemal GÖZLER, *Hukukun Temel Kavramları*, 13. Baskı (Bursa: Ekin Yayınevi, 2015), s.154.

²⁴ GÖZLER, s.205.

²⁵ ÖLMEZTOPRAK, s.12.

yerine getirilmemesi durumunda idare, hak ve hürriyetleri sınırlandırma amacıyla eylem ve işlemlere başvuramamaktadır.²⁶ Anayasalarda düzenlenen hak ve hürriyetler konusunda bireyler “hak sahibi”, devletler “ödevli” sıfatını taşımaktadır.²⁷

1.1.5. Kamu Hürriyetleri Kavramı

Kamu hürriyetleri; devletlerin hukuki normlarında kapsamı, sınırları ve kullanım şekilleriyle birlikte düzenlenerek, kişilerin pratik kullanımına açılmış olan hak ve hürriyetler olarak tanımlanmaktadır.²⁸ İnsan haklarının devletlerce kabul edilmiş kısmı olarak da ifade edilebilen “Kamu hürriyetleri”, esas itibarıyla “olan” hak ve hürriyetleri ifade etmektedir. Buna karşın “İnsan hakları” daha çok “olması gereken” haklar üzerine yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla insan haklarının “Kamu hürriyetlerini”de içerisinde barındırdığı sonucuna ulaşılmaktadır.²⁹

1.1.6. Medeni (Kişisel) Haklar

Bireyler için, devlet dahil hiçbir otorite veya güç tarafından müdahale edilemeyecek özel bir yaşam alanı sunan hak ve hürriyetler olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla medeni haklar söz konusu olduğunda devletlere düşen görev; birey için ayrılan özel yaşam alanına “karışmamak” olacaktır.³⁰ Medeni Haklar içerisinde “...kişi güvenliği ve özgürlüğü, eşitlik, adil yargılanma gibi...” çeşitli hak ve hürriyetler yer almaktadır.³¹

1.1.7. Siyasi Haklar

“Katılım hakları” olarak da ifade edilebilen siyasi haklar, bireylerin devletin yönetim sürecinde söz sahibi olabilmesine imkan tanıyan haklar olarak da karşımıza çıkmaktadır. Diğer birçok hak ve hürriyetlerde de olduğu gibi farklı isim ve usullerle anayasalarda güvence altına alınan haklardır. Siyasi haklar söz konusu olduğunda devlete bireyin, siyasi haklarını “serbest ve hür” bir ortamda kullanabilmesini

²⁶ ADIGÜZEL, s.5.

²⁷ ÖLMEZTOPRAK, s.20.

²⁸ GÖZLER, s.207.

²⁹ BOYDAĞ, s.4.

³⁰ Mansur Nejdet FUNDA, **İnsan Hakları , Sağlık Hakkı ve Hasta Hakları** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi SBE, 2012), s.14.

³¹ Aykut BÖCÜKCÜ, **İnsan Hakları ve Türk Kamu Yönetiminde İnsan Haklarını Koruma Mekanizmaları** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi SBE, 2019), s.21.

sağlayacak bir ortam oluşturma görevi verilmektedir.³² Siyasi haklar içerisinde “...vatandaşlık hakkı, siyasal seçimlere girme ve oy kullanma hakkı ve kamu hizmetlerine girme gibi” yalnızca o ülkenin vatandaşı tarafından kullanılacak haklar yer almaktadır.³³

1.1.8. Sosyal ve Ekonomik Haklar

Bireylerin toplumsal yaşam sürecinde sosyal ve ekonomik durumlarını konu alan haklardır.³⁴ Başka bir ifadeyle, devletlerin korumakla yükümlü oldukları “sosyal adalet” kavramı gereği düzenlenen “çalışma, ailenin korunması ve sendikal hakların” yanı sıra ekonomik yönden güçsüz kesimleri daha iyi bir refah düzeyine ulaştırma hedefi için bireylere tanınan haklar olarak ifade edilmektedir.³⁵ “Örneğin ailenin korunması hakkı, sağlık hakkı, öğretim hakkı, sosyal güvenlik hakkı, sağlıklı yaşama hakkı,...” gibi birçok hak sözü edilen haklardandır.³⁶

1.1.9. Kültürel Haklar

Bireylerin ve toplumların gelişimini sağlayan, “eğitim, bilim, kültürel yaşam ve sanat” gibi çeşitli alanlarda özgürce faaliyetlerde bulunma ve bu faaliyetlerin çıktılarından fayda sağlanmasına imkan veren haklar olarak tanımlanmaktadır.³⁷ Kültürel Haklar içerisinde: “...eğitim hakkı, ilköğretimin zorunlu ve ücretsiz olması, ... bilimsel gelişme ve yaratıcı faaliyetler için özgürlük hakkı,...” gibi çeşitli haklar bulunmaktadır.³⁸

1.2. İnsan Haklarının Sınıflandırılması

İnsan hakları; tarihte birçok kez konu, içerik ve tarihsel gelişim gibi çeşitli kıstaslar kullanılarak sınıflandırılmıştır. Ancak sınıflandırmaların çeşidindeki artış, genel kabul gören standart bir sınıflandırmanın ortaya çıkışını engellemesi sebebiyle yaygın olarak kullanılan sınıflandırmalar ön plana çıkmıştır.³⁹

³² AYDOĞDU, s.40.

³³ BÖCÜKCÜ, s.21.

³⁴ FUNDA, s.14.

³⁵ BÖCÜKCÜ, s.21.

³⁶ FUNDA, s.14.

³⁷ BÖCÜKCÜ, s.21.

³⁸ Söz konusu edilen kültürel haklar İHEB’in 26 ve 27. maddeleri arasında düzenlenmiştir. Bkz, DOĞAN, s.68.

³⁹ BÖCÜKCÜ, s.18.

1.2.1. Birinci, İkinci, Üçüncü Kuşak Haklar Ayrımı

İnsan hakları tarihin farklı dönemlerinde farklı süreçlerden geçilerek elde edilmiş haklar olduğu için ortaya çıkışlarının esas alındığı bir sınıflandırma ihtiyacı ortaya çıkmıştır.⁴⁰1979 yılında geliştirilen “Karel Vasak”ın haklar sınıflandırmasında, insan hakları tarihsel süreç içinde ortaya çıkışı esas alınarak üç kuşağa ayrılmıştır.⁴¹

Birinci kuşakta yer alan hakların içeriği medeni ve siyasi haklardan oluşturulmuştur. 17’nci ve 18’inci yüzyıllarda burjuvazi - aristokrasi çatışmasından doğmuş birinci kuşak haklar tarihte “Fransız ve Amerikan İhtilalleri” ile hayata geçirilmiştir. Genel olarak bireye, devletlerin müdahalede bulunamayacağı özel hak alanı sağlayan, bireyi devlet otoritesine karşı koruma altına almış olan haklar olarak ifade edilmiştir. Birinci kuşak haklar devletlere; karışmama ve pasifize olma görevlerinin verildiği, bireyciliğin daha öne çıkartıldığı haklar olmuştur.⁴²

Birinci kuşak hakların ana teması, “özgür ve eşit” doğan bireyler karşısında devlet otoritesini elinde tutanların “neleri yapamayacağı”nın gösterilmesi olmuştur.⁴³ “Yaşama hakkı, din ve vicdan özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, basın özgürlüğü...”, konut dokunulmazlığı, kişi dokunulmazlığı, kişi güvenliği, mülkiyet hakkı, inanç ve ibadet özgürlüğü gibi haklar birinci kuşak hakların içerisinde sayılabilecek bazı haklardandır.⁴⁴

İkinci kuşak haklar 1800’lü yıllarda sanayi devriminin yaşandığı bir ortamda işçi ve sermaye sınıfları arasında yaşanan çatışmalar sonucunda ortaya çıkan haklardır. Daha çok “ekonomik, sosyal ve kültürel hakların” bir araya getirildiği ikinci kuşak haklar, “Birinci Dünya Savaşı” sonrasında fikri alt yapısı oluşturulmuş, ancak hayata geçişi “II. Dünya Savaşı”ndan sonraki yıllarda söz konusu olmuştur.⁴⁵

İkinci kuşak haklar; sosyal, ekonomik ve toplumsal alanda yaşanan bazı çarpıklıklar nedeniyle birçok insanın doğuştan kazandığı birinci kuşak haklarını bile

⁴⁰ Ebru SARIDOĞAN, **Temel Hak ve Hürriyetlerin Korunması ve Anayasa Mahkemesi’ne Bireysel Başvuru Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi SBE, 2015), s.10.

⁴¹ Aydın TURHAN, **“İnsan Hakkı Kuşakları Arasındaki Tamamlayıcılık İlişkisi”**, İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:4, Sayı:2 (2013), s.369.

⁴² Yüksel YILDIRIM, **Türk Kamu Hukukunda Bilim ve Sanat Hürriyeti ve Uygulamaya Yansımaları** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi SBE, 2019), s.45.

⁴³ “Birinci kuşak insan hakları, 1776 tarihli İnsan Hakları Bildirisi’nde ve Fransız Devrimi’nden sonra açıklanan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi’nde yer almıştır.” Bkz, SARIDOĞAN, s.11.

⁴⁴ ADIGÜZEL, s.7.

⁴⁵ SARIDOĞAN, s.11-12.

kullanamaz hale gelmiş olması sebebiyle ortaya çıkarılmıştır. “İsteme Hakları” olarak da ifade edilebilen ikinci kuşak haklar, devletleri bireylerin ihtiyaçlarını karşılama konusunda harekete geçiren, devletlerin birey karşısında pasif rolden, aktif role geçişi anlamına gelen haklardır.⁴⁶ “Sosyal devlet” geleneğinin de temelini oluşturan ikinci kuşak haklar içerisinde “çalışma hakkı, sosyal güvenlik hakkı, eğitim hakkı, sağlık hakkı gibi...” çeşitli haklar bulunmaktadır.⁴⁷

Üçüncü kuşak haklar; 1960’lı yıllarda sömürge devlet statüsünden kurtularak bağımsızlaşan ülkeler tarafından⁴⁸ dünyada gerek sanayi alanında yaşanan ilerlemelerin gerek nükleer çalışmaların çevreye verdiği zararı en aza indirebilmek için ortaya çıkarılan “dayanışma” haklarıdır.⁴⁹ Üçüncü kuşak hakların temelinde yer alan “dayanışma” kavramı; ulusal değil, küresel ölçekte bir dayanışma olarak ifade edilmektedir.⁵⁰ “...self determinasyon hakkı, ... felaket yardımı hakkı, iletişim hakkı,...” gibi birçok hak, üçüncü kuşak haklar içerisinde yer almıştır.⁵¹ Sözü edilen haklar ilk olarak çeşitli uluslararası belgelerde düzenlenmiş, daha sonra ulusal hukuk belgelerinde yerini almıştır.⁵²

Vasak’ın yapmış olduğu üçlü sınıflandırmaya ek olarak özellikle 21’nci yüzyılın başından itibaren ivme kazanan “biyolojik ve dijital teknoloji”nin insanları tehdit etmeye başlaması sebebiyle yeni bir “dördüncü kuşak haklar” gündeme gelmeye başlamıştır. “Dördüncü kuşak haklar” ile “klonlanma”, “organ siparişi” gibi birçok ahlaki soruna sebep olabilecek bilimsel, teknolojik gelişmelerin, insan onurunu tehdit etmesine izin verilememesi hedeflenmektedir.⁵³

1.2.2. Negatif, Pozitif, Aktif Statü Haklar Ayrımı

İnsan haklarının sınıflandırılması konusunda yapılan çalışmalar içerisinde kullanım açısından en fazla tercih edilen ve birçok ülkenin anayasalarında hak ve hürriyetler kısımlarının düzenlenmesinde de kullanılan sınıflandırma “George

⁴⁶ YILDIRIM, s.45.

⁴⁷ ADIGÜZEL, s.7.

⁴⁸ SARIDOĞAN, s.12.

⁴⁹ YILDIRIM, s.45-46.

⁵⁰ Bülent ALGAN, *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması* (Y. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2006), s.56.

⁵¹ Mahmut GÖKPINAR, “*Bir Kavram Olarak İnsan Hakları ve Çeşitli Açılardan Sınıflandırılması*”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Cilt/Sayı:120 (2015), s.64.

⁵² ALGAN, s.56.

⁵³ YILDIRIM, s.46.

Jellinek” tarafından oluşturulan sınıflandırmadır.⁵⁴ Söz konusu sınıflandırma ülkemizde de 1961 Anayasası ile kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁵ Jellinek ile özdeşleştirilen haklar sınıflandırmasında, hak ve hürriyetler birey-devlet ilişkisi esas alınarak, “negatif-pozitif ve aktif statü haklar” olarak üçlü bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur.⁵⁶

“Negatif Statü Haklar”, bireylere devlet de dahil olmak üzere hiçbir otoritenin müdahalede bulunamayacağı özel bir alan oluşturan, bireylerin kendilerini devlet gücü karşısında korumasını sağlayan haklardır. Bireylerin devlet desteğine ihtiyaç duymadan kullanabileceği haklardır.⁵⁷ “Negatif Statü Haklar” kullanılırken devletten beklenen şey bireye müdahale etmemesidir.⁵⁸ “...konut dokunulmazlığı, kişi güvenliği, din hürriyeti, düşünce hürriyeti, mülkiyet hakkı,...”nın da içinde bulunduğu birçok hak ve hürriyet örnek olarak gösterebilmektedir. Bireyi devlet otoritesi karşısında koruması sebebiyle “negatif statü haklar, koruyucu haklar” olarak da ifade edilmektedir.⁵⁹

“Pozitif Statü Haklar”, devletin aktif olarak düzenleyici bir rol oynamaması durumunda, kullanımında çeşitli sorunların yaşanabileceği hak ve hürriyetlerdir. Hem devletlere belli başlı konularda görevler verirken, hem de bireylere; devlete verilen bu görevlerin yerine getirilmesini “talep edebilme hakkını” vermektedir.⁶⁰ “Çalışma hakkı, öğrenim hakkı, sağlık hakkı,...” pozitif statü haklarına örnek olarak gösterilmektedir.⁶¹

Pozitif statü haklarda devletlerden ekonomik ve sosyal hayata düzenleyici işlem ve faaliyetlerle dahil olarak “sosyal adaleti ve sosyal barışı” sağlama konusunda harekete geçmesi beklendiği için bu statüdeki haklar “pozitif statü haklar” olarak ifade edilmektedir.⁶² Öte yandan bireye devletinden bir talepte bulunma hakkı vermesi

⁵⁴ AYDOĞDU, s.43.

⁵⁵ GÖKPINAR, s.40.

⁵⁶ AYDOĞDU, s.43.

⁵⁷ 1982 Anayasası’nda m.17 ile m.40 arasında negatif statü hakları düzenlenmiştir. Bkz, ÖZDEN, s.52.

⁵⁸ ALGAN, s.34.

⁵⁹ “Negatif Statü Haklar”; “olumsuz statü” veya “korunma hakları” şeklinde de ifade edilmektedir. Bkz, SARIDOĞAN, s.8-9.

⁶⁰ “Pozitif Statü Haklar” aynı zamanda “olumlu statü” veya “isteme hakları” olarak da ifade edilmektedir. Bkz, YILDIRIM, s.43-44.

⁶¹ ADIGÜZEL, s.6.

⁶² BÖCÜKCÜ, s.19.

sebebiyle de “isteme hakkı” olarak nitelendirilmiştir.⁶³ Devletler pozitif statü haklar söz konusu olduğunda, verilen görevler ile karşılanması istenen ihtiyaçları “mali ve ekonomik” imkanları ölçüsünde yerine getirmekle yükümlüdürler.⁶⁴

“Aktif Statü Haklar” diğer bir ifade ile “katılma hakları”, bireylerin devletin yönetiminde ve işleyişinde aktif rol oynamasına imkan veren haklardır. “Örneğin seçme, seçilme ve siyasi faaliyette bulunma hakkı, kamu hizmetine girme hakkı, dilekçe hakkı, bilgi edinme hakkı vb. haklar aktif statü haklarındandır.”⁶⁵ Genellikle vatandaşlara tanınan haklar olduklarından “yurttaşlık hakları” olarak da ifade edilmektedir.⁶⁶ Aktif Statü haklar devletlere kimi zaman pozitif, kimi zaman negatif yönde çeşitli görevler verebilmektedir.⁶⁷

⁶³ “Sosyal devlet anlayışının sonuçlarından olduğu için bu haklara kısaca sosyal haklar da denir.” Bkz, SARIDOĞAN, s.9.

⁶⁴ 1982 Anayasası’nda m.41 ile m.65 arasında yer alan haklardır. Bkz, Zamira HOŞTEN, **Temel Hak ve Hürriyetlerin Anayasal Güvenceleri** (Y. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi SBE, 2019), s.52.

⁶⁵ AYDOĞDU, s.44.

⁶⁶ 1982 Anayasası’nda m.66 ile m.74 arasında yer alan haklardır. Bkz, BÖCÜKCÜ, s.19.

⁶⁷ Seçimlerin güvenle yapılmasında devlete pozitif yükümlülük, kişilerin istediği partiden aday adayı olmasında da devlete negatif yükümlülük yüklenmektedir. Bkz, TURHAN, s. 368.

2. İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI ANAYASALARINDA TEMEL HAK VE HÜRRİYETLERİN GELİŞİMİ

2.1. 1808 Sened-i İttifak ve Temel Hak ve Hürriyetler

Osmanlı Devleti'nde reform döneminin padişahı III. Selim vefat etmiş ve tahta Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa desteğiyle II. Mahmut çıkmıştır. Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa da sadrazamlık makamının sahibi olmuştur.⁶⁸ Padişahlık ve sadrazamlık makamlarında değişimlerin yaşandığı 1800'lü yılların başında Osmanlı Devleti'nde taşra ile merkezi yönetim arasındaki ilişki kopma noktasına kadar gelmiştir. Kimi zaman ayânlar ve hanedanlar, merkezden bağımsız hareket ederek kendi bölgelerinde istedikleri gibi hüküm sürdürmüşlerdir.⁶⁹

Alemdar Mustafa Paşa, taşrada adeta yarı bağımsız bir şekilde hüküm sürdüren ayan ve hanedanların merkezi yönetimin kontrolü altına alınması gerektiğini ifade etmiştir.⁷⁰ Ayrıca dağılmış devlet otoritesini tekrar eskisi gibi güçlü hale getirebilmek için de bir dizi önlemin alınması gerektiği kanaatine sahip olmuştur.⁷¹

Alemdar Mustafa Paşa, merkezi yönetimin taşrada tekrar güçlenebilmesi amacıyla taşradaki âyanları İstanbul'da bir toplantıya davet etmiştir.⁷² Toplantının ana gayesi taşra ile merkezi yönetim arasında mutabakat sağlamak, taşradaki ayanlara çeşitli hak ve yükümlülükler vererek onları resmen tanıyıp devletin dağılma sürecine son vermek olacaktır.⁷³ Ayanlar ile devlet yöneticileri arasında "Meşveret-i Amme" ismiyle yapılan toplantıda alınan kararlar neticesinde, "Sened-i İttifak" belgesi ortaya çıkmıştır. Belge taraflarca kabul edilmiş, akabinde padişaha sunulmuştur. Padişah II. Mahmut, Sened-i İttifak'ı 7 Ekim 1808'de onaylayarak yürürlüğe sokmuştur.⁷⁴

Hemen belirtelim ki ayanların çoğu toplantıya, bağımsızlıklarının tehlikeye düşebileceği şüphesi nedeniyle katılmama kararı almışlardır. Toplantıya katılan

⁶⁸ GÖZLER, s.3.

⁶⁹ A. Selçuk ÖZÇELİK, "*Sened-i İttifak*", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt:24, Sayı:1-4 (1959), s.1.

⁷⁰ Vedat DOĞAN, *Türk Anayasalarında Yer Alan Temel Hak ve Hürriyetler Açısından İnsan* (Y. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2006), s.82.

⁷¹ Zehra ARSLAN, "*Sened-i İttifak'ın Ortaya Çıkışı ve İnsan Hakları Bakımından Değerlendirilmesi*", Akademik Sosyal Bilimler Çalışmaları Dergisi, Cilt:6, Sayı:8 (Ekim 2013), s.82.

⁷² GÖZLER, s.3.

⁷³ ARSLAN, (2013), s.82.

⁷⁴ GÖZLER, s.4.

ayanlardan sadece dördü “Sened-i İttifak” adı verilen belgeyi imzalamıştır.⁷⁵ II. Mahmut, Sened-i İttifak’ı önce ayanlara merkezi otoriteyi tehlikeye düşürecek hareket alanı vermek olarak gördüğü için kabul etmek istememiş ancak dönemin siyasi şartları gereği isteksizce kabul etmiştir.⁷⁶

Ayanlar ile hükümetin karşılıklı taahhütlerini ortaya çıkartan “Senet bir giriş, yedi şart ve bir zeyl’den oluşmaktadır.”⁷⁷ Türk Anayasacılık hareketi içerisinde bir ilk olan belgenin “Giriş” bölümünde bozulmuş devlet otoritesinin yeniden sağlam temeller üzerine oturtulma gayesi yer almaktadır.⁷⁸

Birinci şart, padişahın ve onun otoritesinin devletin temeli olduğudur. Padişaha karşı bir duruş ve eylem içinde olanlar, taraflarca müştereken cezalandırılacaktır. İkinci şart, toplanan askerlerin “devletin askeri olarak tahrir olunması” ile ilgilidir.⁷⁹ Üçüncü şart, taraflar gerek hazinenin korunmasına, gerek devlet gelirlerinin korunmasına yardımcı olacaklardır. Dördüncü şart, taraflar sadrazam emrini padişah emri gibi görecekle ve sadrazama karşı gelinmeyecektir.⁸⁰ Böylece sadrazam, padişahla neredeyse eşit konuma yükseltilmiştir.⁸¹ Ayrıca yine aynı şart ile herkesin kendi göreviyle ilgileceği, başkalarının görevine müdahalede bulunulmayacağı hüküm altına almıştır. Beşinci şart, Sened-i İttifak’ı ihlal ettiği ispatlanmadıkça, âyanlara devlet müdahalede bulunamayacaktır. Hanedanlar kendi bölgelerinden başka yerlere müdahale edemeyecektir. Fukaraya zulüm yasaklanacaktır.⁸² Altıncı şart, başkentte bir ayaklanma olması halinde, çağrı beklemeksizin taraflar topyekûn olarak ayaklanmayı bastıracaktır.⁸³ Son olarak yedinci şart ile yoksulların ve reyanın korunmasına önem verilmiş, vergilemede adil olunacağı belirtilmiştir.⁸⁴ “Zeyl” bölümünde de senedin uygulamadaki sürekliliğini sağlayabilmek için sadrazam ve şeyhülislâm makamlarına kim gelirse gelsin senedin imzalanmasının zorunlu tutulması hüküm altına alınmıştır.⁸⁵

⁷⁵ DOĞAN, s.82.

⁷⁶ ARSLAN, (2013), s.83.

⁷⁷ GÖZLER, s.4.

⁷⁸ İbrahim GÖKBURUN, **Türkiye’de İnsan Hakları Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi ve İlköğretim Ders Kitaplarına Yansıması** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, 2007), s.56.

⁷⁹ ARSLAN, (2013), s.83-84

⁸⁰ GÖZLER, s.5.

⁸¹ ARSLAN, (2013), s.84.

⁸² GÖZLER, s.5-6.

⁸³ ÖZÇELİK, s.9.

⁸⁴ ARSLAN, (2013), s.84.

⁸⁵ GÖZLER, s.6.

Sened-i İttifak'ın içermiş olduğu yedi şart ile üç kategoride çeşitli kazanımlar elde edilmiştir. İlki “merkezi yönetimin kazanımları”dır. Padişah ve Osmanlı devlet otoritesini herkesin koşulsuz tanınması, sadrazama da padişah gibi itaat edilmesi⁸⁶ vergi toplarken ilan edilmiş emir ve yasaklara uyulması, toplanan askerin de padişah ve otoritesine itaat etmesi, ayanların kendilerinin hüküm sürdüğü sınırlardan başka yerlere müdahale etmemesi gibi hükümler merkezi yönetimin Sened-i İttifak'tan sağlamış olduğu kazanımlar olarak görülmüştür.⁸⁷

İkincisi, ayanların elde etmiş olduğu kazanımlardır. Söz konusu kazanımların içerisinde; sadrazamın keyfi eylemlerinin önüne geçilmesi, ayanların muhafaza edilmesi ve padişah tarafından can ve mallarının garanti altına alınması, hanedanın sahip olduğu hakların nesilden nesile geçebilmesi, suçsuz ayanın ceza almasının önüne geçilmesi gibi birçok garanti vardır.⁸⁸ Böylelikle ayanların feodal statülerine devamlılık ve meşruluk kazandırılmıştır.⁸⁹

Son olarak üçüncüsü, halkın (fukara ve reayanın) elde etmiş olduğu kazanımlardır. Söz konusu kazanımların içerisinde; devleti yönetirken keyfi davranışların önüne geçilmesi, “yoksulların ve reayanın korunması”, vergilemede haksızlığın önüne geçilmesi, reaya yapılan zulmün son bulması, soruşturma olmadan ceza verilmemesi, padişah ve devlet otoritesine karşı ayaklananlarında yargılaması yapılmadan ölüm cezasına çarptırılmaması, reaya ve yoksulların zulüm ve kötü muameleye maruz kalmaması gibi birtakım kazançlar yer almıştır.⁹⁰

Sened-i İttifak'la padişah ve ayanların birbirlerine çeşitli garantiler vermiş olduğu görülmektedir. Ayanlar padişaha itaati, padişah da ayanlara çeşitli konularda garantiler vermeyi kabul etmiştir. Osmanlı Devlet otoritesinin devam edebilmesinde ayanların yardımlarının varlığı önem kazanmaya başlamıştır.⁹¹ Başka bir deyişle devlet ve padişah otoritesini kaybetmeye başlayınca halkın ileri gelenleriyle uzlaşma zorunluluğu hissedilmiştir.⁹²

⁸⁶ Bülent TANÖR, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 27. Baskı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), s.46.

⁸⁷ GÖZLER, s.6.

⁸⁸ TANÖR, s.46-47.

⁸⁹ ÖLMEZTOPRAK, s.93.

⁹⁰ DOĞAN, s.83.

⁹¹ Hasan TUNÇ, **Türk Anayasa Hukuku**, 1.baskı (Ankara: Gazi Kitabevi, 2018), s.5.

⁹² ÖZÇELİK, s.11.

Sened-i İttifak hukuki nitelik bakımından Osmanlı Devleti'nde daha önce hiç karşılaşılmamış bir belge olarak kabul edilmiştir. Ne bir “ferman” ne de bir “kanunnamedir.” Daha çok bir “sözleşme (mukavele, akit) ya da bir “misak” olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla Sened-i İttifak, 1215 yılında İngiltere’de kralın yetki alanını daraltan Magna Carta’ya benzetilmiştir.⁹³ Ayrıca padişahın “Hattı Hümayunu” ile onandığı için hukuken tüm tebaayı bağlayan bir belge olmuştur.⁹⁴

Sened-i İttifak belgesinin maddi-şekli anlamda anayasa ayrımında yalnızca maddi anlamda anayasa tanımlamasına uygun olduğu görülmektedir. Çünkü devletin nasıl işleyeceği ve o dönemde tebaanın devlete karşı kullanabileceği “temel hak ve hürriyetler” belirtilmiştir. Devletin iktidarını kullanabileceği alan resmen sınırlandırılmış, âyanlar ile “yoksul ve reayaya” birtakım hak ve hürriyetler tanınmıştır.⁹⁵ Sened-i İttifak’ın yaptırım konusu daha çok ahlaki ve dini özellikler taşımıştır. Çünkü taraflar belgeye bağlılıklarını Allah ve peygambere yemin ederek göstermeye çalışmışlardır.⁹⁶

Senedi İttifak’la ilgili genel olarak şunları da söylememiz gerekecektir. Padişahın elindeki yetkiler ilk kez âyanlar lehine sınırlandırılmış, yoksullar ve tebaa için birçok güvence getirilmiştir.⁹⁷ Türk tarihinde ilk kez iktidarın da yetki alanının daraltılabileceği, iktidarın da müdahale edemeyeceği alanların olduğu görülmüştür. İktidarı ilk kez sınırlandıran “Sened-i İttifak”, aynı zamanda Türk tarihinin ilk anayasal belgesi olmuş⁹⁸ ve Türk Devleti tarihindeki ilk “Amme Hukuku Kaidesi” olarak kayıt altına alınmıştır.⁹⁹ Ayrıca Sened-i İttifak “anayasalı bir devlet rejimi”ne ulaşma konusunda da dönüm noktası olarak görülmüştür. İstibdat ve mutlakiyeti sınırlama gayesi güden bir vesika olması dolayısıyla Türk demokrasi tarihinde bir aşama olduğu söylenebilir.¹⁰⁰ Yine doğrudan modern bir “insan hakları belgesi” gibi algılanması

⁹³ GÖZLER, s.10-11.

⁹⁴ Nurettin BİLMEZ, “*Osmanlı Devleti’nde İnsan Hakları Alanında Yaşanan Dönüşüm Üzerine Bir Değerlendirme*”, Sosyal Bilimler Geliştirme Dergisi, Cilt:3, Sayı:9 (Haziran 2018), s.150.

⁹⁵ GÖZLER, s.11-12.

⁹⁶ TUNÇ, s.6.

⁹⁷ Belkıs KONAN, “*İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devleti’ne Bakış*”, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Dergisi, Cilt:15, Sayı:4 (2011), s. 274.

⁹⁸ GÖZLER, s.11-12.

⁹⁹ TUNÇ, s.5.

¹⁰⁰ Rıfat ÖNSOY, “*Sened-i İttifak ve Türk Demokrasi Tarihindeki Yeri*”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:4, Sayı:1 (Aralık 1986), s.29.

doğru olmasa da içerik bakımından Türk tarihinde insan haklarının gelişimine katkı sağlayan hükümler içermiştir.¹⁰¹

2.1.1. Temel Hak ve Hürriyetler

Osmanlı Devleti'nde insan hakları konuları ile ilgili çalışmalar ancak 19.yüzyılda başlatılabilmektedir.¹⁰² Sened-i İttifak'ın padişah ile ayanların karşılıklı olarak taahhütlerini gösteren belge olmasının yanında, bazı temel hak ve hürriyetleri de içermiş olduğu görülmektedir.¹⁰³ “Temel Hak ve Hürriyetler” başlığı altında da Sened-i İttifak metninde yer almış temel hak ve hürriyetler ile bazı temel ilkeler düzenli bir şekilde mercek altına alınacaktır.

2.1.1.1. Kişi Hürriyeti ve Güvenliği

“Kişi hürriyeti” tüm özgürlüklerin temeli sayılmakta ve kişiye çeşitli güvenceler sunmaktadır. Kişinin hukuksuz bir şekilde yakalanmasının, aranmasının ve tutuklanmasının önüne geçmektedir. Ayrıca bireyi sadece hür bir şekilde davranmasını engelleyen keyfi uygulamalar karşısında korumaz, bireyin özel hayatına saygı gibi diğer birçok hakkı da içerisinde barındırır. Başka bir ifadeyle, bireyin faaliyetlerini pozitif hukuk tarafından belirlenmiş durumlar dışında istediği gibi yapabilme serbestisine sahip olmasıdır.¹⁰⁴

“Kişi güvenliği” esas olarak, bireyin temel hak ve hürriyetlerini devlet otoritesine karşı koruma mekanizması olarak görülmektedir. Gerçek anlamda, hukuku rehber edinmiş, keyfi uygulamaların olmadığı devlet yönetimlerinde uygulanabilmektedir.¹⁰⁵ “Kişi Güvenliği”nin sağlanması için, “yakalama, gözaltına alma, arama, tutuklama” gibi kişiyi özgürlüğünden alıkoyan tüm faaliyetlerin hukuka dayandırılması gerekmektedir. Örneğin; suçu olmayan kişinin gözaltına alınamaması, tutuklanamamasıdır. Başka bir deyişle “Kişi Güvenliği” “Kişi Hürriyeti”nin gerçekleşebilmesi için gereken bir hak olup yakalanmış veya tutuklanmış olmayan kişinin durumu olarak da ifade edilmektedir.¹⁰⁶ Dolayısıyla Senedi İttifak'ta

¹⁰¹ DOĞAN, s.83.

¹⁰² BİLMEZ, s.149.

¹⁰³ DOĞAN, s.82-83.

¹⁰⁴ Ahmet EKER, *Kişi Hürriyeti ve Güvenliği* (Y. Yüksek lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2009), s.15-16.

¹⁰⁵ Timur DEMİRBAŞ, “*Kişi Güvenliği*”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt:43, Sayı:1-4 (Temmuz 2011), s.150-151.

¹⁰⁶ EKER, s.16.

“soruşturma yapılmadan kimseye ceza verilmemesi, ayaklanan kişilerin soruşturma yapılmadan ölüm cezasına çarptırılmaması” gibi hükümlerin oluşu soyut da olsa hukuka dayanan bir devletin yanı sıra “Kişi Hürriyeti ve Güvenliği”nin alt yapısının oluşturulduğunu göstermiştir.

2.1.1.2. Kişi Dokunulmazlığı

En temel insan hakkı olarak bilinen yaşama hakkının tamamlayıcısı olarak nitelendirilen “kişi dokunulmazlığı”; bireyin vücut bütünlüğüne zarar verilmesinin, bireye eziyet ve işkence edilmesinin önüne geçen bir hak olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁷ Başka bir ifadeyle “kişi dokunulmazlığı”, sayılacak tüm hak ve hürriyetlerin temeli olarak ifade edilmektedir. Bireyin vücut ve ruh bütünlüğüne müdahale edilmemesini garanti etmektedir.¹⁰⁸

“Kişi dokunulmazlığı ancak suç ve cezada kanunilik ilkesinin...” hayata geçirilmesiyle sağlanabilir. Söz konusu ilke Osmanlı’da Tanzimat Dönemi’nde kendini somut olarak göstermiştir. İşkence, eziyet ve angarya yasakları gibi kişi dokunulmazlığı ile ilişkilendirilebilecek birçok hak ve hürriyet Osmanlı Devleti’nde “Adaletnamele” vasıtasıyla sağlanmış olduğu bilinmektedir.¹⁰⁹

Sened-i İttifak metninde somut olarak “Kişi Dokunulmazlığı”nı görmesek de temeli sayılabilecek birçok hükme yer verilmiştir. Senedi İttifak ile yoksul ve reayaya zulüm ve kötü muamele yapılmasının yasaklanmış olması “Kişi Dokunulmazlığı”nın gelişimi noktasında önemli bir dönüm noktası olmuştur.

2.1.1.3. Suçluluğun Önceden Teyit Edilmesi

Sened-i İttifak ile kişi suç işlediye, soruşturması adil bir şekilde yapıp sonuçlandıktan sonra suçlu bulunduğu takdirde “sadaret makamının” cezanın infazını isteyebileceği hüküm altına alınmıştır. Ayrıca altıncı şartta devlet otoritesine karşı bir ayaklanmanın çıkması durumunda, eyleme katılan kişilerin, soruşturma sonucu suçu sabit olursa ölüm cezasına çarptırılacak olması, Sened-i İttifak’ın hem haksız işlem

¹⁰⁷ KONAN, s.272.

¹⁰⁸ DEMİRBAŞ, s.164.

¹⁰⁹ KONAN, s.272-273.

yapılmasını önlemeye çalıştığını hem de kişiye soruşturma yapıldıktan sonra cezasının verilmesi gerektiği gerçeğini kabul ettiğini göstermiştir.¹¹⁰

2.1.1.4. Hak Arama Hürriyeti

Bireyin hem hakkını arama konusunda özgür iradeye sahip olabilme hem de bir hakkının ihlal edildiğini düşündüğünde ihlalin durdurulması için yetkili yargı mercilerine başvuru yapabilmeye hürriyetidir.¹¹¹ Sened-i İttifak'ın dördüncü şartında; sadaret makamının da hukuka dayanmayan faaliyetlerde bulunması halinde, tarafların karşılaştıkları durum hakkında “davacı” olabileceğinden bahsedilmiştir. Yine beşinci şartta; hanedanların kendi idare alanlarından başka bir yere müdahalede bulunamayacağı ilan edilmiş olup, kendi idare alanlarının dışında bir yere müdahale edenleri “cümleten davacı olup men” eyleyecekleri bildirmiştir. Dolayısıyla “Hak Arama Hürriyeti”nin de Sened-i İttifak metni içerisinde alt yapısının oluşturulduğu görülmüştür.¹¹²

2.1.1.5. Haksız İşlem Yapılmaması

Sened-i İttifak belgesi ile suçu olmayan hanedana devlet kademesinden bir müdahale gerçekleştiğinde ortaya çıkan ihlal el birliğiyle defedileceği hüküm altına alınmış ayrıca beşinci şart ile kim olursa olsun (âyanlar da olsa), suçsuz birine haksız bir müdahalede bulunulmasına izin verilmeyecektir. Sened-i İttifak belgesinde böyle bir şartın yer almış olması haksız işlem yapılmaması için çalışıldığını göstermiştir.¹¹³

2.1.1.6. Zulmün ve İşkencenin Yasaklanması

Sened-i İttifak'ın beşinci şartı ile “zulüm yasağı” getirilmiştir. Aynı şart kapsamında işkence de yasaklanmıştır. 1800'lerin başlarındaki bunalımlı yıllarda, zulüm yasağının Sened-i İttifak metnine dâhil edilmiş olması, Osmanlı'da insan haklarının gelişiminde çok önemli bir dönüm noktası olmuştur.¹¹⁴

¹¹⁰ ARSLAN, (2013), s.87.

¹¹¹ İsmail KÖKÜSARI, “*Hak Arama Özgürlüğü ve 2010 Anayasa Değişiklikleri*”, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Dergisi, Cilt:15, Sayı:1 (2011), s.165.

¹¹² GÖZLER, s.5.

¹¹³ ARSLAN, (2013), s.87.

¹¹⁴ BİLMEZ, s.150.

2.1.1.7. Vergilemede Adalet

Sened-i İttifak'ın yedinci şartında, vergilerin adil olması, ezici olmaması istenmiştir. Adil bir vergi düzeni sağlanmış olduğunda yoksul ve reayanın korunacağı belirtilmiştir. Merkezi yönetimin vergilemede adil olması karşılığında ayanlar da kendi hudutları içerisinde toplayacakları vergilerde ezici olmayacaklarına dair söz vermişlerdir. Söz konusu yedinci şart ile adil olmayan haksız vergilerin de sona erdirilmesine karar verilmiştir.¹¹⁵

2.1.1.8. Keyfiliğin Önlenmesi

Adaleti sağlamak için uygulanması gereken hukuk kurallarının açık ve net olması her daim önem arz etmiştir. Kuralların açık ve net olması, tarafsız bir şekilde uygulanacak olması yönetimleri de ilgili kurallara uymaya zorlamıştır. Böylece kurallara göre yönetim sağlandığı için hukuk sistemine de güven artmıştır. Kuralların da herkes tarafından net bir şekilde bilinmesi kurallara riayet isteğini iyice artırmıştır. “Kanunsuz suç ve ceza olmaz” ilkesi de keyfiliğin önlenmesi için geliştirilmiş önemli bir ilke olmuştur.¹¹⁶ Sened-i İttifak ile getirilmiş şartlar da zaten iktidarın keyfi uygulamalarını sona erdirmeye amacını taşımıştır.

Son olarak, Sened-i İttifak'ın yedi şartında “...kişi dokunulmazlığı, kişi hürriyeti ve güvenliği, konut dokunulmazlığı, hak arama hürriyeti, ... zorlama yasağı gibi...” tek seferde sayılabilecek modern anayasalarda yerini almış hak ve hürriyetlerin temelini atılmış olduğu görülmektedir. Soruşturma sonuçlanmadan ceza verilmemesi kişi hürriyeti ve güvenliğini, verilecek cezaların suça göre ölçülü olması da cezaların kanuniliğini ve şahsi olduğunu ortaya çıkartmıştır. “Vergilerin haksız ve ezici olmaması...” da ileri yıllarda “sosyal ve ekonomik haklar” olarak isimlendirilecek hak ve hürriyetlerin temelini atıldığını göstermiştir.¹¹⁷

2.1.2. 1808 Sened-i İttifak'ta Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması

Devlet otoritesinin zayıfladığı dönemde bir ihtiyaç olarak ortaya çıkan Sened-i İttifak; iktidarın ilk kez sınırlandırılmasını ve tebaaya birtakım haklar verilmesini

¹¹⁵ ARSLAN, (2013), s.89.

¹¹⁶ M.A AYDIN, “*Kanunnameler ve Osmanlı Hukuku'nun İşleyişindeki Yeri*”, Osmanlı Araştırmaları, Cilt:24, Sayı:24 (2004), s.38.

¹¹⁷ DOĞAN, s.83.

sağlamıştır. Ayanlar ile merkezi otoritenin birbirlerine karşı taahhütlerini içeren Sened-i İttifak; tebaaya birtakım hak ve hürriyet tanımış olsa da sınırlandırılması, denetimi, korunması, hak ve hürriyetler ihlal edildiğinde yaptırımlarının neler olacağı gibi birçok konuda hiçbir hüküm içermemiştir. Dolayısıyla eksik bırakılan konularda padişah yetkili olmaya devam etmiştir. Merkezi otorite yeniden tesis edildiğinde devletin; ayanların desteğine ihtiyacı kalmadığında bağlayıcılığı ve yaptırımı olmayan, hiçbir şekilde denetimi yapılamayan Sened-i İttifak hükümleri padişahın tek taraflı iradesiyle işlemez duruma getirilmiştir. Soyut olarak güvenceye kavuşturulmuş birçok hak ve hürriyetin padişah iradesiyle denetimsiz bir şekilde sınırlandırılmasının hatta kaldırılmasının önü açılmıştır.

2.1.3. 1808 Sened-i İttifak'ta Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi

Merkezi yönetim ile ayanların taraf olduğu Sened-i İttifak'taki, “ayanların yönettikleri bölgelerde toplanan vergilerin ezici olmaması, haksız verginin alınmaması” gibi birçok hüküm yoksul kesimin ve reayanın korunmasını amaçlamıştır. Söz konusu belge ile ilk defa devlet otoritesi ayanlar lehine sınırlandırılmıştır.¹¹⁸

Taraflar Sened-i İttifak'a Allah ve Peygambere yemin ederek sadık kalacağını beyan etmişlerdir. Belgenin sürekliliğini sağlamak için “Divan-ı Hümayun kaleminde” muhafaza edilmesi, taraflara birer örneğinin verilmesi, her yeni sadrazam ve şeyhülislamın makama gelir gelmez belgeyi imzalaması gibi çeşitli kurallar konulmuştur.¹¹⁹ Sened-i İttifak'ın sağlıklı bir şekilde icra edilmesine de bizzat padişah önderlik edecektir.¹²⁰

Sened-i İttifak'ın sürekliliğini sağlamak için getirilmiş kurallara rağmen Alemdar Mustafa Paşa'dan sonra gelen sadrazamlar, Sened-i İttifak'ı imzalamamışlardır.¹²¹ Daha sonraki dönemlerde de Sened-i İttifak ile özdeşleşmiş Sadrazam Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın vefat etmesi ve ayanların nüfuz etme gücünün kırılması neticesinde Sened-i İttifak hükümsüz hale gelmiştir. Her şeye rağmen Sened-i İttifak, anayasalı bir devlet düzenine geçişte atılan adımların başında

¹¹⁸ KONAN, s.274.

¹¹⁹ TUNÇ, s.6.

¹²⁰ GÖZLER, s.6.

¹²¹ ARSLAN, (2013), s.85.

gelmiştir. Uygulamada uzun ömürlü olamamış olsa da, mutlak otoritenin de çeşitli usul ve esaslarla sınırlanabileceğini gün yüzüne çıkarmıştır.¹²²

2.1.4. 1808 Sened-i İttifak'ta Temel Hak ve Hürriyetlerin Değerlendirilmesi

“Doğal haklar öğretisi”nin ürünü olarak kabul edilen “insan hakları” anayasacılığın gelişmesinde önemli bir faktördür. Devletin sınırlandırılması için çalışır ve bireye devlet gücü karşısında bir hürriyet alanı sağlayarak iktidara müdahale edemeyeceği bazı alanlarının olduğunu gösterir.¹²³ Öte yandan Sened-i İttifak ile iktidarın sınırlandırılmış olması bile başlı başına insan haklarının gelişimi adına atılmış olumlu bir adımdır. Dolayısıyla Sened-i İttifak, hak ve hürriyetler için devlet otoritesinin ilk kez sınırlandırıldığı önemli bir belge olmuştur.¹²⁴

Sened-i İttifak'ın içermiş olduğu hak ve hürriyetler birinci ve ikinci kuşak haklar olarak görülebilir. Üçüncü kuşak haklar daha sonraki dönemde kavramsallaştırıldığı için Senedi İttifak'ta görülmemiştir. Birinci kuşak hakların daha çok kişisel konuları kapsadığı bilinmektedir.¹²⁵ Birinci kuşak haklar bağlamında Sened-i İttifak'taki “İşkence yasağı, kimseye haksızlık yapılmaması, suçluluğun önce teyit edilmesi gibi... ” hükümler dikkat çekicidir. Beşinci şart ile zulüm ve işkence yasaklanmıştır. Yine yedinci şart ile “yoksulların ve reayanın korunmasının önemli olduğunun belirtilmesi, zulüm yapanların devlete bildirilmesi gibi ifadeler, birinci kuşak haklar...” bakımından Sened-i İttifak'ın olumlu bir seyirde ilerlemiş olduğunu göstermiştir.¹²⁶

“Sosyal ve Ekonomik Haklar” olarak ifade edilen “İkinci kuşak haklar”; daha çok devletten talep edilebilecek hakları içermektedir.¹²⁷ Bahsedilen haklara Sened-i İttifak yok denecek kadar az yer vermiştir. “Vergilendiriminin haksız yapılmaması, devlet gelirlerinin toplanması gibi ekonomik haklar söz konusuysa, sosyal ve kültürel haklar bulunmamaktadır.”¹²⁸

¹²² TUNÇ, s.6-7.

¹²³ ARSLAN, (2013), s.85.

¹²⁴ BİLMEZ, s.150.

¹²⁵ DOĞAN, s.83.

¹²⁶ ARSLAN, (2013), s.86-89.

¹²⁷ DOĞAN, s.54.

¹²⁸ ARSLAN, (2013), s.89.

Senedi İttifak ilk bakışta ayanlarla merkezi yönetim arasında güç paylaşımı belgesi gibi algılanmış olsa da aynı zamanda tüm Osmanlı tebaasına birtakım hak ve hürriyetler tanımıştır. Temel hak ve hürriyetleri günümüz anayasaları gibi derli toplu bir liste şeklinde düzenlememiş olsa da birçok hak ve hürriyetin düşünce alt yapısını ve en ilkel şeklini oluşturmuştur. Dolayısıyla Sened-i İttifak “kişi hürriyeti, kişi güvenliği, kişi dokunulmazlığı, vergi ödevi, hak arama hürriyeti, zulmün ve işkencenin yasaklanması, kanuni idare ve yargılamadan ceza olmaz ilkeleri” gibi bazı temel hak ve hürriyetler ile bazı önemli ilkelerin temelini atmıştır. Sened-i İttifak kendinden sonra hazırlanacak iki fermana da temel hak ve hürriyetler konusunda ışık tutmuştur.

Sened-i İttifak ile tebaaya tanınmış birtakım hak ve hürriyetler sonraki dönemlerde yine aynı konu ile ilgili daha güçlü çalışmaların yapılacağı habercisi olmuştur. Ancak Sened-i İttifak tebaaya vermiş olduğu hak ve hürriyetleri garanti altına alacak bir sistemi kuramamış olması sebebiyle olumsuz değerlendirmelere de konu olmuştur. Son söz olarak Sened-i İttifak kendinden sonra gelecek fermanlara ve anayasalara hak ve hürriyetler konusunda yol gösteren bir belge olarak tarihte yerini almıştır.

2.2. 1839 Tanzimat Fermanı’nda (Gülhane Hatt-ı Humayun) Temel Hak ve Hürriyetler

Sened-i İttifak padişahı II. Mahmut’un vefatından sonra tahta Abdülmecit çıkmıştır. “Abdülmecit devletin kuruluşunu yeniden tanzim eden bir ferman ısdar etmiştir. Bu ferman 3 Kasım 1839’da, Gülhane’de, ... Mustafa Reşit Paşa tarafından okunmuştur.”¹²⁹ Ferman, hızla artan iç karışıklıkları ve dışardan gelen müdahalelerin önünü keserek devletin kurtuluşu ermesini sağlamak amacıyla yapılmış bir reform hareketi olarak görülmektedir. Devletin Avrupa devletleri nezdinde güçsüz duruma düşmesi, askeri gücün zayıflamış olması, mevcut hukuksal ve idari yapının eskisine göre güçsüz hale gelmesi, zayıflaması, Osmanlı padişahının otoritesinin güçsüz hale gelmesi, Osmanlı tebaası için kamu hizmetlerini icra edecek makam ve mevkilerin oluşturulamaması Tanzimat Fermanı’na gidilen süreçte “iç sebepler” olarak ifade edilebilir. Dış sebepler olarak, devletin gerek siyasi gerek askeri konulardaki başarısızlıkları sayılabilecek nedenler olarak gösterilebilir.¹³⁰ Başka bir deyişle

¹²⁹ GÖZLER, s.12.

¹³⁰ BİLMEZ, s.150.

Tanzimat Fermanı'nın amaçlarını Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü muhafaza edebilmek, egemen devletlerin desteğini kendi yanına çekebilmek, azınlıkların da kanun önünde Müslümanlardan bir farkının olmadığını dolayısıyla tam bir eşitliğin var olduğunu göstererek, ayrılıkçı azınlık isyanlarının önünü kesmek olarak sıralama imkânımız vardır. Anlaşılacağı üzere Tanzimat Fermanı bir halk hareketi veya halkın devletten beklentisi olmaktan ziyade, devletin iç ve dış sorunları çözebilmek için atmış olduğu bir adımdır.¹³¹

Tanzimat Fermanı'nın dikkat çeken özellikleri arasında "...halkın ırz, namus, can ve mal güvenliğinin sağlanması, vergi, askerlik ve yargı..." konularında çağına uygun düzenlemelerin kanunla düzenlenmiş olması vardır.¹³² Tanzimat Fermanı'nın bir diğer özelliği; Osmanlı Devleti'nde ilk kez bir padişahın kendi isteğiyle kendi yetkilerini ve iktidarını sınırlandırmasına sebebiyet vermiş olmasıdır. Söz konusu sınırlamanın Sened-i İttifak'taki sınırlamaya göre biraz daha geniş çaplı olduğu görülmektedir. Özellikle "kişi hakları" ve yargı alanında ortaya çıkan sınırlamanın etkisi gayet açık bir şekilde görülmüştür.¹³³ Tanzimat Fermanı'yla Osmanlı Devleti'ndeki iktidarın gücü artık saraydan alınıp bürokrasiye verilmiştir.¹³⁴

Tanzimat Fermanı adeta "Yapısal ve Hukuki Reform Uygulamaları" şeklinde olup temelde birkaç maddeyi kapsamaktadır. İlki tüm Osmanlı tebaasının can, mal ve namus güvenliğinin sağlanması, ikincisi halkı ezdiği düşünülen "İltizam Sisteminin" kaldırılarak yerine düzenli ve daha faydalı bir vergi sisteminin getirilmesi, üçüncüsü din ayırımı yapılmaksızın zorunlu askerlik sistemine geçilmesi ve son olarak dördüncüsü tüm Osmanlı tebaasını kanun önünde eşit hale getirebilmektir.¹³⁵ Böylece "Tanzimat Fermanı"nın bir anlamda tüm Osmanlı tebaasını, devlet mekanizmasının merkezine yerleştirebilmek için hazırlanmış olduğu ortaya çıkmıştır.¹³⁶ Ayrıca "Tanzimat Fermanı", halk ile devlet arasındaki ilişkiye hukuksal açıdan yeni bir boyut kazandırmak isteyen, şeriat kaynaklı eski kanunları toptan bir şekilde yenilemeyi

¹³¹ DOĞAN, s.85.

¹³² GÖKBURUN, s.57.

¹³³ DOĞAN, s.90.

¹³⁴ GÖKBURUN, s.57.

¹³⁵ Mustafa ERDOĞAN, **İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku**, 5.baskı (Ankara: Orion Kitabevi, 2016), s.134-135.

¹³⁶ BİLMEZ, s.151.

öngören, reform hareketlerini “siyasal ve hukuksal” açıdan güvence altına almaya çalışan bir ferman olarak da görülmektedir.¹³⁷

Keyfi uygulamalarla idare edilen yönetimden hukuka dayanan yönetime, kargaşa ve kaostan emniyete, “kanunsuzluktan meşrutiyete” doğru yönelme anlamına gelen “Tanzimat Fermanı” ile başlamış reform hareketlerini, kanun üstünlüğünü oluşturma ve devlet idaresini yeniden dizayn etme olarak da anlamamız gerekmektedir.¹³⁸ Tanzimat Fermanı’nın ilan edilmesine kadar geçen süreçte hukuk alanında “İslam Hukuku” ile “Padişah Kanunnameleri” kullanılmıştır. Fakat 1839 Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti’nde ilk kez Batı hukukuna doğru yöneliş başlamıştır.¹³⁹

“1839 Tanzimat Fermanı” “Sened-i İttifak”ta olduğu gibi şart şart düzenlenmemiştir. Hem bazı temel hak ve hürriyetlerden bahsedilmiş hem de “devlet iktidarının kullanımı ve sınırlandırılmasına” ilişkin birtakım usul ve esaslar benimsenmiştir.¹⁴⁰ Fermanın başlangıç kısmında; devletin var oluşundan itibaren “Kur’an ve şeriat hükümlerine göre” yönetilmesi sebebiyle, Osmanlı tebaasının daima mutlu olduğunu, ancak son yıllarda Kuran ve Şeriat hükümlerine aykırı uygulamalar olması nedeniyle devletin güç kaybettiğini, eski devlet gücünün yeniden tesisi için yeni kanunların yürürlüğe girmesinin şart olduğu ifade edilmiştir.¹⁴¹ “Tanzimat Fermanı”nda devlet yönetimine ilişkin “kanunilik, danışma, kurullarla çalışma” gibi yeni usullerin belirtilmesinin yanı sıra birçok hak ve hürriyet tanınmış, kullanımlarında kolaylık sağlayacak birtakım ilkeler belirtilmiştir.¹⁴²

Tanzimat Fermanı ile getirilen bir başka yenilik, kanunları hazırlama görevinin artık “Meclis-i Ahkâm-ı Adliye” adındaki bir kurula verilmiş olmasıdır. Tanzimat Fermanı ile kurulmuş “Meclis-i Ahkam-ı Adliye” aynı zamanda “Yasama Organının” temelini atmış ve ileriki yıllarda “parlamentolu rejime” geçişin alt yapısını

¹³⁷ Fuat ŞENOĞLU, **Türk Mevzuatında İnsan Hakları ile İlgili Düzenlemeler ve Avrupa İnsan Hakları Normu** (Y. Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi SBE, 2005), s.88.

¹³⁸ TUNÇ, s.12.

¹³⁹ DOĞAN, s.87.

¹⁴⁰ Ali KUYAKSİL, **“Türk Anayasalarında Kadın Hakları ve Gelişimi”**, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:6, Sayı:11 (2009), s.336.

¹⁴¹ BİLMEZ, s.150.

¹⁴² ERDOĞAN, s.135.

oluşturmuştur. Hazırlanan kanunların yürürlüğe girmesi için son şart yine padişah onayı olmuştur.¹⁴³

Hukuki nitelik bakımından; “Sened-i İttifak”ta olduğu gibi misak olarak değil de, daha çok tek yanlı bir işlem olarak bilinmektedir. Çünkü bizzat padişahın iradesi sonucu oluşturulmuştur. Padişah, Tanzimat Fermanı ile yetkilerini ilk defa kendi isteğiyle sınırlandırma yoluna gitmiştir. Yani Sened-i İttifak gibi ayanların bir etkisi yoktur. Başka bir ifadeyle “Gülhane Hattı Hümayunu” ferman özelliği taşımaktadır.¹⁴⁴ Bilindiği üzere fermanlarda hükümdarlar, bizzat kendi iradesiyle kendisinin yetki alanını sınırlamasının yanında, halka da çeşitli hak ve hürriyetler bahşeder.¹⁴⁵ Tanzimat Fermanı “hukuk devleti”, “eşitlik” gibi birçok alanda da önemli bir dönüm noktası olmayı başarmıştır.¹⁴⁶

“Tanzimat Fermanı” “maddi anlamda bir anayasa” niteliği taşımaktadır. Çünkü hem devletin iktidarını kullanabileceği alanlar ve sınırları belirlenmiş hem de tebaaya birçok hak ve hürriyet bahşedilmiştir. Ancak “şekli anlamda anayasa” niteliği taşımamaktadır. Çünkü Tanzimat Fermanı’nda çıkarılacak diğer adi kanunların ilgili fermana aykırı olmaması gerektiği gibi bir hüküm bulunmamaktadır. Ayrıca değiştirilmek istendiğinde hangi usul ve esaslarla değiştirilebileceğine ilişkin hükümde bulunmamaktadır.¹⁴⁷

İçermiş olduğu hak ve hürriyetler yetersiz de olsa kısmen bir liste oluşturabilmiş olması sebebiyle Tanzimat Fermanı’nı -eleştiriler olsa da- “...ilk temel haklar beyannamesi veya haklar fermanı olarak değerlendirmek mümkündür...”¹⁴⁸ “Tanzimat Fermanı”nın içerisinde yer almış hak ve hürriyetler bir sonraki başlık altında daha net bir şekilde ortaya koyulacaktır.

2.2.1. Temel Hak ve Hürriyetler

Osmanlı’da temel hak ve hürriyetler konusunda ikinci dönüm noktası “Tanzimat Fermanı” olmuştur.¹⁴⁹ Tüm Osmanlı halkının “can, mal ve namusunun

¹⁴³ GÖZLER, s.15.

¹⁴⁴ Kemal GÖZLER. *Anayasa Hukukuna Giriş-Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*. 27.Baskı (Bursa: Ekin Yayınevi, 2018), s.164.

¹⁴⁵ ÖLMEZTOPRAK, s. 97.

¹⁴⁶ HOŞTEN, s. 36.

¹⁴⁷ GÖZLER, s.18.

¹⁴⁸ BİLMEZ, s.151.

¹⁴⁹ KUYAKSİL, s.335.

güvence altına alınması”, askere alımlarda ve vergilemede eşitliğin sağlanacağı, müsaderenin artık son bulacağı ve kanun önünde eşitliğin sağlanacağı garanti edilmiştir.¹⁵⁰ Toplumsal bazda yapılmış icraatların etkisiyle halk eski kulluk düzeyinden sıyrılıp devletin “vatandaşları” haline gelmiştir.¹⁵¹

Sözü edilen fermanda, hakların belli bir düzen içerisinde madde madde, detaylı bir şekilde düzenlendiği “bir liste” bulunmamaktadır. Bazı temel hak ve hürriyetlerin güvencesi olarak kabul edilebilecek hükümlerle, çeşitli alanlarda (“idare, maliye, askerlik vs.”) uygulanmak istenen yenilikler, detayları olmadan sonu gelmeyen uzun cümleler halinde peş peşe sıralanmış durumdadır.¹⁵² “Tanzimat Fermanı” metninde düzensiz bir şekilde yer almış hak ve hürriyetler ile bazı ilke ve esaslar şu şekilde ele alınacaktır:¹⁵³

2.2.1.1. Yaşama Hakkı (“Emniyet-i Can”)

Çeşitli isimlerle tarihteki belgelere konu olmuş yaşam hakkının Osmanlı’da yasal olarak “Tanzimat Fermanı” ile garanti altına alınmış olduğu bilinmektedir.¹⁵⁴ “Tanzimat Fermanı”nda “Emniyet-i Can” şeklinde isimlendirilmiştir. Ferman söz konusu hakkın sebebini; “millet ve devlete hizmette bulunmak” olarak görmüştür.¹⁵⁵ Bilindiği üzere “yaşama hakkı”; bireyin vücut bütünlüğü ile manevi bütünlüğünün tehlikelere karşı muhafaza edilebilmesidir. Bireyin sağlıklı ve bütünlük içinde doğmasını, daha sonra kendini geliştirmesine imkân veren olanaklara sahip olabilmemesini ifade eder. Ayrıca sözü edilen hak; bütünlüğünü sağlayarak doğan her insanın, toplum yararı için bile olsa “...hiçbir önlem, zor ile sınırlandırılmaması, etkilenmemesi, yok edilmemesi” anlamına da gelir.¹⁵⁶ “Tanzimat Fermanı” ile benimsenen “...bazı ilkeler (keyfi nedenlerle cezalandırmama, yargılamaların adil ve açık olması, yargılamasız ceza verilmemesi) de kişi güvenliği ile ilgilidir.”¹⁵⁷

¹⁵⁰ ERDOĞAN, s.135.

¹⁵¹ DOĞAN, s.91.

¹⁵² Burhan KUZU, “*Türkiye Cumhuriyetinin Anayasalarının İnsan Hakları Açısından Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi*”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt: 54, Sayı: 1-4 (1994), s.73.

¹⁵³ DOĞAN, s.87.

¹⁵⁴ KONAN, s.260.

¹⁵⁵ BİLMEZ, s.151.

¹⁵⁶ “Bu tanımlama hukuk âleminde karşımıza “beden bütünlüğüne dokunulmazlık” olarak çıkmaktadır.” Bkz, KONAN, s.259.

¹⁵⁷ GÖZLER, s.13.

2.2.1.2. Irz ve Namus Dokunulmazlığı (“Mahfuziyet-i Irz ve Namus”)

Osmanlı tebaası Tanzimat Fermanı ile “ırz ve namus dokunulmazlığı”na kavuşmuştur. Ferman ile birlikte artık “hiç kimsenin bir başkasının ırz ve namusuna dokunamaması” hükmü garanti altına alınmıştır. Irz ve namus dokunulmazlığının tanınmış olması kişiye bir de “şeref ve haysiyet dokunulmazlığını” kazandırmıştır.¹⁵⁸

2.2.1.3. Mülkiyet Hakkı “Mahfuziyet-i Mal (Mal Dokunulmazlığı)”

İslam dininde, birinin malına “el uzatmak” haram kabul edilmiş ve hırsızlık yapan kişiler de en sert şekilde cezalara tabi tutulmuşlardır. “Mülkiyet hakkı” ile ilgili en güçlü güvence, hırsızlık suçunu işleyenlere verilen cezaların caydırıcılık özelliğidir. Tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti de kişilerin mülkiyet haklarını korumaya azami gayret göstermiş, hırsızlık ve benzer suçları en sert şekilde cezalandırmıştır.¹⁵⁹ Söz konusu fermanda mülkiyet hakkı; “Mahfuziyet-i Mal (Mal Dokunulmazlığı)” şeklinde tanımlanmıştır. “Ferman, herkes tam bir serbesti içerisinde malik ve mutassarif olmalı ve buna dışarıdan herhangi bir müdahalede bulunulmamalıdır...” şeklinde hakka bakış açısını ortaya koymuştur.¹⁶⁰

2.2.1.4. Müsadere Yasağı

Müsadere kavramı; kişinin suç işlemesi durumunda suçu işleyen kişinin sahibi olduğu varlıkların tümü veya bir kısmı üzerindeki “mülkiyet hakkının” işlediği suçun bir bedeli olarak, elinden alınarak kamusal bir organizasyona verilmesi şeklinde tanımlanabilir. Müsadere uygulaması Osmanlı Devleti’nde “1839 Tanzimat Fermanı” ile yasaklanmıştır.¹⁶¹ Artık; kişi suç işlemesi durumunda, suçlunun sahibi olduğu mallar elinden müsadere uygulaması ile alınmayacaktır. Çünkü suçlu kişiye müsadere uygulamak, mirasçılarının da miras hakkının elinden alınması anlamına gelecektir. Ancak mirasçılarının işlenen suçla ilgisi olmamaktadır.¹⁶² Dolayısıyla “müsadere yasağı”nın getirilmesi, mirasçılarının miras haklarının korunmasına da yardımcı olmuştur.¹⁶³

¹⁵⁸ DOĞAN, s.88.

¹⁵⁹ KONAN, s.266.

¹⁶⁰ GÖZLER, s.14.

¹⁶¹ KONAN, s. 267-268.

¹⁶² GÖZLER, s.14.

¹⁶³ DOĞAN, s.88.

2.2.1.5. Eşit Muamele İlkesi (Eşitlik İlkesi)

Tanzimat Fermanı'nın en önemli yeniliklerden birisi de tanınmış hak ve hürriyetlerden din ayrımı gözetmeksizin tüm Osmanlı tebaasının faydalanabileceğini ifade eden "eşitlik ilkesi" olmuştur.¹⁶⁴ Böylece mensubu olunan dinler açısından, toplumdaki tüm sosyal statüler arasında bir eşitlik sağlanmıştır. "Vezirden çobana herkes eşit olacaktır" ifadesi sosyal statüler arası eşitliğin sağlandığının bir göstergesi olmuştur. "Eşit muamele ilkesi" aynı zamanda¹⁶⁵ devletin hiçbir vatandaşını kayırmadan tüm vatandaşlarına aynı mesafe ile yaklaşması olarak tanımlanan "kanun önünde eşitlik ilkesi"ni de beraberinde getirmiştir. Söz konusu ilke hem eşit muameleyi hem de kanunların herkes için bağlayıcı olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁶ Özetle "Tanzimat Fermanı" ile "kanun önünde eşitlik ilkesi"nin de temelleri atılmıştır.¹⁶⁷

"Tanzimat Fermanı"nın öngördüğü eşitliğin hayata geçirilmesiyle özellikle hukuksal alandaki yeni uygulamalar yeni problemleri de ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Devleti'nde yıllardır adalet dağıtan gelenekselleşmiş mahkemelere ek olarak "Konsolosluk Mahkemeleri", "Karma Mahkemeler", "Nizamiye Mahkemeleri" gibi birçok yeni mahkemeler oluşturulmuştur. Yargı kurumlarının birbirlerinden farklı, çeşit çeşit olması, toplumda adaleti ve eşitliği halka dağıtabilecek hukuk mekanizmalarının güvenilirliğini derinden sarsmıştır.¹⁶⁸

Osmanlı Devleti'nde dine bakılmaksızın tüm tebaa için eşitliğin sağlanması hem Avrupa devletlerinin, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma gerekçelerini yok etmek hem de gayrimüslim kökenli milliyetçilik akımlarını güçsüzleştirmek için sağlandığı şeklinde yorumlanmıştır.¹⁶⁹

2.2.1.6. Mali Güce Göre Vergileme İlkesi

Tanzimat Fermanı "iltizam usulü"nü, mültezimlerin halkı ezdiğini gerekçe göstererek kaldırmış, yerine ödeme gücüne göre tüm Osmanlı tebaası için vergi tayin edildiği ve hiç kimseden vergiden başka bir şey alınmadığı bir sistem yerleştirilmeye

¹⁶⁴ KUYAKSİL, s.336-337.

¹⁶⁵ GÖZLER, s.14-15.

¹⁶⁶ KONAN, s.263.

¹⁶⁷ HOŞTEN, s.36.

¹⁶⁸ GÖKBURUN, s.57.

¹⁶⁹ ERDOĞAN, s.135.

çalışılmıştır. Yapılan değişiklik “Tanzimat Fermanı”nın; “malî güce göre vergi ilkesi”ni benimsemiş olduğunu göstermiştir.¹⁷⁰ Böylece herkese gelirine göre vergi tayin edilerek kişilerden fazla vergi alınmasının önüne geçilmiştir.¹⁷¹

2.2.1.7. Devlet Harcamalarının Kanuniliği İlkesi

1839 Tanzimat Fermanı’nda devletin giderlerini karşılayabilmek için toplanan vergilerde; “mali güce göre vergi ilkesi” benimsenmişken, devletin ihtiyaçlarını karşılarken yapacağı harcamalarda da “kanunilik ilkesi” benimsenmiş olduğu görülmektedir. Artık Osmanlı Devleti’nde ihtiyaçları karşılamak için yapılacak giderlerin keyfi olarak değil; kanunlar çerçevesinde, kanunlara aykırı olmayacak şekilde yapılacağı öngörülmüştür.¹⁷²

2.2.1.8. Siyaseten Katl’in Kaldırılması

Birçok temel hak ve hürriyeti tehlikeye atan “siyaseten katl” uygulaması, özünde; padişahın buyruğuyla kişi veya kişilerin yaşamına son verilmesi olarak tanımlanabilir. Tanzimat Fermanı’nın ilan edildiği döneme kadar devletin en üst kademelerindeki yöneticilerin, toplumdaki kişilerin canı üzerinde söz sahibi olması kişilerin “yaşam hakkı”nı korumasız hale getirmiştir. Tanzimat Fermanı’nın yürürlüğe girmesiyle, “siyaseten katl” ve “müsadere uygulaması”nın son bulması, kişilerin mahkeme huzuruna çıkmadan suçlu atfedilmemesi, suçlu sabit olmadan da verilmiş cezaların infaz edilememesi Osmanlı Devleti’nin “hukuk devleti” olma yolunda ilerlediğini göstermiştir.¹⁷³

2.2.1.9. Askere Almada Adalet İlkesi

“Tanzimat Fermanı” vatanın savunulması için askere gitmenin halkın görevi olduğunu belirtmiştir. Ferman o döneme kadarki kimi beldelerden haddinden fazla, kimi beldelerden de eksik askere alma uygulamasının toplumdaki düzenin bozulmasına, tarım faaliyetlerinde, dolayısıyla üretimde kötü sonuçlara sebep olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca ordudaki askerlerin ömür boyu askerlik hizmetinde bulunması sebebiyle üremenin de durmasına sebep olabileceği öngörülmüştür.

¹⁷⁰ GÖZLER, s.13.

¹⁷¹ BİLMEZ, s.151.

¹⁷² GÖZLER, s.13.

¹⁷³ KONAN, s.261-262.

Dolayısıyla artık her beldeden ihtiyaç olması halinde dört veya beş yıllığına askere alma işlemi yapılacağı ilan edilmiştir.¹⁷⁴

2.2.1.10. Ceza Yargılamasına İlişkin Güvenceler

Tanzimat Fermanı'nın yürürlüğe girmesi ile ceza davalarının, kanuna aykırı olmadan açık bir şekilde görülüp sonuca bağlanacağı bildirilmiştir. Yargılama konusunda getirilmiş usul ve esaslara uygun bir şekilde alınmış bir mahkeme kararı olmadan kimseye ölüm cezasının verilemeyeceği garanti altına alınmıştır. Tanzimat Fermanı'nda yargılama ile ilgili yapılmış düzenlemeler Osmanlı Devleti'nin "adil yargılanma hakkı"nı da tanımış olduğunu göstermiştir. Yine yargılamaların açık bir şekilde yapılacağı da güvence altına alınmıştır.¹⁷⁵ Padişah Tanzimat Fermanı ile birlikte sahibi olduğu ceza verme yetkisinden feragat etmiş, ceza verme yetkisi mahkemelere devredilmiştir.¹⁷⁶

2.2.1.11. Kanun Üstünlüğü İlkesi

Tanzimat Fermanı ile belirtilmiş usul ve esaslara uygun olarak hazırlanmış kanunların bağlayıcılığı tartışılmaz hale gelmiştir. Herkesin çıkarılan kanunlara riayet etmesi zorunlu tutulmuştur. Eğer kanunlara aykırı davranışlarda bulunan kişiler olursa "kim olduğuna, rütbesine, hatrına ve nüfuzuna bakmadan" en sert şekilde cezalandırılacaktır. Başka bir ifade ile "kanunun üstünlüğü" ve "kanuna saygı" ilkelerine Tanzimat Fermanı ile işlerlik kazandırılmıştır. Çünkü kanun koyucular ile kanunların icrası için çalışanlarda kanunlara riayet edeceklerdir. Ayrıca sözü edilmiş ilkeler sayesinde kanuna dayanmayan suç veya cezanın olamayacağı ilkesi de ortaya çıkmıştır.¹⁷⁷

2.2.1.12. Kişi Dokunulmazlığı ve Güvenliği

Tanzimat Fermanı ile padişahın o döneme kadar elinde tutmuş olduğu ceza verme yetkisinden feragat edip yetkisini mahkemelere devretmesi "kişi dokunulmazlığı ve güvenliği" konularında da ilklerin yaşandığını göstermiştir.¹⁷⁸

¹⁷⁴ GÖZLER, s.13.

¹⁷⁵ DOĞAN, s.88.

¹⁷⁶ KUYAKSİL, s.336.

¹⁷⁷ GÖZLER, s.15-16.

¹⁷⁸ DOĞAN, s.89.

Tanzimat Fermanı'nda yer verilmiş hak ve hürriyetler düzenli bir liste şeklinde sıralanmamıştır. Ayrıca Tanzimat Fermanı'nda tebaanın sığınabileceği “dokunulmaz, devredilmez kişi hakları” felsefesinin de olmadığı görülmektedir.¹⁷⁹ Sened-i İttifak metninde bilindiği üzere padişah sadece yerel güç haline gelmiş ayanların can ve mülküne müdahale etmeyeceğini bildirmiştir. Oysa Tanzimat Fermanı tüm Osmanlı tebaasının hak ve hürriyetlerine müdahale edilmeyeceğini garanti altına almıştır.

Tanzimat Fermanı ile birçok hak ve hürriyet ile “insan onuru” gibi ilkeler güvence altına alınmıştır. Söz konusu “güvence”, “yasa egemenliği” olarak gerçekleşmiştir.¹⁸⁰ Özetle Tanzimat Fermanı ile birlikte Osmanlı'da geçmişten gelen dine dayalı “millet sistemi” yaklaşımı etkisini yitirmiş, “Osmanlı Vatandaşlığı” kavramı güç kazanmıştır.¹⁸¹

2.2.2. 1839 Tanzimat Fermanı'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması

Tanzimat Fermanı esas itibarıyla “Kanuni İdareye Geçiş” olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla keyfi idarenin son bulması, atılan tüm adımların hukuka uygun olarak atılması amaçlanmıştır. Kanunların hazırlanması görevinin de oluşturulan “Meclis-i Ahkâm-ı Adliye”ye bırakılmış olması, amaca ulaşmak için atılan bir adım olarak görülmüştür. Böylece yasama organının temeli de atılmıştır. Ancak hazırlanan kanunların yürürlüğe girebilmesi için yine padişah onayı aranmıştır.

Öte yandan Tanzimat Fermanı, Osmanlı tebaası için tanıdığı hak ve hürriyetler ile ilgili sınırlandırma konusuna girmemiştir. Dolayısıyla hak ve hürriyetlerin sınırlandırılma konusu “Meclis-i Ahkâm-ı Adliye” ile padişahın inisiyatifine bırakılmıştır. Tanzimat Fermanı'nın somut bir yaptırımının ve uygulanabilirliğini denetleyecek bir sistemin olmaması sebebiyle padişah hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması konusunda gerek yasama organı içerisindeki nüfuzunu kullanarak gerek bizzat tasarrufta bulunarak Osmanlı tebaasına vermiş olduğu hak ve hürriyetleri dilediği gibi sınırlandırmış, hatta birçok hak ve hürriyeti tamamen kaldırabilme gücüne erişmiştir.

¹⁷⁹ HOŞTEN, s.36.

¹⁸⁰ KUYAKSİL, s.336.

¹⁸¹ Berdal ARAL, “*Osmanlı Bakış Açısıyla İnsan Hakları*”, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:2, Sayı: 2 (2017), s. 71-72.

2.2.3. 1839 Tanzimat Fermanı'nda Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi

Tanzimat Fermanı, devletin topluma karşı davranışları ile idarenin yetkilerini kullanması konusunda çeşitli hükümler içeren, padişahın tek taraflı bir işlem ile yetki alanını sınırladığı, hukuki açıdan tüm Osmanlı tebaasını bağlayan, “anayasal nitelikte bir belge” olarak kabul edilmektedir. Ayrıca meşruti yönetimlerin oluşması ve gelişimine yardımcı olmuş bir “Haklar Bildirgesi” olarak da görülmektedir.¹⁸²

Tanzimat Fermanı ile toplumsal hayat yeni kanunlarla onarılacak, tüm faaliyetlerde kanunilik aranacaktır. Oluşturulmak istenen yeni düzene aykırı eylemlerde bulunan kişiler de yine kanunlara dayanılarak cezalandırılacaklardır. “Keyfi cezalara son verilmesi, mahkemelerde duruşmaların açıklığının sağlanması, vergi ve askerlik görevlerinin adil yasalarla yeniden düzenlenmesi gibi...” hususlar, aynı amaç için alınmış tedbirlerdir. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı'nın yürürlükte olduğu dönem genel olarak “yasal yönetime geçiş” olarak adlandırılmaktadır.¹⁸³

“Tanzimat Fermanı” içerisinde yer alan hükümlerin güvencesi; padişahın ve ona itaat eden tüm görevlilerin ferman hükümlerinin sağlıklı bir şekilde hayata geçirilebilmesi noktasında yemin etmesine dayandırılmıştır. Başka bir ifadeyle “Tanzimat Fermanı”na özgü, yaptırımlar içeren “teminat ve denetim mekanizması” bulunmamaktadır. Çünkü Mutlakiyete dayalı yönetimlerde devletin başındaki hükümdarın veya padişahın birtakım konular hakkında halkına hitap ederek yemin etmesi mutlakiyetin olduğu devletlerde en inandırıcı bağlanma şeklidir.¹⁸⁴ Yemin edilmesinin yanında fermanın dinî bir içerikle sonuca bağlandığı görülmektedir.¹⁸⁵

2.2.4. 1839 Tanzimat Fermanı'nda Ele Alınmamış Hak ve Hürriyetler

Tanzimat Fermanı'nda “can emniyeti, mal, ırz ve namus dokunulmazlığı, kanun önünde eşitlik, cezaların kanuniliği ve şahsiliği, yargı teminatı, vergi adaleti” gibi birçok hak ve hürriyet ile birtakım ilkelere yer verilmiştir.¹⁸⁶ Ancak kişilerin eşit ve hür olarak dünyaya geldiği konusuna dair hiçbir ifadeye yer verilmediği görülmüştür. “Düşünce hürriyeti”, “basın hürriyeti”, “toplanma ve dernek kurma

¹⁸² ÖLMEZTOPRAK, s.97.

¹⁸³ DOĞAN, s.89.

¹⁸⁴ TUNÇ, s.10-12.

¹⁸⁵ Ferman şu şekilde sonuçlanmıştır: “Heman Rabbimiz Taâla Hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavanin-i müessesenin hilafına hareket edenler Allah-ı Taâla Hazretlerinin lânetine mazhar olsunlar ve ilelebed felah bulmasınlar, Amin.” Bkz, GÖZLER, s.19.

¹⁸⁶ ÖLMEZTOPRAK, s.96-97.

hakkı”,¹⁸⁷ “çalışma-sözleşme hürriyeti”, “ticaret ve sanayi hürriyetleri” gibi birçok hak ve hürriyet kendisine yer bulamamıştır. Hak ve hürriyetlerdeki eksikliğin sebebi; idari makamların yetersiz bilgi düzeyinden değil, Osmanlı tebaasının “maddi ve sosyo – ekonomik” olarak çağdaşlarına göre geri kalmış olması ile alakalı olmuştur. Başka bir sebep olarak liberalizm akımının daha Osmanlı toplumunun köklerine kadar inememiş olması ve burjuvanın toplum yapısı içinde henüz nüfuz gücünü kullanamaması gösterilmektedir. Ayrıca sayılan tüm sebeplere ek olarak bazı hak ve hürriyetlerin yer alamayışının sebebi olarak Osmanlı tebaasının kültürel ortamdaki konumu gösterilmiştir.¹⁸⁸

Tanzimat Fermanı ile Osmanlı tebaasına bahşedilmiş hak ve hürriyetler yalnızca sayı olarak değil içerik olarak da eksiklikler barındırmıştır. Dolayısıyla “Tanzimat Fermanı” ile bahşedilen hak ve hürriyetlerin gelişimi için, düzenlenmemiş hak ve hürriyetlerin de düzenlenmesi için yeni düzenlemelere, yeni fermanlara hatta daha ileride anayasalara ihtiyaç duyulacaktır.¹⁸⁹

2.2.5. 1839 Tanzimat Fermanı’nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Değerlendirilmesi

Tanzimat Fermanı Osmanlı tebaasının isteği doğrultusunda ilan edilmemiştir. Başka bir ifadeyle halk hareketi sonucu oluşturulmamıştır. Asıl etken ayrılıkçı, milliyetçi söylemler ile Avrupa devletlerinin isteğidir. “Tanzimat Fermanı” ile hem temel hak ve hürriyetler alanında hem de devlet yönetimi alanında yenilikler ortaya çıkmıştır. Hak ve hürriyetler içerisinde de “yaşama hakkı”, “kişi dokunulmazlığı”, “mülkiyet hakkı”, “eşitlik”, “can ve mal güvenliği” gibi hak ve hürriyetler yasal güvenceyle tanışmıştır. Ayrıca “Kanunların Üstünlüğü İlkesi” soyut da olsa Osmanlı topraklarına getirilmiştir.¹⁹⁰ Devletin daha iyi idare edilebilmesi konusunda merkezi yönetimi güçlendirecek değişikliklere gidilmiş olduğu görülmektedir. “Tanzimat Fermanı” ile uygulanan yönetsel reformların amacı, yerel güç haline gelmiş ayanlara karşı Osmanlı tebaasını koruyabilmektir. Başka bir deyişle merkezi yönetim, tebaasını

¹⁸⁷ KONAN, s.276.

¹⁸⁸ DOĞAN, s.89.

¹⁸⁹ BİLMEZ, s.151.

¹⁹⁰ DOĞAN, s.91.

muhafaza etmeye çalışan otoriter bir kimliğe bürünmüştür.¹⁹¹ Ayrıca yönetimde artık padişahın yanı sıra yeni bir güç olarak bürokrasi zümresi ortaya çıkmıştır.¹⁹²

“Tanzimat Fermanı” Osmanlı modernleşmesinde önemli bir simge haline gelmiştir. Bahsedilen ferman ile yeni bir dönem işaret edilmiş ancak anılan yeni dönemin gerekleri kısmen yerine getirilebilmiştir.¹⁹³ Çünkü söz konusu hak ve hürriyetlerin tebaaya “...hem tepeden inmeceli bir yaklaşımla sunulması hem de kısmen dış baskılardan dolayı verilmesi...” Osmanlı toplumuyla gerçek anlamda bütünleşebilmesine engel olmuştur. Ayrıca tebaaya verilmiş hak ve hürriyetlerin uygulanabilirliğini denetleyecek sağlam bir güvence mekanizmasının tam olarak oluşturulamamış olması da “Tanzimat Fermanı”nın başarıya ulaşmasını zorlaştırmıştır.¹⁹⁴

Batı toplumlarındaki kurumlar hakkında yeterli düzeyde bilgi sahibi olunmadan Osmanlı Devleti’nin işleyişine dâhil edilmeye çalışılması başarısızlıkların altında yatan bir diğer faktördür. Devletin işleyişinde gözle görülür bir iyileşme sağlayamayan “Tanzimat Fermanı” Osmanlı tebaasıyla da sınırlı bir bütünleşme sağlayabilmiştir.¹⁹⁵

Tanzimatçıların devletin idaresi konusundaki batılı kurumlara hayranlıkları eleştirilse de temel hak ve hürriyetler konusunda oldukça iyi bir noktada oldukları görülmektedir.¹⁹⁶ Tanzimat Fermanı’nın “...can güvenliği ve dokunulmazlığı, yasadışı nedenlerle suçlanmama, mülkiyet güvenceleri...” gibi konuları içermiş olması sebebiyle “1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi” ni andırmıştır.¹⁹⁷ Batı toplumlarında aynı amaca hizmet etmiş türdeş metinlerle mukayese edildiğinde, “Tanzimat Fermanı” ile getirilmiş güvencelerin daha dar kapsamlı olduğu görülmüştür.¹⁹⁸

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti’nin içine düşmüş olduğu siyasi, iktisadi ve toplumsal alanlardaki sorunları çözebilmek için hazırlanmış “1839 Tanzimat

¹⁹¹ BİLMEZ, s.151.

¹⁹² HOŞTEN, s.36.

¹⁹³ ÖLMEZTOPRAK, s.94.

¹⁹⁴ BİLMEZ, s.154.

¹⁹⁵ “Ayrıca Tanzimatçıları tam olarak anlamadıkları batılı kurumları Osmanlı Devleti’ne getirirse bile bu kurumların çalıştırılmasını sağlayabilecek insanlara sahip olunmadığını düşünmeliydiler.” Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.98.

¹⁹⁶ KUYAKSİL, s.336.

¹⁹⁷ DOĞAN, s.90.

¹⁹⁸ KONAN, s.275.

Fermanı”,¹⁹⁹ “1808 Sened-i İttifak” belgesine nazaran daha çok toplumsal bazdaki konulara eğildiği görülmüştür. Tanzimat Fermanı, Osmanlı toplumunda ortaya çıkmış sorunları çözebilmek için yapılacaklar listesini düzenlemiş olmasının yanı sıra temel hak ve hürriyetlerin gelişimi konusunda da çabaların artarak devam edeceğini göstermiştir.²⁰⁰ Çünkü gelecek yıllarda karşılaşılabilecek “Meşrutiyet Rejimi” için gereken ortamı, zemini, kişileri ve o dönemlerde kendinden söz ettirecek liderleri hazırlamaya başlamıştır.²⁰¹

2.3. 1856 Islahat Fermanı’nda Temel Hak ve Hürriyetler

“1853 Kırım Savaşı” sonrasında 1856 Paris Konferansı’nın hemen öncesinde Fransa, İngiltere gibi birçok batılı ülke;²⁰² Osmanlı tebaasına verilmiş hak ve hürriyetlerin eksik olduğunu, Tanzimat Fermanı ile yapılacağı söylenen vaatlerin de yerine getirilmediğini öne sürmüşlerdir. Ayrıca batılı devletler Rusların saldırılarını bertaraf etme karşılığında ve Avrupa devletleri ailesine katılım şartı olarak Osmanlı Devleti’nden, yeni şartların yerine getirilmesini istemiştir. Yerine getirilmesi istenen şartların temelini, Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim azınlıklarına verilmesi istenen hak ve hürriyetler oluşturmuştur. Padişahın otoritesinin sarsılmadığını gösterebilmek için, söz konusu isteklerin bir “dış baskı” neticesinde değil de, bir “iç hukuk belgesi” olarak hayata geçirilmesi hedeflenmiştir.²⁰³ Dolayısıyla “Islahat Fermanı” her ne kadar bir iç hukuk belgesi olarak kabul edilmiş olsa da kabulünün temelinde dış baskıların ağırlıkta olduğu kabul edilmektedir.²⁰⁴

Hükümlerinin Ali Paşa ile bazı Avrupa devletlerinin önde gelen yetkilileri tarafından oluşturulduğu Islahat Fermanı,²⁰⁵ 1856 yılında padişah Abdülmecit tarafından ilan edilmiş ve “Paris Andlaşması”nı düzenleyen devletlere bildirilmiştir.²⁰⁶ “Islahat Fermanı” da “Tanzimat Fermanı” gibi oluşturulması istenen düzeni genel bir çerçeve ile ortaya çıkaran hukuksal bir metin olmuştur.²⁰⁷

¹⁹⁹ DOĞAN, s.91.

²⁰⁰ BÖCÜKCÜ, s.36.

²⁰¹ KUYAKSİL, s.337.

²⁰² TANÖR, s.95.

²⁰³ TUNÇ, s.13.

²⁰⁴ TANÖR, s.95-96.

²⁰⁵ TUNÇ, s.13.

²⁰⁶ GÖZLER, s.19.

²⁰⁷ Gül BÜLBÜL, “*Islahat Fermanı’nı Hazırlayan Sebepler ve Islahat Fermanı*”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:2, Sayı:2 (1989), s.157.

Egemen güçlerin direktmesi ve iteleyişi ile ortaya çıkarılan “Islahat Fermanı”, kendinden önceki ferman ile başlayan “ıslahat hareketleri”ni tekrar gündeme getirmiştir.²⁰⁸ “Islahat Fermanı”nın temel amacı, dini ayırım yapılmaksızın tüm Osmanlı tebaası için her alanda ve her konuda gerçek bir eşitliğin sağlanabilmesi olarak görülmüştür. Ayrıca tüm Osmanlı tebaasının devletle ilişkisini ve padişaha itaatini güçlendirmek ve “toprağa dayalı yurtseverliğin tesis edilmesi” Islahat Fermanı ile ulaşılmak istenen amaçlar arasındadır.²⁰⁹ Söz konusu Ferman sayesinde gayrimüslimlerin çeşitli hak ve hürriyetlerindeki şeriata dayanan kısıtlamalar sona erdirilmiştir.²¹⁰

Islahat Fermanı ile Müslüman-Zimmi eşitsizliği gibi tüm eşitsizliklerin son bulacağına, tüm Osmanlı tebaası için gerçek anlamda bir eşitliğe kavuşulacağına inanılmıştır. Tanzimat Fermanı ile tanınan “can, mal ve namusun korunması” gibi hak ve hürriyetler Islahat Fermanı ile tekrar teyit edilip üzerine yeni birtakım hak ve hürriyet eklenmiştir.²¹¹ Sözü edilen yeni hak ve hürriyetler ile “eğitim, yargılama, din, vergi, askerlik, memurluk ve temsil” gibi birbirinden farklı birçok alanda eşitsizliklerin son bulması hedeflenmiştir.²¹² Başka bir ifade ile “Islahat Fermanı”nda en çok dikkat çeken husus; dini kimlik ve mezhepsel farklılıklar dikkate alınmadan tüm Osmanlı tebaasının kanun karşısında eşit olarak görülmesidir.²¹³

Islahat Fermanı sadece hak ve hürriyetler ile ilgili hükümler içermekle kalmamış aynı zamanda; devlet yönetimi için “adlî, idarî ve malî” konular gibi geniş bir konu yelpazesinde de yapılması gerekenleri içermiş²¹⁴ ve bazı mekanizmaların devlet yönetimine kazandırılmasını uygun görmüştür. Şûrâ-yı Devlet (Danıştay), Divanı Ahkâm-ı Adliye (Yargıtay) ve “Meclis-i Vükelâ” sözü edilen mekanizmalar içerisinde yer almıştır. Ayrıca Islahat Fermanı’nın ilan edilmesi ile birlikte devletin daha iyi idare edilebilmesi için hızlı ve geniş çapta kanun çalışmalarının yapılmış

²⁰⁸ GÖKBURUN, s.58.

²⁰⁹ BİLMEZ, s.152.

²¹⁰ ARAL, s.72.

²¹¹ KUYAKSİL, s.338.

²¹² HOŞTEN, s.37.

²¹³ ERDOĞAN, s.135.

²¹⁴ KUYAKSİL, s.338.

olduğu görülmektedir. Ekonomik yaşamdan, medeni hukuka, ticaretten, usul hukukuna birçok konu kanunlarla düzenlenmiştir.²¹⁵

Hukuki nitelik bakımından; “Tanzimat Fermanı”nda olduğu gibi padişahın tek taraflı irade açıklaması olarak bilinen “Ferman” niteliğini taşıdığı görülmektedir.²¹⁶ Ayrıca Islahat Fermanı anayasacılık literatüründe “maddi anlamda anayasa” şeklinde tanımlanmaktadır. Çünkü sözü edilen fermana hem devletin gücünü kullanabileceği alanlar ve iktidar gücünün sınırları belirlenmiş hem de tebaaya birçok hak ve hürriyet bahşedilmiştir. Ancak Islahat Fermanı “şekli anlamda anayasa” niteliği taşımamaktadır. Çünkü fermana, çıkarılacak diğer adi kanunların “Islahat Fermanı”na aykırı olmaması gerektiği gibi bir hüküm bulunmamaktadır.²¹⁷ Islahat Fermanı’nda yer alan hak ve hürriyetlere “Temel Hak ve Hürriyetler” başlığı altında ulaşılabacaktır.

2.3.1. Temel Hak ve Hürriyetler

Islahat Fermanı’nın Tanzimat Fermanı’na nazaran olaylara biraz daha geniş bir bakış açısıyla baktığı anlaşılabilmektedir. Çünkü “Islahat Fermanı”, “Tanzimat Fermanı”nın da Osmanlı tebaasına tanınmış hak ve hürriyetlerin garantisini “aynen tekrar ve teyit ettikten sonra”²¹⁸ Osmanlı Devleti’nde yaşayan gayrimüslimlerin sahibi oldukları hak ve hürriyetlerin sayısını artırarak koruma çabasına girişmiştir. Ayrıca söz konusu hak ve hürriyetlerin, ayrıcalıkların sağlıklı bir şekilde hayata geçirilebilmesi için gereken tüm önlemlerinde devlet tarafından alınması istenmiştir.²¹⁹

“Islahat Fermanı” ile Osmanlı Devleti’ndeki Müslim-gayrimüslim tebaa arasında dini konularda, devletin vergi toplaması konusunda, askerlik hizmeti ve eğitim konularında birçok düzenlemenin yapıldığı görülmektedir. Söz konusu düzenlemeler ile gayrimüslim azınlığın hak ve hürriyetlerinde bir artışın görülmüş olması sebebiyle “Islahat Fermanı” gayrimüslimlerin hak ve hürriyetlerini genişleten bir ferman olarak tanımlanmıştır. Çünkü Islahat Fermanı’nın hükümlerinin neredeyse

²¹⁵ Düzenlenen konular arasında “Toprak Hukuku (Arazi Kanunnamesi/1858), ... Usul Hukukları (Usuli Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi/1862, Usul-i Muhâkemât-ı Hukukiye Kanunu/1881), Usul-i Muhâkemât-ı Hukukiye Kanunu/1881), Medeni Hukukla (Mecelle-i Ahkam-ı Adliye/1868-1876) ilgili...” bazı düzenlemeler yer almaktadır. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s. 98.

²¹⁶ BİLMEZ, s. 152.

²¹⁷ GÖZLER, s.18.

²¹⁸ HOŞTEN, s.37.

²¹⁹ TUNÇ, s.13-14.

tamamı azınlık durumdaki gayrimüslim Osmanlı tebaasına ve devletin sınırları içerisinde yaşayan yabancıların ayrıcalığına hizmet ettiği görülmektedir.²²⁰

“Islahat Fermanı” din ayrımı yapılmaksızın eşitliği öngörmektedir. Kanunlar karşısında tüm tebaanın eşit olması, dini ayırım yapılmaksızın isteyen her kişinin memurluk hizmetine girebilmesi, tüm tebaaya askerlik yapabilme hakkının verilmesi, din esaslı olmayan karma yargı mercilerinin oluşturulması, din adamlarının sivil hayattaki nüfuz gücünün sona erdirilmesi, vergisel düzenlemeler ve rüşvet suçuyla mücadele Islahat Fermanı’nın öngörmüş olduğu birtakım düzenlemelerdir.²²¹

Tanzimat Fermanı ile tebaaya bahşedilmiş hak ve hürriyetler ile Tanzimat Fermanı’nın kabul etmiş olduğu esasları bir kez daha teyit etmiştir. Tanzimat Fermanı ile gayrimüslimlere verilmiş hak ve hürriyetlerin sürdürüleceğinin garantisini vermiştir.²²² Islahat Fermanı’nın ilanı ile birlikte gayrimüslimler de isteklerini hükümete “arz ve ifade edilebilecek”, ibadetlerini icra ettikleri mekânların, okul, hastane ve mezarlıklarının onarımına izin verilecektir.²²³

Islahat Fermanı ile patriklerin seçilebilme usulünde de düzenlemelere gidilecektir. Rahiplerin maliki oldukları hiçbir mala karşı devlet müdahale girişiminde bulunamayacaktır. Ayrıca “Gayrimüslim din adamlarına da maaş bağlanacaktır.”²²⁴ Gayrimüslim her cemaat kendilerine has bazı işleri yapabilmek için birer meclis oluşturabilecektir. Ayrıca her cemaat ibadetini rahatlıkla yapabilecektir.²²⁵

Hiç kimse mensubu olduğu din ve mezhebi sebebiyle onur kırıcı bir muameleye maruz bırakılmayacak, tüm tebaanın mezhep, dil ve cinsiyet açısından tam olarak eşitliği sağlanmaya çalışılacaktır. Hiç kimse din değişikliğine zorlanmayacak, İslâm dinini bırakıp başka dine geçenler ölüm cezasıyla infaz edilmeyecektir.²²⁶

Islahat Fermanı ile birlikte Osmanlı Devleti, vergi alırken de dini farklılıklara bakılmayacağını garanti etmiştir. Böylelikle vergi konusunda da eşitlik sağlanmış olacaktır. Ayrıca askerlik konusunda da eşitlik sağlanmaya çalışılmış gayrimüslimlerin

²²⁰ GÖKBURUN, s.58.

²²¹ BÜLBÜL, s.157.

²²² DOĞAN, s.93.

²²³ GÖZLER, s.20.

²²⁴ DOĞAN, s.93.

²²⁵ BÜLBÜL, s.176.

²²⁶ DOĞAN, s.94.

de askerlik hizmeti yapmaları kabul edilmiştir. Ancak yine de askerlik hizmetini yapmak istemeyen gayrimüslimler için “Bedel-i Nakdi” yöntemi oluşturulmuştur.²²⁷

Osmanlı Devleti’nde Islahat Fermanı’na kadar, Rumlar hariç hiçbir gayrimüslim memurluk hizmetine girememiştir. Islahat Fermanı ile memurluğa girişteki dini ayrımcılık sona erdirilmiştir. Artık dine bakılmaksızın herkesin memur olabilmesinin önü açılmış²²⁸ gayrimüslimlere eyalet meclislerinde temsil hakkı verilmiştir. Memurluk ve temsil haklarının tanınmış olması gayrimüslimlere o yıllardaki şartlara göre bazı siyasi nitelikli hakların da tanınmış olduğunu göstermiştir.²²⁹

Islahat Fermanı ile rüşvet, irtikâp gibi birtakım suçların önüne geçilebilmesi için bazı sert tedbirlerin alınabileceği ifade edilmiştir.²³⁰ Mahkeme karşısında gayrimüslimlerin aleyhine işleyen eşitsizlikler sona erdirilmiş şahitlik konusunda eşitlik sağlanmıştır. Ticari veya ceza davalarında taraflar farklı dine mensuplarsa, yargılama yetkisi “Karma Mahkemeler”in olacak ve yargılama da açık usulle yapılacaktır. Tarafların ikisi de gayrimüslim olursa talep edilmesi halinde dava patrikhanede görülecektir.²³¹

Islahat Fermanı ile gayrimüslimler de Osmanlı Devleti sınırları içerisinde “mülk edinme hakkı”na, askeri ve mülki okullarda eğitim hakkına kavuşmuştur.²³² Ayrıca insan onuruna yakışmayan işkence ve eziyet gibi uygulamaların yapılması katiyen yasaklanmış ve yasak olmasına rağmen işkencenin yapılmasını isteyen amir veya memurlar da en sert şekilde cezalandırılacaktır. Son olarak çeşitli suçlar sebebiyle hapis cezasına çarptırılmış kişilerin barındıkları hapishanelerin de koşulları insani olacak şekilde iyileştirilecektir.²³³

“Islahat Fermanı”nda hak ve hürriyetler ile ilgili olarak daha çok gayrimüslimlerin hak ve hürriyetlerinin genişletildiği görülmüştür. Ayrıca “Tanzimat Fermanı” ile tanınmış birçok hak ve hürriyeti tüm topluma yayarak hak ve

²²⁷ GÖZLER, s.21.

²²⁸ DOĞAN, s. 95-96.

²²⁹ GÖZLER, s.22.

²³⁰ BÜLBÜL, s.177.

²³¹ DOĞAN, s. 94.

²³² GÖZLER, s.21.

²³³ DOĞAN, s. 94-95.

hürriyetlerin kullanılmasında dini eşitlik esasını kabul ettiği görülmüştür.²³⁴ Islahat Fermanı ile şu temel hak ve hürriyetlerde gelişmeler yaşanmıştır.²³⁵

2.3.1.1. Din ve Vicdan Hürriyeti

Birbirine destek sağlamayla var olabilen “din hürriyeti” ve “vicdan hürriyeti” mana olarak farklı şeyler olsa da temelde birbirinin eksikliğini tamamlayabilen temel hak ve hürriyetlerdendir.²³⁶ “Din Hürriyeti”²³⁷ ile bireyin inancını dile getirmesini veyahut getirmemesini, inandığı dinin gereklerini yapıp yapmaması konusunda hür iradeye sahip olmasını, bir diretme veya baskı hissetmemesini, dini dolayısıyla diğer kişiler tarafından aşağılanmamasını, bilhassa dinî ritüellerini icra ederken ve inandığı dinle ilgili bilgileri araştırırken kendisine sorun çıkarılmaması, yardımcı olunması anlamına da gelir.²³⁸ Din hürriyetini tamamlayan “Vicdan Hürriyeti”²³⁹ de bireyin bir dini seçmesi veya seçmemesi konusunda özgür olması, seçtiği dine de inanma konusunda hür bir iradeye sahip olabilmesidir.²⁴⁰

Temel hak ve hürriyetler içerisinde yer alan “din ve vicdan hürriyeti” de; kişinin inanıp inanmama, bir dine inanmayı seçerse dinin ritüellerini yapmak, başka bir dini geçebilmek, mensubu olduğu dinle ilgili eğitim alma veya verme hürriyeti olarak tanımlanmaktadır.²⁴¹ Söz konusu hürriyet farklı vurguların öne plana çıkarıldığı farklı tanımlamalara sahiptir.²⁴²

Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan dağılışına kadar Osmanlı tebaası içerisinde yaşayan gayrimüslimlere, dinleri dolayısıyla hoşgörü ile yaklaşmış gayrimüslimlerin genel düzeni tehdit etmediği sürece “din hürriyeti” ile “ibadet hürriyeti” sınırlanmamıştır. Fakat gayrimüslimlerin inanmış olduğu dinlere Osmanlı’nın hoşgörü ile yaklaşması tüm toplumda “din ve vicdan hürriyeti”nin kullanılan bir hak olduğu anlamına gelmemiştir. Keza hoşgörü ile yaklaşılması, gayrimüslimlere hak ve hürriyet vermek demek değildir. Osmanlı Devleti’nde 1839’daki “Gülhane Hattı

²³⁴ BÜLBÜL, s.157.

²³⁵ DOĞAN, s.95.

²³⁶ M. Salih YAVUZER, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Din ve Vicdan Özgürlüğü”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:10, Sayı:1 (2012), s.224.

²³⁷ Anakadın Gökçen DURAN, **Tarihsel ve Felsefi Kökenleri Bakımından Din ve Vicdan Özgürlüğü** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi SBE, 2016), s.31.

²³⁸ YAVUZER, s.223-224.

²³⁹ “Kişinin bir dini veya inancı benimseyip benimsememe özgürlüğü”dür. Bkz, DURAN, s.31.

²⁴⁰ YAVUZER, s.223.

²⁴¹ KONAN, s.268.

²⁴² YAVUZER, s.224-225.

Humayunu” ile getirilen ve “dini eşitlik” hususunu ortaya çıkaran hükümler ile “1856 Islahat Fermanı” ile gayrimüslim tebaaya birçok hak ve hürriyetin bahşedilmesiyle birlikte “din ve vicdan hürriyeti”de meşru hale gelmiştir.²⁴³

Islahat Fermanı hükümleri içerisinde kendine yer bulan Müslim-gayrimüslim ayrımının sona erdirilmesi, mensubu olduğu din sebebiyle kişilerin aşağılanmasının hor görülmesinin yasaklanması, din değiştirebilme hürriyetinin önünün açılması din konusunda kayda değer gelişmelerden olmuştur. Ayrıca gayrimüslim mabetlerinin onarımına engel olunmaması, Müslüman kişinin dinini değiştirmek istediğinde kişiye idam cezasının verilmesine son verilmiş olması, din ve vicdan hürriyeti konusunda atılmış önemli adımlardandır.²⁴⁴

Osmanlı Devleti’nde İslamiyet dışındaki dinleri tanıma, hoşgörü derecesinde kalmış iken “Islahat Fermanı” sayesinde oluşturulan dini eşitlik esası ile “din ve vicdan hürriyeti”de artık somut hale gelmeye başlamıştır. Söz konusu Ferman ile Müslüman olmayan tebaanın; ibadet ve dinini değiştirebilme hürriyetleri sebebiyle “din ve vicdan hürriyeti”nin hukuksal olarak garanti edilmesinin yanında kanun önünde, mahkeme önünde, şahitlik konusunda Müslim-gayrimüslim farkının sona erdirilmiş olması hak ve hürriyetler konusunda dini bakış açısının sona erdiğinin de habercisi olmuştur.²⁴⁵

2.3.1.2. İbadet Özgürlüğü

İnanılan dinin yapılması gereken ibadet şekillerini yerine getirmek veya ibadet şekillerinin yapılmasına katılabilmek olarak tanımlanmaktadır. Dâhil olduğu “din hürriyeti” de kişinin kendi içinde yaşamış olduğu bir hürriyettir. Dolayısıyla herkes kendi özel hayatında inandığı dinin emrettiği ibadet usullerini kendince yapabilmesinin önünde hiçbir engel yoktur, kısıtlanamaz. Öte yandan “ibadet ve ayin hürriyeti esastır. Ancak toplumsal düzeni, kamu düzenini tehdit edebilecek bazı ibadet şekilleri” yasaklanabilmektedir.²⁴⁶

Müslüman olmayan tebaanın da ibadetlerini yerine getirebilecekleri mabetlerinin onarımına izin verilecek olması ve yeni yapılaşmalara da engel olunmayacak olması, mensup olunan din veya mezhebin ibadet gereklerinin

²⁴³ DURAN, s.149-150.

²⁴⁴ GÖZLER, s.22.

²⁴⁵ DURAN, s.90.

²⁴⁶ Sulhi DÖNMEZER, “*Din, Vicdan ve Kanaat Özgürlüğü*”, Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, Cilt:15, Sayı:42 (2005), s.12.

yapılmasının önünün açılması ve ibadetlerin yapılabilmesi için gereken tüm önlemlerin alınacak olması Osmanlı Devleti'nde "Islahat Fermanı" ile ibadet hürriyeti konusunda olumlu gelişmelerin yaşandığını göstermiştir.²⁴⁷

2.3.1.3. İnanç Hürriyeti

Bireyin hür bir şekilde kendine yakın hissettiği "bir dini veya inancı benimseyip benimsememe hürriyetidir." Bireyin inancına aykırı olmayacak şekilde yaşamını sürdürebilmesini de içerisinde barındırmaktadır. Bireyin dinini terk edip başka bir dini hür bir şekilde benimseyebilmesi anlamına da gelmektedir.²⁴⁸ Söz konusu hürriyet dünyada sadece bir dine inananları ve o inandığı dine göre yaşam sürenlerin değil, hiçbir dine inanmayan veya hiçbir inanca sahip olmayan kişilerin de hürriyetidir.²⁴⁹

Islahat Fermanı ile kimsenin inandığı din ve mezhep sebebiyle hor görülüp, aşağılanmayacağı, kimseye dinini değiştirmesi konusunda baskı yapılmayacağı garanti edilmiştir. Ayrıca kişinin İslâm dininden uzaklaşması veya İslam dininden çıkmak istemesi sebebiyle ölüm cezasının verilebilmesinin yasaklanmış olması "Islahat Fermanı" ile Osmanlı Devleti'nde "inanç hürriyeti" konusunda olumlu gelişmelerin yaşandığını göstermiştir.²⁵⁰

2.3.1.4. Eşitlik İlkesi

Osmanlı Devleti Islahat Fermanı ile "din, eğitim, vergi, yargılama, askerlik, memurluk ve temsil" konularında din farkı gözetmeksizin eşitliği sağlamaya çalışmıştır.²⁵¹ Ferman ile tüm tebaanın hiçbir ayırım olmaksızın yasalar karşısında eşit olacağı hükmü benimsenmiş, vergi toplanmasındaki eşitsizlikler sona erdirilmiştir. "Islahat Fermanı" ile artık askerlik konusundaki dini eşitsizlik de son bulmuş yine de askere alınmak istemeyen gayrimüslimler için de "Bedel-i Nakdi" usulü geliştirilmiştir. "Bedel-i Nakdi" usulünün uygulamaya girmiş olması Müslümanlara da gereken bedeli verip "askere gitmeme" hakkını vermek anlamına gelmiştir. Islahat Fermanı ile askerlik konusunda gelen eşitliğin yanı sıra gayrimüslimler için memurluk hizmetine girme de, eğitim konusunda ve temsil konularındaki dini eşitsizlik de son

²⁴⁷ GÖZLER, s.20.

²⁴⁸ YAVUZER, s.224.

²⁴⁹ DURAN, s.28.

²⁵⁰ GÖZLER, s.20.

²⁵¹ HOŞTEN, s.37.

bulmuştur. Yargı konusunda da din temelli eşitsizliklere son verilmiş, şahitlik ve tanıklık konularında eşitlik sağlanmıştır.²⁵²

Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere bilhassa yargı mercilerinde tanınmış birtakım hak ve hürriyetler, gayrimüslimler için eşitliği sağlama amacına yönelik olduğu ifade edilmiş olsa da Müslümanlar aleyhine eşitsizliğin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.²⁵³ Birçok alanda din ayrımının sona erdirilişi, Müslüman tebaa içinde çeşitli söylentileri ortaya çıkarmıştır.²⁵⁴ Son olarak da Islahat Fermanı'nın tüm tebaaya çeşitli konularda eşitlik sağlamanın yanında birtakım hukuki güvenceler de sağladığı görülmektedir.²⁵⁵

2.3.1.5. Kişi Hürriyeti ve Güvenliği

“Tanzimat Fermanı” ile tebaaya bahşedilmiş “can, mal ve namus dokunulmazlıkları”nın “Islahat Fermanı” ile tekrar edilerek korunacağı ifade edilmiştir. Tüm yargılamaların aleni usulle yapılacağı, keyfi tutuklamaların önleneyeceği, “eziyet, işkence ve cismani cezalara” son verileceği²⁵⁶ yasaklanmış olmasına rağmen işkence ve eziyeti emreden amir ve memurun en sert şekilde cezalandırılması²⁵⁷ ve gayrimüslimlerin birbiriyle ilgili davalarını gayrimüslim din adamlarınca çözüme kavuşturulacağına ilişkin hükümler “kişi hürriyeti ve güvenliği” konusunda atılmış önemli adımlardandır.²⁵⁸

2.3.1.6. İşkence, Eziyet Yasası

Osmanlı Devleti'nde insan onuruna yakışmayan, insanları aşağılayan ve insanların bedensel ve ruhsal bütünlüğüne zarar veren zulüm uygulamaları “1808 Sened-i İttifak” ile sona erdirilmiştir. Zulmün yasaklanmış olması aynı zamanda işkence ve eziyetin de sonunun geldiğini göstermiştir. “Tanzimat Fermanı” ile zulüm, işkence ve eziyet konularında birtakım adımlar atılmış olsa da “Islahat Fermanı” ilgili

²⁵² GÖZLER, s.22.

²⁵³ BİLMEZ, s.152.

²⁵⁴ “Halk bu tepkisini şöyle ifade etmiştir: Ne yani, artık gâvura” gâvur” diyemeyecek miyiz?”. Bkz, ARAL, s.73.

²⁵⁵ “...Yargılamanın aleni olması, işkencenin kaldırılması, cezaların insanileştirilmesi, suç ve cezada kanunilik ilkesinin benimsenmesi, müslim ve gayrimüslimlerin aralarındaki davalara bakmak üzere karma mahkemelerin kurulması gibi.” Bkz, ERDOĞAN, s.135-136.

²⁵⁶ EKER, s.38

²⁵⁷ Asaf ÖZKAN - Esra TAŞDELEN, “*Türkiye’de Kişi Hak ve Özgürlüklerinin Gelişimi Bağlamında Hürriyet-i Şahsiye Kanunu*”, Atatürk Dergisi, Cilt:8, Sayı:1 (2019), s. 61.

²⁵⁸ EKER, s.38.

konu hakkında daha fazla güvence vermiştir. “Islahat Fermanı”ndaki; “İşkence, eziyet ve bunlara benzer muamelelerin yapılması yasaktır...”. Yasak olmasına rağmen işkence ve eziyeti emreden amirler ve yapan memurlar cezalandırılacaktır²⁵⁹ hükmü ile tutukluluk ve hükümlülük şartlarının derhal iyileştirilmesi konusunda çalışılacak olmasının ilan edilmesi “Islahat Fermanı”nda da “eziyet ve işkence yasağı” ile ilgili hükümlerin olduğuna işaret etmiştir.²⁶⁰

2.3.1.7. Kişi Dokunulmazlığı

Bireylerin hayatta kalabilmesini, kendisini koruyabilmesini, geliştirebilmesini ve kendisine işkence ve eziyetin yapılmasını ayrıca “insan onuru”na yakışmayan cezaların verilmesini engelleyen en temel hak ve hürriyettir.²⁶¹ “Islahat Fermanı”, Tanzimat Fermanı’nda benimsenmiş bazı ilkeleri aynen teyit etmesi sebebiyle zaten kişi dokunulmazlığı konusunda bir adım atmıştır.²⁶²

Islahat Fermanı’nın ayrıca kişi dokunulmazlığına ilişkin en dikkat çeken özelliği; “işkence yasağı”nı benimsemiş olmasıdır. Sened-i İttifak ile benimsenen “zulüm yasağı” daha çok Osmanlı tebaasının vergisel konularda ezilmemesi olarak algılanmıştır. Islahat Fermanı da ilk kez “işkence yasağı”nı benimseyerek kişi dokunulmazlığının gelişimine katkı sağlamıştır.²⁶³

2.3.1.8. Mülkiyet Hakkı

Kişinin sahibi olduğu eşyayı veya mülkü, çevresindeki insan veya insanlara karşı sahiplik duygusu ile tehlikelerden muhafaza edebilmesini sağlayan, eşyanın veya mülkün sahibi kişiye eşya üzerinde söz sahibi olmasını, istediği şekilde kullanmasını, faydalanmasını ve istediğinde de “tasarruf etme yetkisi”ni kullandırmayı sağlayan haktır.²⁶⁴

²⁵⁹ DOĞAN, s.94-95.

²⁶⁰ KONAN, s.276.

²⁶¹ Turan ATLI, **Kişi Dokunulmazlığının Hukuki ve Felsefi Temelleri** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, 2018), s.9.

²⁶² Bu ilkeler hatırladığımız üzere “Kanunsuz Suç ve Ceza Olmaz İlkesi, Suçluluğun Önceden Teyit Edilmesi İlkesi, Adil ve Açık (aleni) Usullerle Yargılanma İlkesi, Yargılanmadan Kimseye Ceza Verilmemesi İlkesi, Şeref- Haysiyet ve İrzın korunması” gibi ilkelerdir. Bkz, DOĞAN, s.89.

²⁶³ “Fermada işkence, eziyet gibi uygulamaların yasak olduğu, bunları yapan devlet görevlilerinin ve uygulanmasını isteyen amirlerin cezalandırılması gerektiği ifade edilmiştir. ” Bkz, ATLI, s.76.

²⁶⁴ Betül ÖZLÜK, **“Mülkiyet ve Zilyetlik Üzerine Düşünceler”**, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:27, Sayı:1 (2019), s.141.

Mülkiyet hakkı ile ilgili Tanzimat Fermanı'nda yaşanan gelişmelere ek olarak Islahat Fermanı'nda; "Hristiyan rahiplerin menkul ve gayrimenkul mallarına müdahalede bulunulmayacağı" ile "Yabancılara Osmanlı toprakları üzerinde mülk edinme hakkının tanınacağı"nın belirtilmiş olması Islahat Fermanı'nda da mülkiyet hakkı konusunda olumlu gelişmelerin yaşanmış olduğunu göstermektedir.²⁶⁵ Ayrıca "mülkiyet hakkı"nı destekleyen "müsadere yasağı"da kabul edilmiştir. Dolayısıyla mülkiyet hakkı "Islahat Fermanı" özelinde de gelişim göstermiştir.²⁶⁶

2.3.1.9. Vergide ve Askere Almada Eşitlik

Islahat Fermanı ile devletin vergi toplamasında da din farkı sona erdirilmiş, vergi konusunda Müslümanlar ile gayrimüslimlerin eşit olacağı bildirilmiştir.²⁶⁷ Ayrıca askerlik hizmetine kabul edilmeyen gayrimüslimler aleyhine gelişmiş dini eşitsizlik de sona erdirilerek askere alınmaları kabul edilmiştir. Ancak askerlik hizmetini yine de yapmak istemeyenler için de "Bedel-i Nakdi" ismiyle bir yöntem hayata geçirilmiştir. Söz konusu yöntem aslında geçmişte devletin gayrimüslimlerden almış olduğu "haraç vergisi" nin tekrar hayat bulması anlamına gelmiştir. "Bedel-i Nakdi" yönteminin faaliyete geçmiş olması Müslümanlara da bedelini verip askerlik hizmetine girmeme hakkının verilmesini gündeme getirmiştir.²⁶⁸

2.3.1.10. Memurluğa Girişte ve Temsil Hakkında Eşitlik

Islahat Fermanı ile birlikte günümüzde "siyasi haklar ve ödevler" başlığı altında görebileceğimiz hak ve hürriyetlerin de temeli atılmıştır. Osmanlı Devleti'nde Rum kökenliler haricinde gayrimüslimlerin memur olma hakkı yoktu. Islahat Fermanı ile artık memur olma konusunda süregelen dini eşitsizlik sona erdirilmiştir.²⁶⁹ Ayrıca Müslüman olmayan tebaaya "Eyalet Meclisleri ve Meclis-i Vâlâ"da temsil hakkının verilmiş olması o dönemde birtakım siyasi hakların da tanındığını göstermiştir.²⁷⁰

2.3.1.11. Eğitim Hakkı (Eğitimde Eşitlik)

"Islahat Fermanı"nın ilan edilmesiyle gayrimüslimlerin de devlet okullarında eğitim alabilmesinin önü açılmıştır. Devlet, eğitimi hâkimiyetine alarak, hiçbir ayrıma

²⁶⁵ GÖZLER, s.20-21.

²⁶⁶ KUYAKSİL, s.338.

²⁶⁷ DOĞAN, s.95.

²⁶⁸ GÖZLER, s.22.

²⁶⁹ DOĞAN, s. 94-95.

²⁷⁰ GÖZLER, s.22.

tabi tutulmadan Osmanlı tebaasına tüm okulların kapılarını açmıştır.²⁷¹ Artık gayrimüslimler de Osmanlı tebaasının bir ferdi olduğu için Osmanlı Devleti'nin “askerî ve mülkî okulları” başta olmak üzere tüm okullarına girebileceklerdir.²⁷² Ayrıca kişilerin inandıkları dinle ilgili bilgi sahibi olabilmesi, dini konularda da eğitim ve öğretimin eşit olarak sağlanmış olması da “eğitim hakkı” ile ilgili gelişmeler arasında gösterilmiştir.²⁷³ Eğitim alanında yapılmış tüm yeniliklerin altında yatan temel düşünce; gayrimüslimlerin eğitim düzeylerinin yükseltilmesiyle sadakat duygularının artırılabilceği düşüncesi olmuştur.²⁷⁴

2.3.2. 1856 Islahat Fermanı'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması

Tanzimat Fermanı'nın devamı olarak kabul edilen Islahat Fermanı, daha çok gayrimüslimler lehine hükümler içermiş olması sebebiyle Tanzimat Fermanı'ndan ayrılmıştır. Islahat Fermanı ile gayrimüslim tebaaya verilen hak ve hürriyetler toplumdaki eşitlik anlayışının zedelenmesine sebep olmuştur.

Islahat Fermanı'nda da (tıpkı Tanzimat Fermanı gibi) hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasına ilişkin herhangi bir hükme yer verilmemiştir. Uygulandığı dönemde ihlal edilmesi durumunda somut bir yaptırım öngörmeyişi ve uygulanmasını denetleyen bir mekanizmasının oluşturulamaması sebebiyle padişah, hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması konusunda etkisi altında olan meclis eliyle veya bizzat kendi iradesiyle hak ve hürriyetleri sınırlandırabilmiştir.

2.3.3. 1856 Islahat Fermanı'nda Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi

Osmanlı Devleti hak ve hürriyetleri belli başlı yöntemlerle güvence altına almaya çalışmıştır.²⁷⁵ Islahat Fermanı'nda “Tanzimat Fermanı” döneminde oluşturulmuş güvencelerin yanı sıra “mülkiyet hakkı” bakımından olumlu sayılabilecek “müsadere yasağı”nın net bir şekilde ifade edilmiş olması ile eziyet ve işkence yasağına ilişkin hükümlerin olması Islahat Fermanı'nı güvence sağlama konusunda Tanzimat Fermanı'na göre daha üstün bir seviyede olduğunu

²⁷¹ Şerif DEMİR, “*Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlılık*”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Cilt/Sayı:29 (2011), s.340.

²⁷² GÖZLER, s.21.

²⁷³ YAVUZER, s.224.

²⁷⁴ DEMİR, (2011), s.340.

²⁷⁵ ARAL, s.75.

göstermiştir.²⁷⁶ Dini faaliyetler devletin garantisi kapsamına alınmıştır. Etnik ve din temelli tüm sıfatların kullanılmasının önüne geçilmiş, “Karma Mahkemeler”in yetkili oldukları alanların sayısı artırılmıştır. Vergi, askerlik hususlarında da dini eşitlik sağlanmaya çalışılmıştır. Özetle Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin çeşitli alanlardaki durumlarının iyileştirilmesi ile ilgili çalışmaların olacağı yeni bir sayfa açılmıştır.²⁷⁷

Tanzimat ve Islahat Fermanları’nın yaptırımları daha çok “manevi” olarak görülse de, keyfi işlemleri engelleyebilen birçok kuralı da oluşturmuş olduğu bir gerçektir. Başka bir deyişle devlet otoritesinin de birtakım hukuki düzenlemeler ile sınırlandırılmasının bir ihtiyaç olduğu Tanzimat ve Islahat Fermanları’yla bir kez daha ortaya çıkarılmıştır.²⁷⁸

Abdülmecit’in vefat etmesiyle tahta çıkan Sultan Abdülaziz, Islahat Fermanı’na kendisinin de uyacağını belirtmiş ve yemin etmiştir. Ama ilerleyen yıllarda etmiş olduğu yeminin aksine faaliyetlerde bulunmuş ve iktidara karşı muhalif düşüncelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.²⁷⁹

2.3.4. 1856 Islahat Fermanı’nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Değerlendirilmesi

1856 yılında bilhassa gayrimüslim tebaanın hak ve hürriyetlerini muhafaza edebilmek ve gelişimini sağlayabilmek için düzenlenmiş “Islahat Fermanı”, batılı devletlerin yıllardır sürdürdüğü baskılar neticesinde Osmanlı hükümeti tarafından mecburen kabul edilmiştir.²⁸⁰ Ayrıca “Islahat Fermanı” Osmanlı açısından Avrupa devletleri sistemine dahil olmanın da bir ön koşulu olarak görülmüştür.²⁸¹ Dolayısıyla dış baskıya maruz kalarak ilan edilmiştir.²⁸² Söz konusu fermanın Osmanlı Devleti’nde ilan edilmesiyle birlikte batılı devletler, Kanun-i Esasi’nin yürürlüğe girmiş olduğu

²⁷⁶ BİLMEZ, s.152.

²⁷⁷ DEMİR, (2011), s.339-340.

²⁷⁸ KUYAKSİL, s.338.

²⁷⁹ HOŞTEN, s.38.

²⁸⁰ BÜLBÜL, s.177.

²⁸¹ DOĞAN, s.92.

²⁸² Fermanın giriş kısmında Osmanlı Devleti’nin büyük devletlerin yardım ve desteklerine ihtiyacının olduğunun belirtilmiş olması yabancı devletlerin etkisini gösteren açık ifadelerdir. Bkz, HOŞTEN, s.37.

yıla kadar Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını çok daha fazla ihlal etmeye başlamıştır.²⁸³

Tanzimat Fermanı'nda eksik bırakılmış konuları tamamlayan "Islahat Fermanı", devlet içerisinde daha çok din temelli eşitliği net bir şekilde vurgulayarak gayrimüslim tebaaya birtakım hak ve hürriyetler tanımıştır. Din ayrımı yapılmaksızın devletin tüm tebaaya eşit yaklaşması, vergi konusunda, askerlik hizmetinde, memurluğa girişte eşitliğin sağlanması, eziyet ve işkence yasağının getirilmesi, yargısal konulardaki eşitlik ilkelerinin benimsenmiş olması, gayrimüslimlere çeşitli meclislerde temsil hakkının tanınmış olması "Islahat Fermanı"nda dikkat çeken gelişmeler olmuştur.²⁸⁴ Söz konusu fermana yer alan hak ve hürriyetleri padişah Osmanlı tebaasına "ihvan etmiş", "lütuf" olarak tanımıştır. Dolayısıyla Islahat Fermanı'nda geçen hak ve hürriyetlere "Doğal Hukuk"un ürünü "Doğal Haklar" olarak değil, padişahın iradesi sonucu tebaasına yaptığı "bağışlar" olarak bakmamız daha doğru sonuçlara ulaştıracaktır.²⁸⁵

Islahat Fermanı; gayrimüslim tebaanın hak ve hürriyet konusunda Müslüman tebaayla eşitlenme çabası olarak görülmektedir. Gayrimüslim tebaaya yalnızca Müslümanlar karşısında değil, gayrimüslim din adamları karşısında da eşitlik getirilmiştir. Başka bir deyişle laikliğin de temeli atılmıştır.²⁸⁶

Gayrimüslim tebaanın hak ve hürriyetlerini artırmak için ilan edilen "Islahat Fermanı", devletin toplumsal, siyasal olmak üzere birçok konuda sorunlarla karşılaşmasına sebep olmuş ve fermana karşı toplumsal bir direnç baş göstermiştir.²⁸⁷ Çünkü "Islahat Fermanı" Müslüman tebaaya hak ve hürriyetler konusunda hiçbir fayda sağlamamış, sadece gayrimüslim tebaanın hak ve hürriyetleri konusunda gelişmelere sebep olmuştur.²⁸⁸ Söz konusu fermana yalnızca gayrimüslim tebaanın hak ve hürriyetlerinin konu olması, sağlanmak istenen "eşitlik ilkesi"ni temelden sarsmıştır.²⁸⁹

²⁸³ BÜLBÜL, s.178.

²⁸⁴ Bahsedilmiş olan yargısal konulardaki eşitlik ilkeleri: "Yargılanmadan suçlu sayılmama, suç sabit olmadan kimsenin suçlu sayılmaması, cezalarda insanlık ilkesinin benimsenmesi, suç ve ceza da kanunilik ilkesinin benimsenmesi ve yargılamaların alenileşmesi gibi ilkeler" Bkz, KONAN, s.276-277.

²⁸⁵ KUYAKSİL, s.338.

²⁸⁶ DEMİR, (2011), s.340.

²⁸⁷ BÜLBÜL, s.178.

²⁸⁸ BİLMEZ, s.152.

²⁸⁹ DOĞAN, s.92.

Ayrıca “İslahat Fermanı” düzenleniş biçimi, koşulları ve öngörmüş olduğu yenilikler bakımından da ciddi eleştiriler almıştır.²⁹⁰

Gayrimüslimler lehine iyileştirilmelerin yapıldığı “İslahat Fermanı”, toplumun çok büyük bir kısmının rahatsız olmasına sebep olmuştur. Alınan vergiler ve gayrimüslimlere verilmiş ayrıcalıklara karşı ses yükseltmek isteyen bazı kişilerin tebaayı ayaklanmaya çağırdığı bile görülmüştür.²⁹¹ “İslahat Fermanı” eşitlik formülüyle devlet bütünlüğünü sağlamak için ilan edilmiştir. Fakat devlet bütünlüğünü tesis etmekten ziyade, dağılma sürecinin fitilini ateşlemiştir. Bilhassa Rumeli’deki gayrimüslim tebaa kendilerine verilmiş hak ve hürriyetleri “bağımsızlık” için kullanmışlardır.²⁹²

İslahat Fermanı “yargı bağımsızlığı”nı zedeleyen hükümler ile yabancıların Osmanlı topraklarında gayrimenkul sahibi olabilmesinin önünü açan hükümler içermesi sebebiyle de eleştirilmiştir.²⁹³ “İslahat Fermanı”nın eleştirildiği noktalardan birisi de “Tanzimat Fermanı”nda yaşandığı gibi ıslahatları anlayıp ülkede benimsenmesini sağlayabilecek kadrolaşmanın olmaması sorunudur. Bahsedilen yeniliklerin hangi Batılı devlete göre hayata geçirileceğindeki yaşanan muammadır.²⁹⁴

Ferman Osmanlı tebaasında sert bir şekilde eleştirilmiş olsa da olumlu birkaç özelliği de bulunmaktadır. Öncelikle birçok hak ve hürriyet konusunda insanların fikir belirtmesinin önünü açmıştır. “İnsan hakları” konusunda bulunduğumuz konuma daha o dönemlerde katkılar yapmıştır.²⁹⁵ Ayrıca Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti’nde “Azınlıklar Kavramı”nın gelişiminin de temeli sayılmıştır. Kimi çevreler tarafından da “Hristiyan Milletlerin Bağımsızlık Bildirisi” gibi görülmüştür. Tanzimat ve İslahat Fermanları ile değişen zihniyet, kendi başına bir değer olarak görülen “bireyi” ortaya çıkarmıştır. Artık her kişinin tek başına toplumun değeri olması konusunda fikirler uyanmaya başlamıştır.²⁹⁶

Tanzimat ve İslahat Fermanları, Osmanlı tebaası içinde bir halk hareketi veya bir direniş neticesiyle var olmamıştır. Başka bir deyişle Osmanlı tebaası Tanzimat ve

²⁹⁰ Fermanın içeriği “yabancı elçilikleri”de şaşırtmıştır. Çünkü onlarda gayrimüslimler lehine olacak şekilde bu kadar fazla hak ve hürriyetin tanınmasını beklememiştir. Bkz, DEMİR, (2011), s.340.

²⁹¹ ÖLMEZTOPRAK, s.99.

²⁹² ARAL, s.73.

²⁹³ KUYAKSİL, s.338.

²⁹⁴ ÖLMEZTOPRAK, s.99.

²⁹⁵ EKER, s.39.

²⁹⁶ DOĞAN, s.98.

Islahat Fermanları'nda yer verilen hak ve hürriyetleri elde edebilmek için bedel ödemişlerdir. Tam tersine Osmanlı tebaasının hak ve hürriyetlere temelinde hangi etkenler olursa olsun padişahın bahşetmesiyle sahip olabildiği görülmüştür.²⁹⁷

Sonuç olarak, “Sened-i İttifak” belgesiyle başlamış, “Tanzimat” ve “Islahat Fermanları” ile sürdürülmüş Osmanlı'daki “Anayasacılık Hareketleri” ile hak ve hürriyetler alanındaki gelişmeler 1876 yılında Osmanlı devleti için ilk anayasanın kabul edilmesi ile yeni bir boyut kazanmıştır.²⁹⁸

2.4. 1876 Kanuni Esasi'de Temel Hak ve Hürriyetler

Osmanlı Devleti'nde 1800'lerin ikinci yarısına gelindiğinde padişah V. Murat'ın sağlık problemleri gerekçe gösterilerek iktidarı sona erdirilmiştir. Yönetim boşluğunun oluşması üzerine II. Abdülhamit, Sadrazam Mithat Paşa ile yaptığı görüşmeler sonucu tahta “Kanun-i Esasi”yi ve “Meşrutiyeti” ilan etmek için çıkarılmıştır.²⁹⁹ İlk iş tahta çıkmasının şartı olarak kabul edilmiş anayasa çalışmaları için Mithat Paşa önderliğinde bir anayasa komisyonu (Cemiyet-i Mahsusa) oluşturmak olmuştur.³⁰⁰ Anayasa Komisyonu Polonya, Fransa, Belçika gibi Avrupalı devletlerin kullanmış olduğu anayasalardan faydalanarak bir taslak metin oluşturmuştur.³⁰¹

Toplamda 140 maddeye ulaşan anayasa taslağını “Cemiyet-i Mahsusa” kabul etmiştir. “Meclis-i Vükela” daki görüşmeler neticesinde 119 madde de fikir birliğine varılarak anayasa tasarısı II. Abdülhamit'e gönderilmiştir.³⁰² Abdülhamit de tahta çıkarken vermiş olduğu söz üzerine ilk anayasamız olarak tarihe geçen “Kanun-i Esasi” yi 1876 yılının Aralık ayında ilan etmiştir.³⁰³ Anlaşılacağı üzere “Kanun-i Esasi”, ne meclise dayanarak oluşturulmuş ne de halkın takdirine sunulmuştur. Hukuki nitelik bakımından padişahın iradesine dayanan adeta bir “Ferman Anayasası” görünümüne bürünmüştür.³⁰⁴ Kanun-i Esasi ferman gibi algılanmış olsa da “maddi anlamda anayasa” tanımlamasına uygun olmuştur. Çünkü hem devlet kurumlarının birbirleri ile ilişkilerini hem de Osmanlı vatandaşlarının sahip olduğu birçok hak ve

²⁹⁷ BİLMEZ, s.151-152.

²⁹⁸ GÖZLER, s.22-23.

²⁹⁹ BİLMEZ, s.152.

³⁰⁰ DOĞAN, s.98.

³⁰¹ TANÖR, s. 133.

³⁰² HOŞTEN, s.38.

³⁰³ GÖZLER, s.23.

³⁰⁴ Hasan Mahmut KALKIŞIM, “İnsan Hakları Noktasından Türk Anayasa Tarihinde İki Ara Kesit: 1876 ve 1961 Anayasaları”, Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi, Cilt:8, Sayı:16 (2019) s.153.

hürriyeti düzenlemiştir. Ayrıca Kanun-i Esasi'nin “şekli anlamda anayasa” tanımlamasına da uyduğu görülmektedir. Çünkü Kanun-i Esasî (m.115) ile ilk kez “Anayasanın Üstünlüğü İlkesi” ve “Anayasanın Bağlayıcılığı İlkesi”ni benimsemiş olduğunu net bir şekilde göstermiştir.³⁰⁵

Birtakım iç ve dış faktörlerin etkisiyle hazırlanan “Kanun-i Esasi”nin yürürlüğe girmesinden, 1878’de Osmanlı Parlamentosunun fesh edilmesi arasındaki süreç padişahın yanı sıra meclisin de devlet yönetiminde söz sahibi olmaya başladığı “I. Meşrutiyet Dönemi” olarak ifade edilmektedir.³⁰⁶ İdari alanda ve sistemsel değişiklikleri öngören fikirlerin güçlendirilmesine katkı sağlamış I. Meşrutiyet Dönemi ile yönetimin elinde tuttuğu yetkiler üzerinde bir kontrol sisteminin oluşturulması, padişah ve diğer yöneticilerin keyfi işlemlerinin önüne geçebilmesi hedeflenmiştir.³⁰⁷ Osmanlı Devleti’nde I.Meşrutiyet Dönemi’nde padişah yetkilerini meclisle paylaşması gerekmektedir. Ancak uygulamaya baktığımızda ilan edilen Kanun-i Esasi’nin de monarşik düzeni tam olarak sona erdirip gerçek anlamda bir meşruti monarşiye geçişi sağlayamadığı görülmüştür.³⁰⁸

Kanun-i Esasi içerik bakımından “Tanzimat” ve “İslahat Ferman”larının aksine ilk kez biçimsel olarak “batılı bir anayasa” gibi³⁰⁹ 119 madde ve 12 bölüm şeklinde düzenlenmiştir.³¹⁰ Anayasada (m.1) ile (m.7) arasında “Osmanlı Devleti’nin Temel Nitelikleri”ne yer verildiği görülmüştür. İlgili maddeler içerisinde; devletin üniter yapıya sahip olduğu, başkentin İstanbul olduğu, padişahın aynı zamanda halife olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca “(m.11)’de Devletin resmi dininin İslam olduğu”, “(m.18)’de de resmi dilinin Türkçe olduğu” ifade edilmiştir.³¹¹

Kanun-i Esasi devlet teşkilatını ilk kez “yasama, yürütme ve yargı” erkleri olarak üçe kısma ayırmıştır.³¹² Yasama erki (m.42) ile (m.80) arasında düzenlenmiştir. İlgili maddeler arasında yasama erkiyle ilgili genel olarak “Meclisi Umumi”nin “ikili meclis” sistemi ile oluşturulacağı bildirilmiştir (m.42).³¹³ Meclislerden ilki halkın

³⁰⁵ 1876 Kanuni Esasi’nin 115 ve 116’ncı maddeleri. Bkz, GÖZLER, s.25.

³⁰⁶ ÖLMEZTOPRAK, s.101.

³⁰⁷ BİLMEZ, s.153.

³⁰⁸ ÖLMEZTOPRAK, s.102.

³⁰⁹ TUNÇ, s.16.

³¹⁰ KALKIŞIM, s.152.

³¹¹ Müzehher YAMAÇ, “İlk Anayasa (1876 Kanun-i Esasi)”, Balkan Sosyal Bilimler Dergisi Cilt:3, Sayı: 5 (2014), s.59.

³¹² BİLMEZ, s.153.

³¹³ GÖZLER, s.29.

seçeceği “Meclis-i Mebusan”dır (m.65). İkincisi padişahın atayacağı “Meclis-i Ayan”dır (m.60). Meclisler oluşturulmuş olsa da padişaha vekiller ataması, vekillerin meclise değil de kendisine karşı sorumlu tutulması gibi çok geniş yetkiler tanınmıştır.³¹⁴ Halk “Heyeti Mebusan” üyelerini seçerken “çift dereceli ve kısıtlı oy” un hâkim olduğu bir seçimle meclisi oluşturmak zorundaydı. Dolayısıyla “kısıtlı oy” usulü ile eşitlik ve seçme seçilme hakkına zarar verilmiştir. Ayrıca “Heyeti Ayan”ın padişahın atamalarıyla oluşturulması anayasanın, padişahı halkın üzerinde konumlandırmış olduğunu göstermiştir.³¹⁵

Kanun-i Esasi’de “yürütme organı” padişah ve “Heyet-i Vükela”dan (Bakanlar Kurulu) oluşmaktadır.³¹⁶ Yürütme yetkisi asli olarak “Ekber evlat” usulüne göre hilafeti içine alacak şekilde padişaha aittir (m.3). Padişahın yasama ve yürütme kaynaklı cezai sorumluluğu bulunmamaktadır (m.5). Kanun-i Esasi’nin yürütme erki konusunda en dikkat çeken ve tartışmalara konu edilen maddesi: Padişaha, kişiyi yargılamadan sürgüne gönderebilme yetkisinin verilmiş olmasıdır (m.113). Söz konusu maddeye göre padişah istediğini isteği yere sürgüne gönderebilecektir.³¹⁷

Kanun-i Esasi’de yargı organının (m.81) ile (m.95) arasında düzenlediği görülmektedir. Yargı ile ilgili bölümde öne çıkan maddeler içerisinde; hâkimlerin azlolunamaz olduğu (m.81), “mahkemelerin bağımsızlığı ilkesi (m.87)”, padişahın aleyhine suça girişenlerin yargılanması için de “Yüce Divan”ın kurulabilmesi yer almaktadır.³¹⁸ Kanun-i Esasi, devletin işleyişi ile ilgili bir anayasada olması gereken neredeyse her şeyi hak ve hürriyetlerle birlikte düzenlemiştir. “Temel Hak ve Hürriyetler” başlığı altında da düzenlenen bu hak ve hürriyetler açıklanacaktır.

2.4.1. Temel Hak ve Hürriyetler

1876 tarihli ilk anayasada devletin temel organlarına ilişkin düzenlemelerin yanında “temel hak ve hürriyetler” konusu da³¹⁹ ilk kez, klasik düzene uygun olarak, sistemli bir liste şeklinde düzenlenmiştir. Kanun-i Esasi, sonraki yıllarda hazırlanacak

³¹⁴ Anayasa meclis için açma-kapama, tatil etme gibi kararların verilmesinde padişaha yetki vermiş ayrıca yürütme fonksiyonunu da padişaha yüklemiştir. Bkz, YAMAÇ, s.59.

³¹⁵ DOĞAN, s.99.

³¹⁶ GÖZLER, s. 31.

³¹⁷ Ayrıca padişah; para basma, af çıkartma, harp veya barış ilan etme, meclisi açma-kapama veya tatil kararı verme gibi çeşitli yetkilerle donatılmıştır. Bkz, YAMAÇ, s.60.

³¹⁸ GÖZLER, s.34-35.

³¹⁹ BÖCÜKCÜ, s.37.

anayasalarda da kendine yer bulacak hak ve hürriyetlerin temelini atmıştır.³²⁰ Kanun-i Esasi’de (m.8) ile (m.26) arasında Osmanlı tebaasının sahip olduğu hak ve hürriyetlere yer verilmiştir.³²¹ Öte yandan Osmanlı tebaası için tanınmış hak ve hürriyetlerin gerektiğinde “kanun yolu” ile düzenlemesinin yapılacağı da hüküm altına alınmıştır. Hak ve hürriyetleri düzenleyen kanunların yürürlüğe girmesinde onay makamının da padişah olduğu belirtilmiştir.³²² Anayasada düzenlenmiş hak ve hürriyetlere dini farklılık gözetmeksizin tüm Osmanlı tebaası sahip olacaktır.³²³ Kanun-i Esasi’de hak ve hürriyetlerin olduğu “Tebaayı Devlet-i Osmaniyenin Hukuku Umumiyesi” başlığı içerik olarak “19 madde (8-26. maddeler)” şeklinde düzenlenmiştir.³²⁴

2.4.1.1. Vatandaşlık Hakkı

“Vatandaşlık kavramı ... bireyin belirli bir devletle arasındaki karşılıklı hak, görev ve yükümlülük ilişkilerini belirleyen hukuksal bir bağ...” şeklinde tanımlanabilmektedir.³²⁵ Söz konusu hak Kanun-i Esasi’de “Tâbiyet Hakkı (m.8)” şeklinde isimlendirilmiştir. Kanun-i Esasi tüm Osmanlı tebaasını ayırım yapmaksızın “Osmanlılı” olarak görmüştür. Başka bir ifadeyle, anayasa “Osmanlılığı”, etnik ve dini temele dayanmış bir “vatandaşlık” olarak görmemiş, “hukuksal ve anayasal bir vatandaşlık” olarak görmüştür.³²⁶

2.4.1.2. Kişi Hürriyeti ve Güvenliği

1839 ve 1856 yıllarındaki fermanlar ile soyut olarak temeli oluşturulmuş “kişi hürriyeti ve güvenliği” Kanun-i Esasi ile ilk kez somut bir şekilde karşımıza çıkmıştır.³²⁷ Kanun-i Esasi’de özellikle (m.9) ve (m.10)’un “kişi hürriyeti ve güvenliği”ne ilişkin olduğu görülmektedir. Anayasadaki (m.9); Osmanlı tebaasındaki her bir ferdin kişi hürriyetine sahip olduğunu ve hiçbir kişi veya makam tarafından kişi

³²⁰ KUZU, s.73.

³²¹ BİLMEZ, s.153.

³²² YAMAÇ, s.60.

³²³ BİLMEZ, s.153.

³²⁴ GÖKBURUN, s.59.

³²⁵ Ezgi Güzel POLAT, “*Osmanlıdan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı*”, Ankara Barosu Dergisi, Sayı:3 (2011), s.129.

³²⁶ 1876 Kanun-i Esasi’nin 8’inci maddesi. Bkz, GÖZLER, s.26.

³²⁷ ÖZKAN - TAŞDELEN, s.62.

hürriyetine bir saldırı olmayacağı belirtilmiştir. Ayrıca vatandaşlara da “kişi hürriyeti”ne müdahale etmeme ödevi verilmiştir.³²⁸

Kanun-i Esasi’de (m.10) ile günümüzde “kişi güvenliği” olarak isimlendirilen hak ve hürriyete yer verilmiştir. Sözü edilen madde ile kişiye ancak kanunlara dayanılarak ceza verilebileceği ifade edilmiştir. Anayasadaki (m.10) kişinin güvenliği konusunda en temel ilkeler içerisinde sayılabilecek “Suçların Kanuniliği İlkesi”nin de benimsenmesinin önünü açmıştır.³²⁹ Ayrıca anayasadaki (m.26) ile işkence ve eziyetin yasaklanması anayasanın “kişi güvenliği” konusunda gayet ileri bir düzeye ulaştığını göstermiştir.³³⁰

Kanun-i Esasi’nin yer vermiş olduğu hak ve hürriyetlerin neredeyse tamamını zedeleyen, (m.113) hak ve hürriyetler konusundaki tüm olumlu gelişmeleri tek başına yerle yeksan etmeye yetmiştir. Anayasadaki (m.113),³³¹ padişaha “hükümetin emniyetini ihlal edenleri basit bir polis soruşturmasından sonra” ülkeden sürebilmesine imkân veren maddedir.³³² Soruşturmayı yapacak gücün direkt padişaha bağlı olduğu gerçeği de göz önüne alındığında padişah hem soruşturma emri verebilecek hem de yapılacak soruşturma neticesinde kendisini yargı makamının yerine koyup kişiye ceza verebilecektir. Dolayısıyla (m.113) “yargısal teminatı” da derinden sarsmıştır.³³³

2.4.1.3. Kişi Dokunulmazlığı

Kanun-i Esasi’deki (m.9) ile (m.10) bir bütün olarak göz önüne alındığında “kişi dokunulmazlığı”nın da tanınmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine aynı maddelerden yola çıkılarak “tutuklama ve yakalama” hususlarında da Kanun-i Esasi’nin hükümler içerdiği görülmüştür.³³⁴ Ayrıca Kanun-i Esasi’deki (m.26) ile “işkence ve eziyet”in yasaklanmış olması da “kişi dokunulmazlığı”na hizmet etmiştir.

³²⁸ 1876 Kanun-i Esasi’nin 9’uncu maddesi. Bkz, Ahmet KILINÇ, **Kanuni Esasi’nin İnsan Hakları Yönünden Analizi** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi SBE, 2005), s.115.

³²⁹ 1876 Kanun-i Esasi’nin 10’uncu maddesi. Bkz, GÖZLER, s.27.

³³⁰ Atakan ALTUN, **Kişi Özgürlüğü ve Güvenliği Hakkının Sınırlanması ve Sonuçları** (Y. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi SBE, 2013), s.39.

³³¹ “Kişi güvenliği sistemini kökten sarstığı gibi, “Kanunsuz Suç ve Ceza Olmaz”, “Yargılama Yapılmadan Kimse Cezalandırılmaz” ilkelerine aykırı olduğu ifade edilmiştir.” Bkz, KILINÇ, s.104.

³³² DEMİRBAŞ, s.160.

³³³ KILINÇ, s.105.

³³⁴ EKER, s.41.

Anayasadaki (m.26) ile fermanlar döneminde temeli atılan “işkence ve eziyet yasağı” anayasal olarak düzenlenme imkânına kavuşmuştur.³³⁵

2.4.1.4. Din ve Vicdan Hürriyeti

Kanun-i Esasi modern anayasalar gibi birçok hak ve hürriyeti düzenlemiştir. Anayasadaki (m.11)’de³³⁶ İslam devlet dini olarak kabul edilmiş ancak İslam dini dışındaki inançlar içinde “...kamu düzenine ya da genel ahlaka aykırı olmadığı sürece...” inanç hürriyeti tanınmıştır.³³⁷ Resmi dinin İslamiyet olmasının yanında tüm Osmanlı tebaası için “din hürriyeti” de tanınmıştır. Fakat “ibadet hürriyeti” toplumun asayişini ve “genel ahlakı”nı muhafaza edebilmek için gerektiği durumlarda sınırlanabilecektir.³³⁸

Kanun-i Esasi’de resmi dinin yer almış olmasının yanı sıra, din farkı gözetmeksizin tüm tebaanın yönetime dâhil olabilmesi de öngörülmüştür. Böylece Kanun-i Esasi ile birlikte laik bir devlet yönetiminin oluşturulması çalışmalarının da başlatıldığı görülmüştür.³³⁹

2.4.1.5. Basın Hürriyeti

“Basın Hürriyeti; haberlerin, düşünce ve kanaatlerin izne ve sansüre tâbi olmaksızın basın yolu ile serbestçe yayılabilmesi olarak tanımlanabilir.”³⁴⁰ Kanun-i Esasi Basın Hürriyeti’ni (m.12) ile “Matbuat kanun dairesinde serbesttir” şeklinde düzenlemiştir.³⁴¹ Söz konusu madde basına, kanunların müsaade ettiği çerçevede müdahale edilebileceğini göstermiştir.³⁴² Dolayısıyla (m.12) basına sansürün önünü açması sebebi ile tartışmalara konu olmuştur. Anayasa ile koruma altına alınmış basın hürriyetine, kanun yolu ile “sansür” uygulansa bile görünüşte basın hürriyetinin sağlandığı ileri sürülebilecektir.³⁴³

³³⁵ ATLI, s.77.

³³⁶ 1878 Kanun-i Esasi’nin 11’inci maddesi. Bkz, KILINÇ, s.117.

³³⁷ 1876 Kanun-i Esasi’nin 17’nci maddesinde yer alan eşitlik ilkesi; hayatın her alanında olduğu gibi din ve vicdan hürriyeti konusunda etkili olmuştur. Bkz, DURAN, s.91.

³³⁸ YAMAÇ, s.60.

³³⁹ BÖCÜKCÜ, s.37.

³⁴⁰ Nevin Ünal ÖZKORKUT, “*Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devleti’ndeki Görünümü*”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:51, Sayı:3 (2002), s.65.

³⁴¹ 1876 Kanun-i Esasi’nin 12’nci maddesi. Bkz, GÖZLER, s.27.

³⁴² M. Kazım BENEK, “*Osmanlı’da Basının Doğuşu ve II. Meşrutiyete Kadarki Gelişimi*”, Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:4, Sayı:6-7 (2016), s.35.

³⁴³ “Dönemde sansür varlığını sürdürmüştür ancak 1909 Anayasa değişikliğinden sonra sansür kaldırılabilmiştir.” Bkz, KILINÇ, s.121.

Anayasa'daki (m.12) basın hürriyetini düzenlemiş olmasının yanı sıra ayrıca kanun koyucu karşısında basın hürriyetini korumasız hale getirmiştir. Basın hürriyetini tehdit eden durum padişahın meclis içindeki nüfuzu dikkate alındığında daha belirgin hale gelmiştir.³⁴⁴ Ancak tüm olumsuzluklara rağmen (m.12) hiç değilse basın hürriyetini yürütme karşısında korumaya çalışmıştır. Basın hürriyetini keyfi nitelikte olabilecek işlemlere karşı kanuni olarak güvence altına alması sebebiyle (m.12) kayda değer bir gelişme olarak görülmektedir. Öte yandan Kanun-i Esasi “düşünce ve ifade hürriyeti”ni doğrudan düzenlemediği görülmektedir. Ancak “basın hürriyeti”, kişilerin düşüncelerini basın aracılığı ile ortaya çıkardığı için dolaylı olarak “düşünce ve ifade hürriyeti”ne de yer verilmiştir.³⁴⁵

2.4.1.6. Teşebbüs ve Şirket Kurma Hürriyeti

Kanun-i Esasi'de ekonomik özgürlükler konusunda da çeşitli gelişmeler yaşanmış (m.13) ile³⁴⁶ tüm Osmanlı tebaasının kanunlar dâhilinde “ticaret, sanat ve tarım için her çeşit şirket” kurabilmesine izin verilmiştir. Söz konusu madde bir yandan hak ve hürriyetler alanında bir gelişme olarak görülebilirken diğer yandan Osmanlı Devleti'nin benimsemiş olduğu “Liberal Yaklaşımı” gözler önüne sermiştir.³⁴⁷

2.4.1.7. Dilekçe Hakkı

Kişilerin istek ve şikayetlerini resmi kurumlara iletebilme hakkı olarak ifade edilen dilekçe hakkı,³⁴⁸ anayasa tarihimizde ilk olarak 1876 “Kanun-i Esâsi”de (m.14)'te düzenlenmiştir.³⁴⁹ İlgili maddeye göre Osmanlı tabiiyetine mensup kişi veya kişilere şahsı için veya toplumsal düzen için uygun olmayan bir idari işleme karşı ilgili makama dilekçe ile başvurabilme, “Meclis-i Umumiye”ye imzalarının bulunduğu bir dilekçe ile başvurabilme ve memurları işlemleri sebebiyle şikâyet edebilme hakkı tanınmıştır.³⁵⁰

³⁴⁴ ÖZKORKUT, s.76.

³⁴⁵ KILINÇ, s.121.

³⁴⁶ 1876 Kanun-i Esasi'nin 13'üncü maddesi. Bkz, GÖZLER, s.27.

³⁴⁷ KILINÇ, s.121.

³⁴⁸ Ş. Cankat TAŞKIN, “*Bilgi Edinme ve Dilekçe Hakkı*”, Kazancı Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt/Sayı:99 (2012), s.174.

³⁴⁹ 1876 Kanun-i Esasi'nin 14'üncü maddesi. Bkz, Kenan KENAN, *Türk Kamu Hukukunda Dilekçe Hakkı ve Kullanma Usulü* (Y. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2007), s.59.

³⁵⁰ KILINÇ, s.124.

Kanun-i Esasi'deki "dilekçe hakkı" sadece Osmanlı vatandaşına aittir. Yabancı kişiler dilekçe hakkından mahrum bırakılmıştır. Dilekçelerin bireysel veya toplu bir şekilde ilgili makama verilebilmesine izin verilmiştir. Dilekçelerin konusu şahsi veya toplumsal olabilecektir. Usule uygun yazılmış dilekçeler ilgili makamlara ve "Mebusan ve Ayan Meclisleri"ne verilebilecektir.³⁵¹ Anayasa'da "dilekçe hakkı"na ilişkin bir diğer madde (m.52)'dir.³⁵² Söz konusu maddeye göre kişi; "Ayan ve Mebusan Meclisleri"ne başvurmadan önce, dilekçe konusu ile ilgili memura veya memurunda bağlı olduğu makama başvurmuş ve sonucunda hiçbir netice alamamış olmasını şart koşmuştur.³⁵³ Kanun-i Esasi ile birlikte, "dilekçe hakkı" padişaha bağlı olmaktan çıkıp vatandaşın bir hakkı haline gelmiştir. Osmanlı vatandaşının istek ve şikâyetlerinin dikkate alınması da devlet açısından bir vazife olmuştur.³⁵⁴

2.4.1.8. Eğitim Hakkı

Tanzimat ve Islahat Fermanları ile soyut olarak zemini hazırlanmış "eğitim hakkı" Kanun-i Esasi'de (m.15) ile (m.16)'da düzenlenmiştir. Anayasadaki (m.15) eğitimin serbest olduğunu, herkesin kanunlar çerçevesinde "genel ve özel eğitim" alma hakkının olduğunu vurgulamıştır.³⁵⁵ Eğitim hakkına ilişkin diğer bir madde (m.16) ile bütün okulların devlet kontrolünde faaliyetlerini sürdüreceğini ve farklı inançlara zarar vermeyecek şekilde, eğitimde birliğin oluşturulabilmesi için tüm önlemlerin alınacağı belirtilmiştir. Dolayısıyla, tüm vatandaşlar "din eğitimi" hariç olmak üzere, ortak bir eğitim alacaklardır.³⁵⁶ Yine aynı madde ile devlet farklı dine inanan vatandaşların alması gereken eğitimi de koruma altına alacaktır.³⁵⁷ Ayrıca Kanun-i Esasi (m.114) ile "İlköğretim Zorunluluğu"nu da düzenlemiştir.³⁵⁸ 1876 Anayasası'nın "eğitim hakkı" konusunda eksik yanı "eğitimin ücretsiz olması ilkesi"ni benimsememiş olmasıdır.³⁵⁹ Ancak eğitim hakkı konusunda bahsedilen eğitimin ücretsiz olması ile ilgili eksiklik

³⁵¹ KENAN, s.59-60.

³⁵² 1876 Kanun-i Esasi'nin 52'nci maddesi. Bkz, TAŞKIN, (2012), s.177.

³⁵³ KILINÇ, s.124.

³⁵⁴ KENAN, s.59.

³⁵⁵ 1876 Kanun-i Esasi'nin 15'nci maddesi. Bkz, Savaş KOÇYİĞİT, **Uluslararası Belgeler ve Türk Hukukunda Eğitim Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Çankaya Üniversitesi SBE, 2014), s.63.

³⁵⁶ 1876 Kanun-i Esasi'nin 16'nci maddesi. Bkz, Yüksel ÇALLI, **Türk Anayasa Hukukunda Eğitim Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2009), s.56.

³⁵⁷ KILINÇ, s.120.

³⁵⁸ 1876 Kanun-i Esasi'nin 114'üncü maddesi. Bkz, ÇALLI, s.57.

³⁵⁹ KILINÇ, s.120.

1912’de yürürlüğe giren “Tahsil-i İptidai Kanun-u Muvakkat Kanunu” ile giderilmiştir.³⁶⁰

2.4.1.9. Kanun Önünde Eşitlik İlkesi

Tanzimat ve Islahat Fermanları ile benimsenen “eşitlik ilkesi” Kanun-i Esasi’de de (m.17) olarak düzenlenmiştir.³⁶¹ Anayasadaki (m.17)’e göre tüm Osmanlı tebaası kanunlar karşısında “hak ve ödevler” açısından eşittir.³⁶² Başka bir ifade ile; din, dil, ırk mezhep farkı gözetmeksizin tüm Osmanlı tebaası kanun önünde eşit olacaktır. Dolayısıyla Kanun-i Esasi’nin düzenlemiş olduğu hak ve hürriyetler kanun önünde eşitlik konusuna işlerlik kazandırmıştır.³⁶³

2.4.1.10. Kamu hizmetlerine Girme Hakkı

Osmanlı Devleti’nde din farkı gözetmeksizin tüm tebaanın memur olabilme hakkı “1856 Islahat Fermanı” ile düzenlenmişti. Kanun-i Esasi’de (m.18) ile; Osmanlı Devleti’nin kabul etmiş olduğu resmi dilin “Türkçe” olduğunu ilan etmesinin yanında memuriyete girebilmek içinde kişinin “Türkçe” bilmesi koşulunu getirmiştir.³⁶⁴ Kanun-i Esasi’de memuriyete giriş konusunu düzenleyen bir diğer madde (m.19)’dur. Söz konusu maddeye göre, Osmanlı vatandaşları memuriyete alınırken ehliyet ve kabiliyet ilkeleri esas alınarak en uygun memuriyetlere yerleştirilmektedir. Kısaca iki maddeye göre memuriyete girebilmek için “Osmanlı vatandaşı olmak”, “Türkçe bilmek” ve “liyakat ve yeteneğe sahip olmak” aranan şartlar içerisinde.³⁶⁵

2.4.1.11. Malî Güce Göre Vergi İlkesi

Tanzimat ve Islahat Fermanları’nda olduğu gibi Kanun-i Esasi’de de vatandaşlardan alınacak vergiler konusunda birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Anayasadaki (m.20)’e göre;³⁶⁶ verginin, tüm Osmanlı vatandaşlarından dini ayırım gözetmeksizin, herkesin maddi durumuna göre alınacağı belirtilmiştir. “Mali güce göre

³⁶⁰ İlgili kanunda “ilköğretimin zorunlu ve parasız olacağı ifade edilmiştir.” Bkz, ÇALLI, s.57.

³⁶¹ 1876 Kanun-i Esasi’nin 17’nci maddesi. Bkz, DOĞAN, s.173.

³⁶² GÖZLER, s.27.

³⁶³ YAMAÇ, s.60.

³⁶⁴ 1876 Kanun-i Esasi’nin 18’inci maddesi. Bkz, GÖZLER, s.27.

³⁶⁵ 1876 Kanun-i Esasi’nin 19’uncu maddesi. Bkz, KILINÇ, s.124.

³⁶⁶ 1876 Kanun-i Esasi’nin 20’nci maddesi. Bkz, Berrin GÜNAY- Asım Furkan TEKİR, “*Tanzimat Sonrası Vergi Reformlarının Anayasal Vergilendirme İlkeleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi*”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi Cilt: 24, Sayı:2 (Aralık 2018), s.727.

vergi ilkesi”nin benimsenmiş olması aynı zamanda “vergide ölçülülük ilkesi”nin de işlerlik kazanmasına katkı sağlamıştır.³⁶⁷

2.4.1.12. Mülkiyet Hakkı

Osmanlı Devleti’nde, birçok hak ve hürriyet gibi “mülkiyet hakkı” da ilk kez Kanun-i Esasi ile birlikte somut olarak düzenlenmiştir. “Mülkiyet hakkı” (m.21) olarak anayasada yerini almış ve kişilerin mülk güvenliğinin sağlanacağı, kişilerin mülkleri ile ilgili bir tasarrufta bulunmak istediğinde de hiçbir müdahalenin yapılmayacağı belirtilmiştir. Dolayısıyla mülkiyet hakkının da anayasa kapsamında güvence altına alınmış olduğu ortaya çıkmıştır.³⁶⁸

Kanun-i Esasi’deki (m.21) ile ayrıca “kamu yararı” söz konusu olmadan, bedeli peşin ödenmeden hiçbir mülkün devlet tarafından alınamayacağı da ifade edilmiştir.³⁶⁹ Böylece Kanun-i Esasi, “mülkiyet hakkı”nı düzenlemiş olmakla birlikte aynı zamanda “kamulaştırma kavramı”nın da zeminini oluşturmuştur. Başka bir ifade ile kamulaştırmanın yapılabilmesi için kamu yararı ve kamulaştırmaya konu olacak malın bedelinin sahibine peşin olarak verilmesi şart koşulmuştur. Kanun-i Esasi ile kamu yararının belirlenmesi usulü düzenlenmemiş ancak kamulaştırma bedelinin peşin olarak mülk sahibine ödenmesinin düzenlenmiş olduğu görülmektedir.³⁷⁰

2.4.1.13. Konut Dokunulmazlığı

Kanun-i Esasi ile birlikte anayasada güvence altına alınmış bir diğer husus (m.22)’deki “konut dokunulmazlığı” olmuştur.³⁷¹ İlgili maddeye göre; Osmanlı Devleti sınırları içerisinde tüm konutlar dokunulmazdır. “Kanunlarda belirtilen haller dışında da kimse kimsenin konutuna zorla giremeyecektir.”³⁷² Maddenin konut

³⁶⁷ “Bu şu açıdan önem kazanmaktadır: ekonomik durumu çok iyi olan bir kişiden alınan farzı misal 5 akçe ile durumu çok kötü birinden alınan 5 akçenin değeri bir değildir.” Bkz, KILINÇ, s.125.

³⁶⁸ 1876 Kanun-i Esasi’nin 21’inci maddesi. Bkz, Mehmet Akif ETGÜ, **Kamu Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Mülkiyet Hakkına Bakışı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, 2009), s.119-120.

³⁶⁹ GÖZLER, s.27.

³⁷⁰ ETGÜ, s.120-121.

³⁷¹ 1876 Kanun-i Esasi’nin 22’nci maddesi. Bkz, KILINÇ, 116.

³⁷² Adil BUCAKTEPE, **“Birinci ve İkinci Meşrutiyet Anayasalarında Öngörülen Devlet Modelleri Hakkında Bir Değerlendirme”**, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:/Sayı: 42 (Ekim 2014), s. 52.

dokunulmazlığının yanı sıra dolaylı olarak “özel hayatın gizliliği ve korunması”nı da içerdiği görülmektedir.³⁷³

2.4.1.14. Kanunî Hâkim Güvencesi

Kanun-i Esasi hak ve hürriyetler için başta (m.23)’teki “Kanuni Hâkim Güvencesi” olmak üzere birtakım yargısal ilkelerde düzenlemiştir.³⁷⁴ Kanuni hakim güvencesine göre “...kişilerin usul kanunlarına göre önceden belirlenmiş mahkemelerden başka mahkemelere gitmeye zorlanamayacakları belirtilmektedir.”³⁷⁵ Yine yargı mercilerinin, kendi görev alanlarına giren davalara bakmaktan kaçınmamasını içeren (m.84), oluşan her davanın ancak dava konusu ile ilgili mahkemelerde görülebileceğini ifade eden (m.85) ve son olarak kanun ile belirtilenler haricinde hiçbir şekilde olağanüstü mahkemelerin kurulamayacağına hükmeden (m.89) Kanun-i Esasi’de “Kanuni Hâkim Güvencesi”ne destek sağlayabilmek için düzenlenmiş diğer maddeler olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁷⁶

2.4.1.15. Müsadere, Angarya Yasağı

Kanun-i Esasi (m.24) ile müsadere ve angaryayı savaş durumu haricinde yasaklamıştır.³⁷⁷ Müsadere ve angarya yasağının istisnası; savaş halinde devlete yardımlar yapılmasının önünü açmaktır. İstisnai durumlarda müsadere önünün açılmış olması mülkiyet hakkını tehdit eden bir durum olarak algılansa da aynı zamanda güvencesini de sağlayan bir durumdur. Çünkü mevcut devletin yok edilişi, mülkiyetlerinde değişimine sebebiyet verecektir. Dolayısıyla savaş halindeki devlet, sürekliliğini sağlayabilmek için vatandaşlarından destek alması normal olarak karşılanmaktadır. Kanun-i Esasi’de savaş durumunda vatandaşın mülkiyet hakkını sınırlayabileceğini belirtmiştir.³⁷⁸

2.4.1.16. Vergilerin Kanuniliği İlkesi

³⁷³ KILINÇ, 117.

³⁷⁴ 1876 Kanun-i Esasi’nin 23’üncü maddesi. Bkz, GÖZLER, s.28.

³⁷⁵ İbrahim ÜLKER, “*Hukukun Genel İlkeleri Bağlamında Kanun-ı Esasi’deki Yargılamaya İlişkin Hükümlerin Değerlendirilmesi*”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 21, Sayı: 2 (2013), s. 110-111.

³⁷⁶ KILINÇ, s. 126.

³⁷⁷ 1876 Kanun-i Esasi’nin 24’üncü maddesi. Bkz, GÖZLER, s. 28.

³⁷⁸ ETGÜ, s.121.

Kanun-i Esasi'nin vergi konusundaki düzenlemelerinden bir diğeri (m.25) ile “Kanuni Vergi İlkesi”ni düzenlemiş olmasıdır.³⁷⁹ Anayasanın ilgili maddesine göre yasal dayanak olmaksızın vergi veya başka bir isim altında kimseden para istenmeyecektir. Böylece toplanacak vergilerin kanunlara dayandırılacağı belirtilmiştir.³⁸⁰ Ayrıca “Kanuni Vergi İlkesi” Kanun-i Esasi'nin “Umuru Maliye” kısmında (m.96) ile desteklenmiştir. Dolayısıyla vergilerin dayanacağı kanunları düzenleyebilecek yasama organının var olması aynı zamanda “Temsilsiz Vergi Olmaz İlkesi”nin hayata geçirilmiş olduğunu göstermektedir.³⁸¹

2.4.1.17. İşkence ve Eziyet Yasağı

Kanun-i Esasi'de yaşama hakkını doğrudan etkileyen düzenlemeler de yapılmış, (m.26) ile “işkence ve eziyet” kimin yaptığına veya hangi amaç için yapıldığına bakılmaksızın tamamen yasaklanmıştır. Kanun-i Esasi'deki (m.26) ile ayrıca kişinin beden dokunulmazlığı (ölüm cezası dışında) kesin koruma altına alınmıştır.³⁸² Böylelikle Tanzimat ve Islahat Fermanı'na konu olmuş “işkence ve eziyet yasağı” Kanun-i Esasi ile birlikte anayasada güvence altına alınmıştır.³⁸³

2.4.1.18. Hak Arama Hürriyeti

Kanun-i Esasi'de “Tebaayı Devlet-i Osmaniye'nin Hukuku Umumiyesi” başlığı altında düzenlenmemiş olmasına rağmen (m.83); kişilere mahkemelerde meşru kabul edilmiş araçlar ile haklarını savunabilmesini başka bir ifade ile “hak arama hürriyeti”ni tanımıştır.³⁸⁴ Söz konusu maddeye göre kişiler mahkemede meşru olarak kabul edilen tüm araçları kullanabilecektir. Örneğin kişilere mahkemelerde kullanılabilmesi için “...avukat tutmak, yazılı beyan verme, yeterli süre talep etme, şahit dinletme gibi...” çeşitli meşru araçlar sunulmuştur.³⁸⁵ Böylece Kanun-i Esasi'deki (m.83) ile aynı zamanda “savunma hakkı”da anayasal güvenceye kavuşmuştur.³⁸⁶

³⁷⁹ 1876 Kanun-i Esasi'nin 25'inci maddesi. Bkz, GÜNAY-TEKİR, s.727.

³⁸⁰ Hüseyin ÖZDAĞ, **Vergilerin Kanuniliği İlkesi ve Türk Vergi Hukukundaki Bazı Vergi Kanunlarında Maliye Bakanlığı'na Verilen Yetkilerin Değerlendirilmesi** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi SBE, 2015), s.17.

³⁸¹ GÜNAY - TEKİR, s.727.

³⁸² 1876 Kanun-i Esasi'nin 26'ncı maddesi. Bkz, KILINÇ, s.116.

³⁸³ ATLI, s. 77.

³⁸⁴ 1876 Kanun-i Esasi'nin “Mehâkim” bölümünde düzenlenen 83'üncü maddesi. Bkz, GÖZLER, s.28.

³⁸⁵ ÜLKER, s.115.

³⁸⁶ KILINÇ, s.126.

2.4.1.19. Seçme-Seçilme Hakkı

Kanun-i Esasi’de birçok hak ve hürriyet düzenlenmiş olmasına rağmen “seçme ve seçilme hakkı” doğrudan düzenlenmemiştir. Ancak (m.65) ile (m.69) arasında Mebus seçilme usul ve yöntemlerine ilişkin hususlara yer verilmiş olması sebebi ile hakka doğrudan olmasa da dolaylı bir şekilde ulaşılabilmektedir. Kanun-i Esasi’de (m.65); her “...elli bin erkek nüfusa bir adet mebus düştüğünü...” belirterek³⁸⁷ seçme hakkını sadece erkek vatandaşlara vermiştir. Dolayısıyla Kanun-i Esasi’nin “Genel Oy Prensibi”ni benimsemediği de ortaya çıkmıştır.³⁸⁸

Kanun-i Esasi’de (m.66) ile “Gizli Oy İlkesi”nin benimsenmiş olması demokrasi açıdan olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.³⁸⁹ Ancak “Genel Oy İlkesi”nin benimsenmemiş olması “Gizli Oy İlkesi”nin sebep olduğu olumlu gelişmeye zarar vermiştir.³⁹⁰ Kanun-i Esasi (m.67) ile mebus seçilen memurların, memurluk görevlerini sürdüremeyeceğini, (m.68) ile mebus olarak seçilemeyecek kişilerin kimler olduğunu düzenlenmiştir. Söz konusu (m.68)’e göre “...Osmanlı vatandaşı olmayan, Türkçe bilmeyen, yabancı devlet hizmetinde bulunan, 30 yaşından küçük olan, ... memurluktan ayrılmayanlar milletvekili seçilemeyeceklerdir.”³⁹¹ Ayrıca “memleketinde az çok emlak sahibi olamamış” kişiler de mebus olarak seçilememektedir.³⁹²

Son olarak Kanun-i Esasi’de (m.69) ile Osmanlı Devleti’nde genel seçimlerin dört yılda bir olacağı ve görev süresinin sonuna gelen mebusların tekrar seçime girebilme haklarının olduğu, (m.71) ile seçilen mebusların yalnızca kendi bölgelerinin değil tüm Osmanlı tebaasının mebusu olması gerektiği ifade edilmiştir.³⁹³

Kanun-i Esasi öncesi dönemde padişah isteği doğrultusunda tebaaya birtakım hak ve hürriyetler bahşederdi. Artık hak ve hürriyetler keyfi işlemlere tabi olmaktan çıkarılıp normlar hiyerarşisinin en üstünde konumlandırılan anayasada düzenlenmiştir.³⁹⁴

³⁸⁷ ADIGÜZEL, s.35.

³⁸⁸ ERDOĞAN, s.137.

³⁸⁹ KILINÇ, s.122.

³⁹⁰ ERDOĞAN, s.136.

³⁹¹ ADIGÜZEL, s.35.

³⁹² ETGÜ, s.120.

³⁹³ ADIGÜZEL, s.35.

³⁹⁴ KUYAKSİL, s.340.

Kanun-i Esasi’de hak ve hürriyetler tıpkı modern anayasalarda olduğu gibi oldukça geniş bir şekilde düzenlenmiştir.³⁹⁵ “Sivil ve siyasi” hak ve hürriyetler konusunda oldukça zengin olan Kanun-i Esasi’de³⁹⁶ “Sosyal ve Ekonomik Haklar” yok denecek kadar azdır.³⁹⁷ “Basın hürriyeti”ni düzenlerken sansüre de ortam oluşturması, padişaha istediği kişiyi başka memleketlere sürebilme yetkisini vermesi gibi birtakım olumsuzluklara da sahip olmasına rağmen Kanun-i Esasi’nin hak ve hürriyetlerin Osmanlı Devleti’nde gelişimi açısından önemli katkıları olmuştur.³⁹⁸ Dolayısıyla dönemdeki “İnsan Hakları” telakkisine de belli ölçüde uyduğunu göstermiştir.³⁹⁹

2.4.2. 1876 Kanuni Esasi’de Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması

Kanun-i Esasi’nin ilan edilmesi ile kısmen de olsa mutlak monarşiden çıkmıştır. Ancak padişahın geçmişten gelen baskın iktidarı “I.Meşrutiyet Dönemi”nde de sürmüştür. Geçmişte olduğu gibi padişah, kutsal ve sorumsuz olarak devletin merkezi gücü olmaya devam etmiştir.⁴⁰⁰

Kanun-i Esasi, devlet teşkilatını düzenlemesinin yanı sıra birtakım hak ve hürriyetlere de yer vermiştir. Ayrıca hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması “kanun dairesinde serbestlik” şeklinde ifade edilmiştir. Sınırlandırmaların kanunlar ile yapılacak olması keyfi olarak sınırlamayı engelleyecektir. “Kanunla sınırlandırma”nın sağlıklı bir şekilde çalışabilmesi için; sınırlamanın ölçüsünü ve hak ve hürriyetlerin özünü iyi bilen bir meclisin olması gerekmektedir. Ancak Kanun-i Esasi hak ve hürriyetlerin sınırlarını belirleyen kanunlar için bir sınır öngörmemiş⁴⁰¹ “kanun dairesinde” tanınmış hak ve hürriyetlerin tamamı sonsuz bir şekilde sınırlandırılabilir hale gelmiştir. Kanun-i Esasi’nin sınırlandırma konusunda bir sınır öngörmemiş olması sebebiyle padişahın dolaylı olarak yasama gücünü kullanarak istediği hak ve hürriyet için istediği ölçüde sınırlandırmaya gidebilmesinin önü açılmıştır.⁴⁰² “Örneğin,

³⁹⁵ ÖZKAN - TAŞDELEN, s.62.

³⁹⁶ Başka bir ifadeyle “kamu özgürlükleri ilk defa geniş bir liste halinde bu anayasada yer almıştır.” Bkz, KALKIŞIM, s.153.

³⁹⁷ YAMAÇ, s.60.

³⁹⁸ DOĞAN, s.101.

³⁹⁹ KALKIŞIM, s.153.

⁴⁰⁰ Mehmet ÇETİN, “*Türk Devlet Geleneğinde Anayasal Gelişmeler 1839’dan 1982’ye Anayasaların Ortaya Çıkış Neden ve Şekilleri*”, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 2 (Ocak 2014), s.90.

⁴⁰¹ KILINÇ, s.101-102.

⁴⁰² KONAN, s.278.

...basına kanun ile sansür konulmuş olsa da görünüş olarak basın hürriyeti kanun dairesinde serbesttir diyen hükme uyulmuş olacaktır.”⁴⁰³

Kanun-i Esasi ile birlikte kurulmuş olan hükümet sistemi, hak ve hürriyetler başta olmak üzere çeşitli konuların gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. Demokratik bir şekilde halk tarafından seçilerek oluşturulmuş “Meclis-i Mebusan”ın çalışmaları, padişah tarafından atanarak oluşturulmuş kurumlarca sekteye uğratılmıştır.⁴⁰⁴ Hak ve hürriyetler kanunların belirlediği sınırlar içinde kullanılabilir olduğundan, sınırlama kanunlarının da padişah tarafından atanarak oluşturulmuş “Heyeti Vükela” ve “Meclisi Ayan” ile düzenlenip padişah tarafından onaylandığından, kanunlar ile hak ve hürriyetlerin “özü ve ruhu” zarar görmüştür. Başka bir ifade ile hak ve hürriyetler adeta padişahın inisiyatifine bırakılmıştır.⁴⁰⁵ Sonuç olarak hak ve hürriyetlerin anayasa da sadece isim olarak ifade edilmesi yeterli değildir. Anayasada düzenlenmesinin yanında hak ve hürriyetlerin toplumsal yaşamda da sürekliliğini sağlayabilmesi daha mühim bir mesele olmuştur.⁴⁰⁶

2.4.3. 1876 Kanuni Esasi’de Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi

Hak ve hürriyetlerin anayasa metinlerinde düzenlenip güvence altına alınması, gelişmiş medeniyetlerin adaletli, eşitlikçi ve şeffaf yönetim tarzına ulaşabilme konusunda hayati bir öneme sahiptir.⁴⁰⁷ Osmanlı Devleti’nin aydınları da Meşrutiyet’in ilan edilmesinin hak ve hürriyetler için güvence teşkil edebileceğini ifade etmişlerdir. Bu sebeple Meşrutiyet döneminin bir ürünü olarak görülen Kanun-i Esasi ile birlikte padişahın yegâne güç olmaktan çıkarıldığı, sahibi olduğu yetkileri de bir meclis ile paylaştığı bir düzende “kuvvetler ayrılığı ilkesi” benimsenmek istenmiştir.⁴⁰⁸

Kanun-i Esasi’nin düzenlemiş olduğu hak ve hürriyetlerin hiç de az olmadığı görülmektedir. Batıdaki çağdaş anayasalardan hak ve hürriyetler konusunda geri kalmamıştır.⁴⁰⁹ Kanun-i Esasi’de hak ve hürriyetlerin yanı sıra birtakım yargısal güvenceler de düzenlenmiştir. Söz konusu yargısal güvencelerin içerisinde;

⁴⁰³ KILINÇ, s.102.

⁴⁰⁴ ÇETİN, (2014), s.90.

⁴⁰⁵ KILINÇ, s. 102-103.

⁴⁰⁶ BİLMEZ, s.153.

⁴⁰⁷ KALKIŞIM, s.150.

⁴⁰⁸ Zehreddin ASLAN, “*Temel Hak ve Özgürlüklerin Yürütme Organına Karşı Korunması*”, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Cilt/Sayı:1-2 (1992), s.335.

⁴⁰⁹ KALKIŞIM, s.153.

“Mahkemelerin, hangi nedenle olursa olsun, kendi görev alanları içindeki bir davaya bakmaktan imtina edemeyecekleri, her davanın ait olduğu mahkemede bakılacağı, ...” yer almaktadır. Ayrıca kanunlar ile belirtilmiş durumlar dışında tüm yargılamaların herkese açık bir şekilde yapılacağı ve yargılama sonucundaki nihai kararların duyurulacağı gibi yargısal güvencelerde benimsenmiştir.⁴¹⁰ Ancak söz konusu ilke ve esasların, sürekliliğini sağlayabilmesi için ihtiyaç duyulan teminatlar istenen düzeyde olmadığı için “platonik” olarak kalmıştır.⁴¹¹

Kanun-i Esasi, Osmanlı Devleti'nin geleneğini bozmamış, padişaha geniş çapta yetkiler vermiştir. Ancak padişahın anayasanın kendisine vermiş olduğu yetkileri, hak ve hürriyetleri olumsuz etkileyecek şekilde kullanması halinde anayasada bir çözüm yolu bulunmamaktadır. Çünkü anayasa padişahın kutsal bir kişilik olduğunu ve onun hiçbir şeyden sorumlu olmayacağını kabul etmiştir.⁴¹² Dolayısıyla Kanun-i Esasi'nin içerdiği hak ve hürriyetlerin ölçsüz şekilde sınırlandırılmasına sebep olmuştur. Ölçsüz şekilde sınırlandırmanın sebebi olarak da Kanun-i Esasi'nin hak ve hürriyetlerin güvencesini sağlayabilmek için bir kuruma, bir hükme ve bir yaptırıma yer vermemiş olması gösterilmiştir. Zaten Kanun-i Esasi'nin hak ve hürriyetler konusunda en önemli özelliği; “teminatların ve müeyyidelerin olmaması” olarak kabul edilmiştir.⁴¹³ Teminatların olmadığı gibi bir de Kanuni Esasi ile birlikte padişaha Osmanlı vatandaşlarına tanınan hak ve hürriyetlerin kaldırılmasına sebep olabilecek yetkiler verilmiştir.⁴¹⁴ Anayasada yer almış hak ve hürriyetleri tehdit eden meşhur (m.113) ile⁴¹⁵ kısmen de olsa var olduğu kabul edilen güvenceler de anlamını yitirmiştir. Anayasadaki (m.113) ile padişaha hükümetin güvenliğini tehdit edenleri mahkeme kararı olmadan basit bir kolluk gücü soruşturması yolu ile “sürgün edebilme” yetkisi tanınmıştır.⁴¹⁶ Dolayısıyla Kanun-i Esasi'de kısmen de olsa düzenlenmiş hukuki güvenceler (m.113) ile geçersiz hale gelmiştir.⁴¹⁷ Çünkü padişah kişilerin yargılanmasını beklemeden, mahkeme kararı ile suçu sabit olmadan basit bir

⁴¹⁰ BUCAKTEPE, s.52.

⁴¹¹ KALKIŞIM, s.153.

⁴¹² KUYAKSİL, s.340.

⁴¹³ KUZU, s.73.

⁴¹⁴ DEMİRBAŞ, s.360.

⁴¹⁵ Mehmet KAYIRAN - Mustafa Yahya METİNTAŞ, “*Türkiye'de Anayasal Gelişme (1876 - 1924)*”, Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1 (2017), s.22-23.

⁴¹⁶ 1876 Kanuni Esasi'nin 113'üncü maddesi. Bkz, BİLMEZ, s.153.

⁴¹⁷ KALKIŞIM, s.154.

polis soruşturması ile sürgün edilmesine karar verebilecektir.⁴¹⁸ Söz konusu madde ile güvencelerin tek bir padişah buyruğuyla hükümsüz kalabilmesinin önü açılmıştır.⁴¹⁹ Hak ve hürriyetlerin güvencesi konusunda kişilerin mahkeme huzuruna çıkartılmadan cezalandırılmayacağı esasını benimseyen 1839 tarihli “Tanzimat Fermanı” bile Kanun-i Esasi’nin önüne geçmiş durumdadır.⁴²⁰

Sonuç olarak Kanun-i Esasi bir güvence sistemine kavuşturulamadığı için ömrü ancak iki yıl olabilmıştır.⁴²¹ Padişah, Kanun-i Esasi’nin kendisine vermiş olduğu, ihtiyaç olması halinde “Meclisi Feshetme ve Anayasayı Askıya Alma Yetkileri”ni kullanarak, dönemin siyasi koşullarını ve halkın bilinçsiz olduğunu gerekçe göstererek meclisi tatil edip Kanun-i Esasi’yi de 1908’e kadar rafa kaldırmıştır.⁴²²

2.4.4. 1876 Kanuni Esasi’de Ele Alınmamış Hak ve Hürriyetler

Kanun-i Esasi (m.8) ile (m.26) arasında toplam on dokuz maddede dini ayırım yapılmaksızın tüm Osmanlı tebaası için birçok “temel hak ve hürriyet” düzenlemiştir.⁴²³ Kanun-i Esasi’de yer verilmiş hak ve hürriyetlerin tamamına yakınının bugün “Medeni ve Siyasi Haklar” olarak ifade edilen hak ve hürriyetlerden oluşmuş olduğunu, “Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Haklar”ın yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Söz konusu hakların eksik olmasının sebebi olarak Kanuni Esasi’nin yürürlüğe girdiği yıllarda Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu koşulların etkisi öne çıkarılmaktadır.⁴²⁴

1876 tarihli Kanun-i Esasi’de “...toplanma hakkı, dernek kurma özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, ifade özgürlüğü ve seyahat özgürlüğü gibi...” hak ve hürriyetlere yer verilmemiş, oy kullanma hakkı da yalnızca erkeklere verilmiştir.⁴²⁵ Ayrıca “özel hayatın gizliliği ve korunması”nın önemli bir uzantısı sayılabilecek “haberleşme hürriyeti” de düzenlenmiş hak ve hürriyetler içerisinde dâhil edilmemiştir.⁴²⁶ Öte

⁴¹⁸ KONAN, s.277-278.

⁴¹⁹ BUCAKTEPE, s.52.

⁴²⁰ Mithat Paşa’da Kanuni Esasi’nin 113’üncü maddesi ile İtalya’ya sürülmüştür. Bkz, KONAN, s.277-278.

⁴²¹ GÖKBURUN, s.59.

⁴²² ÇETİN, (2014), s.90.

⁴²³ KUYAKSİL, s.339.

⁴²⁴ KALKIŞIM, s.153-158.

⁴²⁵ BUCAKTEPE, s.52.

⁴²⁶ KILINÇ, s.117.

yandan “basın hürriyeti” Kanun-i Esasi’de düzenlenmiş olmasına rağmen⁴²⁷ “matbuat kanun dairesinde serbesttir” hükmünün işletilmesi ile anlamını yitirmiştir.⁴²⁸ Kanun-i Esasi hak ve hürriyetler konusunda günümüzün taleplerini karşılayamasa da, kendi dönemindeki özgürlük taleplerini belli ölçülerle de olsa karşılayabilmiştir.⁴²⁹

2.4.5. 1876 Kanuni Esasi’de Temel Hak ve Hürriyetlerin Değerlendirilmesi

Dünyanın birçok yerinde yaşanan “anayasacılık hareketleri” ile “hak ve hürriyetler”in birbirine bağlı olarak gelişmekte olduğu kabul edilmektedir.⁴³⁰ Söz konusu birliktelik anayasa tanımlamalarında da kendini göstermektedir.⁴³¹ Osmanlı Devleti’nde Tanzimat ve Islahat Fermanları ile başlamış “hak ve hürriyetler” alanındaki gelişmeler⁴³² I.Meşrutiyet Dönemi’nde oluşturulmuş ilk anayasada da devam etmiştir.⁴³³

Türk toplumunun ilk anayasasında hak ve hürriyetlere de ilk kez yer verilmiş olması, Kanun-i Esasi’yi “İlklerin Anayasası” yapmıştır.⁴³⁴ Kanun-i Esasi ilk defa Osmanlı vatandaşlarının da hak ve hürriyetlere sahip olduğunu padişaha kabul ettirmiş olması sebebi ile de dikkat çekmiştir.⁴³⁵ Hak ve hürriyetler bakımından, bireylerin sahip olması gereken ilke ve esasların çoğuna yer verilmiştir.⁴³⁶ Ayrıca Kanun-i Esasi’de yer almış hak ve hürriyetler çağdaş batı anayasaları ile kıyaslandığında iyi bir noktaya geldiğini göstermektedir.⁴³⁷ Dolayısıyla dünyadaki “anayasa – hak ve hürriyet” ilişkisi Osmanlı Devleti’nde de yaşanan anayasal gelişmelerle birlikte görünmeye başlamıştır.⁴³⁸

Kanun-i Esasi hak ve hürriyetlerin düzenlenmesinin yanı sıra aynı zamanda padişahın da yetkilerini sınırlayarak yazılı hale getirmiş durumdadır. Padişah

⁴²⁷ ÖLMEZTOPRAK, s.105.

⁴²⁸ KONAN, s.277.

⁴²⁹ KALKIŞIM, s.158.

⁴³⁰ BİLMEZ, s.153.

⁴³¹ “Anayasalar, devletin temel niteliklerini, devlet kurumlarının sistematüğünü ve işleyişini ve insanların hangi haklara sahip olduğunu belirtip onlara özgürlüklerinin sınırlarını çizen kanunlar üstü belgelerdir.” Bkz, KALKIŞIM, s.149.

⁴³² KONAN, s.277.

⁴³³ BİLMEZ, s.153.

⁴³⁴ DOĞAN, s.38.

⁴³⁵ KUYAKSİL, s.339.

⁴³⁶ YAMAÇ, s.59.

⁴³⁷ KUYAKSİL, s.339.

⁴³⁸ KALKIŞIM, s.150.

yetkilerinin sınırlandırılarak resmi hale getirilmesinde; Meşrutiyet'in de etkili olduğu kabul edilmelidir.⁴³⁹ Çünkü Meşrutiyet; padişahın yanı sıra halkın da seçerek oluşturmuş olduğu bir meclis aracılığıyla yönetime katılmasını öngörmektedir.⁴⁴⁰ “Kanun-i Esasi”nin meclis ve anayasa konularında düzenlemeler içermesine rağmen gerçek anlamda “Meşruti Monarşi”yi hayata geçirmiş olduğu söylenemez. Çünkü meclisin yasama yetkisini kullanma noktasında padişahın müdahaleleri devam etmiştir. “Özetle parlamenter meşruti monarşi tam anlamıyla kurulamamış olsa da, artık mutlak monarşiden çıkmıştır.”⁴⁴¹

“Mutlakiyet Rejimi”nden çıkışı ifade eden Kanun-i Esasi; kendisinden sonra Osmanlı-Türk toplumunda karşılaşılabilecek anayasal gelişmelerin ve bir dizi demokratikleşme çabalarının öncülüğünü yapmıştır. Padişaha geniş yetkiler vermesi, hak ve hürriyetlerin güvenliğini sağlayamaması sebebiyle eleştirilmiş olsa da, hiç olmazsa Osmanlı Devleti'nde demokratik siyasetin; temsil edilme, meclis oluşturma ve muhalefet gibi unsurlarının gelişimine destek vermiştir.⁴⁴² Fakat Kanun-i Esasi'nin kısa bir süre içinde çeşitli gerekçeler ile Osmanlı padişahı tarafından rafa kaldırılması, basına sansür uygulamalarına sebep olması ve (m.113) kapsamında padişaha sürgün yetkisi vermesi Kanun-i Esasi'nin “hak ve hürriyetler” açısından elde ettiği tüm kazanımlarını etkisiz hale getirmiştir. Gelecek yıllarda yapılacak düzenlemeler ile padişahın geniş yetkileri olabildiğince daraltılarak hak ve hürriyetlerin gelişiminin önü açılacaktır.⁴⁴³

2.5. 1909 Anayasa Değişikliği'nde Temel Hak ve Hürriyetler

Kanun-i Esasi'nin ilanından sonra “Meclis-i Umumi” ilk defa 20 Mart 1877'de çalışmaya başlamıştır. Aynı yıl içerisinde ellinci oturumunun sonunda 28 Haziran'da çalışmalarını sonlandırıp tatile çıkmıştır. Meclis çalışmalarına 13 Aralık 1877'de yeniden başlamıştır. Aralık 1877'de oluşan yeni meclis “Osmanlı-Rus Savaşı” (93 Harbi) konusunda hükümeti çok sert bir şekilde eleştirmeye başlayınca⁴⁴⁴ II. Abdülhamit de Kanun-i Esasi'deki (m.7)'i ileri sürerek “Meclis'i feshetme” yetkisini kullanmıştır. Böylece Kanun-i Esasi hukuki anlamda olmasa da fiilen hükümsüz hale

⁴³⁹ BİLMEZ, s.153.

⁴⁴⁰ KUYAKSİL, s.339.

⁴⁴¹ “Bakanlar kurulu, parlamentoya değil padişaha karşı sorumludur.” Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.102.

⁴⁴² YAMAÇ, s.59-66.

⁴⁴³ BİLMEZ, s.155.

⁴⁴⁴ BUCAKTEPE, s.52.

gelmiştir.⁴⁴⁵ Başka bir ifade ile padişahın tek taraflı işlemi ile (ferman) yürürlüğe giren Kanun-i Esasi, yine aynı usulle anayasanın padişaha vermiş olduğu yetki ile rafa kaldırılmıştır.⁴⁴⁶ Padişah “meclisi fesh etme” kararını 14 Şubat 1878’deki toplantıda duyurarak meclisin dağılmasını istemiştir.⁴⁴⁷ Meclisin fesh edilmesi kararı ile birlikte, 1908 yılına kadar sürecek otuz yıllık mutlakiyet rejimine geri dönmüştür.⁴⁴⁸ Meclisin feshedilmesi ve Kanun-i Esasi’nin rafa kaldırılmış olması Osmanlı Devleti’nin demokrasi ve bilhassa parlamento ile çalışma konusunda yeterli olgunluğa ulaşamadığını göstermiştir.⁴⁴⁹

Meclisin fesh edilmesi kararı sonrası II. Abdülhamit’e muhalif olarak Kanun-i Esasi’nin ve meclisin tekrar faaliyete girmesi gerektiğini ifade eden “Jön Türkler” Osmanlı halkının da desteğini alarak padişaha karşı mücadeleye girişmişlerdir.⁴⁵⁰ Muhalif kesim tarafından yapılan baskılar neticesinde II. Abdülhamit, fesh ettiği meclisin tekrar toplanmasına karar vermiştir. Kanun-i Esasi’yi de Temmuz 1908’de raftan indirerek tekrar yürürlüğe girmesini sağlamış ve Osmanlı Devleti’nde “İkinci Meşrutiyet Dönemi”ne girilmiştir.⁴⁵¹

1908 seçimleri sonucunda oluşan yeni meclis⁴⁵² 1909 yılının ortalarına geldiğinde Abdülhamit’in yerine Mehmet Reşat’ın padişah olmasına karar vermiştir.⁴⁵³ Mehmet Reşat’ın tahta çıkışı ile tekrar toplanan “Meclis-i Umumi” faaliyetlerine başlamıştır.⁴⁵⁴ Özgürlükçü bir rejimin tesis edilmesi için Kanun-i Esasi’yi olduğu gibi tekrar yürürlüğe girmesini sağlamanın yeterli olmadığı düşünülmüştür.⁴⁵⁵ Zaten Kanun-i Esasi’nin yetersizliği sebebiyle “İkinci Meşrutiyet Dönemi”nin başlamasından hemen sonra Kanun-i Esasi’de “1909, 1912, 1914, 1916 yıllarında” toplamda sekiz kez değişiklik yapılmıştır. Ancak söz konusu anayasa

⁴⁴⁵ Yaşanan bu durum Kanun-i Esasi’nin henüz özgürlükçü bir ruha erişmediğini ortaya koymuştur. Bkz, ÖZKAN-TAŞDELEN, s.62.

⁴⁴⁶ TUNÇ, s.18-19.

⁴⁴⁷ BUCAKTEPE, s.52.

⁴⁴⁸ KUYAKSİL, s.340.

⁴⁴⁹ GÖKBURUN, s.60.

⁴⁵⁰ HOŞTEN, s.38-39.

⁴⁵¹ GÖZLER, s.37.

⁴⁵² Toplanan yeni meclis kurucu meclis olarak kabul edilmediği için yeni bir anayasa çalışmasının yapılmayacağı yönünde görüşler bildirilmiştir. Bkz, BUCAKTEPE, s.53.

⁴⁵³ TANÖR, s.190.

⁴⁵⁴ Durdu Mehmet BURAK, “Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri”, Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Cilt/Sayı:14 (2003), s.305-306.

⁴⁵⁵ KILINÇ, s.127.

değişiklikleri içerisinde en kapsamlı olanı Kanun-i Esasi'nin ilk halinde belirtilen değiştirme usulüne göre yapılan “1909 Anayasa Değişiklikleri” olmuştur.⁴⁵⁶

1909 Değişiklikleri ile Kanun-i Esasi'de “toplam olarak 21 maddede değişiklik yapıldı. Bir madde kaldırıldı ve üç yeni madde eklendi.”⁴⁵⁷ 24 maddelik “Anayasa Değişikliği” tasarısı meclisten geçerek yürürlüğe girmiştir.⁴⁵⁸ Yapılan değişikliklerin etki alanının çok geniş olması sebebiyle “1909 Anayasa Değişikliği” için günümüzde, “1909 Anayasası” ifadesinin de kullanıldığı görülmektedir. Kanun-i Esasi'nin ilk halindeki noksanlıklar giderilmiş, demokratik teamüllere uyma noktasında olumlu yönde adımlar atılmıştır.⁴⁵⁹ Genel olarak rejimin “meşruti monarşi” karakterini kazanması için iyileştirmeler yapılmıştır.⁴⁶⁰ Değişiklik ile padişahın hak ve yetkilerinin Kanun-i Esasi'nin ilk haline göre artırılmış olduğu düşünülse de söz konusu hak ve yetkilerin tek taraflı olarak kullanılmasının önüne geçildiği de bir gerçektir.⁴⁶¹ “1909 Anayasa Değişikliği”nin yapılması ile Kanun-i Esasi “Meşruti Monarşi Anayasası” haline gelmiştir.⁴⁶²

“1909 Anayasa Değişikliği” hükümet sistemini gerçek anlamda değişime uğratmıştır.⁴⁶³ Değişiklik kapsamında Kanun-i Esasi'nin ilk halinde padişaha verilmiş yetkiler sınırlandırılmış, “Heyet-i Mebusan”ın yetkileri artırılmıştır. Öte yandan padişah sadece sadrazam ve şeyhülislamı doğrudan atayabilecek diğer bakanları sadrazamın belirlediği kişileri onaylayarak atayabilecektir. “Bakanlar, hükümetin genel politikasından kolektif olarak, kendi bakanlıkları ile ilgili işlerden dolayı bireysel olarak Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olacaklardır.”⁴⁶⁴ Başka bir ifade ile “Vekiller Heyeti” artık padişahlık makamına değil “Meclisi Mebusan”a karşı sorumlu olacaktır (m.30). Dolayısıyla hükümetin kuruluş ve işleyiş usulü adeta “Parlamente Sistem”e benzemeye başlamıştır.⁴⁶⁵

⁴⁵⁶ KALKIŞIM, s.154.

⁴⁵⁷ GÖZLER, s.38.

⁴⁵⁸ “Kanun-i Esasi'nin 3., 6., 7., 10., 12., 27., 28., 29., 30., 35., 36., 38., 43., 44., 53., 54., 76., 77., 80., 113. ve 118. maddeleri değiştirilmiş ve 119. maddesi kaldırılarak yerine üç yeni madde ilâve olunmuştur.” Bkz, Mehmet Kaan ÇALEN, “1909 Kanun-i Esasî Tadîlâtı”, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:2, Sayı:4 (Temmuz 2012), s.137.

⁴⁵⁹ DOĞAN, s.104-105.

⁴⁶⁰ ERDOĞAN, s.137.

⁴⁶¹ ÖLMEZTOPRAK, s.109.

⁴⁶² BUCAKTEPE, s.54.

⁴⁶³ GÖKBURUN, s.61.

⁴⁶⁴ BUCAKTEPE, s.53.

⁴⁶⁵ KILINÇ, s.130.

Değişiklik kapsamında artık padişahın meclisin huzuruna çıkıp “Kanun-i Esasi”ye uyacağına, “vatan ve millete bağlı kalacağına” yemin edecek olması, meclisin dolayısıyla mili iradenin padişahın üzerinde konumlandırıldığı anlamına gelmiştir. Ayrıca Kanun-i Esasi’nin ilk halinde oluşturulmuş padişahın meclis üzerindeki etkisi “1909 Anayasa Değişikliği” ile büyük oranda yok edilmiştir.⁴⁶⁶

“1909 Değişikliği” ile padişahın tek taraflı kararlar alıp uygulayabilmesi sona erdirilmiş, karar alma sürecinde günümüzde “Karşı İmza Kuralı” olarak adlandırdığımız kural hayata geçmiştir. “1909 Değişikliği” ile yapılan bir diğer önemli değişiklik Kanun-i Esasi’nin ilk halinde birçok hak ve hürriyeti anlamsız hale getirmiş padişahın “sürgüne gönderme yetkisi” şeklinde bilinen (m.113) tamamen kaldırılmış olmasıdır. Ayrıca padişahın uluslararası andlaşmaları onaylama yetkisi “Meclisi Umumi”nin onayına tabi tutulmuş,⁴⁶⁷ padişahın “mutlak veto yetkisi” biraz yumuşatılarak “güçleştirici ve geciktirici veto yetkisi” halini almıştır.⁴⁶⁸

1878 yılında meclis Kanun-i Esasi’deki (m.7) ileri sürülerek fesih edilmişti. Aynı durumun bir daha yaşanmaması için “1909 Değişikliği” ile padişahın “meclisi fesih etme” yetkisini kullanabilme koşulları da zorlaştırılmıştır. Ancak sözü edilen “meclisin fesh edilmesini zorlaştıran koşullar”dan 1914 yılında yapılan değişiklikler ile geri dönmüştür.⁴⁶⁹

Kanun-i Esasi’nin ilk halinde padişah devlet teşkilatlanmasındaki yürütme organının temeli olarak görülmüştür. Ancak “1909 Değişikliği”nin yürürlüğe girmesi ile artık temel yürütme organı “Heyet-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu)” olmuştur. Başka bir ifade ile yürütme gücünün kullanılması yetkisi padişahın Heyet-i Vükelâ’ya devredilmiştir.⁴⁷⁰

Kanun-i Esasi’nin ilk halinde yer almış padişahın “kutsal ve sorumsuz olması ilkesi” 1909 Değişikliği’nde de yerini korumuştur. Egemenlik geçmişte olduğu gibi saltanat makamının kontrolünde olmaya devam etmiştir. Ancak kullanılmasında millet

⁴⁶⁶ ÇALEN, s.137.

⁴⁶⁷ Karşı İmza Kuralı: “Herhangi bir yürütme işleminin oluşabilmesi için sadrazam ve ilgili bakanın ortak imzasını taşıyan bir karar alma sonucunda, keyfi işlem yapılmasının engellenmesidir.” Bkz, KILINÇ, s.130-131.

⁴⁶⁸ BÖCÜKCÜ, s.38.

⁴⁶⁹ Değişiklikteki 35’inci madde için. Bkz, BUCAKTEPE, s.53.

⁴⁷⁰ GÖZLER, s.40.

iradesinin de söz sahibi olmasının önü açılmıştır. Dolayısıyla “egemenlik hakkı” yalnızca padişah inisiyatifine göre kullanılmasının önüne geçilmiştir.⁴⁷¹

1909 Değişikliği sonucunda yasama organında da birtakım değişimler yaşanmış “yasama ve yürütme organları arasındaki denge yasama lehine bozulmuştur.”⁴⁷² Kanun-i Esasi’nin ilk halinde kanun teklifinde bulunabilmek için padişah izni aranması 1909 Değişikliği ile son bulmuştur.⁴⁷³

“1909 Değişikliği” ile birlikte Bakanlar Kurulunun meclise karşı sorumlu tutulması ve meclis faaliyetleri içerisine “Güvenoyu”nun da dâhil edilmesi kararlaştırılmıştır. “Heyet-i Vükelâ hem toplu olarak hükümetin genel siyasetinden hem de tek tek kendi nezaretleri dairesindeki icraattan Meclis-i Mebusan’a karşı mesûldür.”⁴⁷⁴ Ayrıca meclise iade edilmiş kanunun meclis tarafından yeniden kabul edilebilmesi için artık üçte iki çoğunlukla kabul edilme şartı getirilmiştir.⁴⁷⁵

Son olarak “1909 Değişikliği” ile bütçe kanunlarının denetiminin ve kabulünün “Meclis-i Umumi” tarafından yapılmasına karar verilmesi, yürütme organının yasama organına karşı sorumlu olduğunu göstermiştir.⁴⁷⁶ Yasama konusunda yapılmış düzenlemeler “Heyet-i Mebusan”ın daha çok etkin olabilmesinin önünü açarak devlet yönetiminde en etkin müessese olmasını sağlamıştır.⁴⁷⁷ 1909 Anayasa Değişikliği ile Kanun-i Esasi’nin ilk halindeki yasama ve yürütme organları için birtakım değişikliklere gidilmiş olsa da yargı organı için herhangi bir değişiklik öngörülmemiştir.⁴⁷⁸

1909 yılındaki değişiklikle Kanun-i Esasi’nin neredeyse tüm sistematiği yeniden düzenlenmiştir.⁴⁷⁹ Osmanlı Devleti’nde Kanun-i Esasi ile gerçek anlamda çıkılamayan “Mutlak Monarşi”den çıkılmış ve “Meşrutî Monarşi”ye geçiş sağlanmıştır.⁴⁸⁰ Yasama ve yürütme Kanun-i Esasi’nin ilk haline göre daha çok

⁴⁷¹ Ayrıca Kanun-i Esasi’de köklü değişikliklerin yapıp padişah tarafından onaylanmasıyla ferman tipi anayasa dönemi sona ermiştir. Bkz, BUCAKTEPE, s.53.

⁴⁷² KILINÇ, s.128.

⁴⁷³ TANÖR, s.193.

⁴⁷⁴ Mecliste güvensizlik oyu bir nazıra verildiğinde yalnızca o nazırın nazırlığı düşmekteyken, güvensizlik oyu sadrazama verildiğinde doğrudan hükümet düşmektedir (m.38). Meclis ile hükümet arasında yaşanabilecek ihtilafta meclis kararı esas alınacaktır.(m.35)” Bkz, ÇALEN, s.138.

⁴⁷⁵ BUCAKTEPE, s.54.

⁴⁷⁶ ÇALEN, s.138.

⁴⁷⁷ BUCAKTEPE, s.54.

⁴⁷⁸ GÖZLER, s.40.

⁴⁷⁹ KILINÇ, s.127.

⁴⁸⁰ GÖZLER, s.41.

demokratikleşmiş, yasama organı biraz daha desteklenir hale gelmiştir.⁴⁸¹ Yürütme organı yasamanın gözetimine teslim edilmiş, “...padişahın yasama ve yürütme alanındaki yetkileri sembolik hale getirilmiştir.”⁴⁸² Dolayısıyla padişah artık görünüşte bir “devlet başkanı” haline gelmiştir.⁴⁸³

1909 Değişikliklerinin yürürlüğe girmesi ile başlayan II. Meşrutiyet Dönemi, “...parlâmento, sivil toplum siyâsi parti, seçim, sivil toplum, ... basın, kamuoyu, miting, grev, boykot, kitle gibi demokrasi...” enstrümanlarının ortaya çıkmasına vesile olması sebebiyle “Cumhuriyetin Laboratuvarı” olarak da adlandırılmıştır.⁴⁸⁴ 1909 Değişikliği ile sadece yasama ve yürütme organlarında değişimler yaşanmamış aynı zamanda hak ve hürriyetler konusunda da bir takım değişimlerin yaşanmış olduğu görülmektedir.

2.5.1. Temel Hak ve Hürriyetler

“1909 Değişikliği” ile Kanun-i Esasi’nin ilk halindeki hak ve hürriyetlere yenileri eklenmiş ve hak ve hürriyetler konusunda bazı güvenceler geliştirilmiştir.⁴⁸⁵ “...padişahın sürgün etme hakkının kaldırılması (m.113), kanun dışı tutuklama yasağı (m.10), ... sansür yasağının (m.12) getirilmesi, ...” gibi bazı hak ve hürriyetler ile birtakım ilke ve esaslar “1909 Değişikliği” ile Kanun-i Esasi’ye dâhil edilmiştir.⁴⁸⁶

2.5.1.1. Kanun Dışı Tutuklama Yasağı

Kanun-i Esasi’de kişi güvenliğini düzenleyen (m.10) aynı zamanda “suç ve cezaların kanuniliği ilkesi”ne de yer vererek kişileri kanuni olmayan cezalara karşı korunacağını ifade etmiştir. 1909 Değişikliği (m.10)’un ilk halindeki hükme ek olarak kişilerin kanuna dayanmayan tutuklamalarla karşılaşmasını da engelleyeceğini belirtmiştir. Böylece tutuklamaların da artık kanuna dayandırılarak yapılacağına işaret edilmiştir.⁴⁸⁷ Kanun-i Esasi’nin ilk hali kişileri yalnızca kanun dışı cezalandırmalar karşısında koruyacağını kabul etmişken, 1909 Değişikliği ile buna kanun dışı

⁴⁸¹ ÖLMEZTOPRAK, s.109.

⁴⁸² DOĞAN, s.107.

⁴⁸³ GÖZLER, s.38.

⁴⁸⁴ ÇALEN, s.129.

⁴⁸⁵ KUZU, s.73.

⁴⁸⁶ KUYAKSİL, s.340.

⁴⁸⁷ İlhami KOÇAK, *Osmanlı Anayasal Gelişmeleri İçinde 1876 Anayasası ve 1909 Değişikliklerinin Anayasal Açıdan İrdelenmesi* (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi SBE, 2007), s.130.

tutuklamalar da dahil edilmiştir.⁴⁸⁸ Dolayısıyla 1909 Değişikliği ile birlikte kişi hürriyeti ve güvenliği, Kanun-i Esasi'nin ilk haline nazaran daha güçlü bir hale getirilmiştir.⁴⁸⁹

2.5.1.2. Sansür Yasağı

Kanun-i Esasi (m.12)'de "basın hürriyeti"nin sınırlandırılması konusunu kanunlara bırakmıştır. Padişahın kanunların yürürlüğe girme sürecinde yetkili olması basın hürriyeti'nin de korunmasını zorlaştırmıştır. 1909 Değişikliği ile Kanun-i Esasi'nin ilk halindeki (m.12)'ye basının "ön denetime tabii tutulmayacağı"ni belirten yeni bir hüküm dahil edilmiştir.⁴⁹⁰ Başka bir ifade ile artık basına sansür uygulamaları yasaklanmıştır. Değişiklik sayesinde basına sansür uygulanmasına son verilmiş olması, basın hürriyeti'nin gelişimi için atılan önemli bir adım olmuştur.⁴⁹¹ Basın hürriyeti ile ilgili yapılan değişikliğin sebebi olarak da Abdülhamit dönemindeki basına sansür uygulamaları gösterilmiştir.⁴⁹²

Sansür yasağının getirilmiş olması ile Osmanlı basınında gözle görülür gelişmeler yaşanmış ve çıkarılan gazete sayıları hızlı bir şekilde artmıştır. "25 Temmuz 1908 sabahı gazeteler ilk olarak sansürsüz çıktı ve Meşrutiyet'in ilan edildiği 24 Temmuz günü Cumhuriyet'ten sonra Basın Bayramı kabul edildi."⁴⁹³

Kanun-i Esasi'nin ilk halinde olduğu gibi 1909 Değişikliği'nde de "düşünce hürriyeti"ne yer verilmemiş olduğu görülmektedir.⁴⁹⁴ Fakat basının önceden bir denetime tabi tutulmayacak olması 1909 Değişikliği'nin "düşünce hürriyeti"ni açık bir şekilde olmasa da benimsemiş olduğunu göstermiştir.⁴⁹⁵

2.5.1.3. Padişahın Sürgün Yetkisi Kaldırılması

1909 Değişikliği'nde hak ve hürriyetler konusunda en dikkat çeken gelişme, Kanun-i Esasi'nin ilk halinde yer almış kişi güvenliğini ve⁴⁹⁶ diğer tüm hak ve

⁴⁸⁸ DOĞAN, s.105.

⁴⁸⁹ ÇALEN, s.138.

⁴⁹⁰ KOÇAK, s.130.

⁴⁹¹ DOĞAN, s.106.

⁴⁹² "Fakat basının kanun çerçevesinde serbest olacağı hususunda bir değişiklik yapılmayarak, yasama organına bu konuda verilmiş olan çok kritik yetki devam etmektedir." Bkz, KILINÇ, s.131.

⁴⁹³ Ferhat YILDIZ, "*Türk Anayasal Tarihi Çerçevesinde Basın Özgürlüğü Üzerine Bir İnceleme*", Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, Cilt/Sayı: 4 (2014), s.435-436.

⁴⁹⁴ BURAK, s.306.

⁴⁹⁵ ÇALEN, s.138.

⁴⁹⁶ BİLMEZ, s.153.

hürriyetleri anlamsız hale getiren, “padişahın sürgün yetkisi” şeklinde adlandırdığımız (m.113)’ün anayasa metninden çıkarılması olmuştur.⁴⁹⁷

Kanun-i Esasi’deki (m.113) padişaha hükümetin güvenliğini tehlikeye atan kişileri basit bir kolluk gücü soruşturması ile istediği yere sürgüne gönderme yetkisi vermişti. 1909 Değişikliği ile söz konusu sürgün yetkisinin padişahın elinden alınmış olması Kanun-i Esasi’nin düzenlemiş olduğu hak ve hürriyetler üzerindeki padişah baskısını da sona erdirmiştir.⁴⁹⁸ Dolayısıyla padişahın sürgün yetkisinin son bulmuş olması “anayasa ve demokrasi üzerindeki riskleri kaldırmış”, hak ve hürriyetler de gerçek manada anayasal değerine kavuşturulmuştur.⁴⁹⁹

2.5.1.4. Haberleşmenin Gizliliği

3 Ağustos 1909 tarihli değişiklikte yaşanmış bir başka önemli gelişme “haberleşme gizliliği”nin (m.119) ile ilk kez anayasada güvence altına alınmasıdır.⁵⁰⁰ Söz konusu maddeye göre; “...mahkeme kararı olmadıkça postanelere emanet edilmiş olan evraklar mektuplar açılmayacaktır.”⁵⁰¹ Böylece özel hayatın gizliliği konusunda da önemli bir adım atılmıştır.⁵⁰² Ayrıca basın hürriyeti konusunda yaşanan gelişmeler haberleşme gizliliğinin gelişimini de olumlu yönde etkilemiştir.⁵⁰³

2.5.1.5. Toplanma ve Dernek Kurma Hürriyeti

1909 Değişikliği’ndeki (m.120) ile⁵⁰⁴ ilk kez toplanma ve dernek kurma hürriyetleri belirlenmiş şartlara aykırı olmamak üzere garanti altına alınmıştır.⁵⁰⁵ Söz konusu maddede ayrıca “...Osmanlı Devleti’nin bütünlüğünü bozan, Meşrutî yönetimi başkalaştırma, Kanun-i Esasi’ye aykırı hareket etme ve ayrılıkçı siyaset...” güden toplantıların yapılması durumunda ilgili hürriyetlerin yasaklanacağı ifade edilmiştir.⁵⁰⁶

⁴⁹⁷ KALKIŞIM, s.154.

⁴⁹⁸ KOÇAK, s.130.

⁴⁹⁹ KILINÇ, s.131.

⁵⁰⁰ BUCAKTEPE, s.53.

⁵⁰¹ KOÇAK, s.130-131.

⁵⁰² DOĞAN, s.106.

⁵⁰³ KILINÇ, s.132.

⁵⁰⁴ II. Meşrutiyete gidilen süreçte toplanma ve dernek kurma faaliyetlerinin etkisi azımsanmayacak derecede olmuştur. 1909 Değişikliği sonrasında da toplanma ve dernek kurma faaliyeti bir hak olarak güvence altına alınmıştır. Bkz, KOÇAK, s.131.

⁵⁰⁵ BUCAKTEPE, s.53.

⁵⁰⁶ KOÇAK, s.131.

Böylelikle demokratik toplum düzeninin önemli unsurları arasında gösterilen “toplanma ve dernek kurma hürriyeti” Osmanlı Devleti’nde de hayata geçirilmiştir.⁵⁰⁷

1909 Değişikliği ile Kanun-i Esasi metnine dâhil edilen “dernek kurma hürriyeti” açık bir şekilde olmasa da siyasi partilerin de oluşmasına katkı sağlamış ve⁵⁰⁸ Osmanlı’da “siyaset” ve “muhalafet” kavramlarının oluşmasına yardımcı olmuştur.⁵⁰⁹ II. Meşrutiyet Dönemi “Türk tarihinde ilk kez çok partili sistemin uygulandığı dönem” olarak kayıtlara geçmiş, toplumdaki birçok siyasi görüş temsil şansını elde etmiştir.⁵¹⁰ Sonuç olarak (m.120) Osmanlı Devleti’nin demokratikleşme çabalarının önünü açmıştır.⁵¹¹

1909 Değişikliği ile düzenlenen hak ve hürriyetler Kanun-i Esasi’nin ilk halindeki hak ve hürriyetlere nazaran, daha kabul edilebilir içerikler sunmuştur.⁵¹² Dolayısıyla “Kanuni Esasi” “1909 Değişikliği”nin yapılması ile hak ve hürriyetler konusunda daha da zengin hale gelmiştir.⁵¹³ Anayasa değişikliği daha çok “negatif statü haklar” üzerine yoğunlaşırken; sosyal, ekonomik ve siyasi haklar ile ilgili değişikliklere yer vermemiştir.⁵¹⁴

II. Meşrutiyet ilanı ile birlikte yapılan değişiklik sayesinde ilk kez, “Meşruti (anayasal) Monarşi”ye geçilmiştir.⁵¹⁵ 1909 Değişikliği’nin mimarları Kanun-i Esasi’nin ilk halindeki eksikleri gidermek için yasama ve yürütme organlarını hak ve hürriyetleri dikkate alarak yeniden düzenleme yolunu seçmişlerdir.⁵¹⁶ Kanun-i Esasi’de yapılan 1909 değişikliği ile “Osmanlı vatandaşları” hak ve hürriyetler konusunda hiç görmediği yenilikler ile karşılaşmıştır. Söz konusu yenilikler hak ve hürriyetlerin gelişmesinin yanı sıra Osmanlı Devleti’nde “demokratik toplum düzeni”nin yerleşmesi içinde önemli katkılar sağlamıştır.⁵¹⁷

Kanun-i Esasi ve 1909 Değişiklikleri ile oluşturulan olumlu seyir, “31 Mart Vakası” ve sonrasında yükselen iç çalkantılar, uzayan savaşlar ve Kanun-i Esasi’nin

⁵⁰⁷ ÇALEN, s.138.

⁵⁰⁸ KILINÇ, s.132.

⁵⁰⁹ KALKIŞIM, s.154.

⁵¹⁰ DOĞAN, s.107.

⁵¹¹ KILINÇ, s.132.

⁵¹² HOŞTEN, s.39.

⁵¹³ BİLMEZ, s.154.

⁵¹⁴ “Özellikle siyasi haklarla ilgili olarak 1909 değişikliği ile kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmemesi bu değişikliklerin en eksik yanını oluşturmuştur.” Bkz, KOÇAK, s.129.

⁵¹⁵ DOĞAN, s.106.

⁵¹⁶ BUCAKTEPE, s.53.

⁵¹⁷ KOÇAK, s.131.

sürekliliğinin sağlanması için sağlıklı bir zeminin olmayışı gibi sebeplerle tersine dönmeye başlamış hak ve hürriyetlerin gelişimi olumsuz yönde etkilenmiştir.⁵¹⁸

2.5.2. 1909 Anayasa Değişikliği'nde Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması

Kanun-i Esasi'nin ilk halinde düzenlenmiş hak ve hürriyetlerin neredeyse tamamı kanunlarla sonsuz bir şekilde sınırlandırılabilmiştir. Hak ve hürriyetleri sınırlandıracak kanunların önünde ne bir sınırın ne de bir ölçünün olmaması sebebiyle padişah, yasama organı üzerindeki yetkisini kullanarak hak ve hürriyetler için istediği şekilde sınırlandırma yapabilmıştır.⁵¹⁹ 1909 tarihli anayasa değişikliği Kanun-i Esasi'nin ilk halinde de varlığını sürdüren hak ve hürriyetleri sınırsız bir şekilde sınırlandırılmasına yol açan “mutlak monarşi”den çıkışı ve kesin bir şekilde meşruti monarşiye geçişi ifade etmiştir. Yeni dönemde padişahın yasama organı üzerindeki etkisi azaltılmış yasama organı yürütme organı karşısında güçlendirilmiştir. Artık padişah, yasama organını kullanarak hak ve hürriyetleri Kanun-i Esasi'nin ilk halinde olduğu gibi sınırsız bir şekilde istediği gibi sınırlandırabilmesinin önüne geçilmiştir.⁵²⁰

1909 Değişikliği ile ilk kez (m.120)'de “toplama ve dernek kurma hakkı” düzenlenmiştir.⁵²¹ Kanun-i Esasi'nin ilk halinde de olduğu gibi “düşünce hürriyeti”ne yine yer verilmemiş ancak mevcut (m.12)'e basının önceden denetlenemeyeceğini ifade eden hükmün eklenmesiyle bir anlamda düşünce hürriyetine hizmet edilmiştir. Padişahın sürgün yetkisi kaldırılmış, haberleşme hürriyeti düzenlenmiştir.⁵²² Hak ve hürriyetler konusunda oluşturulan olumlu havaya rağmen “otoriter bir düzen kurmak” isteyen “II. Meşrutiyet Dönemi” iktidarı İttihat ve Terakki Partisi “sıkıyönetim” ilan ederek hak ve hürriyetleri kısıtlamayı tercih etmiştir. Dolayısıyla başta “kişi hürriyeti ve güvenliği” olmak üzere birçok hak ve hürriyetin yalnızca anayasada isim olarak ifade edildiği, uygulanması konusunda birçok problemin yaşandığı görülmüştür.⁵²³

2.5.3. 1909 Anayasa Değişikliği'nde Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi

Dünyada “...anayasacılık hareketlerinin temelinde iki önemli ilke vardır. Bunlar iktidarın sınırlandırılması ve temel hak ve özgürlüklerin teminat altına

⁵¹⁸ KALKIŞIM, s.154.

⁵¹⁹ KONAN, s.278.

⁵²⁰ ÇALEN, s.139.

⁵²¹ KILINÇ, s.132.

⁵²² KONAN, s.278.

⁵²³ ÖZKAN-TAŞDELEN, s.62.

alınmasıdır.” 18.yüzyılda dünyayı etkileyen bu akımın aynı oranda Osmanlı Devleti’ni de etkilemiş olduğu söylenemez. Çünkü Osmanlı Devleti’nde o dönemlerde “şer-i hukuk” yürürlükte kalmaya devam etmiştir. “Şer-i hukuk”a göre padişaha hiçbir şarta bağlı olmadan itaat edilmeli ve sadakat gösterilmelidir. Osmanlı tebaasında padişaha karşı güçlü bir itaat etme duygusunun olması padişaktan herhangi bir şey istemeyi de zorlaştırmıştır.⁵²⁴

Osmanlı toplumunda hak ve hürriyetler 1909 Değişikliği ile gerçek anlamda güvence altına alınabilmiştir. 1909 Değişikliği ile kanuna dayanmayan tutuklama ve cezalandırma işlemlerinin önüne geçilmiş olması ile “kişi hürriyeti” gelişim göstermiştir. Değişikliğin getirdiği bir diğer güvence “Postanelerdeki evraklar ve mektuplar mahkeme kararı olmaksızın açılmayacak olmasıdır (m.119)”. Kanuni Esasi’nin ilk halinde kanunların izin verdiği ölçüde serbest olabilen basına, 1909 Değişikliği ile ek bir güvence getirilerek basına sansür yasaklanmıştır (m.12). Ayrıca ilk kez “gizli ve ayrılıkçı” olmamak şartı ile toplantı ve dernek kurma hakkı anayasa da güvence altına alınmıştır (m.120).⁵²⁵

Kanun-i Esasi’nin ilk halinde yer verilen hak ve hürriyetleri anlamsız hale getiren padişahın sürgün yetkisi olarak bilinen (m.113) değişiklik ile yürürlükten kaldırılmıştır.⁵²⁶ 1909 Değişikliği ile “Meclisi Mebusan”ın yetkilerinin Kanun-i Esasi’nin ilk haline göre biraz daha genişletilebilmiş olması bile kişi hak ve hürriyetlerinin güvencesini sağlama noktasında büyük önem taşımıştır. Kanun-i Esasi birçok hak ve hürriyeti düzenlemiş ancak düzenlediği hak ve hürriyetleri koruma ile ilgili bir adım atamamıştır. Çünkü o dönemlerde hiçbir yerde günümüzdeki gibi hak ve hürriyetlerin ihlal edildiğinde başvurulabilecek “Anayasa Mahkemesi” türünde ulusal ölçekte yüksek mahkemeler bulunmamaktadır.⁵²⁷

2.5.4. Osmanlı Anayasaları’nda Hak Ve Hürriyetlerin Gelişimi ve Değerlendirilmesi

Uzun yıllar verilen mücadeleler sonucunda bedeli ödenerek elde edilmiş insan hakları⁵²⁸ Osmanlı Devleti’nde de 1800’lü yıllarda önem kazanmaya ve tartışılmaya

⁵²⁴ BUCAKTEPE, s.46.

⁵²⁵ ÇALEN, s.138.

⁵²⁶ BUCAKTEPE, s.53.

⁵²⁷ KILINÇ, s.128-137.

⁵²⁸ KALKIŞIM, s.52.

başlamıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nde Batı ülkelerinde olduğu gibi “Temel Hak ve Özgürlük Anlayışı” ve “İnsan Hakları Öğretisi” kendisini gösterememiştir. 1800’lü yıllarda Osmanlı Devleti din merkezli bir yapıya sahip olduğu için hak ve hürriyetler de din merkezli olarak gelişim göstermiştir.⁵²⁹ Tanzimat Dönemi öncesine kadar “insan hakları” adalet kavramı ile birlikte düşünülmüştür.⁵³⁰

Osmanlı Devleti'nin ilk anayasal belgesi olarak bilinen “Sened-i İttifak”ın temel amacının “...daha çok merkezi otoriteyi güçlendirme amacı taşıyan ve bölgelerinde devletin gücünü tehdit etmeye başlayan ayanlara karşı bir tedbir almak...” olduğu görülmektedir. Fakat vergi adaletinin sağlanması, zulüm yasağının getirilmiş olması gibi bazı hak ve hürriyetlerinde belgede yer bulmuş olması “insan hakları” konusunda da gelişmelerin yaşanmış olduğunu göstermiştir. Ardından “1839 Tanzimat” ve “1856 Islahat Fermanları”nın ilan edilmesi ile Osmanlı Devleti'nde hak ve hürriyetler alanında çalışmalar sürdürülmüştür. Tanzimat ve Islahat Fermanları'nda yer verilen hak ve hürriyetlerin kullanımında Osmanlı tebaasında hiçbir ayırımın yapılmayacağı belirtilmiş olması dikkat çeken husus olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde sözü edilen anayasal belgelerin yürürlüğe giriş tarihleri göz önüne alındığında hak ve hürriyetler bakımından birçok eksikliğine rağmen olumlu yönde adımlar atılmıştır.⁵³¹

1876 yılında yürürlüğe giren ilk anayasa da (Kanun-i Esasi'de) “klasik hak ve hürriyetler”in hemen hemen tamamına yer verilmiştir. “Sosyal haklar”ın Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girdiği tarihlerde yeni yeni ortaya çıkıyor olması sebebiyle Kanun-i Esasi'de düzenlenmemiş olması normal karşılanmıştır. Anayasada sözü edilen tüm hak ve hürriyetlerin kanunla düzenlenebileceği belirtilmiştir. Fakat Kanun-i Esasi'nin ilk hali kanun konusunda padişaha geniş çapta yetkiler vermiş olması sebebiyle hak ve hürriyetlerin kullanımı konusu da adeta padişahın takdirine bırakılmıştır.⁵³²

1909 tarihli Anayasa Değişikliği, Kanun-i Esasi'nin ilk halinde de varlığını sürdüren mutlak monarşiden çıkışı ve kesin bir şekilde meşruti monarşiye geçişi ifade

⁵²⁹ “Osmanlı devletinde yaşayanlar uzun süre padişahın kulu olarak kabul edilmişlerdir.” Bkz, ŞENOĞLU, s.90.

⁵³⁰ KONAN, s.283.

⁵³¹ BİLMEZ, s.154.

⁵³² “Hemen hemen diyoruz zira, ilk halinde toplantı hürriyeti ve dernek kurma hakkına değinilmemiştir.” Bkz, KILINÇ, s.137.

etmiştir.⁵³³ Yasama ve yürütme organlarını “yumuşak” bir şekilde ayırmış dolayısıyla parlamenter sistem içinde bir hazırlık yapılmıştır.⁵³⁴ Ayrıca “...padişahın sürgün etme hakkının kaldırılması (m.113), kanun dışı tutuklama yasağı (m.10), basın özgürlüğünün genişletilmesi, sansür yasağının (m.12) getirilmesi...” gibi bazı hak ve hürriyetler ile birtakım ilke ve esaslar 1909 Değişikliği ile Kanun-i Esasi’ye dâhil edilmiştir.⁵³⁵

II. Meşrutiyet, Tanzimat Dönemi’nde başlatılmış ıslahat hareketlerinin son durağı haline gelmiştir. Ancak II. Meşrutiyet Dönemi’nde birtakım olumsuz şartların baş göstermesi ve Osmanlı Devleti’nde demokrasinin istenen düzeye gelmemiş olması “1909 Değişikliği”nin hayata geçirilmesini engelleyen faktörler olmuştur.⁵³⁶ II. Meşrutiyet Dönemi’nde “demokrasi ve özgürlük” konularında birtakım olumsuzlukların yaşanmasına rağmen, “...ulusal toplum, ulusal devlet ve ulusal egemenlik tezlerinin ilk mayalandığı ortam olması...” sebebi ile tarihi bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. Çünkü II. Meşrutiyet Dönemi’nde temeli atılan “ulusal egemenlik”, “ulusal devlet” gibi tezler 1918’den sonraki yıllarda kendini göstermiştir.⁵³⁷

Osmanlı Devleti’nde 1808-1876 yılları arasında ortaya çıkan anayasal gelişmelerin, devletin dağılmasının önüne geçilebilmesi, Osmanlı tebaasında ayaklanmaların önlenmesi için hayata geçirildiği bilinmektedir. 1808 Senedi İttifak’tan 1876 Kanun-i Esasi’ye kadar geçen süreçte hak ve hürriyetler merkezi yönetim tarafından Osmanlı tebaasına adeta bahşedilmiştir. Merkezi yönetim tarafından Osmanlı tebaasına verilmiş hak ve hürriyetler, o dönemin şartları göz önüne alındığında yeterli görülmüştür. Ancak hak ve hürriyetler için bir güvence sisteminin oluşturulamamış olması da söz konusu anayasal gelişmelerin eksikliği olarak ifade edilmiştir.⁵³⁸

⁵³³ Yasama organı, yürütme organı karşısında güçlendirilmiş, yasama, yürütme ve yargı arasında denge sağlanmaya çalışılmıştır. Padişahın yetkilerinde azalış, meclisin yetkilerinde bir artış gözlemlenmiştir. Bkz, ÇALEN, s.139.

⁵³⁴ BURAK, s.312.

⁵³⁵ KUYAKSİL, s.340.

⁵³⁶ BUCAKTEPE, s.55.

⁵³⁷ KUYAKSİL, s.341.

⁵³⁸ BİLMEZ, s.155.

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ANAYASALARINDA TEMEL HAK VE HÜRRİYETLERİN GELİŞİMİ VE KORUNMASI

3.1. 1921 Anayasası'nda (T.E.K) Temel Hak ve Hürriyetler

Birinci Dünya Savaşı hüsrânının ardından 30 Ekim 1918 tarihinde “Mondros Ateşkes Antlaşması”nın imzalanmasıyla Osmanlı Devleti ömrünün sonuna gelmiştir.⁵³⁹ İtilaf devletlerinin Osmanlı Devleti topraklarını işgal etmeye başlamasıyla Anadolu’da işgallere karşı “halk direnişi” kendini göstermeye başlamıştır. Osmanlı Devleti’nin itilaf devletleri tarafından işgal edildiği dönem, aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa’ya ulusal direnişi koordine etme konusunda liderlik rolü vermiştir.⁵⁴⁰ Anadolu’nun dört bir yanında başlayan işgal hareketleri gölgesinde “Meclisi Mebusan” son olarak 12 Ocak 1920’de toplanmış ve “Misakı Milli’yi (Ulusal Ant)” kabul etmiştir. Fakat 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul işgal edilerek meclisin çalışması engellenmiş ve Nisan 1920’de dönemin “Damat Ferit Paşa hükümeti” “Meclisi Mebusan”ı feshettiğini ilan etmiştir.⁵⁴¹

Meclisin feshedilmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa, tüm yurtda seçimlerin yenilenerek Ankara’da “olağanüstü” yetkileri olan bir meclisin oluşturulması için çağrıda bulunmuştur. Seçim sonucunda oluşan yeni meclis 23 Nisan 1920 tarihinde toplanmıştır.⁵⁴² “Olağanüstü” ifadesi, oluşturulan meclisin “kurucu meclis” özelliğini taşıması anlamına gelmiştir.⁵⁴³ Toplanan yeni meclis benimseyeceği hükümet sistemi ile ilgili bir dizi kararı ertesi gün kabul etmiştir. Söz konusu kararlar içerisinde “...meclis üstünlüğü, devlet başkanlığı müessesesinin ihdasına gerek olmadığı, meclisçe seçilecek ve ona karşı sorumlu olacak bir hükümet teşkili, meclis başkanının hükümetin de başkanı olması gibi esaslar...” bulunmaktadır. Hükümet sistemini büyük ölçüde düzenleyen esaslar aynı zamanda “1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”nun da

⁵³⁹ Mehmet OKUR, “*Milli Egemenlik ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*”, Atatürk Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1 (2000), s.293.

⁵⁴⁰ GÖZLER, s.45.

⁵⁴¹ TANÖR, s.230.

⁵⁴² 23 Nisan’da toplanan bu meclis “savaş meclisi” olarak abul edilmektedir. Çünkü kurtuluşa giden yolda yapılan Büyük Taarruz gibi tüm büyük savaşlar bu meclis döneminde yapılmıştır. Bkz, Şükrü NİŞANCI, *Türk Siyasi Hayatı*, Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Erzurum, (2020), s. 63.

⁵⁴³ Ergun ÖZBUDUN - Bülent YÜCEL, *Anayasa Hukuku*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, (Ağustos 2018), s.15.

zemini oluşturacaktır. 25 Nisan tarihinde yürütme organının oluşturulmasına karar verilmiş, ardından da “İcra Vekilleri Heyeti”nin seçimi ile ilgili kanun yürürlüğe girmiştir. Kanun; “kuvvetler birliği”ne dayanan bir “Meclis Hükümeti Sistemi”nin benimsenmiş olduğunu göstermiştir.⁵⁴⁴

Birinci Meclisin yapısında siyasi parti gruplarının olmadığı görülmektedir. Fakat o dönemde siyasi parti yerine “...Birinci ve İkinci Gruplar adıyla anılan iki siyasal grup oluşmuştu.” Meclis içerisinde oluşan farklı görüşlerin çatışmaya girmemesi için, Atatürk ve arkadaşları Ulusal Kurtuluş Mücadelesini zaferle sona erdirmeden padişahlığın (saltanatın) kaldırılmasını dile getirmemiştir. Yine aynı sebeple meclis içerisinde bir devlet başkanlığı makamı da oluşturulmamıştır.⁵⁴⁵ Meclisin oluşturulmasından sonra sıra yeni bir anayasa yapılmasına gelmişti.⁵⁴⁶ Devletin anayasa ihtiyacını karşılayabilmek için bir anayasa tasarısı hazırlanarak 18 Eylül 1920 tarihinde Genel Kurula sunulmuştur.⁵⁴⁷ Daha sonra tasarı “Encümen-i Mahsus” adında bir özel komisyona havale edilmiş ve bir “komisyon raporu” oluşturulmuştur.⁵⁴⁸ Mecliste yapılan görüşmeler sonucunda hazırlanan “...Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 20 Ocak 1921’de...” 1921 Anayasası olarak kabul edilmiştir.⁵⁴⁹ Mustafa Kemal Paşa 1921 Anayasası’nın hazırlanışı ile ilgili değerlendirmelerine “Nutuk” adlı eserinde yer vermiştir.⁵⁵⁰

1921 Anayasası’nın ilk dokuz maddesi devlet niteliğini düzenleyen maddeleri içermiştir. Diğer maddeler de anayasada bölümler halinde sıralanmıştır. Söz konusu bölümler; “...İdare (md. 10), Vilâyat (md. 11-14), Kaza (md. 15), Nahiye (md. 16-21), Umumi Müfettişlik (md. 22-23) ve son bir maddeyle Madde-i Münferide...” şeklindedir.⁵⁵¹

Milli mücadele dönemindeki olağanüstü şartlar altında hazırlanan 1921 Anayasası hak ve hürriyetler ile yargı organı gibi en temel konuları

⁵⁴⁴ UYAN, s.64.

⁵⁴⁵ “Birinci Grup, Atatürk’ü ve hükümeti destekleyen, İkinci Grup ise onlara muhalif olarak görülen milletvekillerinden oluşmaktaydı.” Bkz, ÖZBUDUN-YÜCEL, s.16.

⁵⁴⁶ Ümit İlker ÖZCAN, “*İlk Anayasamız Teşkilat-ı Esasiye’nin Hazırlanması Süreci*”, Hukuk Gündemi Dergisi, Cilt/Sayı: Atatürk Özel Sayısı (2013), s.25.

⁵⁴⁷ Hazırlanan tasarı “Halkçılık Programı” olarak da ifade edilmiştir. Bkz, UYAN, 64.

⁵⁴⁸ GÖZLER, s.46.47.

⁵⁴⁹ NİŞANCI, s.66.

⁵⁵⁰ Nutuk eserinde sözü edilen kısma ulaşmak için. Bkz, Zeki ÇEVİK, “*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejiminin İlk Anayasası: Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*”, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt/Sayı: 26 (Mart 2002), s.28.

⁵⁵¹ HOŞTEN, s.40.

düzenlememiştir.⁵⁵² 1921 Anayasası'nın ilk üç maddesi devletin hangi rejimi benimsediğini gösteren maddelerdir. İlk maddede "...egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu..." belirtilerek yeni rejimin millî egemenliğe dayanacağı ortaya koyulmuştur. Milletın asıl temsilcisinin TBMM olduğu ve yasama, yürütme organlarının TBMM çatısı altında toplandığı (m.2)'de belirtilmiştir. Meclisin açılış tarihinden beri uyguladığı "kuvvetler birliğini ve meclis hükümeti sistemi" (m.3)'de ifade edilmiştir. Anayasadaki (m.4); milletın temsilcileri olarak tanımlanan milletvekillerinin seçilme usulünü, (m.7) de; TBMM'nin görevlerini içermiştir.⁵⁵³ Söz konusu görevler arasında sayılabilecek, meclisin gerek duyması halinde bakanları değiştirebilme yetkisi (m.8) olarak düzenlenmiştir.⁵⁵⁴ Anayasadaki (m.9); TBMM Başkanını tıpkı bir Cumhurbaşkanı gibi yetkilendirerek hilafet ve saltanat yanlılarını karşısına almadan "devlet başkanlığı sorununu" çözebilmiştir.⁵⁵⁵ 1921 Anayasası anlaşılacağı üzere resmi olarak mevcut saltanat ve hilafet sorununu çözebilmiş değildir.⁵⁵⁶

Millet egemenliğini ve meclis üstünlüğünü devlet rejiminin temeli olarak gören 1921 Anayasası⁵⁵⁷ olağanüstü dönemde olağanüstü ihtiyaçları karşılayabilmek ve oluşmuş "kısmi iktidar boşluğunu" sona erdirebilmek için hazırlanmıştır.⁵⁵⁸ Hazırlanma ve kabul ediliş süreci dikkate alındığında Türk anayasa tarihi içerisinde en demokrat özelliğe sahip anayasa olarak kabul edilmektedir.⁵⁵⁹

Anayasanın benimsediği hükümet sisteminin, "Meclis Hükümeti Sistemi" olduğu görülmektedir. Yasama ve yürütme organlarının meclis çatısı altında bir araya gelmiş olması, bakanları tek tek seçebilme ve değiştirebilme yetkisinin meclise verilmiş olması, devlet başkanlığı gibi bir makamın oluşturulmamış olması gibi

⁵⁵² ŞENOĞLU, s.91.

⁵⁵³ Anayasa önce "mesleki temsil esası"na uygun olarak mebus seçilebileceğini ifade etmiştir. Fakat daha sonra "...ülkede mesleklerin mesleki temsil esasının uygulanabileceği ölçüde gelişmediği eleştirileri karşısında bu madde, mebusların vilayetler halkı tarafından seçileceği yönünde değiştirildi." Bkz, Ahmet DEMİREL - Süleyman SÖZEN, **Türk Siyasal Hayatı**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, (Ocak 2019), s.15.

⁵⁵⁴ ÖZBUDUN - YÜCEL, s.15.

⁵⁵⁵ 1921 Anayasası'nın 9'uncu maddesi; Meclis başkanına, yürütme organı tarafından yapılan işlemleri onama yetkisi vermiştir. Ayrıca (m.9)'a göre Meclis Başkanı Bakanlar Kurulu'nunda doğal başkanıdır. Bkz, DEMİREL - SÖZEN, s.15.

⁵⁵⁶ GÖKBURUN, s.62

⁵⁵⁷ DEMİREL - SÖZEN, s.15.

⁵⁵⁸ BÖCÜKCÜ, s.40.

⁵⁵⁹ Kanuni Esasi adeta bir fermanıdır. 1924 Anayasası manevi olarak Mustafa Kemal Atatürk'e bağlı milletvekillikleri ile hazırlandı. 1961 ve 1982 Anayasaları zaten bir darbe eseridir. Bkz, DOĞAN, s.108.

özellikler Meclis Hükümeti Sistemi'nin göstergeleri olmuştur.⁵⁶⁰ Ayrıca Meclis Hükümeti Sistemi'nde yasama organına verilen önem sayesinde meclis daha üstün konuma getirilmiştir. Dolayısıyla sonraki anayasalarımızda da etkili olacak “Meclis Üstünlüğü İlkesi”nin 1921 Anayasası döneminde temeli atılmıştır.⁵⁶¹

1921 Anayasası'nda yasama ve yürütme ile ilgili hükümler varken yargı organına ilişkin hüküm bulunmamaktadır. Anayasa milli mücadele döneminde yargı yetkisinin de yasama organının çatısı altına alınma görüşünü kabul etmiştir. Fakat yargı organının yasama organının himayesine girmiş olması “Meclis Hükümet Sistemi”nin özellikleri arasında yer almamaktadır. Üyelerinin yasama organı içerisinde seçildiği “İstiklal Mahkemeleri”nin oluşturulmuş olması⁵⁶² yargı organının tarafsız bir şekilde işleyişine engel olmuştur.⁵⁶³

1921 Anayasası ile benimsenen hükümeti sistemi, daha çok olağanüstü dönemlerde ve geçiş dönemlerinde kullanılan bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak devletin tüm organlarının tek bir organda toplanması, “otoriter” bir yönetime neden olabilmesi, sistemin dezavantajları olarak sayılabilmektedir. Dezavantajlarının olmasına rağmen Türkiye’de gayet başarılı bir şekilde yürütülmüş ve Kurtuluş Savaşı’nın zaferle sonuçlandırılmasında da etkili olmuştur.⁵⁶⁴

“Millî egemenlik ilkesi” ile ilgili atılan adımlar saltanatın da tartışılmasına sebep olmuştur. 1922 yılının Ekim ayında Lozan Barış Konferansı’na İstanbul ve Ankara Hükümetleri ayrı ayrı davet edilerek yaşanacak anlaşmazlıklardan fayda sağlanma amacı güdülmüştür. Fakat Mustafa Kemal Paşa “Lozan Barış Konferansı”nda Türkiye’nin yalnızca “TBMM Hükümeti” tarafından temsil edilebileceğini ifade etmiştir.⁵⁶⁵ Bunun üzerine “30 Ekim ve 1-2 Kasım 1922” tarihlerinde meclis tarafından alınan iki kararla hem Osmanlı Devleti’nin sona

⁵⁶⁰ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.36-37.

⁵⁶¹ “Meclis’in yasama kudreti kanundan kaynaklanan bir yetki değildir. Yürütmenin sahip olduğu yetki ise kanundan kaynaklanmaktadır.” Bkz, Murat HACIFETTAHOĞLU, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Dönemi Siyasal Rejimi ve Anayasal Düzeni** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE, 2015), s.54.

⁵⁶² 1921 Anayasası Güçler Birliğine dayanan Meclis Hükümeti Sistemini benimsemiştir. Bkz, Haydar EFE - Funda KEMAHLI - Muhammed Lütfi KOTAN, **“Türkiye’nin Parlamenter Sistem Deneyiminin Önemi”**, Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 11 (2015), s. 160-161.

⁵⁶³ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.37.

⁵⁶⁴ Fatih TÜRE, **“Türkiye’de Siyasal Egemenlik Kavramının Gelişimi: Osmanlı’dan Cumhuriyete Tarihsel Süreç”**, Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Cilt:3, Sayı:4 (2005), s.41.

⁵⁶⁵ NİŞANCI, s.67.

erdirildiği hem de saltanatın kaldırıldığı ilan edilmiştir. Meclisin almış olduğu kararlar doğrultusunda mevcut rejimin hâlâ “TBMM Hükûmeti” olarak ifade edildiği görülmüştür.⁵⁶⁶

1921 Anayasası'nın yürürlüğe girmesiyle 1876 Kanun-i Esasi geçerliliğini yitirmemiş kullanımına devam edilmiştir.⁵⁶⁷ Dolayısıyla 1921 Anayasası'nın yürürlükte olduğu dönem, “1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu” merkezli olmak üzere “iki anayasalı dönem” olarak ifade edilmektedir.⁵⁶⁸ 1921 Anayasası'na ters düşmeyen 1876 Kanun-i Esasî hükümleri yürürlükte kalmıştır.⁵⁶⁹ 1921 Anayasası döneminde bazı yasama faaliyetlerinde Kanun-i Esasi hükümlerinin kendini göstermesi, 1876 Kanuni Esasi'nin de işletildiğinin bir göstergesi olmuştur.⁵⁷⁰ Kanuni Esasi'ye duyulan bağlılık Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasına kadar sürdürülmüştür.⁵⁷¹

1921 Anayasası'nın dikkat çeken bir özelliği de yirmi dört madde şeklinde hazırlanan bir çerçeve anayasa olmasına rağmen “...toplam 14 maddesinin (m.10-23) merkezî idarenin taşra teşkilâtına ve yerel yönetimlere ayrılması hayret vericidir.”⁵⁷² 1921 Anayasası içeriğindeki “İdare, Vilâyet, Kaza, Nahiye ve Umumi Müfettişliği”ni içeren toplam on dört madde⁵⁷³ 1921 Anayasası'nın “adem-i merkeziyete” ne kadar önem verdiğini göstermiştir.⁵⁷⁴ Milli mücadele dönemi anayasasının dikkat çeken bir diğer özelliği de, ulusal egemenliğe dayanan yeni bir devlet adına yer vermiş olmasıdır. Anayasadaki (m.3); “Türkiye Devleti” şeklinde başlatılmıştır. Söz konusu ifadeden de anlaşılacağı üzere “milli bir devlet” olma yolunda ilerlenmiş olduğu görülmektedir.⁵⁷⁵

Anayasaların hiyerarşik olarak basit kanunlara göre daha üstün olmasını belirten “anayasanın üstünlüğü ilkesi” 1921 Anayasası'nda düzenlenmemiştir. Ayrıca “katı anayasa” olduğunu gösteren bir hüküm de bulunmamaktadır.⁵⁷⁶ Örneğin anayasa

⁵⁶⁶ ÖZBUDUN – YÜCEL, s.16.

⁵⁶⁷ UYAN, s.72.

⁵⁶⁸ ÖZCAN, (2013), s.28.

⁵⁶⁹ Kanuni Esasi'nin yeni anayasaya rağmen geçerliliğini koruması 1921 yılındaki kurucu iktidarın iradesinden kaynaklanmıştır. Bkz, GÖZLER, s.48.

⁵⁷⁰ HOŞTEN, s.40.

⁵⁷¹ ÇETİN, (2014), s.93.

⁵⁷² GÖZLER, s.52-53.

⁵⁷³ NİŞANCI, s.66.

⁵⁷⁴ GÖZLER, s.54-55.

⁵⁷⁵ Bu yeni devlette egemenlik kayıtsız şartsız millete verilecektir. Bkz, KAYIRAN - METİNTAŞ, s.33.

⁵⁷⁶ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.36.

değişikliği için bir nitelikli çoğunluk şartına yer verilmemiştir.⁵⁷⁷ Başka bir ifade ile basit bir kanun gibi değiştirilebilir olması 1921 Anayasası'nı “ilk ve tek yumuşak anayasa” şeklinde tanımlayabilmemize yardımcı olmuştur.⁵⁷⁸

1921 Anayasası, Kanun-i Esasî'de anayasa değişikliğini düzenleyen (m.116)'a göre hazırlanmış olsaydı, “1921 Anayasası” olarak değil, Kanun-i Esasî'de yapılmış bir anayasa değişikliği şeklinde tanımlamamız gerekirdi. Fakat bilindiği üzere 1921 Anayasası “aslî kurucu iktidar olayı” olarak tarihe geçmiştir. Bir bakıma mevcut hukukun dışında ve fiilî anlamda iktidar özelliği taşımış ve devlet içerisinde “hukuk boşluğu”nun oluşumuyla kendini göstermiştir. Dolayısıyla 1921 Anayasası da ifade edildiği gibi bir “aslî kurucu iktidar” etkisi ile yapılmış yeni bir anayasa olmuştur.⁵⁷⁹

1921 Anayasası'nın da anayasal niteliği maddi ve şekli anlamda anayasa olarak iki açıdan ifade edilmesi gerekmektedir.⁵⁸⁰ Söz konusu tanımlamalara göre 1921 Anayasası şekli anlamda bir anayasa olarak görülemez. Fakat maddî anlamda anayasal nitelik taşıdığı görülmektedir. Çünkü anayasanın “devletin temel kuruluşlarını (yargı organı hariç)” düzenlediği görülmektedir.⁵⁸¹

1921 Anayasası'nı hazırlayan ve kabul eden Birinci Meclis son kez 15 Nisan 1923'te toplanmıştır. Temmuz 1923'te yapılan seçimlerde birkaç bağımsız vekil dışında Mustafa Kemal Paşa'nın belirlemiş olduğu adaylar seçilerek “İkinci Meclis” oluşturulmuş ve 11 Ağustos 1923'te faaliyete girmiştir.⁵⁸²

3.1.1. Temel Hak ve Hürriyetler İçin Temel Dinamikler

Anayasa yargı organı ile hak ve hürriyetleri düzenlememiş ancak millî egemenlik ilkesini benimsemiş olması, kişiyi merkeze alan ya da ona bağlı bir devlet yönetiminin kaldırılmasını örtülü de olsa kabul etmiş olması hak ve hürriyetlerin gelişimi açısından önemli olmuştur.⁵⁸³

⁵⁷⁷ OKUR, s.301.

⁵⁷⁸ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.36.

⁵⁷⁹ GÖZLER, s.47-48.

⁵⁸⁰ “Şekli anlamda anayasada kuralların içeriğinden ziyade yapılmaları ve değiştirilmeleri usulü önem taşımaktadır.” Bkz, HACIFETTAHOĞLU, s.108.

⁵⁸¹ Fakat yargı organının düzenlenmemiş olması 1921 Anayasası'nın maddî anlamda anayasa olma özelliğini de tartışmalı hale getirmiştir. Bkz, GÖZLER, s.48-49.

⁵⁸² GÖZLER, s.54-55.

⁵⁸³ ÖLMEZTOPRAK, s.115.

3.1.1.1. Milli Egemenlik İlkesi

Farklı eğilimlere sahip grupları toplumsal uzlaşma çerçevesinde bir araya getirmek olarak ifade edilebilen⁵⁸⁴ milli egemenlik ilkesi, 1921 Anayasası'nın “en devrimci ilkesi” olarak kabul edilmektedir.⁵⁸⁵ Çünkü (m.1) ile egemenlik hakkının artık millete ait olması “saltanat ve hilafet”in de sonunun geldiğine işaret etmiştir.⁵⁸⁶ Anayasada saltanatın kaldırılacağına ilişkin açıkça bir hüküm olmasa da, “millî egemenlik ilkesinin” benimsenmesi, yeni dönemin mutlak monarşiye karşıt olacağıının habercisi olmuştur.⁵⁸⁷ Milli egemenlik ilkesi ile hâkimiyet hakkı padişahın millet iradesine devredilmiştir.⁵⁸⁸

1921 Anayasası millet egemenliğine dayanan yeni bir “Türkiye Devleti”ni ortaya çıkarmıştır.⁵⁸⁹ Ulusal egemenliği merkeze almış yeni bir devletin ortaya çıkarılma düşüncesinde halkın temsil edildiği bir meclisin açılmış olması da önemli bir faktör olmuştur. “Millet adına ve millettten aldığı yetkiyi kullanan bir otorite olarak meclis, milli iradenin tecelli ettiği kurum haline gelmiştir.” Anayasa milli egemenliğin kullanılabilmesinde tek yetkili kurumun “meclis” olabileceği gibi bir hükme yer vermemiş, fakat “icra kudreti”nin mecliste olduğunu ifade eden (m.2), devletin meclis eliyle yönetileceğini ifade eden (m.3) ve “meclis’in halk tarafından seçilmiş azalardan oluşacağını düzenleyen (m.4) iktidarı kullanacak kurumu” ortaya çıkarmıştır.⁵⁹⁰ İlk madde ile “hâkimiyet, kayıtsız ve şartsız millete” verilmiş olması önemli bir dönüm noktası haline gelmiştir. Çünkü ilk kez 1921 Anayasası ile ortaya çıkmış “millî egemenlik ilkesi” sonraki anayasalarımızda da unutulmaması gereken ana ilkeler arasına girmiştir.⁵⁹¹

3.1.1.2. Saltanatın Kaldırılması

Anayasanın yürürlüğe girmesine karşın Osmanlı Devleti’ni yaşatan saltanat ve hilafet kurumlarının sebep olduğu sorunlar çözüme kavuşturulamamış, daha doğrusu dönemin şartları gereği çözümler ertelenmiştir.⁵⁹² Saltanat ve hilafetin oluşturduğu

⁵⁸⁴ HACIFETTAHOĞLU, s.70.

⁵⁸⁵ ÖZBUDUN - YÜCEL, s.15.

⁵⁸⁶ 1921 Anayasası'nın 1'inci maddesi. Bkz, UYAN, s.67.

⁵⁸⁷ ÖZBUDUN - YÜCEL, s.15.

⁵⁸⁸ HACIFETTAHOĞLU, s.74.

⁵⁸⁹ GÖKBURUN, s.62.

⁵⁹⁰ HACIFETTAHOĞLU, s.71-72.

⁵⁹¹ UYAN, s.67.

⁵⁹² OKUR, s.302.

sorunların çözülmesinin ertelenmesi fikrinin temelinde “muhafazakâr” toplumun göz önüne alınmış olması vardır.⁵⁹³

Batılı devletlerin Lozan kentinde yapılacak konferansa Ankara’daki “TBMM Hükümeti” ile Osmanlı Devleti’ni temsil eden “İstanbul Hükümeti”ni davet ederek temsiliyet bakımından ikililik çıkarması üzerine gündem saltanatın kaldırılması olmuştur.⁵⁹⁴ Çünkü ağır bedeller ödenerek kazanılmış “milli egemenlik”, askeri zaferler sonrası Sultan halifeye bırakılması tüm kurtuluş mücadelesini anlamsız hale getirecekti. Konu ile ilgili kanun tasarısı meclise geldiğinde, saltanat ile hilafet kurumunun birlikte var olduğunu, dolayısıyla birbirinden ayrılmaması gerektiğini düşünen milletvekilleri çalışmaları engellemeye çalışmıştır. Saltanatın kaldırılması konusunda mecliste oluşan muhalif sesler üzerine Mustafa Kemal Paşa mecliste “milli egemenliği” merkeze alan bir konuşma yapmıştır.⁵⁹⁵ Konuşma sonrasında “...saltanat 1 Kasım 1922’de oybirliği ile kaldırılarak, Osmanlı Devleti hukuken sona...” erdirilmiş ve cumhuriyeti ilan etme yolunda bir adım daha atılmıştır.⁵⁹⁶ Türk inkılabında da yeni bir sayfa açılmıştır.⁵⁹⁷

Saltanatı kaldıran “parlamento kararı” ile milli egemenliğe dayalı “Yeni Türk Devleti”de kesin bir şekilde ortaya çıkarılmış, halifelik makamına da getirilecek kişinin meclis tarafından Osmanlı Hanedanlığına mensup kişiler arasından seçileceği ilan edilmiştir.⁵⁹⁸ Halifelik makamına getirilecek kişinin seçilmesi ile ilgili yapılan değişiklik neticesinde 18 Kasım 1922 tarihinde TBMM’nin ilk ve son olarak seçtiği “Abdülmecit Efendi” halifelik makamına getirilmiştir. Saltanatın kaldırılması hem “millî egemenlik ilkesi”ni gerçekleştirme dâhil birçok yeni adımın (Cumhuriyetin ilanı, halifeliğin kaldırılması) işareti olarak görülmüş hem de hükümet sistemi konusunda “Devlet Başkanlığı” sorununu ortaya çıkarmıştır.⁵⁹⁹

⁵⁹³ KAYIRAN - METİNTAŞ, s.33.

⁵⁹⁴ DEMİREL - SÖZEN, s.19.

⁵⁹⁵ Bahsedilen konuşmanın tam metni için. Bkz, OKUR, s.302-303.

⁵⁹⁶ DEMİREL - SÖZEN, s.19.

⁵⁹⁷ OKUR, s.303.

⁵⁹⁸ UYAN, s.72-73.

⁵⁹⁹ Hükümet sisteminde oluşan bu boşluk Cumhuriyetin ilanını takiben parlamenter sisteme geçilmesiyle çözülebilmektedir. Bkz, NİŞANCI, s.67-68.

3.1.2. 1923 Anayasa Değişikliği ve Sonrası Temel Hak ve Hürriyetler İçin Gelişmeler

Ulusal Kurtuluş Mücadelesinin koşulları gereği 23 Nisan 1920 tarihinde uygulanmaya başlayan “meclis hükümeti sistemi”nin artık ihtiyaçlara cevap veremeyecek duruma gelmesi ve oluşan hükümet bunalımları için çözümler getiremeyişi kurucu iradeyi yeni bir sistem arayışına itmiştir.⁶⁰⁰ Ayrıca 1921 yılından gelen “yumuşak” bir anayasanın yürürlükte olması, anayasanın devlet rejimini henüz kesin bir şekilde saptayamamış olması, “İkinci Meclis”in oluşturulabilmesi için seçimlerin yenilenmiş olması, yeni kurulmuş devletin gerçek anlamını kazanabilmesi gibi sebeplere binaen 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda bir takım değişikliklerin yapılması ihtiyaç haline gelmiştir.⁶⁰¹

1921 Anayasası’nın yürürlükte olduğu dönemde birçok “yasama tasarrufu” yapılmıştır. Bahsedilen “yasama tasarrufları” içerisinde “Anayasa Değişikliği” olarak adlandırabilen “...tek kanun 29 Ekim 1923 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun Bazı Mevaddın Tavzihan Tadiline Dair Kanun’dur.”⁶⁰²

1923 Anayasa Değişikliği kapsamında 1921 Anayasası’nda birtakım değişiklikler yapılmıştır.⁶⁰³ “Cumhurbaşkanlığı” makamı (m.11) ile ortaya çıkarılmıştır. Devletin resmi dininin İslam, dilinin de Türkçe olduğu 1923 değişiklikleri ile 1921 Anayasası’na dâhil edilmiştir.⁶⁰⁴ Devletin resmi dininin İslam olduğunu belirten hüküm bir sonraki anayasada da yerini koruyacak 1928 yılına gelindiğinde yapılan değişiklikle anayasa metninden çıkarılacaktır.⁶⁰⁵ 1923 Değişikliği ile genel olarak “meclis hükümeti sistemi’nden parlamenter sisteme” geçişin temelleri atılmıştır.⁶⁰⁶ Anayasanın ilk halinde olduğu gibi temel hak ve hürriyetler yine düzenlenmemiş ancak hak ve hürriyetlerin gelişimi açısından önem arz edebilecek tarihi dönüm noktalarının yaşanmasına vesile olmuştur.

3.1.2.1. Cumhuriyetin İlanı

Egemenliğin monarktan alınıp kayıtsız şartsız bir şekilde millete verilmesi, oluşturulan meclisin milletin yegâne temsilcisi olarak görev yapacak olması gibi

⁶⁰⁰ OKUR, s.303.

⁶⁰¹ UYAN, s.73.

⁶⁰² HACIFETTAHOĞLU, s. 109.

⁶⁰³ OKUR, s, 303.

⁶⁰⁴ HACIFETTAHOĞLU, s. 109-110.

⁶⁰⁵ BÖCÜKCÜ, s. 41.

⁶⁰⁶ HACIFETTAHOĞLU, s. 110.

birçok emare aslında yönetim biçimi olarak cumhuriyetin benimsenmiş olduğunu göstermiştir.⁶⁰⁷ 1922’de saltanat makamının kaldırılması ile yeni bir hükümet şeklinin benimsenmesi zorunlu bir ihtiyaç haline gelmiş ve Mustafa Kemal Paşa, cumhuriyete geçiş için adımlarını hızlandırmıştır.⁶⁰⁸ 1923 Değişiklikleri ile 1921 Anayasası’nın ilk maddesine “...Türkiye Devleti’nin şekl-i hükümeti, cumhuriyettir...” ifadesi eklenerek cumhuriyet ilan edilmiştir.⁶⁰⁹ Başka bir ifade ile (m.1) yeniden düzenlenerek cumhuriyet, yalnız fiili olarak değil hukuki olarak da ilan edilmiştir.⁶¹⁰

1923 Anayasa Değişikliği’ndeki (m.10); cumhurbaşkanının seçilmesi ile ilgili esasları içermiştir. Söz konusu maddeye göre, TBMM, cumhurbaşkanı’nı kendi üyeleri arasından seçecektir. Değişiklikteki (m.12); hükümetin hangi usul ve esaslarla kurulabileceğini düzenlemiş, “Başbakan”ın TBMM üyeleri içinden cumhurbaşkanı tarafından seçileceğini ifade etmiştir.⁶¹¹ Ayrıca cumhurbaşkanı, bir seçim dönemi için seçilebilecek yenisi seçilene kadar da görevine devam edecektir. Cumhurbaşkanı devletin başkanı sıfatı ile ihtiyaç duyulması halinde meclise ve Bakanlar Kuruluna başkanlık edecektir.⁶¹² Değişiklik kapsamında “Birinci TBMM” döneminden gelen, bakanların tek tek meclis içerisinde seçilme usulü sona ermiş, “bakanların başbakan tarafından seçilmesi sağlanarak bakanlar kurulu içinde uyum sağlanmıştır.”⁶¹³ 1923 Değişikliği ile yapılan tüm değişiklikler “meclis hükümeti sistemi”nden “parlamentar sistem”e geçişi hızlandırmıştır.⁶¹⁴

Cumhuriyet, ulusal kurtuluş mücadelesini yönetmiş “...Birinci Meclis tarafından değil, ikinci dönem Büyük Millet Meclis tarafından ilân edilmiştir.”⁶¹⁵ Ayrıca cumhuriyet yeni bir anayasa ile değil de 1921 Anayasası’ndaki “1923 Anayasa Değişikliği” ile ilan edilmiştir.⁶¹⁶

⁶⁰⁷ UYAN, s.74.

⁶⁰⁸ NİŞANCI, s.79.

⁶⁰⁹ OKUR, s. 303.

⁶¹⁰ BÖCÜKCÜ, s. 41.

⁶¹¹ Başbakan TBMM içerisinde bakanları seçebilecektir. Başbakanın kurduğu hükümeti de Cumhurbaşkanı TBMM onayına sunabilecektir. Bkz, EFE - KEMAHLI - KOTAN, s.161.

⁶¹² KAYIRAN - METİNTAŞ, s.34.

⁶¹³ UYAN, s.75.

⁶¹⁴ EFE - KEMAHLI - KOTAN, s. 161.

⁶¹⁵ GÖZLER, s.55.

⁶¹⁶ KAYIRAN - METİNTAŞ, s.34.

3.1.2.2. Halifeliğin Kaldırılması

1921 Anayasası yürürlüğe girdikten sonra 1 Kasım 1922 tarihinde meclis kararıyla Osmanlı Devleti'ni yaşatan "...saltanat ve halifelik makamları birbirinden ayrılmış ve saltanat kaldırılmıştı." Halifelik makamına getirilecek kişinin seçimi içinde TBMM yetkilendirilmiş, 18 Kasım 1922 tarihinde, "Abdülmecid Efendi" son halife olarak seçilmişti.⁶¹⁷

1924 yılına gelindiğinde Mustafa Kemal Paşa kurulan yeni devlet düzeni ile halifeliğin bağdaşmadığını ifade ederek halifelik makamını kaldırılması için çalışmalara başlamıştır. Halifeliğin kaldırılması konusu ilk kez 1924 yılındaki TBMM bütçe görüşmelerinde ardından "Halk Fırkası Meclis Grubu" ve mecliste ele alınmıştır.⁶¹⁸ Nitekim 3 Mart 1924 tarihinde dönemin Başbakanı İsmet Paşa meclisteki konuşmasında, halifelik makamının ulusal kurtuluş mücadelesi sürerken milli mücadele ruhunu desteklemek yerine oluşmuş milli ruhun aleyhine birçok faaliyette bulunduğunu ifade etmiştir.⁶¹⁹ Konu ile ilgili mecliste tüm görüşmeler yapıldıktan sonra, "3 Mart 1924 tarihli 431 sayılı Kanun" ile halifelik kaldırılmıştır.⁶²⁰ Ayrıca 431 sayılı Kanundaki (m.2); halife ve hanedanın sürgün edileceğini, (m.3); sürgün edilmesine karar verilen kişilerin on gün içinde ülkeden ayrılması gerektiğini, (m.4); sürgün edilecek kişilerin "vatandaşlık" haklarının da kaldırılacağını ifade etmiştir.⁶²¹ TBMM tarafından son halife olarak seçilen "Abdülmecid Efendi" de, aynı gün yurtdışına çıkartılmıştır.⁶²²

Halifeliğin kaldırıldığı 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan diğer kanunlarla "...Şeriyeye ve Evkaf Vekâleti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti kaldırılmış, bu kurumların yerlerini Genelkurmay Başkanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü almıştır."⁶²³ Eğitimde birliğin sağlanabilmesi için tüm yurtda faaliyet gösteren eğitim ve öğretim kurumları "Maarif Vekâleti"ne bağlanmıştır.⁶²⁴ Dolayısıyla 1922'de saltanatın kaldırılması, 1923'te cumhuriyetin ilan edilmesi ve 1924'te de

⁶¹⁷ DEMİREL - SÖZEN, s.31.

⁶¹⁸ NİŞANCI, s.81.

⁶¹⁹ İsmet Paşa konu hakkında; "...halifeliğin, iç ve dış politika açısından Türkiye'ye hiçbir yararı olmadığını ve bu kurumun kaldırılmasıyla din hükümlerinin korunması ve tamamen yerine getirilmesinde bir eksiklik olmayacağını söyledi." Bkz, DEMİREL - SÖZEN, s.31.

⁶²⁰ UYAN, s.75.

⁶²¹ İlgili kanunun diğer maddelerine ulaşmak için. Bkz, GÖZLER, s.55-56.

⁶²² DEMİREL - SÖZEN, s.31.

⁶²³ NİŞANCI, s.81.

⁶²⁴ DEMİREL - SÖZEN, s.31.

halifeliğin kaldırılmış olması yeni devlet düzeninde insan haklarının gelişimi konusunda da adımlar atılacağına habercisi olmuştur.⁶²⁵

3.1.3. Temel Hak ve Hürriyetlerin Olmama Sorunsalı

1921 Anayasası, yalnızca devlet teşkilatı için oluşturulması gereken kurumlara yer vermiş, hak ve hürriyetler ile yargı kurumu konusunda düzenlemelere yer vermemiştir.⁶²⁶ Ancak hak ve hürriyetler konusuna değinmemesinin sebebini o dönemin olağanüstü şartlarında aramamız gerekmektedir. Çünkü kurtuluş mücadelesinin sürdüğü yıllarda özgürlüklerin geniş çapta düzenlenmiş olması ulusal kurtuluş mücadelesini sekteye uğratabilirdi. Ancak yine de hak ve hürriyetlerin “1909 Anayasa Değişiklikleri”nde düzenlendiği şekilde yürürlükte kalmaya devam ettiği (m.10)’da ifade edilmiştir.⁶²⁷

1921 Anayasası, hak ve hürriyetler ile yargı organı konusunda Kanun-i Esasi’nin kendisiyle çatışmayan bazı hükümlerinin de yürürlükte olduğunu kabul etmiştir. Kanun-i Esasi’nin bazı hükümlerinin 1921 Anayasası döneminde de yürürlükte kalabilmiş olması 1921 yılının kurucu iktidarının iradesinden kaynaklanmıştır.⁶²⁸ Söz konusu iradenin altında yatan temel sebep de bağımsızlığın artık zorunlu bir hale gelmesidir.⁶²⁹

Milli Kurtuluş Mücadelesi döneminde “egemenliğin bölünmezliği ilkesi”ne dayanılarak, yargı organının da meclisle uyumlu çalışması istenmiştir. Savaş dönemi boyunca faaliyet gösteren “İstiklal Mahkemeleri” meclis ile koordineli bir şekilde çalışmıştır.⁶³⁰ “İstiklal Mahkemeleri”nin uygulamaları, 1921 Anayasası’nı hak ve hürriyetler bakımından olumsuz yönde etkilemiş olsa da, o yıllarda olağanüstü bir dönemin yaşanmış olması sebebiyle sözü edilen olumsuzluklar telafi edilebilecek eksiklikler olarak görülmüştür.⁶³¹

⁶²⁵ ÖLMEZTOPRAK, s.115.

⁶²⁶ Şafak KAYPAK - Mehmet KAHRAMAN, “*Türkiye’de Kadının İnsan Hakları ve Anayasal Yansımaları*”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 33 (2016), s.310.

⁶²⁷ KAYIRAN - METİNTAŞ, s.33.

⁶²⁸ GÖZLER, s.49.

⁶²⁹ DOĞAN, s.109-110.

⁶³⁰ TÜRE, s.41.

⁶³¹ DOĞAN, s.110.

1921 Anayasası devletin savaş durumunda olması sebebiyle acil ihtiyaçlarını karşılamak için yalnızca teşkilatlanma ile ilgili düzenlemeler içermiştir.⁶³² Anayasanın hak ve hürriyetlere yer vermemiş olması akıllar da kalmış olsa da “...hak ve özgürlüklerimizi talep etme hakkını veren kuruluş ve kurtuluş belgesi olduğu unutulmamalıdır.”⁶³³ Ayrıca milli egemenlik ilkesini benimsemiş olması, kişiyi merkeze alan ya da ona bağlı bir devlet yönetiminin kaldırılmasını örtülü de olsa kabul etmiş olması ve cumhuriyetin ilan edilmesi gibi birçok tarihi olayın yaşanması hak ve hürriyetlerin gelişimi bakımından önemli olmuştur.⁶³⁴ Anayasa dağılmış bir imparatorluktan, milli egemenliğe dayalı yeni bir ulus devleti ortaya çıkartabilmek için üç yıl yürürlükte kalmıştır. 1921 Anayasası ile geçen süreçte “...Kurtuluş Savaşı’nın kazanılması, saltanat ve hilafetin kaldırılması ve cumhuriyetin ilan edilmesi gibi birçok önemli iş başarılmıştır.”⁶³⁵

3.1.4. 1921 Anayasası’nda (T.E.K) Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması

Olağanüstü şartlar altında hazırlanan “1921 Anayasası” o dönemin acil ihtiyaçlarını karşılama amaçlı olduğundan hak ve hürriyetler ile yargı konusunda hiçbir hükme yer vermemiştir.⁶³⁶ Anayasa, Kanuni Esasi ve onun 1909 Değişikliğini yürürlükten kaldırmamıştır.⁶³⁷ Dolayısıyla iki farklı anayasa yürürlükte olduğu için hak ve hürriyetler ile ilgili Kanun-i Esasi ve 1909 Değişikliği’nin 1921 Anayasası ile çatışmayan hükümlerine başvurulmuştur.⁶³⁸ “İkili anayasalı” dönem 1924 Anayasası’nın yürürlüğe girmesi ile son bulmuştur.⁶³⁹

3.1.5. 1921 Anayasası’nda (T.E.K) Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi

1921 Anayasası’nın bağlayıcılığı önceki dönemlerde olduğu gibi padişahın yemin etmesi ile sağlanmamıştır. Anayasa; bağımsızlık mücadelesinin sürdüğü yıllarda tek bir kişi tarafından millete bahşedilmemiş, aksine millet kendi ulusal değerlerini

⁶³² Leyla ŞENEL, *Anayasalarda İnsan Hak ve Özgürlüklerinin Tanınması Sorunu* (Y. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi SBE, 2019), s.101.

⁶³³ BÖCÜKCÜ, s.41.

⁶³⁴ ÖLMEZTOPRAK, s.115.

⁶³⁵ KUYAKSİL, s.341.

⁶³⁶ EKER, s.42.

⁶³⁷ KENAN, s.61.

⁶³⁸ ATLI, s.78-79.

⁶³⁹ EKER, s.43.

kendisi korurken tüm cihana, İstanbul Hükümeti'ne ve kendi benliklerine verdiği bir mesaj olarak görülmüştür.⁶⁴⁰

3.1.6. 1921 Anayasası'nın Temel Hak ve Hürriyetlerin Değerlendirilmesi

İmparatorlukların dağılmasının sebebi olarak görülen “Birinci Dünya Savaşı” Türk milleti için “yeniden doğuş” olarak görülmüştür. Mustafa Kemal Paşa Ulusal Kurtuluş Mücadelesini, bağımsızlık ve milli egemenliğin sağlanabilmesi için yürütmüştür.⁶⁴¹ Yeni bir ulus devletinin oluşum sürecinde hazırlanan 1921 Anayasası, “...Osmanlı Devleti'nin son, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Anayasasıdır.”⁶⁴² Olağanüstü şartlarda hazırlanan anayasa “İhtilal Anayasası” özelliğini de taşımaktadır. İktidarın sınırlandırılması için değil “milli birlik” ve kurtuluşun sağlanabilmesi amacıyla hazırlanmıştır.⁶⁴³ Dönemin şartları göz önüne alındığında anayasanın, vatanın kurtarılmasına odaklandığını dolayısıyla gayet pratik bir yaklaşımın eseri olduğu söylenebilmektedir.⁶⁴⁴

1921 Anayasası'nın en önemli özelliği; Osmanlı Devleti sınırları içerisinde başka bir devletin kurulmuş olduğunu ilan etmesi olmuştur.⁶⁴⁵ Anayasanın bir diğer özelliği “güçler birliği ilkesi”ni ve “meclis hükümet sistemi”ni kabul etmiş olmasıdır. Ayrıca halkın yönetime katılabilmesinin önünü açmış olması da 1921 Anayasası'nın özellikleri arasına girmiştir.⁶⁴⁶ “Meclis hükümet sistemi” gereği anayasa, kurtuluş mücadelesi yolunda yapılması gereken tüm görevleri meclise yüklemiştir.⁶⁴⁷

Osmanlı Devleti'nde 1800'lerde başlayan iktidarın sınırlandırılmasıyla ilgili gelişmeler, 1921 Anayasası ile “...egemenliği kullanan bir meclisin kurulmasına kadar...” varmış, egemenliğin ve iktidarın kaynağı ve kullanıcısı değişmiştir. Yeni dönemde TBMM, yalnızca kanun yapabilen basit bir organ olmamış; başta yürütme olmak üzere tüm yetkileri de kendisinde toplamıştır.⁶⁴⁸ Anayasa “milli egemenlik ilkesi”ni benimsemiş olması sebebiyle bir ilke imza atmış, geliştirdiği kuvvetler

⁶⁴⁰ UYAN, s.71.

⁶⁴¹ KUZU, s.74.

⁶⁴² ÖLMEZTOPRAK, s.114.

⁶⁴³ DOĞAN, s.110.

⁶⁴⁴ ÖLMEZTOPRAK, s.115.

⁶⁴⁵ HACIFETTAHOĞLU, s.67.

⁶⁴⁶ Yasama ve yürütme fonksiyonu tek çatı altında TBMM'de birleştirilmiştir. Bkz, GÖKBURUN, s.62.

⁶⁴⁷ HACIFETTAHOĞLU, s.107.

⁶⁴⁸ TÜRE, s.41.

birliğine dayanan “meclis hükümeti sistemi” sayesinde 1960’lı yıllara kadar kendinden söz ettirmeyi başarmıştır.⁶⁴⁹

1921 Anayasası; 1920’lerde ortaya çıkan “İnkılapçı Kadro”nun kurmuş olduğu yeni devleti dönemin şartlarına uygun bir şekilde inşa edebilmek için hazırlanmıştır.⁶⁵⁰ Kurtuluş Savaşı zaferle sonuçlandıktan sonra, Mustafa Kemal Paşa, cumhuriyet idealine yavaş yavaş, isabetli adımlarla yürümüştür.⁶⁵¹

Anayasa temel hak ve hürriyetleri dönemin olağanüstü şartları gereği düzenleyememiştir. Ancak hak ve hürriyetler ile ilgili bir dizi felsefi temeller oluşturmuştur. Her şeyden önce artık egemenliğin, dünyevileştirilip tek bir kişinin inisiyatifinden çıkartılarak, gerçek sahibine; millete verilmiş olması, 1921 Anayasası döneminin hak ve hürriyetler konusunda en önemli gelişmesi olarak gösterilmiştir.⁶⁵²

Sonuç olarak halk egemenliğini, millet iradesini ilk kez vurgulamış olması sebebiyle “1921 Anayasası” anayasa tarihimizde çok önemli bir yer tutmuştur.⁶⁵³ Osmanlı devlet yapısından cumhuriyete geçiş yapılırken o dönemin olağanüstü ihtiyaçlarını karşılayabilmek için hazırlanmış kısa bir anayasa olmasına rağmen, cumhuriyet tarihine damga vurmuş ve kendisinden sonra hazırlanacak anayasalara da uzun yıllar yol gösterici olmuştur.⁶⁵⁴

3.2. 1924 Anayasası’nda (T.E.K) Temel Hak ve Hürriyetler

Ulusal Kurtuluş Mücadelesinden zaferle çıkılması ile sınırları kesinleşmiş yeni bir milli devletin kurulma aşaması da tamamlanmıştır.⁶⁵⁵ Dolayısıyla olağanüstü dönemde acil ihtiyaçları karşılayabilmek için hazırlanan 1921 Anayasası ve akabinde yapılan anayasa değişiklikleri artık kurulumu tamamlanmış yeni devletin ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelmiştir.⁶⁵⁶ 1924 yılına gelindiğinde, kurulmuş yeni devletin ihtiyaçlarını karşılayabilmek ve yeni bir toplumun inşa edilmesine rehberlik etmesi

⁶⁴⁹ UYAN, s.71-72.

⁶⁵⁰ KAYIRAN - METİNTAŞ, s.33.

⁶⁵¹ KUZU, s.74.

⁶⁵² ÖLMEZTOPRAK, s.115.

⁶⁵³ ÇETİN, (2014), s.94.

⁶⁵⁴ OKUR, s.304.

⁶⁵⁵ Kemal H. KARPAT, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, 5.Baskı, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), s.139.

⁶⁵⁶ UYAN, s.77.

için yeni bir anayasanın hazırlanması kaçınılmaz hale gelmiştir.⁶⁵⁷ Hazırlanacak yeni anayasadan; öncelikle o güne kadar elde edilmiş tüm kazanımları muhafaza etmesi ve yeni gelişmelerinde önünü açabilecek kurumları da içermesi beklenmiştir.⁶⁵⁸ Ayrıca 1921 Anayasası döneminde yaşanan “İkili Anayasa (1876 – 1921)” dönemine de oluşturulacak yeni bir anayasa ile son verilmesi beklenmiştir.⁶⁵⁹ Beklentiler üzerine TBMM, yeni anayasa hazırlamak için çalışmalarına başlamıştır.⁶⁶⁰ Meclisteki Anayasa Komisyonu (Kanun-i Esasi Encümeni) çalışmalar sonucunda oluşturmuş olduğu “Anayasa Taslağı”nı 9 Mart 1924 tarihinde meclise sunmuştur.⁶⁶¹ Yapılan görüşmeler neticesinde 20 Nisan’da taslak, “491 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu” (1924 Anayasası) olarak TBMM’de kabul edilerek⁶⁶² halkoylamasına sunulmadan yürürlüğe girmiştir.⁶⁶³

Anayasa hazırlanırken, daha çok devletin mevcut durumu ve milli inkılap ruhunun devam etmesi göz önüne alınmıştır. Ayrıca hazırlık sürecinde o yıllardaki diğer birçok devletin anayasaları taslak olarak kullanılmıştır.⁶⁶⁴ Yeni anayasanın yürürlüğe girmesi ile⁶⁶⁵ hem 1876 Kanun-i Esasi hem de 1921 Anayasası kesin bir şekilde yürürlükten kaldırılmıştır (m.104). Başka bir ifade ile “ikili anayasal düzen” sona erdirilmiştir.⁶⁶⁶ Anayasa, klasik anayasa sistematığıne uygun bir şekilde düzenlenmiştir. Devlet organları, teşkilat yapısı ve 1921 Anayasası’nda düzenlenmeyen hak ve hürriyetlere de 1924 Anayasası’nda yer verilmiştir.⁶⁶⁷

1924 Anayasası sistematik olarak sırasıyla; genel hükümler, yasama, yürütme, yargı, hak ve hürriyetler ve değişik konular olmak üzere toplam altı bölümden

⁶⁵⁷ İzzet EROĞLU, “1924 Anayasası Döneminde İnsan Haklarının Normatif Çerçevesi ve Uygulaması”, Yasama Dergisi, Cilt/Sayı:14 (Nisan 2010), s.80.

⁶⁵⁸ Yeni anayasanın toplumda birlik ve beraberlik duygusunu ortaya çıkaran bir özelliğe sahip olması gerekiyordu. Aksi taktirde toplumda devrimin sonlandığı hissiyatı oluşacak ve yapılan devrimler bürokrasiye işlemeyen yok olup gidecektir. Böyle bir durumla karşılaşılması içinde yeni yöntem ve mekanizmaların yer aldığı ulus devlet fikrinin benimsetildiği yeni bir anayasaya ihtiyaç duyulmaktaydı. Bkz, KAYIRAN - METİNTAŞ, s.35.

⁶⁵⁹ DOĞAN, s.110.

⁶⁶⁰ ÇETİN, (2014), s.94.

⁶⁶¹ UYAN, s.78.

⁶⁶² EROĞLU, s.80.

⁶⁶³ Anayasa yeni bir Kurucu Meclis taafından değil, 1923 yılında yapılan seçimlerden sonra oluşan ikinci meclis tarafından hazırlanmıştır. Bkz, KARPAT, s.147.

⁶⁶⁴ “Anayasayı hazırlayan Kanuni Esasi Encümeni Celal Nuri Bey’in açıklamalarına göre Fransız Anayasasından ve Polonya Anayasasından yararlanılmıştır.” Bkz, TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.40.

⁶⁶⁵ ÇETİN, (2014), s.94.

⁶⁶⁶ TUNÇ, s.27.

⁶⁶⁷ UYAN, s.79.

oluşturulmuştur.⁶⁶⁸ Anayasadaki “Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir (m.1)”;

hükmü devlet şeklinin “Cumhuriyet” olduğunu kesinleştirmiş, devlet şeklinin değiştirilmesi de (m.102) ile yasaklanmıştır.⁶⁶⁹ Devletin dininin “İslam”, dilinin “Türkçe”, başkentinin “Ankara” olduğu (m.2) ile düzenlenmiştir. İlgili madde de hala devletin dininin yer alıyor olması, devletin henüz din olgusundan sıyrılmadığını ortaya çıkarmıştır.⁶⁷⁰ Devletin dininin “İslam” olduğunu belirten hüküm daha sonra 1928’de yapılan değişiklikle anayasadan çıkartılmıştır. 1937’de yapılan bir başka anayasa değişikliğiyle de devletin nitelikleri arasına “lâiklik” de girmiştir.⁶⁷¹ Anayasadaki (m.3-4); “egemenliğin kayıtsız şartsız Türk ulusuna ait” olduğunu, yegâne temsilcisinin de TBMM olduğunu ifade etmiştir.⁶⁷²

1921 Anayasası’nda yer almayan “anayasanın üstünlüğü ilkesi” 1924 Anayasası’nda (m.103) olarak düzenlenmiştir. Söz konusu ilkenin benimsenmiş olması adi kanunların, 1924 Anayasası’na aykırı olamayacağı anlamına gelmektedir.⁶⁷³ Fakat aynı anayasa kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyebilecek bir denetim mekanizması oluşturamamıştır.⁶⁷⁴ 1924 Anayasası döneminde ortaya çıkan kurumsal eksiklik, “anayasanın üstünlüğü ilkesi”ne tam olarak riayet edilmemesine sebep olmuş ve anayasaya aykırı birçok kanun yürürlüğe girmiştir.⁶⁷⁵

Anayasadaki (m.102) anayasanın değiştirilmesi ile ilgili usul ve esasları içermiştir.⁶⁷⁶ Ayrıca aynı maddenin en son fıkrasında devlet şeklini cumhuriyet olarak düzenleyen (m.1)’in değiştirilmesi yasaklanmıştır. Anayasada (m.1) dışında değiştirilemez başka bir hüküm bulunmamaktadır. Değiştirilemez hükme sahip olması sebebiyle 1924 Anayasası “katı anayasa” kimliğine bürünmüştür. Öte yandan anayasanın maddi anlamda anayasa tanımlamasına uygun olduğu görülür. Çünkü devlet organları ile hak ve hürriyetleri içeren maddelere yer verilmiştir. Ayrıca

⁶⁶⁸ NİŞANCI, s.82.

⁶⁶⁹ UYAN, s.79.

⁶⁷⁰ Ayşe Tülin YÜRÜK - Kıymet SELVİ, **İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, (Ağustos 2005), s.134.

⁶⁷¹ Kısaca 1924 Anayasası’nın ilk halinde İslam devletin resmi dini iken, 1928’de bu hüküm kaldırılmış, 1937 yılında da oluşan bu boşluğun lâiklikle doldurulmasına karar verilmiştir. Bkz, UYAN, s.79.

⁶⁷² YÜRÜK - SELVİ, s.134.

⁶⁷³ 1924 Anayasası’nın 103’üncü maddesi. Bkz, GÖZLER, s.58.

⁶⁷⁴ BÖCÜKCÜ, s.42.

⁶⁷⁵ Çünkü o dönemde meclis tarafından çıkarılan kanunun anayasaya uygunluğunu denetleyen organda TBMM’dir. TBMM’nin kabul ettiği kanun doğal olarak anayasaya da uygun olmuştur. Bkz, GÖZLER, s.58.

⁶⁷⁶ Buna göre bir anayasa değişikliği talebinde bulunabilmek için TBMM üye tam sayısının 1/3 ile talep edilmesi gerekmektedir. Sunulan teklifinde kabul edilmesi üye tam sayısının 2/3 ile kabul edilmesine bağlıdır. Bkz, ÖZBUDUN - YÜCEL, s.18.

“anayasanın üstünlüğü ilkesi”ni açıkça benimsemiş olması ve değiştirilme usulünün adi kanunlardan daha zor hale getirilmiş olması anayasanın şekli anlamda anayasa tanımına da uygun olduğunu göstermiştir.⁶⁷⁷

1924 Anayasası’nda göze çarpan bir diğer özellik “çoğunlukçu demokrasi”nin kabul edilmiş olmasıdır.⁶⁷⁸ Egemenliğin kullanılması konusunda tek yetkili organ TBMM olduğu için, Meclis iradesinin bir sınırı yoktur. Dolayısıyla TBMM’de çoğunluk durumundaki parti veya partilerin isteklerini gerçekleştirebilme konusunda önüne hiçbir engel çıkamayacaktır.⁶⁷⁹ Ayrıca 1924 Anayasası’nın katı bir anayasa özelliği göstermesi, meclis tarafından hazırlanan kanunların yargısal denetimini sağlayabilecek kurumun olmayışı, hak ve hürriyetler için sınırlandırma ölçütlerini ve yargısal güvenceleri içermemesi, parti devlet bütünleşmesinin görülmesi, çoğunluğu esas alan seçim sisteminin var oluşu “çoğunlukçu demokrasi” yaklaşımını güçlendiren faktörlerden olmuştur.⁶⁸⁰ Söz konusu yaklaşım olumsuz etkilerini çok partili hayatta siyasi çatışma ve kutuplaşmalara sebebiyet vererek göstermiştir.⁶⁸¹

Anayasa, hükümet sistemi olarak hem “meclis hükümeti sistemi” hem de “parlamentar sistem”in birlikte görüldüğü “karma bir sistem” ortaya çıkarmıştır.⁶⁸² 1924 Anayasası’nda görülen hükümet sistemi ayrıca “kuvvetler birliğine dayanan görevler ayrılığı sistemi” şeklinde de tanımlanmıştır.⁶⁸³ Yargı yetkisinin kullanımı bağımsız mahkemelere verilmiştir.⁶⁸⁴ Başka bir deyişle 1924 Anayasası ile birlikte “kuvvetler birliği”ne dayanan bir sistemden “kuvvetler ayrılığı”na doğru bir geçişin temelleri atılmıştır.⁶⁸⁵

1924 Anayasası döneminde egemenliğin kullanılması konusunda millet ile yasama organı arasındaki ilişkinin güçlü tutulmasına özen gösterilmiştir.⁶⁸⁶ Anayasada

⁶⁷⁷ GÖZLER, s.62.

⁶⁷⁸ Rousseau’nun ortaya attığı bu demokrasi modeline göre; toplumda çoğunluk durumunda olan iradenin her zaman kamusal faydaya hizmet edeceği ve hiçbir zaman azınlığı dışlayan bir tavır içerisine girmeyeceğini öngörülmektedir. Bkz, TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.43-44.

⁶⁷⁹ GÖZLER, s.72.

⁶⁸⁰ Yavuz ATAR, **Türk Anayasa Hukuku**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, (Eylül 2018), s.9.

⁶⁸¹ Yaşanan olumsuzluğun bir diğer sebebi de eksik temsiliyete sebep olan o dönemdeki seçim sistemidir. DP’nin iktidar olduğu 1950 Genel Seçimlerinde DP %53 oy oranı ile 408 milletvekili kazanmışken, CHP %39 oy oranı ile ancak 69 milletvekili kazanabilmiştir. Bkz, TUNÇ, s.32.

⁶⁸² UYAN, s.86.

⁶⁸³ ÖZBUDUN - YÜCEL, s.18.

⁶⁸⁴ DOĞAN, s.111.

⁶⁸⁵ TÜRE, s.42.

⁶⁸⁶ EROĞLU, s.86.

(m.3) ile “...egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu belirtilmiş...”, kullanım yetkisi de (m.4) ile TBMM’ye verilmiştir. Ayrıca kuvvetler birliğinin uygulanması sebebiyle yürütme gücünün kullanımı da (m.5)’te TBMM’ye ait bir yetki olarak düzenlenmiştir. “Bununla birlikte yedinci maddede meclisin yürütme erkini kendi seçtiği cumhurbaşkanı ve onun atayacağı bir bakanlar kurulu eliyle kullanacağı...” ifade edilmiştir.⁶⁸⁷ Meclisin oluşturduğu yürütme organının meclisi feshetme yetkisi bulunmamaktadır.⁶⁸⁸

Anayasa TBMM için; “...kanun koymanın yanında kanunları değiştirmek, yorumlamak; maliye ve hesap kanunlarını incelemek ve onaylamak; para basımına karar vermek;...” gibi birçok yetki düzenlemiştir.⁶⁸⁹ Ayrıca anayasa “kanunların yorumlanması” yetkisini de yargı kurumlarına değil, yasama organına vererek dikkatleri üzerine çekmiştir.⁶⁹⁰ TBMM’nin geniş yetkilere sahip olması nedeniyle çoğunluğu elinde tutan partinin baskıcı uygulamalara yol açabilmesi yüksek ihtimal olarak görülmektedir. Fakat 1924 Anayasası döneminde söz konusu ihtimalin gerçekleşmesinin önüne geçebilmek için alınması gereken önlemler alınmamış, sonraki yıllarda da meclise verilmiş geniş yetkiler sebebiyle de birçok olumsuz uygulamaya tanıklık edilmiştir.⁶⁹¹

Anayasa yürütme organını “Cumhurbaşkanı” ve “Bakanlar Kurulu (İcra Vekilleri Heyeti)” olmak üzere düalist bir yapı olarak düzenlemiştir.⁶⁹² Cumhurbaşkanı, (m.31)’e göre meclis içerisinden ve yine meclis tarafından 4 yıllık görev süresi için seçilmektedir. Görev süresinin sonuna gelen cumhurbaşkanı tekrar seçilebilmekte⁶⁹³ ve yalnızca vatana ihanet durumunda meclise karşı sorumludur.⁶⁹⁴ Cumhurbaşkanınca verilen tüm kararlarda ve kanunların yürürlüğe girme sürecinde “başbakan” ve ilgili bakanın imzası gerekmektedir. Başka bir ifadeyle anayasa da

⁶⁸⁷ DEMİREL - SÖZEN, s.31.

⁶⁸⁸ EFE - KEMAHLI - KOTAN, s.163.

⁶⁸⁹ Ayrıca yargı kararı ile sabitleşen idam cezalarının infazıda TBMM’ye ait bir yetki olarak düzenlenmiştir. Yaşama hakkının sonlandırılması ile ilgili böyle bir yetkinin millet iradesinin tecelli ettiği TBMM’ye verilmiş olması, o dönemde yaşama hakkının yanı sıra millet iradesine verilen değeri göstermektedir. Bkz, UYAN, s.81.

⁶⁹⁰ GÖZLER, s.68.

⁶⁹¹ Ömer ANAYURT, “1924 Anayasası’nda Temel Hak ve Hürriyetler”, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2 (2003), s.176.

⁶⁹² GÖZLER, s.64.

⁶⁹³“Cumhurbaşkanlığı görevi, yeni Cumhurbaşkanının seçimine kadar sürmektedir.” Bkz, UYAN, s.81.

⁶⁹⁴ GÖZLER, s.64.

“karşı-imza kuralı” benimsenmiştir.⁶⁹⁵ Kanunların yürürlüğe girebilmesi için meclis tarafından kabul edilip cumhurbaşkanının onayına sunulması gerekmektedir. Cumhurbaşkanının önüne gelen kanun teklifi üzerinde yalnızca onama ve geciktirici veto yetkisi vardır.⁶⁹⁶ Başka bir ifade ile cumhurbaşkanı, parlamenter sistemlerdeki devlet başkanlarının sahip olduğu yetkilere benzer yetkilerle donatılmıştır.⁶⁹⁷ 1924 Anayasası’nda parlamenter sistemlerde görülen “siyasal sorumsuzluk”, “karşı-imza kuralı” gibi birçok ilke ve esasın benimsenmiş olması kuvvetler ayrılığının habercisi olmuştur.⁶⁹⁸

Yürütmenin diğer kanadı olarak düzenlenmiş Bakanlar Kurulunun (İcra Vekilleri Heyeti) oluşturulma süreci de parlamenter sisteme uygun hale gelmiştir. Başbakan, cumhurbaşkanı tarafından meclis içerisinde seçilir. Hükümeti oluşturan diğer bakanlarda seçilen başbakan tarafından belirlenir ve cumhurbaşkanının onayına sunulur. Ardından da meclisin güvenoyuna sunulur. Benimsenen “kollektif sorumluluk ilkesi” gereği Bakanlar Kurulu hükümetin genel siyasetinden müştereken sorumlu tutulacaktır.⁶⁹⁹ Kısaca anayasanın oluşturduğu hükümet sisteminde, yürütme organı daha çok Parlâmenter Sistem’e uygun olarak tasarlanmıştır.⁷⁰⁰

Hükümet sisteminde yasama ve yürütme organları TBMM’de toplanmış olsa da, yargı organı “bağımsız bir güç” olarak görülmüş⁷⁰¹ ve yargı yetkisinin “bağımsız mahkemeler”de olduğu ifade edilmiştir.⁷⁰² Dolayısıyla yasama veya yürütme organının hiçbir üyesi, yargı kararlarının değiştirilmesini isteyemeyecek, uygulanmasını da engelleyemeyecektir. Çünkü anayasa, yargı yetkisinin bizzat milletin kendisinden kaynaklandığını ileri sürmüştür.⁷⁰³

1924 Anayasası yargı konusunda mahkemelerin bağımsız bir şekilde görevlerini yapacağını belirtmesinin yanı sıra “hâkimlik teminatına”,⁷⁰⁴ mahkemelerde

⁶⁹⁵ “Nitekim karşı-imza kuralının öngörüldüğü durumlarda ilgili bakan ve başbakan sorumludur.” Bkz, UYAN, s.82.

⁶⁹⁶ Cumhurbaşkanı kendisine verilen bu iki yetkiden birini 10 gün içinde kullanmak durumundadır. Veto ettiği kanunu TBMM tekrar kabul edilirse, bu sefer Cumhurbaşkanı kanunu ilân etmekle yükümlüdür. Bkz, GÖZLER, s.63.

⁶⁹⁷ GÖKBURUN, s.63.

⁶⁹⁸ DEMİREL - SÖZEN, s.31.

⁶⁹⁹ ÖZBUDUN - YÜCEL, s.18.

⁷⁰⁰ GÖZLER, s.64.

⁷⁰¹ EFE - KEMAHLI - KOTAN, s.163-164.

⁷⁰² DEMİREL - SÖZEN, s.32.

⁷⁰³ EFE - KEMAHLI - KOTAN, s.163-164.

⁷⁰⁴ ATAR, s.9.

meşru vasıtalar ile kişilerin haklarını savunabilmesine, “hiçbir mahkemenin, vazife ve salâhiyeti dâhilinde olan davalara bakmaktan...” kaçınamayacağına da yer vermiştir.⁷⁰⁵

Anayasa yargı organını “bağımsız bir güç” olarak kabul etmiş olsa da, yargı bağımsızlığını sağlayabilecek hâkim güvencesi konusunda birtakım eleştirilere maruz kalmıştır. “Örneğin 55. maddede hâkimlerin kanunda gösterilen usul ve hallerde azledilebilecekleri, 56. maddede de hakimlerin hukuki statü ve özlük haklarının kanunla düzeltilebileceği belirtilmektedir.” Yargı bağımsızlığını tehdit eden (m.55) ve (m.56), hükümetin meclisi kullanarak yargı organına müdahalede bulunabilmesinin önünü açmıştır.⁷⁰⁶ Çünkü hâkimleri ilgilendiren düzenlemelerin yapılması yasama organının takdirine bırakılmıştır.⁷⁰⁷

Yargı konusunda getirilmiş güvenceler bakımından, 1876 Kanuni Esasi daha iyi bir konumdadır.⁷⁰⁸ Çünkü 1876 Anayasası, “kanuni hâkim ilkesi”ni eksiksiz olarak kabul etmiş, ayrıca olağanüstü yetkilere sahip bir mahkemenin oluşturulmasına da izin vermemiştir. Fakat 1924 Anayasası böyle bir hüküm içermemiştir.⁷⁰⁹

“Otuz altı yıl yürürlükte kalan 1924 Anayasası, yirmi yıldan fazla tek partili dönemde uygulandıktan sonra, geri kalan ömrünü iki partili bir sistem içinde tamamlamıştır.” Yürürlükte olduğu dönem boyunca birçok kez değişikliğe uğramıştır. 27 Mayıs 1960 tarihine gelindiğinde “askeri darbe” ile dönemin DP iktidarı sona erdirilmiş ve 1924 Anayasası da yürürlükten kaldırılmıştır.⁷¹⁰

3.2.1. Temel Hak ve Hürriyetler

1924 Anayasası yargı dâhil tüm devlet organlarını düzenledikten sonra⁷¹¹ beşinci bölümde “Türklerin Hukuku Ammesi (m.68-88)” başlığı altında temel hak ve hürriyetleri düzenlemiştir.⁷¹² Anayasada yer almış hak ve hürriyetlerin öznesi “Türk” veya “Türkler” olarak kabul edilmiştir.⁷¹³ Ayrıca anayada hak ve hürriyetler bölümü düzenlenirken, “Fransız İhtilali” ile ortaya çıkmış “tabii hak” anlayışının izleri

⁷⁰⁵ GÖZLER, s.67.

⁷⁰⁶ DEMİREL - SÖZEN, s.32.

⁷⁰⁷ UYAN, s.84.

⁷⁰⁸ TUNÇ, s.29.

⁷⁰⁹ UYAN, s.83-84.

⁷¹⁰ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.44.

⁷¹¹ ARSLAN, (2018), s.89.

⁷¹² Adnan KÜÇÜK, “1924 Anayasasında Temel Hak ve Hürriyetler”, Liberal Düşünce Dergisi, Cilt/Sayı: 82 (2016), s.5.

⁷¹³ DOĞAN, s.113.

görülmüştür. “Tabii hak” anlayışının görülmüş olması da 1924 Anayasası’nı bireyci ve liberal hürriyet anlayışını benimsediğini göstermiştir.⁷¹⁴ Anayasanın bir diğer önemli özelliği de hak ve hürriyetleri detaylandırmadan kısa bir şekilde düzenlemiş olmasıdır. Hatta birçok hak ve hürriyete anayasada sadece isim olarak yer verilmiştir.⁷¹⁵

3.2.1.1. Kişi Hürriyeti

“Türklerin Hukuku Ammesi” başlığı altında ilk olarak (m.68)’de kişi hürriyetinin doğuştan gelen bir hürriyet olduğu ifade edilmiştir.⁷¹⁶ Ayrıca aynı madde hürriyeti, bir başka kişinin hakkını ihlal etmeden herkesin her şeyi yapabilmesi şeklinde tanımlamış ve sınırını da başkasının özgürlüklerinin başlangıç noktası olarak belirlemiştir.⁷¹⁷ Hak ve hürriyetlerin sınırlarının da “ancak kanunla” düzenlenebileceği ifade edilmiştir.⁷¹⁸ Başka bir ifade ile sınırlama konusunda kamu yararı ya da toplum çıkarı gibi araç ve gereçlere işaret edilmemiştir.⁷¹⁹ Anayasadaki (m.68), hak hürriyetler konusunda “Fransız İhtilali” ile ortaya çıkmış “tabii hak” anlayışından etkilenildiğini göstermiştir.⁷²⁰

3.2.1.2. Eşitlik İlkesi

1924 Anayasası’ndaki (m.69); “eşitlik ilkesi” olarak bilinen ilkeyi anayasa metnine kazandırmıştır.⁷²¹ İlgili maddede her bir Türk’ün kanunlar karşısında eşit olacağı, herkesin kanunlara uyma zorunluluğunun olduğu ve ayrıcalık yaratan tüm statülerin kaldırıldığı belirtilmiştir.⁷²² Kanunlar karşısında eşitliğin yanı sıra ayrıcalığa sebep olabilecek durumların da yasaklandığı görülmektedir.⁷²³ 1926 yılında yürürlüğe giren “Türk Medeni Kanunu” ile kişilik açısından kadın ile erkeğin hiçbir farkının

⁷¹⁴ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.42.

⁷¹⁵ TUNÇ, s.31.

⁷¹⁶ ALTUN, s.43.

⁷¹⁷ ÖZDEN, s.58.

⁷¹⁸ Esra VAROL, **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Göre Konut Dokunulmazlığı Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2008), s.14.

⁷¹⁹ Mustafa Kemal ÇİÇEK, **1924 Anayasasının Hazırlanışı ve Temel Özellikleri** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2005), s.76.

⁷²⁰ ALTUN, s.43.

⁷²¹ 1924 Anayasası’nın 69’uncu maddesi. Bkz, Tuğba ÜNLÜ, **Eşitlik İlkesi ve Pozitif Ayrımcılık** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2009), s.71.

⁷²² Merih ÖDEN, **Türk Anayasa Hukukunda Eşitlik İlkesi** (Y. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 1989), s. 133.

⁷²³ ÜNLÜ, s.72.

olmadığına hükmedilmiş ve böylece “1924 Anayasası” döneminde kanun karşısında eşitlik ilk kez tam anlamıyla hayata geçirilmiştir.⁷²⁴

1924-1960 yılları arasında yapılan anayasa değişikliklerinde eşitliği sağlayacak hükümlere de yer verilmiştir. Örneğin 1934 Anayasa Değişikliği ile “seçme ve seçilme hakkı”nda cinsiyet ayrımına son verilmiştir. Öte yandan cinsiyet ayrımı yapılmaksızın vatandaşlar için eşit siyasi haklar tanımlamak eşitlik ilkesi konusunda mesafe kat edildiğini göstermiştir. “Eşitlik ilkesi” gerek otoriter özellikler göstermiş tek parti döneminde gerek “insan hakları ve özgürlük kavramlarının ön plana çıktığı” çok partili dönemde, tüm siyasi görüşleri etrafında toplamayı başarmıştır.⁷²⁵

3.2.1.3. “Türklerin Doğal Hakları”

“Türklerin Hukuku Ammesi” başlığı altında “kişi dokunulmazlığı, düşünce ve ifade, basın, seyahat, sözleşme, çalışma, mülk edinme, tasarruf, toplanma, dernek kurma, ortaklık kurma hak ve hürriyetleri toplu olarak...”⁷²⁶ (m.70)’de yalnızca ismen ifade edilmiş ve anılan hak ve hürriyetlerin Türk milletinin en temel hakları olduğu belirtilmiştir.⁷²⁷

Anayasada (m.70) ile “düşünce ve ifade hürriyeti” yalnızca isim olarak da olsa ilk kez ifade edilmiştir.⁷²⁸ Tek parti döneminde çıkarılan kanunlar neticesinde birçok sınırlamaya tabi tutulan “düşünce ve ifade hürriyeti”, Demokrat Parti’nin iktidara gelmesiyle tekrar serbest bir ortama kavuşmuş, farklı düşünce ve menfaat örgütlenmelerinin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Ancak ileri yıllarda tek parti döneminde olduğu gibi yeniden sınırlamalara başvurulmuştur.⁷²⁹

Türklerin doğal hakları olarak düzenlenen (m.70); “dernek kurma hürriyeti”ne de yer vermiştir. Anayasanın yürürlükte kaldığı dönem boyunca sendikalar ile siyasi partilerde dernek olarak görülmüş ve “dernek kurma hürriyeti” kapsamında

⁷²⁴ YÜRÜK - SELVİ, s.136.

⁷²⁵ ÖDEN, s.138-140.

⁷²⁶ EROĞLU, s.81-82.

⁷²⁷ ÖLMEZTOPRAK, s.120.

⁷²⁸ Hasan DURAN, “İfade Özgürlüğü ve Türkiye”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 14, Sayı: 1 (2006), s.69.

⁷²⁹ 1951 yılında çıkarılan “Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar Hakkındaki Kanun” zamanla hedefinden saptırılarak toplumun düşünce dünyasının üzerinde baskı aracı olarak kullanılmaya başlamıştır. Bkz, KÜÇÜK, s.41-43.

değerlendirilmiştir.⁷³⁰ 1938 yılına kadar hukuki olarak serbest ancak uygulamada izne tabi tutulmuştur. 1938’de yürürlüğe giren “Cemiyetler Kanunu” ile birlikte hukuki olarak da izne bağlanmıştır.⁷³¹ 1946 yılında “4919 sayılı kanunla” yeniden serbest hale gelmiştir. “1947 yılında ülkenin ilk sendikalar kanunu olan 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun çıkarılmıştır.”⁷³² Sendikaların grev, toplu pazarlık ve sözleşme yapabilme hakkı ancak “1961 Anayasası” ile düzenlenebilmiştir.⁷³³

Sendikaların yanı sıra siyasi partiler de “13 Temmuz 1965 tarihli ve 648 sayılı Siyasi Partiler Kanunu çıkarılana kadar...” dernek olarak görülmeye devam ettiğinden siyasi partilerin kuruluşu, kapatılışı ile ilgili tüm hususlar, “dernek kurma hürriyeti” kapsamına alınmıştır.⁷³⁴ Dolayısıyla 1945 yılında “Milli Kalkınma Partisi”nin, 1946’da da “Demokrat Parti”nin kuruluşu “dernek kurma hürriyeti” kapsamında değerlendirilmiştir.⁷³⁵

1923-1946 yılları arasındaki dönemde “toplama ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı” ile ilgili II. Meşrutiyet döneminde yürürlüğe girmiş “1909 Tarihli İhtimaat-ı Umumiye Kanunu” yürürlükte kalmaya devam etmiştir. Söz konusu kanuna göre, “toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleyebilmek” için izin alınmasına gerek yoktur. Ancak tek partili dönemde oluşan baskıcı ortam sebebiyle söz konusu hakla ilgili problemlerle karşılaşmıştır. “10 Haziran 1946 tarihinde çıkarılan 4921 Sayılı Kanunla” 1909 tarihli eski kanun kaldırılmış ve hakkın kullanımında “bildirim sistemi”ne geçilmiştir.⁷³⁶

1924 Anayasası’nda (m.70) kapsamında adı geçen bir diğer hak ve hürriyet çalışma hayatını ilgilendiren hak ve hürriyetlerdir. Anayasa da “çalışma hakkı” ile “sözleşme hakkı”ndan bahsedilmiş olması devletin kişiler için çalışma ve iş sahaları oluşturma konusunda seferber olması anlamına gelmemiş olup kişilerin kendi

⁷³⁰ Tijen Dünder SEZER, “*Dernek Kurma Özgürlüğünün İçeriği ve Gelişim Süreci Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:10, Sayı:1 (2008), s.35.

⁷³¹ “Ayrıca bu dönemde iktidar partisi CHP’den bağımsız bir çizgi izleyen sivil örgütlerden Türk Ocakları 1931’de, Türk Kadınlar Birliği ve Mason Derneği ise 1935’te kapatıldı. Öte yandan gerek TCK gerekse Cemiyetler Kanunu anayasadaki Altı Umde’ye aykırı örgütlenmeleri yasaklamaktaydı.” Bkz, ERDOĞAN, s.141.

⁷³² SEZER, s.35-36.

⁷³³ KÜÇÜK, s.45.

⁷³⁴ ADIGÜZEL, s.83-84.

⁷³⁵ SEZER, s.35.

⁷³⁶ KÜÇÜK, s.19.

çabalarıyla iş bulabilmesinin, girişimlerde bulunabilmesinin önünün açılması olarak görülmüştür. Başka bir ifade ile anayasada bahsedilen “çalışma hürriyeti” hakkı olmuştur.⁷³⁷

3.2.1.4. Kişi Dokunulmazlığı / Can, Mal, Irz Güvenliği

“Türklerin Hukuku Ammesi” başlığı altında yer alan (m.71)’de kişilerin başta can, mal olmak üzere her alanda güvende olması garanti altına alınmıştır.⁷³⁸ Ayrıca yakalama ve tutuklama tedbirlerinin uygulanması, uygulanış süresi, uygulama yöntemleri de “kişi dokunulmazlığı” konusu içerisinde düşünülmüştür. Yakalama ve tutuklama tedbirleri ile ilgili (m.71)’deki bakış açısı (m.72) ile ifade edilen “kişi güvenliği” konusunda da kendini göstermiştir.⁷³⁹

3.2.1.5. Kişi Güvenliği

1924 Anayasası “kişi güvenliği”ne ilişkin hükümlere (m.72)’de yer vermiştir. Kişiler için yakalama ve tutuklama tedbirleri uygulanmak istendiğinde yasal mevzuatlara ve hukuka bağlı kalınacağı ifade edilmiştir.⁷⁴⁰ Başka bir ifade ile yakalama ve tutuklama tedbirlerinin yasaların belirlemiş olduğu sınırlar dışında uygulanamayacağı belirtilmiştir.⁷⁴¹

Anayasadaki (m.72); “kişi güvenliği” ile ilgili hükümler içermiş olsa da uygulanmasında zaman zaman ihlaller ile karşılaşmıştır. Tek Parti Dönemi’nde yürürlüğe giren birçok kanunun sebep olduğu tutuklamalar, yargılamalar “kişi güvenliği”ne gölge düşürmüştür. Çok Partili Dönem’e girildiğinde bahsedilen konuya ilişkin iyileştirme çalışmaları yapılmıştır. Söz konusu iyileştirme çalışmaları içerisinde en dikkat çeken; 20 Şubat 1948 tarihinde anti-demokratik uygulamalara sebebiyet veren “...polise sorgusuz - sualsiz tutuklama yetkisi veren Polis Vazife ve Salahiyetleri Kanununun 18. maddesi...” nin lağvedilmesi olmuştur.⁷⁴²

⁷³⁷ ERDOĞAN, s.139.

⁷³⁸ 1924 Anayasası’nın 71’nci maddesi. Bkz, ALTUN, s.43.

⁷³⁹ ATLI, s.80.

⁷⁴⁰ 1924 Anayasası’nın 72’nci maddesi. Bkz, ALTUN, s.43-44.

⁷⁴¹ ÖZDEN, s.59.

⁷⁴² KÜÇÜK, s.33.

3.2.1.6. İşkence, Eziyet ve Angarya Yasağı

“Türklerin Hukuku Ammesi” başlığı altında yer alan (m.73); “işkence, eziyet, angarya ve müsadereyi” yasaklayan madde olarak düzenlenmiştir.⁷⁴³ Anayasa metni içerisinde insanlık dışı uygulamaların yapılmasını yasaklayan böyle bir maddeye yer verilmiş olması, kişilerin korunması yolunda atılmış önemli bir adım olarak görülmektedir. Ancak anayasadaki (m.26)’da TBMM’nin görev ve yetkileri sayılırken kişilere yargılamalar sonucunda idam cezası verilmesi durumunda meclisin idam cezasının infazı konusunda yetkilendirilmiş olması (m.73) ile çelişen bir durumu ortaya çıkarmıştır.⁷⁴⁴

3.2.1.7. Kamulaştırma - Kanuni El Koyma - Mülkiyet Hakkı

1924 Anayasası kamulaştırma yetkisine (m.74)’te yer vermiştir.⁷⁴⁵ Söz konusu maddede, kamu yararı gerektirmedikçe ve bedeli peşin olarak ödenmedikçe kamulaştırma yapılamayacağı belirtilmiş olması, kamulaştırmanın “kamu yararı” ve “bedelinin peşin ödenmesi” şartıyla yapılabileceğini ortaya koymuştur. Başka bir ifade ile ilgili madde, devletin kamulaştırma yetkisinin sınırlarını çizerek, kişilerin “mülkiyet hakkı”nı koruyacaktır.⁷⁴⁶

1937 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile kamulaştırmanın çiftçiyi topraklandırma ve ormanların devlet eline geçişinin sağlanması için kullanılacağı belirtilmiştir.⁷⁴⁷ 1924 Anayasası’nda 1937 yılında yapılan değişikliklerle birçok alanda olduğu gibi “mülkiyet hakkı” konusunda da “sosyal devlet” çizgisine yaklaşılmıştır.⁷⁴⁸

3.2.1.8. Din ve Vicdan Hürriyeti

1924 Anayasası “din ve vicdan hürriyeti”ni (m.75)’de düzenlemiştir.⁷⁴⁹ Anayasadaki (m.75)’e göre “...hiçbir kimsenin felsefi inancından, din ve mezhebinden dolayı kınanamayacağı, güvenliğe, edep törelerine ve kanun hükümlerine aykırı bulunmamak üzere her türlü din töreninin serbest olduğu ifade edilmiştir.”⁷⁵⁰ Din ve vicdan hürriyeti’nin 1924 Anayasası’nda yer almış olması dinler arası eşitliğin

⁷⁴³ ÖZDEN, s.59.

⁷⁴⁴ ATLI, s.80.

⁷⁴⁵ 1924 Anayasası’nın 74’üncü maddesi. Bkz, DOĞAN, s.174.

⁷⁴⁶ ETGÜ, s.125-126.

⁷⁴⁷ 1924 Anayasası 1937 yılında 3115 sayılı kanunla değiştirilmiştir. Bkz, DOĞAN, s.174-175.

⁷⁴⁸ ETGÜ, s.126.

⁷⁴⁹ 1924 Anayasası’nın 75’nci maddesi. Bkz, DOĞAN, s.175.

⁷⁵⁰ ÜNLÜ, s.72.

sağlanabilmesine de katkı sağlamıştır.⁷⁵¹ Daha sonra 1937 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile ilgili maddede değişiklik yapılmıştır.⁷⁵²

1923-1946 yılları arasında yaşanan Tek Partili Dönem’de yeni bir ulus devlet inşa edilirken din olgusunun da millileştirilerek dönüştürülmesi gerektiği ifade edilmiştir. “Bu amaçla ezan, kâmet ve hutbeler Türkçeleştirilmiş, Türkçe din eğitimi kitapları hazırlanmış, Kur’an ve hadisler Türkçe’ye çevirtilmiştir. Bu düzenlemelerle halkın, dinini kendi dilinden öğrenip, anlaması ve uygulaması amaçlanmıştır.” Tek Parti Dönemi’nde din, halkı cumhuriyet ve onun devrimleri etrafında bir araya getirebilecek bir güç olarak görülmüştür.⁷⁵³

Tek Partili Dönem içerisinde din adamları yetiştirmek amacıyla “İlahiyat Fakülteleri” ile dinî hizmetleri gerçekleştirebilmek için dini eğitim veren birçok eğitim kurumu açılmış olsa da, yaşanan kurumsallaşma toplumdaki dini ihtiyaçları karşılayabilecek düzeye erişememiş, özellikle camilerde namaz kıldırabilecek liyakatli imam-hatiplerin eksikliği derinden hissedilmeye başlanmıştır. Camiler için imam-hatip görevlendirilmesi yapılamamış, cenazeleri din kurallarına uygun bir şekilde defnedebilecek kişiler bile zor bulunur hale gelmiştir.⁷⁵⁴ Dini eğitim konusunda kalite yetersizliği sebebiyle ilerleyen yıllarda birçok “İmam Hatip Okulu” ve “İlahiyat Fakültesi” öğrencisiz kalmıştır.⁷⁵⁵

1928 yılına gelindiğinde “İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi” bir reform programı hazırlamıştır. Söz konusu “Reform Programı”na göre tüm toplumsal kurumlar bilim ışığında yeniden düzenlenip millileştirilecektir. Millileştirilen kurumlar içerisinde dinin de yer alması sağlanacaktır. Dinde yapılacak reform kapsamında; “ibadethanelerin modern hale getirilmesi, içerisinde sıraların, elbiseliklerin bulunması; ibadet dilinin Türkçe olması ve ibadetlerin modern musikiye uygun bir şekilde çağdaş müzik aletleri eşliğinde yapılması” gibi birçok öneri geliştirilmiştir.⁷⁵⁶ Bahsedilen öneriler doğrultusunda “...camilerde okunan hutbelerde Kur’an ve hadis metinlerinin

⁷⁵¹ DURAN, s.91.

⁷⁵² DOĞAN, s.175.

⁷⁵³ Din görevlilerinden halka Cumhuriyet ve onun devrimlerinin dinin karşısında yer almadığını anlatması istenmiştir. Bkz, Hüseyin KARA, “*Tek Parti Döneminde Din Politikası*”, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 19 (Haziran 2017), s. 132.

⁷⁵⁴ KÜÇÜK, s.24.

⁷⁵⁵ KARA, (2017), s.127.

⁷⁵⁶ Serdar KARA, *Tek Partiden Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Türkiye’de Din Politikalarındaki Değişim Üzerine 1945 – 1950* (Y. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2012), s.58.

Arapça ve Türkçe, öğüt yolunda olanların yalnızca Türkçe olarak okunması Diyanet İşleri Başkanlığı'nca kabul edilmiştir.”⁷⁵⁷

Alınan kararlar neticesinde 5 Şubat 1932 tarihinde “Süleymaniye Camisi'nde (İstanbul)” ilk kez Türkçe hutbe okunmuştur. Ezanın ve kametin de Türkçe olarak okutulmaya başlaması Tek Partili Dönem'de dikkat çeken diğer bir uygulamadır. İsmet İnönü Dönemi'nde (Millî Şef Dönemi) dinin Türkçeleştirilmesi konusunda daha da ileri gidilerek Türkçe ezan ve kamet kuralına aykırı davranışlarda bulunanlar hakkında cezai yaptırım uygulanmasının önünü açan bir kanun yürürlüğe girmiştir.⁷⁵⁸ Söz konusu kanun gereği ezan ve kameti Arapça okumaya devam eden binlerce kişi hakkında cezai işlem yapılmıştır.⁷⁵⁹

Ezan ve hutbenin Türkçeleştirilmesinin yanı sıra öne çıkmış bir diğer konu Kuran-ı Kerim'in de Türkçe'ye çevrilmesi olmuştur.⁷⁶⁰ Kişilerin en azından namazda okuyabilecekleri sureleri Arapça olarak öğrenmesi ve okumasına bile müsaade edilmemiştir. Gizli toplantılarda kişilerin Arapça ayet ve sure öğrenmelerine karşı sıkı tedbirler alınmış, kurallara uymayan binlerce kişi “Cürm-ü Meşhut” kapsamında sorgulamalara maruz kalmıştır.⁷⁶¹

Çok Partili Hayat'a geçildiğinde Tek Parti Dönemi'nde dini faaliyetler için uygulanan sıkı tedbirlerde yumuşamalar kendini göstermeye başlamıştır. Örneğin Müslümanlar için yasaklanan hac ibadeti 1948 yılında belli kurallara uyma şartıyla kısmen serbest hale gelmiştir.⁷⁶² 1950 yılında Demokrat Parti'nin iktidar olmasıyla din konusunda süregelen baskı daha dar bir alana kaydırılarak halkın geneli için bir rahatlama dönemine girilmiştir. DP iktidarı daha ilk yılında “ezanın Türkçe okunması zorunluluğu, Arapça aslıyla okunması yasağı”nı 16 Temmuz 1950 tarihinde çıkarılan “5665 Sayılı Kanun”la kaldırmış ve ezanın eskisi gibi Arapça okunmasının önünü

⁷⁵⁷ KARA, (2017), s.126.

⁷⁵⁸ “3 Şubat 1932'de Ayasofya Camisi'nde teravih namazından sonra ilk Türkçe ezan okunmuştur. Türkçe ezan okunmasına karşı ilk direnme Bursa'da meydana geldi. Türkçe ezana karşı toplanan halk gösteri düzenlemiş, ancak bu tarz gösteriler pek bir etki yaratamadan yok olmuştur” Bkz, KARA, (2012), s.59.

⁷⁵⁹ KÜÇÜK, s.27.

⁷⁶⁰ KARA, (2012), s.59.

⁷⁶¹ Arapçanın yasaklanmış olması ve yeni alfabenin henüz öğrenilememiş olması toplumu çıkmaza sokmuştur. Müslümanlar öğrenmek istedikleri dini bilgileri öğrenemez duruma gelmiştir. Bkz, KÜÇÜK, s.25.

⁷⁶² Zeynep ÖZCAN, *Cumhuriyet Dönemi Dinî Hayat (1938-1950)* (Y. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, 2014), s.76.

açmıştır.⁷⁶³ Ayrıca DP döneminde 1924 yılında kapatılan medreselerin birçoğu 1952 yılından itibaren “İmam Hatip Okulları” olarak tekrar hizmete açılmıştır.⁷⁶⁴

“Din ve vicdan hürriyeti” ile ilgili baskıcı uygulamalar DP iktidarıyla daha dar bir alana sıkıştırılmış olmasına rağmen yine de kendini göstermeye başlamıştır.⁷⁶⁵ Birtakım çevreler tarafından, DP döneminde “din ve vicdan hürriyeti”nin aslında Türkiye Cumhuriyeti’nin temel ilkelerinden biri olarak görülen laiklik ilkesini tehdit ettiği şeklinde fikirler ortaya atılmaya başlamıştır. 1953 yılına gelindiğinde “din ve vicdan hürriyeti”nin sınırlandırılmasını öngören “Vicdan ve Toplanma Özgürlüğünün Korunması Hakkında Kanun” yürürlüğe girmiştir. Kanun kapsamında dini propagandaların hangi durumlarda suç teşkil edeceği belirlenmiştir.⁷⁶⁶ Ardından ilgili kanuna dayanılarak birçok dini toplantı, “laikliği tehdit eden toplantı” adı altında basılmış, toplantılara katılanlarda tutuklanmıştır.⁷⁶⁷

3.2.1.9. Konut Dokunulmazlığı

Kişilerin, kendilerini özgür, huzurlu ve güvenli hissederek sahip olduğu konut içerisinde özel hayatlarını sürdürebilme hakkı şeklinde de tanımlanabilen “konut dokunulmazlığı”, yalnızca mülkiyet hakkı ile ilişkilendirilmemiş olup, özel hayatın gizliliği ve özel hayata saygıyı da kapsayan bir hak olarak görülmektedir.⁷⁶⁸ Konut dokunulmazlığı 1924 Anayasası’nda (m.76)’da düzenlenmiştir.⁷⁶⁹ Söz konusu maddeye göre kanunların öngörmüş olduğu haller dışında “kimsenin konutuna girilemeyeceği ve kimsenin üzerinin aranamayacağı belirtilmiştir.”⁷⁷⁰

3.2.1.10. Basın Hürriyeti-Sansür Yasağı

⁷⁶³ KÜÇÜK, s.41.

⁷⁶⁴ Korkut KANADOĞLU, “*Laiklik ve Din Özgürlüğü*”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Cilt/Sayı:109 (Kasım- Aralık 2013), s. 373.

⁷⁶⁵ KÜÇÜK, s.44.

⁷⁶⁶ DURAN, s.93.

⁷⁶⁷ Laikliği tehdit eden tüm unsurlarla mücadele edilmiş, özellikle Nurculuk faaliyetlerine katılanlar DP dönemi içerisinde daha fazla yaptırımla karşılaşmıştır. Bkz, KÜÇÜK, s.44.

⁷⁶⁸ “Bu sebeple konut kişi özgürlüğünün temel taşlarından biri olup, korunması ve dokunulmazlığına müdahalenin önlenip cezalandırılması devletin temel ödevlerinden biridir.” Bkz, Süphan OLCAY, “*Konut Dokunulmazlığı Hakkı ve Konut Dokunulmazlığının İhlali Suçu*”, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 6, Sayı:1 (2019), s.225-226.

⁷⁶⁹ 1924 Anayasası’nın 76’ncı maddesi. DOĞAN, s.175.

⁷⁷⁰ “Söz konusu kanunda belirtilen haller durumunda ve ilgili kanunların belirttiği şekilde aramanın olabirliği belirtilmektedir.” Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.121-122.

Anayasa “basın hürriyeti” ile ilgili hükümlere (m.77) içerisinde yer vererek,⁷⁷¹ hem basın hürriyetini hem de basının önceden bir teftişe tabi tutulmayacağını net bir şekilde ortaya koymuştur.⁷⁷² Bir başka ifade ile 1924 Anayasası, 1876 Kanuni Esasi’nin “1909 Anayasa Değişikliği” ile değiştirilen “basın hürriyeti” ile ilgili maddesini aynen kabul etmiştir.⁷⁷³

Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte “Türk basını” özgürlükçü bir havanın hâkim olduğu döneme girmiştir. Ancak kısa bir süre sonra genç cumhuriyete karşı oluşan muhalif hareketlerin hızla artış göstermesi, basın hürriyeti konusunda da kısıtlamaların yapılmasına sebebiyet vermiş ve basının susturulduğu bir dönem başlamıştır.⁷⁷⁴ 1925 yılında yürürlüğe giren “Tahrir-i Sükûn Kanunu” ile hükümete, tehlike arz edebilecek her olaya karşı gereken tedbirleri alabilmesi için adeta sınırsız yetkiler verilmiştir. Hükümetin gereken durumlarda tedbir alabilme yetkisinden “basın hürriyeti” de etkilenmiştir.⁷⁷⁵

“Tahrir-i Sükûn Kanunu” gerekçe gösterilerek “basın hürriyeti” konusunda atılmış ilk adım, muhalif gazete ve dergilerin kapatılması olmuştur.⁷⁷⁶ Ayrıca birçok gazeteci de “İstiklal Mahkemeleri”nde yargılanmıştır. Tahrir-i Sükûn Kanunu’nun sebep olduğu uygulamalar sonucunda muhalif basın baskı altına alınarak sindirilmiştir.⁷⁷⁷

8 Ağustos 1930 tarihinde yürürlüğe giren bir kanunla artık basımevi açma, dergi ve gazete çıkarma neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Çünkü basım-yayın sektörüne girmek isteyen veya başyazar olacak kişiler için sayısız şartlar öne sürülerek, basın faaliyetleri için birçok engel çıkarılmıştır.⁷⁷⁸ 25 Temmuz 1931 tarihinde çıkartılan “Matbuat Kanunu” ile de hükümete, ülke menfaatlerine aykırı yayın yapan gazete ve dergileri kapatma yetkisi verilmiştir.⁷⁷⁹ Kanun, gazete ve dergi çıkarmak isteyenler için “bildirim usulünü” kabul etmiş olsa da 1938’de tekrar “izin usulü”nün

⁷⁷¹ 1924 Anayasası’nın 77’nci maddesi. Bkz, YILDIZ, (2014), s. 438.

⁷⁷² ÖZDEN, s.59.

⁷⁷³ Ancak 1924 Anayasası’nda hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması konusunda belli bir sınırlanmış, hak ve hürriyetlerin sınırlandırılma usul ve yöntemi yalnızca yasama organının inisiyatifine bırakılmıştır. Bkz, YILDIZ, (2014), s. 438-439.

⁷⁷⁴ Ahmet ÖZTÜRK, “*Tek Parti Döneminde Basın Özgürlüğü*”, Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi, Cilt: 5, Sayı:5 (Ocak 1994), s.140.

⁷⁷⁵ YILDIZ, (2014), s.439.

⁷⁷⁶ DEMİREL - SÖZEN, s.34.

⁷⁷⁷ YILDIZ, (2014), s. 439-440.

⁷⁷⁸ KÜÇÜK, s.17.

⁷⁷⁹ DEMİREL - SÖZEN, s. 40.

uygulanmasına karar verilmiştir. Yine 1938 yılında gazete ve dergi çıkarabilmek için yerine getirilmesi gereken şartlar içerisinde yüksek miktarda bir “mali teminat”ın yatırılması da dâhil edilmiştir. Böylece basının tekel haline getirilmesinin önü açılmış, basın hürriyeti derinden sarsılmıştır.⁷⁸⁰

1938-1946 yılları arasında basın üzerindeki baskı gittikçe artmış, “hükümet hangi haberlerin, hangi yorumların, resimlerin ne şekilde yayınlanacağına kadar her şeye müdahale etmiştir.” Gazetelerin İnönü ile ilgili tüm haberleri geniş fotoğraf ve büyük yazılarla yayınlaması zorunlu hale gelmiştir. Dolayısıyla özgür basından ziyade hükümetin kontrol ettiği bir basın düzeni oluşturulmuştur.⁷⁸¹

II. Dünya Savaşı'nın başladığı yıllarda basın üzerindeki baskı katlanarak devam etmiştir. Gazetelere haberlerin yazımından yorumlanmasına kadar birçok konuda çeşitli talimatlar verilmiştir.⁷⁸² CHP iktidarında basına karşı uygulanan baskı, Çok Partili Hayat'a geçiş ile etkisini yitirmeye başlamıştır. 1946 yılında çıkartılan bir kanunla yürütme organının elindeki “gazete kapatma yetkisi” yargı kurumlarına bırakılmış, gazete çıkartabilmek için aranan “izin şartı” ile “mali şartlar”da kaldırılmıştır.⁷⁸³

1950 seçimleri ile yaşanan iktidar değişikliği sonucunda “Demokrat Parti” yeni bir “Basın Kanunu” için çalışmalara başlamıştır. Kısa bir süre içerisinde hazırlanan “5680 sayılı Basın Kanunu” 15 Temmuz 1950 tarihinde TBMM tarafından kabul edilmiştir.⁷⁸⁴ Yeni dönemde basın konusunda daha özgür bir ortam sağlanması hedeflenmiş olsa da 1954 yılından itibaren aksi bir tutum sergilenmeye başlanmıştır.⁷⁸⁵

⁷⁸⁰ İzin alınmadan “okul ve üniversite olaylarıyla ilgili haber” yapılamayacaktır. Bkz, YILDIZ, (2014), s. 441.

⁷⁸¹ “Bu dönemde kapatılan gazete hapse mahkûm olan gazeteci sayısı oldukça fazladır. Sadece 1940-42 yılları arasında 25 gazete geçici sürelerle de olsa kapatılmıştır. Tek parti yönetimine muhalif basından zaman zaman yükselen sesler bir süre sonra siyasi iktidar tarafından çeşitli şekillerde susturulmuştur.” Bkz, ÖZTÜRK, s.142.

⁷⁸² O dönem basına yapılan bu baskıyla İsmet İnönü'nün ne kadar güçlü bir aktör olduğu iç ve dış dünyaya gösterilmek istenmiştir. Hükümeti eleştiren yazıları kaleme alanlar sürekli sindirilme kampanyası ile karşı karşıya kalmışlardır. Bkz, KÜÇÜK, s.28-29.

⁷⁸³ Hükümet kontrolünde olan Basın Birliği'nin faaliyetlerine son verilmiş, 11.06.1946 tarihinde Bağımsız Gazeteciler Cemiyeti kurulmuştur. Bkz, YILDIZ, (2014), s. 442.

⁷⁸⁴ Nuran YILDIZ, “*Demokrat Parti İktidarı (1950 - 1960) ve Basın*”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 51, Sayı: 1 (1996), s.487.

⁷⁸⁵ YILDIZ, (2014), s. 442.

1954 yılında “Neşir Yoluyla veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun” yürürlüğe girmiş ve birçok hak ve hürriyet sınırlandırılmıştır.⁷⁸⁶ 1955 yılında İstanbul ve İzmir’de yaşanan “6-7 Eylül Olayları”ndan basın sorumlu tutulmuş ve sansür uygulamaları başlatılarak basın iyice kontrol altına alınmıştır.⁷⁸⁷ DP döneminde “basın hürriyeti”ni kısıtlayan uygulamalar aynı zamanda ifade hürriyetini de zarara uğratmıştır.⁷⁸⁸ “Basın hürriyeti” açısından büyük umutlar ile iktidara gelen Demokrat Parti’nin tutumu, maalesef CHP iktidarlarının tutumundan farklı olmamıştır.⁷⁸⁹

3.2.1.11. Seyahat Hürriyeti

Kişilerin hür iradeleriyle istediği yere gidebilmesi, istediği yerde bulunabilmesi olarak ifade edilebilen “seyahat hürriyeti”, 1924 Anayasası’nda da (m.78) olarak yerini almıştır.⁷⁹⁰ İlgili maddeye göre “seyahat hürriyeti”; seferberlik halinde, sıkıyönetim ilan edildiğinde ve salgın hastalıkların baş göstermesi gibi birtakım istisnai durumlar haricinde hiçbir şekilde sınırlandırılmayacaktır.⁷⁹¹ Başka bir ifade ile 1924 Anayasası’ndaki (m.78) ile kişilerin seyahat hürriyetinin keyfi bir şekilde sınırlandırılmasının önüne geçilmiş, ancak belirtilen istisnai durumlarda sınırlandırılacağı ifade edilmiştir.⁷⁹²

3.2.1.12. Eğitim Hakkı ve Ödevi

1924 Anayasası eğitim konusunu (m.80)’de düzenlemiştir.⁷⁹³ Söz konusu maddeye göre, eğitim öğretim faaliyetleri hükümet gözetiminde serbest hale gelmiştir.⁷⁹⁴ Ayrıca (m.87) ile kişilerin eğitim hakkı ile ilgili düzenleme yapılarak,⁷⁹⁵ eğitimde cinsiyet ayrımı sona erdirilmiş ve herkes için ücretsiz ilköğretim zorunlu hale gelmiştir. Anayasa, eğitim konusuna ilişkin (m.80) ve (m.87) haricinde başka bir maddeye yer vermemiş ve eğitimi de bir ödev olarak görmüştür.⁷⁹⁶ Laiklik, devletin dini gibi birçok alanda ilerleyen yıllarda ve sonraki anayasalarda düzenlemeler

⁷⁸⁶ Kanun hükümlerine göre insan onurunu, haysiyetini küçük düşürücü yayınlar yapılması halinde sorumlulular için hapis veya on liraya kadar para cezası verilebilecektir. Bkz, YILDIZ, (1996), s.492.

⁷⁸⁷ YILDIZ, (2014), s. 443-444.

⁷⁸⁸ KÜÇÜK, s.45.

⁷⁸⁹ YILDIZ, (2014), s. 442-443.

⁷⁹⁰ 1924 Anayasası’nın 78’nci maddesi. Bkz, DOĞAN, 175.

⁷⁹¹ ÖZDEN, s.59.

⁷⁹² ÖLMEZTOPRAK, s.122.

⁷⁹³ 1924 Anayasası’nın 80’nci maddesi. Bkz, ÇALLI, s.61.

⁷⁹⁴ ÖZDEN, s.59.

⁷⁹⁵ 1924 Anayasası’nın 87’nci maddesi. Bkz, ÇALLI, s.61.

⁷⁹⁶ KOÇYİĞİT, s.66.

yapılmış olsa da eğitim ile ilgili inkılaplar daha çok 1924 Anayasası Dönemi'nde kendini göstermiştir.⁷⁹⁷

Eğitim konusunda 1924 Anayasası'nın kabulünden önce, cumhuriyet ilanından hemen sonra 1924 yılında çıkartılan “Tevhid-i Tedrisat Kanunu” kapsamında tüm “...eğitim faaliyetleri Milli Eğitim Bakanlığı...” çatısı altında bir araya getirilmiştir.⁷⁹⁸ Kanunun gerekçesinde, ülke sınırları içerisinde her alanda birlik ve beraberliğin sağlanma amacının güdüldüğü belirtilmiştir.⁷⁹⁹ Öte yandan eğitimin dünyevileştirilmesi, ulusalcı özellikler kazandırılması ve tek-tipleştirilmesi de diğer amaçlar olarak görülmüştür. Kanun kapsamında birçok medrese ve dini eğitim kurumu kapatılmış yenilerinin açılmasına da izin verilmemiştir.⁸⁰⁰

Mayıs 1933 tarihine gelindiğinde üniversitelerin, hükümet kontrolü altına alınmasını sağlayan kanun mecliste kabul edilerek yürürlüğe girmesiyle üniversitelerin idari, mali ve bilimsel özerkliği sona erdirilmiştir. “1933 Üniversite Reformu” adı altında yapılan düzenleme, üniversitelerin insan kaynaklarında geniş bir temizlik uygulamasına dönüşmüş ve onlarca akademisyen tasfiye edilmiştir.⁸⁰¹

Çok Partili Hayata geçiş ile birlikte eğitim konusunda da serbest bir ortam oluşmaya başlamış, 1948 – 1949 yıllarında serbest din eğitiminin önünü açan düzenlemeler yapılmıştır. İlk olarak Ankara’da bir “İlahiyat Fakültesi”nin kurulmasına karar verilmiştir.⁸⁰² 1950 seçimleri ile iktidara gelen DP döneminde de eğitimin geliştirilmesi için birçok çalışma yapılmıştır. İlköğretimde dört ve beşinci sınıflarda okuyan öğrenciler için seçmeli din dersi uygulamasına geçilmiştir.⁸⁰³

3.2.1.13. Haberleşmenin Gizliliği Esası

Anayasa haberleşme ile ilgili hükümlere (m.81) içerisinde yer vermiştir.⁸⁰⁴ Söz konusu maddeye göre yargı kararı olmaksızın hiç kimsenin postadaki kâğıtları,

⁷⁹⁷ ÇALLI, s.61.

⁷⁹⁸ KÜÇÜK, s.15.

⁷⁹⁹ KOÇYİĞİT, s.67.

⁸⁰⁰ Özellikle din eğitimine yasal yollardan ulaşılmasının engellenmesi ile eğitim hürriyeti ciddi boyutlarda zarar görmüştür. Bkz, KÜÇÜK, s.15.

⁸⁰¹ DEMİREL - SÖZEN, s.40.

⁸⁰² Zihniyetteki değişimin sebebi olarak laikliğin halk nezdinde din düşmanlığı olarak görülmeye başladığı yönündeki iddiaların yüksek sesle dillendirilmeye başlanması, iyi yetişmiş din adamlarının olmaması durumunda batıl inançların yükselebileceği endişesi ve muhalefet konumunda olan DP'nin daha özgürlükçü bir tutum göstermesi sonucunda oy desteğinin artması gösterilmiştir. Bkz, KÜÇÜK, s.32.

⁸⁰³ KOÇYİĞİT, s.67.

⁸⁰⁴ 1924 Anayasası'nın 81'inci maddesi. Bkz, DOĞAN, s.175.

mektupları, emanetleri açılmayacak ve kişilerin telefon, telgraf gibi araçlarla haberleşmesinin gizliliği ihlal edilmeyecektir.⁸⁰⁵ Dolayısıyla haberleşmenin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için iletişim araçlarının kullanılmasının önündeki engeller kaldırılmıştır.⁸⁰⁶ Haberleşme gizliliğinin anayasada yer almış olması aynı zamanda özel hayatın gizliliğinin korunması konusuna da olumlu yönde katkı yapmıştır.⁸⁰⁷

3.2.1.14. Dilekçe Hakkı - TBMM'ne Başvurabilme Hakkı

1924 Anayasası günümüzde siyasi haklar içerisinde sayılabilecek “dilekçe hakkı”na (m.82)’de yer vermiştir.⁸⁰⁸ Anayasadaki (m.82)’e göre; bireyler gerek şahsi gerek kamusal konuları ilgilendiren konularda kanunlara aykırı bir olayla karşılaştığında konuyu yetkili makamlara ve TBMM’ye iletebilme hakkına sahiptir.⁸⁰⁹ Aynı madde ile vatandaş tarafından verilen dilekçelere ilgili makamlar tarafından yazılı olmak üzere geri dönüşün yapılması da emredilmiştir.⁸¹⁰ 1924 Anayasası’ndaki (m.82), içerik olarak 1876 Kanun-i Esasi’deki (m.14) ile benzer özellikler taşımaktadır. Fakat 1924 Anayasası’nda düzenlenmiş “dilekçe hakkı”nın bir farkı; ihbarlara da yer vermiş olmasıdır.⁸¹¹

Dilekçe hakkı kapsamında değerlendirilen “ihbar ve şikâyet hakkı” tıpkı 1876 Kanun-i Esasi’de olduğu gibi yalnızca “Türk Vatandaşları”na ait olmuştur. Devletin işleyişi ile ilgili konular içeren dilekçeler ihbar olarak, kişilerin kendisini ilgilendiren konuları içeren dilekçeler de şikâyet olarak değerlendirilmiştir.⁸¹²

1924 Anayasası’nda (m.82), ihbar ve şikâyet haklarının yanı sıra aynı zamanda “itiraz hakkı”nı da bünyesinde barındırmıştır. Çünkü (m.82)’e göre “kamu ile ilgili kanun ve tüzüklerde aykırı görülen noktalarda itiraz sahipleri TBMM ve yetkili makamlara bireysel veya toplu halde itiraz başvurusu yapabilecekleri” belirtilmiştir.

⁸⁰⁵ Damla KIZILARSLAN, **Haberleşmenin Gizliliğini İhlal Suçları (TCK m. 132)** (Y. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2019), s.44-45.

⁸⁰⁶ ÖLMEZTOPRAK, s.122-123.

⁸⁰⁷ ALTUN, s.44.

⁸⁰⁸ 1924 Anayasası’nın 82’nci maddesi. Bkz, Onur ÇETİN, **Hak Arama Hürriyeti** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2007), s.54.

⁸⁰⁹ ÖZDEN, s.59.

⁸¹⁰ ADIGÜZEL, s.105.

⁸¹¹ İki maddeyi birbirinden ayıran bir diğer fark; (m.82)’nin bireylerin bizzat kendisi ile ilgili olarak vermiş olduğu dilekçelere idarenin cevap verme zorunluluğu olmuştur. Bkz, ÇETİN, (2007), s.54.

⁸¹² “Dilekçe Hakkı yönünden 1924 Anayasası döneminin bir önemli özelliği de, bu dönemde 30 Mayıs 1933 tarih ve 3410 Sayılı Kanun gereğince askerler TBMM’ne müracaat edemezlerdi. Bu kapsamda ki dilekçeler bu Kanun’dan sonra Askeri Temyiz mahkemesine intikal ettirilmekteydi.” Bkz, KENAN, s. 62-63.

Fakat aynı madde dilekçe ile yapılmış itiraz başvurusunun takibi ile ilgili ayrıntıya yer vermemiştir.⁸¹³

3.2.1.15. Kanuni Hâkim Güvencesi

1924 Anayasası bağımsız bir yargı organı için olmazsa olmaz ilkelerden biri olarak görülen “kanuni hâkim güvencesi”ni (m.83)’de düzenlemiştir.⁸¹⁴ Adil yargılanma hakkı’nın geliştirilmesine de doğrudan etki yapan ilkeye göre; kişiler, yalnızca kanunların belirttiği mahkeme huzurunda yargılanabilecektir. Kanuni Hâkim Güvencesi aynı zamanda yargılama konusunda olası kayırmacılığı önlemiş ve kişilerin daha adil bir düzende yargılanabilmesini sağlamıştır.⁸¹⁵

3.2.1.16. Vergi Ödevi

Devletlerin temel gelir kaynaklarından biri olarak görülen vergi 1924 Anayasası’nda (m.84) ile (m.85) olmak üzere iki madde halinde düzenlenmiştir. Anayasada öncelikle (m.84) ile verginin tanımı yapılmıştır.⁸¹⁶ Ardından (m.85) ile “vergileirmede kanunilik ilkesi” benimsenmiş aynı maddenin ikinci fıkrasında da belediyeler tarafından yapılacak tahsilatlar başta olmak üzere ilkenin istisnaları belirtilmiştir.⁸¹⁷ Anayasa, “vergileme hakkı”nı, halk için kullanılması şartıyla halkın gerçek temsilcisi olarak görülen TBMM’ye vermiştir.⁸¹⁸

3.2.1.17. Vatandaşlık Hakkı

Anayasa “vatandaşlık” ve Türk kavramlarına ilişkin hükümleri (m.88)’de düzenlemiştir.⁸¹⁹ Söz konusu maddenin ilk fıkrasında din, ırk ayrımı yapılmadan herkese “Türk Vatandaşlığı”nın verilebileceği ifade edilmiştir.⁸²⁰ İkinci fıkrada, hangi yollarla Türk vatandaşı olunabilir sorusuna cevap verilmiş⁸²¹ son fıkrada da kazanılan Türk Vatandaşlığı’nın kanunla belirlenebilecek hallerde kaybedilebileceği

⁸¹³ ÖLMEZTOPRAK, s.123.

⁸¹⁴ 1924 Anayasası’nın 83’üncü maddesi. Bkz, ALTUN, s.44.

⁸¹⁵ ÖLMEZTOPRAK, s.123.

⁸¹⁶ 1924 Anayasası’nın 84’üncü maddesi. Bkz, ADIGÜZEL, s.103.

⁸¹⁷ 1924 Anayasası’nın 85’inci maddesi. Bkz, ÖZDAĞ, s.18.

⁸¹⁸ ADIGÜZEL, s.104.

⁸¹⁹ 1924 Anayasası’nın 88’nci maddesi. Bkz, DOĞAN, s.176-177.

⁸²⁰ ÖZDEN, s.59.

⁸²¹ Buna göre Türk Vatandaşlığı şu yollarla kazanılabilir: Babası Türk olan çocuk her halde Türk’tür. Ayrıca Türkiye’de ikamet eden yabancı bir babanın çocuğu Türkiye sınırları içerisinde doğarsa, Türkiye’de ikamet etme şartıyla, Türk vatandaşı olabilecektir. Son olarak kanunlarla da vatandaşlığa kabul yapılabilecektir. Bkz, Rona AYBAY, **Yurttaşlık (Vatandaşlık) Hukuku Ders Kitabı ve Temel Yasa Metinleri**, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982), s.27.

belirtilmiştir.⁸²² Maddenin içeriğinden de anlaşılacağı üzere anayasa ile tanımlanan “Türklük” kavramı ırkçılık içeren bir yaklaşım sergilememiştir. Aksine bütün ülkeyi hatta yurt dışında doğan kişileri bile “Türk” olarak görmüştür.⁸²³ Dolayısıyla 1924 Anayasası’nın “Türklük” kavramına bakışı, “Atatürk milliyetçiliğinin insani ilkelerinin tam anlamıyla somutlaşmış halidir.”⁸²⁴

Vatandaşlık tanımı yapılırken Müslüman olmayan kişilerin ancak yurttaş olunca “Türk” olabileceği ifade edilmiştir. Dolayısıyla anayasa homojen bir toplumu inşa etmek için toplum içerisindeki tüm farklılıkları “Türklük” paydasında birleştirmesiyle yurttaşlığa yeni bir boyut kazandırmıştır.⁸²⁵ Öte yandan tüm farklılıkların “Türklük” paydasında birleştirilmiş olması zaman zaman asimilasyon politikalarına başvurulmasının önünü açmıştır.⁸²⁶

1924-1946 yılları arasında geçen süreçte devlet; etnik köken ve din ayrımının olmadığı, topyekûn çağdaşlaşan yeni bir toplum inşa etmek istemiştir. Tek Parti Dönemi, vatandaşın hak ve hürriyetlerinde gelişimin sağlamasından daha çok onlara ödev ve sorumluluğun yüklendiği bir dönem olmuştur. Vatandaşa verilen ödev ve sorumluluk sayesinde devlete karşı aidiyet duygusunun yüksek olduğu homojen bir toplum inşa edilmek istenmiş⁸²⁷ “İslamcılık ve Osmanlıcılık” gibi yaklaşımlardan uzak durulmaya çalışılmıştır.⁸²⁸

1924-1946 yılları arasındaki Tek Parti Dönemi’nde “Türk yurttaşlığı” diğer yurttaşlıklara göre daha üstün bir konuma getirilmiş, farklı kimlikler dışlanır hale gelmiştir. “Türk halkı”, “Türk ırkı” gibi milliyetçi söylemler sık kullanılır olmuş ve farklı etnik unsurları ötekileştiren politikalar kendini göstermeye başlamıştır.⁸²⁹ Türk şirketleri bazı vergilerden muaf tutulmuş,⁸³⁰ 1926’da okullarda okutulan Türkçe, Coğrafya gibi birçok dersin Türk kimliğine sahip öğretmenlerce verilmesine karar

⁸²² ADIGÜZEL, s.72.

⁸²³ ÖLMEZTOPRAK, s.124.

⁸²⁴ YÜRÜK - SELVİ, s.136.

⁸²⁵ Anayasa üç tip Türk öngörmüştür. Bunlardan ilki dili Türkçe, dini islam olanlar, ikincisi kültür olarak Türklüğü benimsemeyip (Çerkez, Boşnak vs.) dini islam olanlar, üçüncüsü de gayrimüslimlerdir. Bkz, Deniz BALCI, **Türk Anayasalarında Yurttaşlık Kavramı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi SBE, 2016), s.66.

⁸²⁶ Mesut YEĞEN, **“Türkiye’deki Kürt Sorunu Örneği Yeni Anayasa Eski Vatandaşlık”**, Liberal Düşünce Dergisi, Cilt/Sayı: 50 (2009), s.58-60.

⁸²⁷ Homojen toplum idealine ulaşmak için artık din değil, Türklük kullanılmaya başlanmıştır. Bkz, BALCI, s.68-69.

⁸²⁸ POLAT, s.145.

⁸²⁹ BALCI, s. 67.

⁸³⁰ POLAT, s.146.

verilmiştir. Aynı yıl içerisinde çıkartılan “Memurin Kanunu” ile memurluğa girişte aranan şartlar içerisinde “Türk olma koşulu”da dâhil edilmiştir.⁸³¹ 1928 yılında yürürlüğe giren bir kanunla doktorlar için “İstanbul Darülfünun Tıp Akademisi mezunu ve Türk olma şartı” getirilmiştir. 1924 yılından itibaren başlayan milliyetçi akım, 1930’lu yıllara girildiğinde gün geçtikçe etkisini artırmış ve çıkarılan yeni kanunlarda net bir şekilde hissedilmiştir.⁸³²

1930’lu yılların başlarında kamusal alanlarda Türkçenin tek dil haline getirilmesi amaçlanmış ve⁸³³ “Vatandaş, Türkçe konuş” kampanyası hayata geçirilmiştir.⁸³⁴ Anayasanın kabul edilışinden itibaren uygulanan vatandaşlık politikalarının yanı sıra 1924-1946 yılları arasındaki dönem, vatandaşlık konusunda birtakım hukuki düzenlemelerinde yapıldığı dönem olmuştur.⁸³⁵

1946 yılında Türkiye’de Çok Partili Hayat’a geçilmiştir. Tek Partili Dönemi sona erdiren yeni dönemde, “azınlık hakları” konusunda iyileştirme adımları atılmaya başlamıştır. Birçok azınlık cemaatinin, mecliste temsil edilebilmesinin önü açılmıştır. 1950 seçimlerinde Demokrat Parti’nin iktidar olmasından 1955’te ortaya çıkan “6-7 Eylül Olayları”na kadar azınlık hak ve hürriyetleri konusunda; olumsuz bir durumla karşılaşmamıştır. 6 ve 7 Eylül’de İstanbul ve İzmir’de yaşanan olaylarda azınlıklara ait çok sayıda dükkân ve ibadethaneye saldırı düzenlenmiş ve azınlıklar yaşanan olaylardan gerek maddi gerek manevi olarak etkilenmiş ve ilerleyen yıllarda da azınlıklar tarafından İsrail’e göç hareketleri başlamıştır.⁸³⁶

3.2.1.18. Seçme Seçilme Hakkı

1924 Anayasası’nda hak ve hürriyetler kısmında yer almayıp günümüzde “siyasi haklar ve ödevler” içerisinde sayılabilen “seçme ve seçilme hakkı”na (m.9) ile (m.12) arası olmak üzere dört maddede yer verilmiştir. Anayasadaki (m.9)’da milletvekillerinin halk tarafından seçileceği, (m.10)’da “...on sekiz yaşını bitiren her

⁸³¹ BALCI, s. 68-71.

⁸³² POLAT, s.146.

⁸³³ BALCI, s. 67.

⁸³⁴ POLAT, s.145.

⁸³⁵ 1928’de vatandaşlık kazanmada kan bağı esas alan 1312 sayılı yeni Türk Vatandaşlık Kanunu yürürlüğe girmiştir. Buna göre Türkiye’de doğan çocuklar Türk vatandaşı olacaktır. Öte yandan yabancı kadın bir Türk ile evlendiğinde Türk vatandaşı olabilecektir. Bkz, BALCI, s. 69-70.

⁸³⁶ İyileştirme adımları kapsamında örneğin; “Vakıflar Kanunu’nun uygulamasına yönelik yüzde beş kontrol hakkı kesilmesi hükmü ile azınlık cemaatlerine ait vakıfları idare edecek mütevellilerin Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tayin edilmesi kararı iptal edilmiştir.” Bkz, POLAT, s.151.

Türk erkeğinin milletvekili seçme hakkının olduğu...” ifade edilmiştir.⁸³⁷ Milleti temsil eden milletvekillerinin yalnızca on sekiz yaşını doldurmuş erkekler tarafından seçilmesinin uygun görülmesi demokratik teamüllerle bağdaşmamıştır.⁸³⁸ Nitekim 1934 yılına gelindiğinde yapılan bir anayasa değişikliği ile ilgili madde yeniden düzenlenerek kadınlara da seçme hakkı tanınmış ve seçmen yaşı da yirmi ikiye çıkartılmıştır.⁸³⁹

1924 Anayasası’nda (m.11) ile (m.12)’de “seçilme hakkı” düzenlenmiş, (m.11) “...otuz yaşını bitiren her Türk erkeğinin milletvekili seçilme hakkının olduğunu hükme bağlamıştır.” Maddenin ilk halinde kadınlara tanınmayan “seçilme hakkı” 1934 yılında yapılan anayasa değişikliği ile otuz yaşını doldurmuş kadınlara da tanınmış⁸⁴⁰ (m.12)’de de milletvekili seçilebilmek için aranan şartlar belirtilmiştir.⁸⁴¹

“Seçme ve seçilme hakkı”nın kadınlara 1934 değişikliği ile tanındığı kabul edilse de söz konusu hakkın kadınlara ilk kez 1930 yılında yapılan “Belediye Seçimleri”nde tanınmış olduğu görülmektedir. “1933 tarihli 442 sayılı Köy Kanunu”nda yapılan değişiklikle “...kadınların muhtar ve ihtiyar heyetine seçilebilmelerinin önü açılmıştır.” Son olarak 1934 yılında cinsiyete dayalı ayırım, milletvekilliği seçimi içinde son bulmuştur.⁸⁴² 1935 yılına gelindiğinde 1930’dan itibaren atılmaya başlanan demokratik adımlar sonucu ilk kadın milletvekillerimiz seçilmiştir.⁸⁴³ “Seçme ve seçilme hakkı”nda yaşanan tüm bu gelişmeler Türkiye Cumhuriyeti’nin söz konusu hak bakımından birçok Batılı ülkeden daha ileride olduğunu göstermiştir.⁸⁴⁴

Hakkın gelişimi noktasında yaşanan olumlu gelişmelerin yanı sıra 1940’lı yıllarda “seçme ve seçilme hakkı”nı doğrudan ve dolaylı olarak etkileyebilecek hukuki düzenlemelerde yapılmıştır. 1946 yılında çıkarılan “4918 sayılı Milletvekili Seçim Kanunu” kapsamında Kanun-i Esasi’nin yürürlüğe girmesiyle hayata geçmiş “çift

⁸³⁷ ADIGÜZEL, s.77.

⁸³⁸ ÖZDEN, s.60.

⁸³⁹ 1924 Anayasası 1934 yılında değişikliğe uğramıştır. Bkz, Hamdi Gökçe ZABUNOĞLU, **Siyasal Hak ve Özgürlüklerin Kapsamı ve Sınırları** (Y. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2012), s. 63.

⁸⁴⁰ ADIGÜZEL, s.77.

⁸⁴¹ İlgili maddeye göre milletvekili seçilebilmek; Türk vatandaşı olma, belli suçlardan hüküm giymemiş olmak, kısıtlanmamış olmak gibi şartlar öne sürülmüştür. Bkz, ZABUNOĞLU, s.63.

⁸⁴² ADIGÜZEL, s.77.

⁸⁴³ KAYPAK - KAHRAMAN, s.310.

⁸⁴⁴ KUYAKSİL, s.342.

dereceli seçim sistemi” yerini “tek dereceli seçim sistemi”ne bırakmıştır.⁸⁴⁵ Fakat yapılan tüm hukuki düzenlemelere rağmen seçimlerin güvenliği ve denetimi ile herhangi bir adım atılmamış, ayrıca “açık oy gizli sayım” ilkesi de yürürlükten kaldırılamamıştır.⁸⁴⁶

“1950 tarihli 5545 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu”, 1940’larda seçme ve seçilme hakkı’nın gelişimi ile ilgili yaşanan gelişmelere ek olarak nihayet seçimlerin yapılaş sürecinde “gizli oy açık sayım döküm ilkesi”ni kabul etmiştir. Ayrıca ilgili kanunla seçimlerin yargısal denetimi ve kontrolünün sağlanabilmesi için “Yüksek Seçim Kurulu”nun kurulmasına da karar verilmiştir.⁸⁴⁷

14 Mayıs 1950 Genel Seçimi’nin kabul edilen yeni kanun çerçevesinde demokratik bir zeminde yapılmasının ardından ülkede millet iradesiyle ilk defa iktidar değişimi “Beyaz Devrim” yaşanmış ve CHP’nin yirmi yılı aşan iktidarı son bulmuştur.⁸⁴⁸ Demokrat Parti seçimlerde daha özgürlükçü bir Türkiye toplumu vaat etmiş ancak uygulamada demokrasilerin kilit taşları olarak görülen birçok siyasi partiyi kapatmıştır. Öte yandan “Türk Ceza Kanunu”ndaki (m.141) ile (m.142)’deki cezai yaptırımlar arttırılmış, sol eğilimli gruplar tutuklanarak baskı altına alınmıştır.⁸⁴⁹

3.2.1.19. Kamu Hizmetine Girme Hakkı

Günümüzde siyasi hak ve hürriyetler içerisinde sayılabilen “kamu hizmetine girme hakkı”na ilişkin hükümlere, 1924 Anayasası’nda “Değişik Konular” içerisinde (m.92)’de yer verilmiştir.⁸⁵⁰ Memuriyete girmeyi düzenleyen (m.92)’e göre; yeterliliğe ve liyakate sahip her “Türk” devlet memuru olabilecektir.⁸⁵¹ Ayrıca (m.93)’te “...memurların niteliği, hakları, görev, maaş, atama, görevden alınma, terfi ve ilerlemelerinin kanunla düzenleneceği...” belirtilmiştir.⁸⁵²

1924 Anayasası’ndaki (m.93) dışında kamu personelini konu edinen en önemli çalışma; 1926 yılında “788 sayılı Memurin Kanunu”nun çıkarılması olmuştur. Kanun; “...memurların hak ve sorumlulukları ile tarafsızlıkları, terfi, takdir, yer değiştirme,

⁸⁴⁵ ZABUNOĞLU, s.63-64.

⁸⁴⁶ ADIGÜZEL, s.78.

⁸⁴⁷ ZABUNOĞLU, s.64.

⁸⁴⁸ Kenan OLGUN, “*Türkiye’de Cumhuriyetin İlanından 1950’ye Genel Seçim Uygulamaları*”, Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi, Cilt:27, Sayı:79 (2011), s.22-23.

⁸⁴⁹ KÜÇÜK, s.44-45.

⁸⁵⁰ 1924 Anayasası’nın 92’nci maddesi. Bkz, EROĞLU, s.145.

⁸⁵¹ ADIGÜZEL, s.96.

⁸⁵² EROĞLU, s.145.

çalışma, emeklilik, izin ve rapor gibi konulara da yer vermiştir...” Ayrıca 788 sayılı kanun sayesinde kadınlarda artık memur olabilecektir.⁸⁵³

3.2.1.20. Hak Arama Hürriyeti

1924 Anayasası daha adil bir yargılama sistemi oluşturabilmek için birçok ilke ve esasın yanı sıra bireylere de birtakım hak ve hürriyetler tanımıştır.⁸⁵⁴ Söz konusu hak ve hürriyetler, anayasada yargı konusunun düzenlendiği dördüncü bölümde yer almıştır.⁸⁵⁵ Anayasadaki (m.59)’a göre; “...herkesin mahkeme önünde haklarını savunmak için gerekli meşru araçları kullanabileceği kabul edilmiştir.”⁸⁵⁶ Ayrıca (m.60) ile “hiçbir mahkemenin, görev ve yetkisinde olan davaları görmekten kaçınmayacağı” ifade edilmiştir.⁸⁵⁷

Anayasanın ilgili bölümlerinde yargısal güvenceler ile birtakım hak ve hürriyetler ifade edilmiş olsa da otoriter yönetim koşullarındaki iktidarlar, yargı ile ilgili konuları kendi istekleri doğrultusunda düzenlemişlerdir. Özellikle “İstiklal Mahkemeleri”nin uygulamaları kişilerin “adil yargılanma hakkı”nı adeta hiçe saymıştır.⁸⁵⁸

1924 Anayasası’nda yer verilen hak ve hürriyetlerin neredeyse tamamı “Negatif Statü Haklar” olarak bilinen, bireyin devlete karşı savunabileceği hak ve hürriyetlerdir. Buna karşın devlete pozitif edimler yükleyen “Pozitif Statü Haklar”ın düzenlenmediği görülmüş, yalnızca (m.87)’de ücretsiz ilköğretim hakkı’na⁸⁵⁹ ve diğer ilgili maddeler de “mülkiyet hakkı, çalışma hakkı ve ticaret hakkı”na kısaca değinilmiştir.⁸⁶⁰ Anayasanın yüzeysel olarak değindiği çalışma hak ve hürriyetlerini içeren (m.70) ve (m.79) devletin çalışma hayatına yardım etmesinden ziyade, vatandaşın kendi gayreti ile ekonomik girişimde bulunabilmesinin önünü açmıştır. Başka bir ifade ile anayasanın güvence altına aldığı “çalışma özgürlüğü” olmuştur.

⁸⁵³ ADIGÜZEL, s.96.

⁸⁵⁴ KÜÇÜK, s.20.

⁸⁵⁵ ALTUN, s.44.

⁸⁵⁶ Teoman EVREN, “*Hak Arama Özgürlüğü ve Savunma*”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Cilt/Sayı:1 (1988), s.6.

⁸⁵⁷ EROĞLU, s.128.

⁸⁵⁸ KÜÇÜK, s.20.

⁸⁵⁹ “Sosyal ve ekonomik haklar kategorisi, ülkenin o zamanki şartları bakımından henüz geniş ölçüde eksikliği duyulan bir kategori olarak belirmiş değildi. Bu tip haklar daha ziyade sanayileşmiş veya sanayileşmekte olan devletlerde uygulanmakta idi. Genç Türkiye’nin henüz böyle bir durumu oluşmamıştır.” Bkz, ERDOĞAN, s.112-115.

⁸⁶⁰ ŞENOĞLU, s.92.

Anayasanın çalışma konusundaki liberal ölçekli yaklaşımı o döneme hâkim “anayasacılık anlayışı”na da uygun olmuştur.⁸⁶¹ Dolayısıyla “1924 Anayasası, sosyal devlet anlayışından uzak, klasik, liberal ve bireyci bir değere sahip katı hükümler içeren bir Anayasa olarak bilinmektedir.”⁸⁶²

1924 Anayasası’nda “Negatif Statü Haklar”ın yanı sıra vatandaşlık hakkı, seçme ve seçilme hakkı gibi “Aktif Statü Haklar” da düzenlenmiştir.⁸⁶³ Yargı konusu ile ilgili hak ve hürriyetlerde anayasanın çeşitli bölümlerinde kendine yer bulmuştur.⁸⁶⁴

Genel olarak hak ve hürriyetler konusunda 1924 Anayasası “Fransız İhtilali” ile ortaya çıkmış “tabii hak” anlayışı’ndan etkilenmiş,⁸⁶⁵ hak ve hürriyetlerin sınırları bakımından, “doğal hukukçu, liberal (özgürlükçü) ve bireyci” özellikler öne çıkarmıştır.⁸⁶⁶

1924 Anayasası’nda dikkat çeken bir husus da hak ve hürriyetlerin ilk bölümlerde değil de son bölümlerde düzenlenmiş olmasıdır. Anayasanın hak ve hürriyetlere son bölümlerde yer vermiş olmasından, anayasanın hazırlanma sürecinde hak ve hürriyetlerin değersiz olarak görüldüğü çıkarımı yapılamaz. Nadiren de olsa anayasalar bazen bu şekilde dizayn edilebilmektedir.⁸⁶⁷

1924 Anayasası’nda dikkat çeken bir diğer husus siyasi partiler ile “...sendika, toplu iş sözleşmesi, grev ve lokavt hürriyeti gibi hürriyetlere, vatan hizmeti olan askerlik gibi...” vatandaşlık görevlerine yer verilmemiş olmasıdır. Ayrıca 1924 Anayasası’nda yer verilmiş hak ve hürriyetlerinde korunmasını sağlayabilecek düzenlemelere ve devletin iktisadi faaliyetlere müdahale etmesinin önüne geçebilecek önlem paketlerini düzenlememiş olması da dikkat çekicidir.⁸⁶⁸

1924 Anayasası hak ve hürriyetler konusunda birçok eksiğinin bulunmasına karşın yürürlükte kaldığı dönem boyunca uluslararası gelişmelere seyirci

⁸⁶¹ ERDOĞAN, s. 139.

⁸⁶² GÖKBURUN, s.63.

⁸⁶³ GÖZLER, s.69.

⁸⁶⁴ “Açık yargılama hakkı (md. 58), mahkemeler önünde meşru yollardan yararlanarak hakkını savunabilme (md. 59), yasayla görevli mahkemede dava açabilme (md. 60) ve sadece yasayla tabii olunan mahkemede yargılanma hakkı (md. 83) bunların önde gelenleridir.” Bkz, DOĞAN, s.114.

⁸⁶⁵ TUNÇ, s. 31.

⁸⁶⁶ DOĞAN, s.112.

⁸⁶⁷ Hak ve hürriyetler genel olarak anayasaların genel esaslar bölümünün ardında düzenlenmektedir. Bkz, ANAYURT, s.5.

⁸⁶⁸ UYAN, s.86.

kalmamıştır.⁸⁶⁹ 1924 Anayasası döneminde Türkiye ilk olarak “İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi”ni 1949 Mayıs’ında imzalamış, ardından da “Avrupa Konseyi Statüsü”nü 1949 Aralık’ında onaylamıştır. Çok Partili Hayat’a geçiş ile birlikte Türkiye hak ve hürriyetler konusunda daha iyi bir seviyeye ulaşmıştır. DP’nin iktidar olması ile siyasi ve sivil hakların gelişimi hız kazanmış, “ifade, din, basın ve örgütlenme hürriyeti” gibi birçok hak ve hürriyet için yasal çerçevede iyileştirme çalışmaları yapılmıştır.⁸⁷⁰

3.2.2. 1924 Anayasası’ndaki Değişiklikler ve Temel Hak ve Hürriyetler

Anayasa, 1960 yılındaki askeri darbeye kadar toplam yedi kez değiştirilmiştir.⁸⁷¹ Özellikle Tek Parti Dönemi’ni içerisine alan “1928, 1934 ve 1937” yıllarında yapılan anayasa değişiklikleri hak ve hürriyetleri olumlu yönde etkileyen değişiklikler olmuştur.⁸⁷²

1928 yılında yapılan Anayasa Değişikliği kapsamında, “Türkiye Devletinin dini İslam’dır (m.2)” hükmü 1924 Anayasası’ndan çıkarılmıştır.⁸⁷³ Ayrıca cumhurbaşkanı ve milletvekillerinin yemin metinlerindeki “vallahi” kelimesi ile “dini emirleri TBMM yerine getirir (m.26)” anayasa metninden çıkartılmıştır.⁸⁷⁴ Dolayısıyla 1928 Değişikliği laikleşmenin önünü açmış,⁸⁷⁵ daha sonra 1937’de yapılan bir diğer değişiklikle laiklik bir ilke olarak anayasa metnine dahil olmuştur.⁸⁷⁶

1934 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile (m.10 ve m.11) değişikliğe uğrayarak, seçmen yaşı yirmi iki olmuş,⁸⁷⁷ kadınlara da “seçme ve seçilme hakkı”nın verilmesi ile “genel oy ilkesi” hayata geçirilmiştir.⁸⁷⁸ Böylece 1924 Anayasası ilk haline göre daha demokratik bir hale gelmiş, hak ve hürriyetlerin gelişimi konusunda da ilerlemeler kaydedilmiştir.⁸⁷⁹

⁸⁶⁹ ÇETİN, (2014), s.94.

⁸⁷⁰ 10.3.1954 tarihinde de “Avrupa İnsan hakları ve Temel Özgürlükleri Sözleşmesi” kabul edilmiştir. Bkz, ERDOĞAN, s.142.

⁸⁷¹ ÖLMEZTOPRAK, s.118.

⁸⁷² EROĞLU, s.84-85.

⁸⁷³ 1924 Anayasası 1928 yılında 1222 sayılı kanunla değiştirilmiştir. Bkz, KARPAT, s.153.

⁸⁷⁴ BÖCÜKCÜ, s.43.

⁸⁷⁵ Kısaca “Laiklik devletin, toplumda gerek kişiler, gerekse kişilerin karşılıklı ilişkilerinde, din kurumu bakımından tarafsız olması, kişilerin din ve tapınma özgürlüklerine karışmaması anlamına gelir.” Bkz, UYAN, s.89-90.

⁸⁷⁶ ÖZBUDUN - YÜCEL, s.19.

⁸⁷⁷ 1924 Anayasası 1934 yılında 2599 sayılı kanunla değiştirilmiştir. Bkz, UYAN, s.90.

⁸⁷⁸ BÖCÜKCÜ, s.43.

⁸⁷⁹ DOĞAN, s.118.

1937 yılında yapılan bir diğer Anayasa değişikliği ile; “Cumhuriyet Halk Partisi”nin “Altı Oku” 1924 Anayasası metnine dâhil edilmiştir.⁸⁸⁰ Değişikliğin sonucunda (m.2): “Türkiye Devleti, Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılapçıdır. Resmi dili Türkçedir. Makarrı Ankara şehridir.” şeklinde yeniden düzenlenmiştir.⁸⁸¹ 1937 değişikliği ile “...çiftçiyi toprak sahibi yapmak için yapılan kamulaştırmaların bedellerinin ödenmesinin kanunla düzenleneceği belirtilmiş...”,⁸⁸² anayasanın ilk halinde yer alan “tarikât” kelimesinin anayasa metninden çıkarılmasına karar verilmiştir.⁸⁸³

1945 yılında 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu “öz Türkçe” olarak yeniden yazılmış ve artık resmen “Anayasa” olarak adlandırılmıştır. Öz Türkçe’ye çevrilen 1924 Anayasası metni daha sonra⁸⁸⁴ 1952 yılında yeniden ilk haline çevrilerek yürürlüğe girmiştir.⁸⁸⁵

Çok Partili Hayat’a geçilmesiyle birlikte siyasal hak ve hürriyetlerin kullanım alanlarının oluşması aynı zamanda hak ve hürriyetler konusunda olumlu yönde gelişmelerin yaşanmasına ortam hazırlamıştır. Demokrat Parti’nin yapılan seçimler sonucu iktidar olması, temel hak ve hürriyetlerin gelişimi konusuna başlangıçta olumlu etkiler yapmış ancak daha sonra baskıcı politikaların uygulanması ile hak ve hürriyetlere sert bir şekilde müdahalelerde bulunulmasına sebep olmuştur.⁸⁸⁶ Bilhassa 1954-1960 yılları arasında, iktidar partisinin mecliste çoğunluğa dayanarak çıkarttığı anti-demokratik birçok kanun, toplum ve siyasette kutuplaşmalara sebep olmuş ardından da 27 Mayıs 1960 tarihinde bir askeri darbe gerçekleştirilmiştir.⁸⁸⁷

3.2.3. 1924 Anayasası’nda Temel Hak ve Hürriyetler Alanındaki Eksiklikler ve Sorunlar

1924 Anayasası, hak ve hürriyetleri düzenlerken liberal bir çizgiyi takip etse de hak ve hürriyetlerin kullanımını konusunda hiç de liberal olmadığı görülmüştür.⁸⁸⁸

⁸⁸⁰ 1924 Anayasası 1937 yılında 3115 sayılı kanunla değiştirilmiştir. Bkz, EROĞLU, s.85.

⁸⁸¹ ARSLAN, (2018), s.90.

⁸⁸² EROĞLU, s.85.

⁸⁸³ KAYIRAN - METİNTAŞ, s.38.

⁸⁸⁴ 1924 Anayasası 1945 yılında 4695 sayılı kanunla değiştirilmiştir. Bkz, TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.41.

⁸⁸⁵ 1924 Anayasası 1952 yılında 5997 sayılı kanunla değiştirilmiştir. Bkz, UYAN, s.91.

⁸⁸⁶ DOĞAN, s.120.

⁸⁸⁷ UYAN, s.91.

⁸⁸⁸ KUYAKSİL, s.342.

“Meclis üstünlüğü ilkesi” uygulamada meclis çoğunluğunu elinde tutan siyasi parti veya partilerin istedikleri her şeyi yapabilmelerinin önü açmıştır. Tek Parti Dönemi’ne geldiğinde yürütme organı, siyasi parti aracılığıyla meclisi kontrol altına almış ve yasama organı yürütme organının emrine girmiştir.⁸⁸⁹

Anayasa’nın içermiş olduğu birçok liberal ilke ve esas; kuruluş döneminin gereği olarak ortaya çıkmış “parti-devlet anlayışı”nın otoriter uygulamaları sebebiyle uygulanma şansı bulamamış, ayrıca anayasada yer verilen hak ve hürriyetlerde özgürce kullanılamamıştır.⁸⁹⁰

“Hıyanet-i Vataniye Kanunu” ile “Tahrir-i Sükûn Kanunu” Tek Parti Dönemi’nde hükümetin hak ve hürriyetleri sınırlandırma konusunda en fazla yararlandığı kanunlar olmuştur.⁸⁹¹ “Hıyanet-i Vataniye Kanunu” ile o yıllarda meclise karşı tutum veya davranış içerisinde olanlar ile milli mücadeleye karşı muhalefet ve bozgunculuk faaliyetlerinde bulunanların “vatan haini” olarak yargılanacağını ifade edilmiştir. Bozgunculuk faaliyetlerine ısrarla devam edenlere idam cezasının, “vatana ihanet suçu”na teşvik edenlere de kürek cezasının verileceği hüküm altına almıştır.⁸⁹²

Hükümetin hak ve hürriyetleri kısıtlayabilmesine imkân veren bir diğer kanun “Şeyh Sait İsyanı”nı bastırabilmek için 1925 yılında çıkartılan “Tahrir-i Sükûn Kanunu” olmuştur. Kanun hükümete, “Şeyh Sait İsyanı”nın bastırılabilmesi için iki yıllığına olağanüstü yetkiler vermiştir.⁸⁹³ Kanunun mecliste kabul edilmesinin ardından İsmet Paşa Hükümeti, biri isyan bölgelerinde idam cezası verip derhal infazını da yapabilen, diğeri de başka vilayetlerde idam cezası verip meclis onayına sunmak şartıyla infaz edebilen Ankara merkezli iki “İstiklal Mahkemesi”nin kurulmasını teklif etmiştir.⁸⁹⁴ Tahrir-i Sükûn Kanunu hükümete, kanun kapsamında sayılmış ve suç olarak görülmüş fiilleri gerçekleştirenlerin, yargılanmaları için “İstiklâl Mahkemesi”ne sevk edebilme yetkisi de vermiştir.⁸⁹⁵

⁸⁸⁹ ANAYURT, s.12.

⁸⁹⁰ ARSLAN, (2018), s.90.

⁸⁹¹ KÜÇÜK, s.10-11.

⁸⁹² Orhan GÖKÇE, “*İstiklal Mahkemeleri ve Şeyh Said Davası*”, Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Grubu, Birikimler IV (2013), s.277.

⁸⁹³ KÜÇÜK, s.11.

⁸⁹⁴ Seyfettin ASLAN - Tahir DÜNDAR, “*Cumhuriyet Döneminde İstiklal Mahkemeleri*”, Mukaddime, Cilt: 5, Sayı: 1 (2014), s.32.

⁸⁹⁵ KÜÇÜK, s.11.

“Tahrir-i Sükûn Kanunu”nun her ne kadar “Şeyh Said İsyanı”nı bastırabilmek için çıkartıldığı ifade edilse de aynı zamanda⁸⁹⁶ yeni devlet düzenine karşı muhalif faaliyetler yürüten, tüm kişi, kurum ve basın-yayın organları da bastırılmıştır.⁸⁹⁷ Kanunun hükümete verdiği geniş yetkiler ve içermiş olduğu belirsiz hükümler, anayasa da düzenlenmiş hak ve hürriyetlerin birçoğunun rafa kaldırılmasının önünü açmıştır. Kanun kapsamında ilk olarak “...Tevhid-i Efkâr, İstiklâl, Son Telgraf, Aydınlık, Orak Çekiç ve Sebilürreşat, ...” gibi önemli gazete ve dergiler kapatılmıştır. Ayrıca dönemin bazı gazetecileri “İstiklal Mahkemeleri”nde yargılanmıştır.⁸⁹⁸ Konu ile ilgili değerlendirmelerde bulunan “Başbakan İsmet Paşa”nın sözleri o döneme ışık tutmuştur.⁸⁹⁹

15 Nisan 1925 tarihinde isyan tamamen bastırılmış olmasına rağmen İsmet Paşa, 20 Nisan günü TBMM’ye “...İstiklal Mahkemeleri’nin görev sürelerinin ve yetkilerinin artırılmasını öngören bir önerge verdi.” Önergenin kabul edilmesi ile birlikte iki yıl sürecek toplumu sindirme dönemi başlamıştır.⁹⁰⁰ “Dernek kurma hürriyeti” izne bağlanmış, altı oka aykırı olabilecek derneklerin kurulması yasaklanmış,⁹⁰¹ “...toplantı ve gösteri yürüyüşü ile ilgili özgürlüklerde fiilen askıya alınmıştır.”⁹⁰²

1924 Anayasası’nda yer alan birçok “siyasi hak” da “Tahrir-i Sükûn Kanunu” uygulamaları sebebiyle anlamını yitirmiştir. Çünkü yapılan tüm seçimler “iki dereceli, açık oy, gizli sayım” usulüyle yapılmış, adayların belirlenmesinde de Mustafa Kemal Paşa ve daha sonrada İsmet Paşa söz sahibi olmuştur.⁹⁰³ Dönem içerisinde CHP iktidarına karşı muhalefet konumunda faaliyet gösterebilecek siyasi partilere de birkaç istisna dışında izin verilmemiştir. 1924 yılında kurulan “siyasal liberalizm”i benimseyen “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, hükümet tarafından 5 Haziran 1925’te kapatılmasına karar verilmiştir. 1930’da “Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi

⁸⁹⁶ Tahir DÜNDAR, *Muhalefetin Bastırılması Açısından İstiklal Mahkemeleri* (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi SBE, 2014), s.61.

⁸⁹⁷ ASLAN - DÜNDAR, s.43.

⁸⁹⁸ 1929’a kadar yürürlükte kalan söz konusu kanun yönetimde otoriterleşmenin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Bkz, KÜÇÜK, s.11-23.

⁸⁹⁹ İsmet İnönü’nün konu ile ilgili görüşleri için. Bkz, Ercüment SARIAY, *“Tahrir-i Sükûn Kanununa Dair Bazı Düşünceler”*, Mütefekkir (Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi), Cilt:2, Sayı:4 (Aralık 2015), s. 396.

⁹⁰⁰ İsmet Paşa’ya göre Cumhuriyet ve yeni rejimin tehlikelerden korunması için bu tür eylemlerin yapılması zorunluydu. Bkz, ASLAN - DÜNDAR, s.33.

⁹⁰¹ GÖZLER, s.70.

⁹⁰² DOĞAN, s.118.

⁹⁰³ GÖZLER, s.70.

Partisi” adıyla kurulmak istenen partiye “komünist” olduğu gerekçesiyle, 1931’de “Layık Cumhuriyet İşçi ve Çiftçi Fırkası”na çeşitli sebepler gösterilerek faaliyet izni verilmemiş, 1930’da kurulan “Ahali Cumhuriyet Fırkası” Bakanlar Kurulu tarafından 21 Aralık 1930’da kapatılmıştır.⁹⁰⁴ Kısaca Tek Parti Dönemi hak ve hürriyetlerin kullanılmasının hukuken serbest, fiilen yasak olduğu bir dönemi işaret etmiştir.⁹⁰⁵

Tek Parti Dönemi’nde “İstiklal Mahkemeleri” isyan bastırmaktan daha çok iktidarın emirleri ile hareket ederek muhalefetin bastırılmasında kullanılan bir araç haline getirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa’ya düzenlenen “Suikast Davası”nda yargılanan, Kazım Karabekir’in Mustafa Kemal Paşa’nın isteği üzerine salıverilmiş olması “İstiklal Mahkemeleri”nin nasıl kullanıldığını net bir şekilde göstermiştir.⁹⁰⁶

Tek Parti Dönemi’nde “İnkılap Kanunları” gereği mahkemelere ve hâkimlere “Cumhuriyeti ve Devrimleri Koruma” görevinin verilmiş olması, mahkemelerin tarafsızlığını ve bağımsızlığına gölge düşürmüştür.⁹⁰⁷ Adil olmayan yargılamalar sonucunda, yalnızca meclis içerisindeki muhalefet bastırılmamış, içerinde “solcu ve İslamcı” olarak görülen muhalif birçok basın-yayım kurumu da aynı sonuçla karşılaşmıştır.⁹⁰⁸ “Ayrıca TCK ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu ile düşünce suçları gündeme gelmiştir.”⁹⁰⁹

Tek Parti Dönemi içerisinde kişi hak ve hürriyetlerinde kısıtlamalara yol açan bir diğer kanun 1925 yılında yürürlüğe giren “Şapka İktisası Hakkında Kanunu”dur. Tüm yurttaki şapka takılmasını zorunlu hale getiren kanun, aykırı alışkanlıklarında men edilebilmesi için hükümete çeşitli yetkiler vermiştir.⁹¹⁰ Kanunun uygulandığı dönemde yalnızca şapkaya muhalif olduğu gerekçesiyle idam cezasına çarptırılanlar bile vardır.⁹¹¹ Şapka Kanunu’nun düşünsel arka planında geri kalmışlığın sorumlusu olarak ifade edilen İslam dininin sembolleri olarak görülen “takke, fes, sarık” gibi başlıkların yok edilerek medenileşebileceğinin düşünülmüş olması vardır. 1934 yılına gelindiğinde “...2596 Sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun...”un

⁹⁰⁴ “Ayrıca bu olaydan 10 gün sonra patlak veren Mustafa Kemal’e suikast olayına karıştıkları iddiasıyla partili altı milletvekili Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından ölüm cezasına, Rauf ve Adnan Beyler ise kürek cezasına çarptırıldılar.” Bkz, ERDOĞAN, s.142.

⁹⁰⁵ DOĞAN, s.118.

⁹⁰⁶ EROĞLU, s.94.

⁹⁰⁷ KÜÇÜK, s.21.

⁹⁰⁸ SARIAY, s.400.

⁹⁰⁹ DOĞAN, s.117.

⁹¹⁰ KÜÇÜK, s.14.

⁹¹¹ GÖZLER, s.70.

çıkarılmasıyla Şapka Kanunu'nun temelinde yatan düşünce pekiştirilmeye çalışılmıştır.⁹¹²

1931 yılında kabul edilen “Matbuat Kanunu” ile basına yönelik kısıtlamalara devam edilmiştir. “...memleketin umumî siyasetine dokunacak yayınlar yapan gazete ve dergilerin Bakanlar Kurulunca geçici olarak...” kapatılabilmesinin önünü açan kanun basın hürriyetinin gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir.⁹¹³ Böylece “basın hürriyeti” konusunda II. Meşrutiyet Dönemi'nin de gerisinde kalınmıştır.⁹¹⁴

Tek Parti Dönemi içerisinde kişi hak ve hürriyetlerinde kısıtlamalara yol açan bir diğer kanun 1934 yılında yürürlüğe giren “İskân Kanunu” olmuştur. Kanun Türk ırkına mensup olmayanları bir daha bir araya gelemeyecek şekilde ülke geneline serpiştirme politikası olarak tanımlanmaktadır.⁹¹⁵

Tek Partili Dönem içerisinde hak ve hürriyetler ile ilgili uygulanan kısıtlamalardan en fazla “din ve vicdan hürriyeti” bağlamında Müslümanların etkilendiği görülmüştür. Çünkü gayrimüslimler “Lozan Barış Anlaşması” ile haklarını güvence altına almışlardı. Öte yandan tek parti döneminde laiklik, “ilerici bir ideoloji” haline getirilerek zaman zaman totaliter uygulamalar ile topluma dayatılmıştır.⁹¹⁶ Bahsedilen dönem içerisinde uygulanan “bazı militan lâiklik uygulamaları (bazı camilerin ibadete kapatılması, hac izni verilmemesi, din eğitiminin yasaklanması) din ve ibadet özgürlüğünü zedelemiştir.”⁹¹⁷ 1937 yılına gelindiğinde de laiklik bir ilke olarak anayasada yerini almıştır.⁹¹⁸

Mustafa Kemal Paşa'nın vefatı ile birlikte hak ve hürriyetler konusunda durdurulamayan bir gerileme dönemine girilmiştir. II. Dünya Savaşı'nın oluşturmuş olduğu gerginlik, ülke içerisinde artan seferberlik yükü, casusluk girişimlerinin yaşanması gibi birçok olumsuzluğun baş göstermesi Atatürk'ten sonraki yılları diktatörlüğe biraz daha yaklaştırmıştır.⁹¹⁹

⁹¹² KÜÇÜK, s.14.

⁹¹³ ERDOĞAN, s.140.

⁹¹⁴ Çünkü “II. Meşrutiyet döneminde ülkenin iç ve dış güvenliğini bozacak yayınlar...” için yasaklama söz konusudur. Bkz, DOĞAN, s.117.

⁹¹⁵ ERDOĞAN, s.141.

⁹¹⁶ KÜÇÜK, s.12-13.

⁹¹⁷ GÖZLER, s.70.

⁹¹⁸ Laiklik ilkesi dahil altı ilke aslında 1931'de CHP programına girmiştir. Anayasa metnine dahil edilmesi 1937 Anayasa Değişikliği ile sağlanmıştır. Bkz, KÜÇÜK, s.9.

⁹¹⁹ EROĞLU, s.152.

“Tahrir-i Sükûn Kanunu” eski düzen sevdalıları ile yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti’ne karşı gerek siyaset aracılığıyla gerek basın yoluyla ifade edilen tüm muhalif düşüncelerin yargılanarak susturulmasını sağlamıştır. Uygulandığı dönem içerisinde ilk ve tek muhalefet partisinin kapatılmasına ve 1946 yılına kadar sürecek “Tek Partili Dönem”e sebebiyet vermiştir. Ayrıca “medenileşme” ve “laikleşme” adı altında yapılan tüm devrimlerin halk tarafından benimsenmesini sağlamak amacıyla çoğu kez insan haklarının ihlal edildiği bir dönem olmuştur.⁹²⁰ Birçok yönden eleştirilmesine rağmen “Tahrir-i Sükûn Kanunu” genç Türkiye Cumhuriyeti’ni oluşabilecek tüm tehditlere karşı korumanın bir gereği olarak görülmüştür.⁹²¹

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan genel seçimlerin sonucunda “Beyaz Devrim” gerçekleşmiş Demokrat Parti iktidar olmuştur. Demokrat Parti’nin iktidar olmasında “...liberal demokrasi”nin, insan haklarının, kamu hürriyetlerinin savunuculuğunu...” yapmış olması etkili olmuştur. Çünkü halkın büyük bir çoğunluğu DP’yi özgürleştirici vaatleri sebebiyle iktidarda görmek istemiştir. DP iktidarı göreve başlar başlamaz vaat ettiği gibi hak ve hürriyetler konusunda daha özgürlükçü bir yönetim sergilemiş, oluşturulan özgürlükçü hava bilhassa “basın hürriyeti”, “dernek kurma ve toplantı hürriyeti”nde kendini göstermiştir.⁹²²

DP iktidarı döneminin ilk yıllarında yapılan birçok yasal düzenleme ile hak ve hürriyetlerin özgür bir şekilde gelişiminin önünü açılmıştır. Örneğin; “15/7/1950 tarihli ve 5680 sayılı Basın Kanunu...” basın hürriyeti’nin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Fakat Demokrat Parti’nin iktidara gelmesi ile oluşan özgürlükçü hava kısa ömürlü olmuş ve “otoriter yönetim” bir kez daha yüzünü göstermeye başlamıştır. 1954 yılından itibaren ülke ekonomisinin gittikçe kötüleşmesi kişi hak ve hürriyetlerinde de önemli derecede kısıtlamaların yapılmasına sebep olmuş⁹²³ ve neredeyse ortadan kaldırılmıştır.⁹²⁴

“21.07.1953 Tarih ve 6185 Sayılı Kanunla, üniversitelerdeki öğretim üyelerinin siyasî partilerde görev almaları, siyasî nitelikte beyan ve yayında bulunmaları

⁹²⁰ DÜNDAR, s.61.

⁹²¹ SARIAY, s.401.

⁹²² DOĞAN, s.119.

⁹²³ EROĞLU, s.153.

⁹²⁴ DP iktidarının ikinci yarısında “Yaşanan bu durum Türk siyasetinde yaygın bir hastalığın ilk örneklerindedir. Kendisini iktidara taşıyan halka ve basına rağmen politika yapmak, politika yaparken ülke gerçeklerinden koparak popülizme kaçmak ve ülke kaynaklarını iktidar da kalmak için kullanmak. Bunun sonucunda da iktidarda kalmak için saldırganlaşıp, hak ve hürriyetlere yönelik kısıtlamalar yapmak gelir.” Bkz, DOĞAN, s. 119.

yasaklanmıştır.” Aynı yılda yürürlüğe giren bir başka kanunla CHP’nin tüm mal varlığı Türkiye Cumhuriyeti hazinesine aktarılmıştır. 1954’de siyasî partilerin, ittifak yaparak seçimlere girmesi yasaklanmıştır.⁹²⁵ 1954 yılında yürürlüğe giren “Din ve Vicdan Hürriyetinin Korunması Hakkında Kanun” ile Atatürk ve laikliğe karşı tutum sergileyen birçok tarikatın da baskı altına alındığı görülmüştür.⁹²⁶

1954’te çıkartılan bir başka kanun ile basın yayın kanallarıyla işlenen suçlar için verilecek cezalarda artış yapılmış iktidarı eleştiren yayınlar kısıtlanmıştır.⁹²⁷ 1956 yılına gelindiğinde muhalefet partilerinin “toplantı ve gösteri yürüyüşü” yapabilmesi engellenmiş, 1960’da da CHP’nin faaliyetlerini incelemek amacıyla “Tahkikat Komisyonu (Soruşturma Komisyonu)” oluşturulmuştur.⁹²⁸

Hak ve hürriyetler konusunda Tek Parti Dönemi’nde olduğu gibi Demokrat Parti Dönemi’nde de keyfi olarak kısıtlamaların yaşanmış olması, iktidarı denetleyebilecek bir mekanizmanın kurulamamış olması ülkede tekrar iç huzursuzluğun yaşanmasına sebep olmuştur. İktidarın muhalif kesimlerin faaliyetlerine karşı fevri hareketlerde bulunması ülke içerisindeki huzursuzluğun tırmanmasına ve insan hakları ihlallerinin doğmasına sebep olmuştur.⁹²⁹ 1955 yılında “6-7 Eylül Olayları” olarak bilinen hadiseler yaşanırken hükümetin sessiz kalmış olması o dönemin insan hakları ihlalleri arasına girmiştir. 27 Mayıs 1960 tarihine gelindiğinde 1950’de milletin hür iradesiyle seçilerek iktidar olmuş Demokrat Parti iktidarı, askeri darbeyle devrilmiştir. Yassıada yargılamaları sonucunda birçok kişiye idam cezası verilmiştir. “...Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan cezaları onaylanarak idam edildiler.”⁹³⁰

1924 Anayasası döneminde benimsenen “çoğunlukçu demokrasi anlayışı”nın savunma mekanizması olmayan hak ve hürriyetleri nasıl tehdit ettiği zaman içerisinde kendini göstermiştir. Söz konusu tehlike hem tek partili siyasal hayatın yaşanmış olduğu CHP hükümetleri döneminde hem de çok partili hayata geçiş ile birlikte iktidara gelen DP hükümetleri döneminde net bir şekilde görülmüştür. Gerek Tek

⁹²⁵ KÜÇÜK, s.42.

⁹²⁶ Millet Partisi’de bu kapsamda değerlendirilerek mahkeme kararıyla kapatılmıştır. Bkz, ERDOĞAN, s.143.

⁹²⁷ KÜÇÜK, s.42.

⁹²⁸ ERDOĞAN, s.143.

⁹²⁹ EROĞLU, s.157.

⁹³⁰ Dönemin Cumhurbaşkanı’na, “Celal Bayar”a da idam cezası verilmiştir. Fakat yaşı gerekçe gösterilerek infaz edilmemiştir. Bkz, ERDOĞAN, s.143-144.

Partili gerek Çok Partili Dönem içerisinde 1924 Anayasası'na aykırı birçok kanun yürürlüğe girmiştir.⁹³¹ İktidar gücünü eline alanlar ülkeyi kendi istek ve idealleri doğrultusunda yönetebileceklerini düşünmesi sebebiyle de 27 Mayıs 1960 Darbesi gerçekleşmiştir.⁹³²

3.2.4. 1924 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması

1924 Anayasası'nda hak ve hürriyetler düzenlenirken on dokuzuncu yüzyıla hâkim olmuş “bireyci görüş”ten etkilenildiği görülmektedir.⁹³³ Nitekim anayasadaki (m.68) ile “...tabii hak olan hürriyetin herkes için sınırlarının, başkalarının hürriyetlerinin sınırı olduğu, bu sınırın ancak kanun aracılığı ile belirleneceği ifade edilmiştir.”⁹³⁴ Ancak anayasada düzenlenmiş hak ve hürriyetlerin hangi durumlarda ve hangi kısıtlara uyularak sınırlandırılabilmesine ilişkin bir hüküm bulunmamaktadır.⁹³⁵ Hak ve hürriyetler kanun yoluyla sınırlandırılırken, meclisin sınırlandırma konusunda aşmaması gereken sınırlar belirtilmemiştir.⁹³⁶

Anayasada hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması konusunda sınırlandırma ölçütlerinin düzenlenmemiş olması, meclisin serbest bir şekilde düzenleme yapabilmesine imkân sağlamıştır.⁹³⁷ Doğal olarak meclis çoğunluğunu elinde tutan iktidar grubunun hak ve hürriyetleri haddinden fazla sınırlandırabilmesinin önü açılmıştır.⁹³⁸ Dolayısıyla hiçbir ölçüte tabi tutulmadan kanunla yapılabilen sınırlandırma birçok hak ve hürriyeti anlamsız hale getirmiştir.⁹³⁹

Hak ve hürriyetlerin “kanunla düzenlenebilmesi” anayasada genel bir kural haline gelmiştir. Ancak sınırlandırma kanunlarının da aşmaması gereken sınırların anayasada düzenlenmemiş olması, meclis tarafından hak ve hürriyetleri sınırlandırma

⁹³¹ ANAYURT, s.18.

⁹³² EROĞLU, s.88.

⁹³³ ÖZDEN, s.60.

⁹³⁴ 1924 Anayasası'nda 72'nci madde ile 86'ncı madde arasında sınırlamaların kanunlara dayanılarak yapılacağını belirten hükümler bulunmaktadır. Bkz, EROĞLU, s.97.

⁹³⁵ TUNÇ, s.31.

⁹³⁶ Keza aynı durum (m.80)'de “eğitim ve öğretim hakkı”, (m.81)'de “haberleşme hürriyeti”, (m.82)'de “dilekçe ve şikâyet hakkı” içinde geçerli olmuştur. Bkz, Meltem DİKMEN CANIKLIOĞLU, “Anlamı, Kapsamı ve Sınırlarıyla Temel Haklar ve Anayasalarımız”, Prof. Dr. Mahmut Tefik BİRSEL'e Armağan, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 2001),s. 477.

⁹³⁷ ÖZDEN, s.60.

⁹³⁸ ATAR, s.9.

⁹³⁹ EROĞLU, s.147.

konusunda keyfi düzenlemelerin yapılmasına yol açmıştır.⁹⁴⁰ Ayrıca hazırlanan kanunları denetleyebilecek bir sistemin “meclis üstünlüğü ilkesi” nedeniyle kurulamamış olması da söz konusu keyfi düzenlemelerin sayısını artırmıştır. Dolayısıyla hiçbir kanun anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle denetlenemediğinden, kanuni düzenlemelerle birçok hak ve hürriyet adeta geçersiz hale getirilmiştir.⁹⁴¹

1924 Anayasası’ndaki (m.86), hak ve hürriyetleri tehdit eden madde olarak görülmektedir.⁹⁴² Çünkü (m.86)’a göre, belli başlı olağanüstü hallerde “...bakanlar kurulu, süresi bir ayı aşmamak üzere sıkıyönetim ilan...” edebilecektir. Ülkede sıkıyönetim ilan edildiğinde birçok hak ve hürriyet belli bir süre boyunca sınırlandırılabilir hatta tamamen durdurulabilmektedir.⁹⁴³ Başka bir ifadeyle anayasadaki (m.86); sıkıyönetim ilanı sebebi ile hak ve hürriyetlerin sınırlandırılabilceğini hatta tamamen durdurulabileceğini ifade etmiştir.⁹⁴⁴

Anayasada yer verilmiş hak ve hürriyetler içerisinde “kesin özgürlükler” olarak ifade edilebilen sadece kanunla sınırlandırılacak hak ve hürriyetler de bulunmaktadır. “Eşitlik, kişi güvenliği, işkence ve eziyet yasağı” gibi birtakım hak ve hürriyetler “kesin özgürlükler” arasında sayılabilmektedir.⁹⁴⁵

“Kanunla düzenleme” yöntemi aslında iktidara karşı hak ve hürriyetlerin güvencesi olarak görülmektedir. Ancak söz konusu yöntemin sağlıklı bir şekilde işletilebilmesi için, meclisin hak ve hürriyetler ile ilgili kanuni düzenlemeler yaparken uyması gereken birtakım ölçütlerinin var olması gerekmektedir. 1924 Anayasası’nda sınırlandırma ölçütlerinin düzenlenmemiş olması hak ve hürriyetleri yasama organına karşı savunmasız hale getirmiştir.⁹⁴⁶

3.2.5. 1924 Anayasası’nda Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi

Anayasalarda hak ve hürriyetler esas itibarıyla güvenceleriyle birlikte yer verildiğinde bir anlam ifade eder. Çünkü anayasa, hak ve hürriyetlerin savunma

⁹⁴⁰ ERDOĞAN, s.139.

⁹⁴¹ Dilekçe hakkının kullanımı bir çözüm olarak görülmüş olsa da bu hak kişiyi çoğu zaman sonuca götürememiştir. “...Maliye Bakanlığına 1943 yılı Ocak ayına kadar on bini aşkın başvuru yapılmışsa da sadece vefat veya iflas edenlere ilişkin bazı tahakkuklar iptal edilmiştir.” Bkz, EROĞLU, s.146-147.

⁹⁴² ANAYURT, s.2

⁹⁴³ Bu haller içerisinde savaş durumu, ayaklanma, vatana, cumhuriyete karşı kalkışma yer almaktadır. 1924 Anayasası sıkıyönetim ilan edildiğinde sınırlandırılacak, durdurulacak hak ve hürriyetleri net bir şekilde ortaya koymuşken 1961 ve 1981 anayasaları için aynı şey söylenemez. Bkz, DOĞAN, s.115.

⁹⁴⁴ ANAYURT, s.9.

⁹⁴⁵ YÜRÜK - SELVİ, s.136.

⁹⁴⁶ ÖZDEN, s.61.

mekanizması olmakla ve onların güvenliğini sağlamakla görevlidir. Başka bir ifadeyle anayasanın değeri, yer verdiği hak ve hürriyetlere ilişkin ayrıca sağlamış olduğu güvencelerle ölçülmektedir.⁹⁴⁷

1924 Anayasası'nda birçok hak ve hürriyete yer verilmiş olsa da, kurumsal olarak güvenliğini sağlayabilecek bir sistem oluşturulamamıştır.⁹⁴⁸ Dolayısıyla 1924 Anayasası hak ve hürriyetleri yalnızca tanımakla yetinmiştir. Nasıl kullanılacağına, güvenliğine ve sınırlama yapılırken hangi kıstaslara uyulacağına yer vermemiştir.⁹⁴⁹

Kanunları denetleyebilecek bir "Anayasa Yargısı"nın oluşturulamamış olması da anayasaya aykırı olarak görülen birçok kanunun yürürlüğe girmesine sebep olmuştur.⁹⁵⁰ Anayasa yargısının eksikliği sebebiyle anayasanın yürürlükte olduğu dönemler içerisinde otoriter yönetimlerin oluşması kaçınılmaz hale gelmiş, iktidarların mecliste keyfi hareket edebilmesinin önü açılmıştır. İktidarın denetlenemediği dönemlerde güvence altına alınmamış hak ve hürriyetlerin yaşatılabilmesi de yine aynı iktidarın insafına bırakılmıştır.⁹⁵¹ Ayrıca anayasada hak ve hürriyet sınırlarının yalnızca kanunla düzenlenebileceği hükmünün olması, hak ve hürriyetleri sınırlayan kanunların hazırlanmasında mecliste çoğunluğu elinde tutan gruplara avantaj sağlamış, mecliste azınlık durumunda kalanların iradesi bastırılmıştır.⁹⁵² Öte yandan anayasanın hükümleri meclis tarafından ihlal edilmesine rağmen bir yaptırım uygulanamamış olması da benimsenen "anayasanın üstünlüğü ilkesi"ni anlamsız hale getirmiştir.⁹⁵³

1924 Anayasası'nın yürürlükte kaldığı dönem boyunca hak ve hürriyetlerin yanı sıra anayasanın yargı ile ilgili hükümleri de yasama organına karşı savunmasız bırakılmıştır. Çünkü yargının işleyişi ile ilgili pek çok konu kanunlarla düzenlenmiştir.⁹⁵⁴

Gerek yargı gerek hak ve hürriyetler ile ilgili anayasa hükümlerinin yasama organı karşısında savunmasız bırakılmış olması 1950'li yıllara gelindiğinde Demokrat Parti'nin muhalif kesimleri susturmasına ve Tek Partili Dönem'de olduğu gibi otoriter

⁹⁴⁷ ANAYURT, s.7.

⁹⁴⁸ ERDOĞAN, s.139.

⁹⁴⁹ ANAYURT, s.5.

⁹⁵⁰ 1924 Anayasası döneminde böyle bir yüksek mahkeme oluşturulsaydı meclis üstünlüğü ilkesi belli oranda çalışamaz hale gelirdi. Çünkü o dönemde yapılması gereken bazı kanunlar mahkemeden geri dönebilirdi. Bkz, ÖZBUDUN - YÜCEL, s.20.

⁹⁵¹ ANAYURT, s.9-10.

⁹⁵² ÖZBUDUN - YÜCEL, s.20.

⁹⁵³ ANAYURT, s.10-13.

⁹⁵⁴ GÖZLER, s.67.

yönetimin tekrar ortaya çıkmasına sebep olmuş ve 27 Mayıs 1960 gününe tank sesleriyle uyanılmıştır.⁹⁵⁵

3.2.6. 1924 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Değerlendirilmesi

Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'nden zaferle çıkmış bir milletin henüz barut kokusunu üzerinden atamadığı bir dönemin eseri olan 1924 Anayasası,⁹⁵⁶ 1921 Anayasası'nda benimsenen ilke ve esasları benimsemiştir. 1921 Anayasası ile benzerliğinin yanı sıra 1924 Anayasası, kendinden önceki anayasada eksik bırakılmış hususları tamamlamış olması ile farkını ortaya koyarak 105 madde şeklinde yürürlüğe girmiştir.⁹⁵⁷

1921 Anayasası'nda yer verilmeyen hak ve hürriyetler, 1924 Anayasası'nda (m.68) ile (m.88) arasında düzenlenmiştir.⁹⁵⁸ Anayasanın ilgili bölümünde sayılan hak ve hürriyetlerin neredeyse tamamı “negatif statü haklar” olup “sosyal ve ekonomik haklar”a yer verilmemiştir.⁹⁵⁹ “Sosyal ve ekonomik haklar”ın o yıllarda hazırlanan diğer anayasalarda yeni yeni düzenleniyor olması sebebiyle eksikliği hissedilmemiştir.⁹⁶⁰ Ancak yine de söz konusu eksiklik genç Türkiye Cumhuriyeti'nde “halkçılık ilkesi” ile bağdaşmayan bir duruma sebebiyet vermiştir.⁹⁶¹ “Aktif statü hakları”nın da tamamı olmasa da bir kısmının düzenlendiği görülmüştür.⁹⁶²

Anayasanın hak ve hürriyetler bölümünde özellikle (m.68)'de “Fransız İhtilali” ile ortaya çıkmış “tabi hak” anlayışının izleri bulunmaktadır.⁹⁶³ Dolayısıyla 1924 Anayasası, teorik olarak otoriteden yana bir tutum sergilememiş, aksine hak ve hürriyetleri düzenleme konusunda liberal ve bireyci özellikler taşımıştır.⁹⁶⁴

1924 Anayasası “...tanıdığı hakların sahibi olarak “her Türk”ten veya “Türklerden” bahsetmektedir.” Özne olarak görülen “Türk” kelimesinin kimler için

⁹⁵⁵ EROĞLU, s.83.

⁹⁵⁶ KAYIRAN - METİNTAŞ, s.36.

⁹⁵⁷ 1921 Anayasası'ndan 1924 Anayasası'na milli egemenlik, kuvvet birliği gibi birçok temel ilke devredilmiştir. Bkz, TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.40.

⁹⁵⁸ ANAYURT, s.2.

⁹⁵⁹ GÖZLER, s.69.

⁹⁶⁰ EROĞLU, s.82.

⁹⁶¹ DOĞAN, s.115.

⁹⁶² EROĞLU, s.82.

⁹⁶³ 1924 Anayasası'nın 68'nci maddesi. Bkz, ÖZBUDUN - YÜCEL, s.19.

⁹⁶⁴ KAYIRAN - METİNTAŞ, s.36.

kullanıldığını da (m.88)'de açıklamıştır. Anayasada ilgili maddede Türk tanımlaması yapılırken din ve ırk gibi ayrıştırıcı unsurların dikkate alınmadığı görülmüştür.⁹⁶⁵

1924 Anayasası'nda hak ve hürriyetlerden yüzeysel olarak bahsedilmiş⁹⁶⁶ içerikleri ile kullanımlarının düzenlenmesi konusu kanuna bırakılmıştır.⁹⁶⁷ Ancak “meclis üstünlüğü ilkesi”nin benimsenmiş olması meclis çoğunluğunu elinde tutan iktidara sınırı olmayan bir kanun koyma gücü vermiştir.⁹⁶⁸ “Meclis üstünlüğü ilkesi”, uygulamada “yürütmeye tabii yasama organı”nın ortaya çıkmasına sebep olmuş⁹⁶⁹ ve hükümetlerin birçok kez insan hakları ile bağdaşmayan kanunlar çıkarabilmesinin önünü açmıştır.⁹⁷⁰

1921 Anayasası'nın aksine katı bir anayasa olarak ifade edilen 1924 Anayasası (m.103) ile “anayasanın üstünlüğü ilkesi”ni benimsemiş, ancak meclis tarafından çıkarılan kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyebilecek bir kuruma yer vermemiştir.⁹⁷¹ Söz konusu eksiklik nedeniyle, 1924 Anayasası katı olma özelliğini yitirmiş ve anayasaya aykırı birçok kanunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁹⁷² Anayasa denetim mekanizması konusundaki eksiklik nedeniyle birçok konuda eleştirilere maruz kalmıştır.⁹⁷³ Meclis tarafından çıkartılan kanunların anayasaya aykırılığını denetleyebilecek kurumsal mekanizmaya (AYM) ancak “1961 Anayasası” döneminde kavuşulmuştur.⁹⁷⁴

1923 ile 1950 yılları arasındaki Tek Parti Dönemi'nde⁹⁷⁵ yenilikçi, çağdaş bir toplum inşa etmek amacıyla birçok kanun yürürlüğe girmiştir. Ancak sözü edilen kanunlar daha çok kişi hak ve hürriyetlerini ölçsüz bir şekilde daraltan yasaklayıcı hükümler içeren kanunlar olmuştur.⁹⁷⁶ Çıkartılan kanunlar ile kişi hak ve hürriyetleri

⁹⁶⁵ GÖZLER, s.68.

⁹⁶⁶ NİŞANCI, s.82.

⁹⁶⁷ ANAYURT, s.8.

⁹⁶⁸ ARSLAN, (2018), s.90.

⁹⁶⁹ ANAYURT, s.12.

⁹⁷⁰ EROĞLU, s.91.

⁹⁷¹ 1924 Anayasası'nın 103'üncü maddesi. Bkz, ATAR, s.8.

⁹⁷² ÖZBUDUN - YÜCEL, s.19-20.

⁹⁷³ Hak ve hürriyetler için bir güvence sistemi öngörmemiş olması “...ve bunların sınırlandırılmasının ölçütlerinin belirtilmemiş bulunması ve henüz bir Anayasa Mahkemesi'nin kurulmamış ve yargı bağımsızlığının tam anlamıyla sağlanamamış olması...” sebebiyle eleştirilmektedir.” Bkz, NİŞANCI, s.82.

⁹⁷⁴ ÖZBUDUN - YÜCEL, s.19-20.

⁹⁷⁵ DOĞAN, s.116.

⁹⁷⁶ KÜÇÜK, s.12.

zaman zaman aşırı düzeyde sınırlandırılmış, muhalif kişi ve kurumlara baskı ve şiddet politikaları uygulanmıştır.⁹⁷⁷

Tek Parti Dönemi'nde çıkarılmış “Hıyanet-i Vatanîye Kanunu”nun uygulamaları, “İstiklal Mahkemeleri”nin vermiş olduğu kararlar, zorunlu iskân uygulamaları gibi birçok kanun ve uygulama kişi hak ve hürriyetlerini olumsuz yönde etkilemiştir.⁹⁷⁸ “Takrir-i Sükûn Kanunu” ile muhalif düşüncelere sahip birçok gazete ve dergi kapatılmış, siyasal muhalefet susturularak,⁹⁷⁹ toplanma ve dernek kurma, siyasi faaliyette bulunma gibi birçok hak ve hürriyet baskı altına alınmıştır.⁹⁸⁰ Dolayısıyla dönem içerisinde oluşturulan baskıcı ortam nedeniyle Türkiye’de çok partili demokratik hayata geçişte ertelenmiştir.⁹⁸¹

1923-1950 yılları arasında uygulanan politikalar kişi hak ve hürriyetlerini teminat altına almayı hedefleyen politikalar olmamıştır.⁹⁸² Çünkü Tek Partili Dönem’de her şeyden önce “...gerçekleştirilmek istenen, Türk toplumunun kalkınması, çağdaş medeniyet seviyesine erişmesi, ... ve eski geleneksel zihniyetin terk edilmesidir.”⁹⁸³ Bahsedilen hedefe ulaşabilmek için de gereken tüm reformların acilen uygulamaya konulması ve reformların uygulanması için çıkartılan kanunlara da hiçbir kuvvet tarafından karşı çıkılmaması istenmiştir.⁹⁸⁴

Türkiye’de Çok Partili Hayat’a geçilmesi ile birlikte hak ve hürriyetler konusunda da yeni bir döneme geçilmiştir.⁹⁸⁵ 1950 seçimlerini kazanan Demokrat Parti’nin ilk yılları demokratik bir hava içerisinde geçmiş, Tek Parti Dönemi’nde sınırlandırılmış hak ve hürriyetler konusunda bir dizi iyileştirme çalışmaları yapılmıştır. DP dönemindeki iyileştirme çalışmaları daha çok hak ihlallerine sebep olan kanunları kaldırma, değiştirme üzerine yoğunlaşmıştır.⁹⁸⁶

⁹⁷⁷ EROĞLU, s.151.

⁹⁷⁸ ÖZDEN, s.61.

⁹⁷⁹ ÖLMEZTOPRAK, s.125.

⁹⁸⁰ ERDOĞAN, s.140.

⁹⁸¹ SARIAY, s.401-402.

⁹⁸² Dönem içerisinde uygulanan birçok politika hak ihlallerinin yaşanmasına sebep olmuştur. Bkz, EROĞLU, s.152.

⁹⁸³ KÜÇÜK, s.12.

⁹⁸⁴ “Eğer 1924 Anayasası Avrupa modelinde bir anayasa yargısına yer verseydi, toplumsal değişim ve dönüşümün ivmesi o kadar hızlı ve radikal olamazdı. Fakat eğer böyle bir kurum getirmiş olsaydı, ya da zaman içerisinde bu eksikliği giderebilseydi veya hiç olmazsa yargı organları, defî yoluyla denetimi içtihatla kurumsallaştırabilirdi ... ülkemiz 27 Mayıs sabahı tank sesiyle uyanmayacaktı.” Bkz, ANAYURT, s.19.

⁹⁸⁵ EROĞLU, s.89.

⁹⁸⁶ KÜÇÜK, s.40.

Demokrat Parti'nin hak ve hürriyetler konusunda sağladığı özgürlükçü ortam 1955 yılında başlayan ekonomideki kötü gidişat sebebiyle tersine dönmüştür. 1955 sonrası oluşan şartlar gereği DP iktidarı da, meclis üstünlüğü ilkesi'ni önceki dönemlerde olduğu gibi kendi iktidarını sağlamlaştırma amacıyla kullanmaya başlamış ve kendisini tehdit edebilecek düşünce, basın hürriyeti gibi birçok hak ve hürriyetler ile ilgili kısıtlama tedbirlerine başvurmuştur.⁹⁸⁷ Tek Parti Dönemi'nde görülen baskıcı ortam tekrar kendini göstermiş ve sürecin sonunda 27 Mayıs 1960 Darbesi gerçekleşmiştir.⁹⁸⁸

1924 Anayasası döneminde yaşanan tüm gelişmeler hak ve hürriyetlerin yalnızca anayasa metni içerisinde ifade edilmesi ile güvence altına alınmasının mümkün olamayacağını göstermiştir. Denetim mekanizması kurulmadan, çoğulcu demokratik anlayış hâkim kılınmadan, hak ve hürriyetlerin sınırlandırma ölçütleri belirlenmeden, gerçek bir hukuk devleti tesis edilmeden hak ve hürriyetlerin güvenliğinin sağlanamayacağı 1924 Anayasası dönemindeki uygulamalarla net bir şekilde ortaya çıkmıştır.⁹⁸⁹

1924 yılında hazırlanıp yürürlüğe giren anayasa, tepeden inme bir anayasa görünümünde olsa da aynı zamanda Türk milletinin demokrasi bilincini geliştiren, eğitim seviyesini yükseltme çalışmalarına öncülük eden bir anayasa olma özelliğini de taşımaktadır.⁹⁹⁰ 1924 Anayasası birçok hak ve hürriyete yer vermiş olsa da hak ve hürriyetlerin uygulanması ve korunması konularında yetersiz kalmış⁹⁹¹ ve 27 Mayıs 1960 Darbesi ile yürürlükten kaldırılmıştır.⁹⁹²

3.3. 1961 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetler

Türkiye 27 Mayıs 1960 sabahına Kurmay Albay Alparslan Türkeş tarafından okunan darbe bildirisiyle uyanmıştır.⁹⁹³ Darbenin yapılış nedenleri arasında Demokrat Parti iktidarının 1950-1960 yılları arasında; hukuksuz ve anti-demokratik faaliyetlerde

⁹⁸⁷ ÖZDEN, s.62.

⁹⁸⁸ ÖZBUDUN - YÜCEL, s.19.

⁹⁸⁹ KÜÇÜK, s.52.

⁹⁹⁰ ÇETİN, s.95.

⁹⁹¹ ÖLMEZTOPRAK, s.125.

⁹⁹² ŞENOĞLU, s.92.

⁹⁹³ Darbe metninde genel olarak siyasetteki aşılama krizlere, yaşanan kardeş kavgalarına, kutuplaşan siyasete, milli iradenin tecelli edeceği yeni bir genel seçime, darbenin bir şahsı hedef olarak yapılmadığına, yurttan barış, cihanda barış prensibine uyulduğuna atıf yapılmaktadır. Bkz, NİŞANCI, s.128-129.

bulunması ve muhalefeti baskı altına alması üzerine, oluşan demokrasi ve rejim bunalımını aşmak için yapıldığı ifade edilmiştir.⁹⁹⁴ Ayrıca “27 Mayıs 1960 Darbesi”nin Çok Partili Hayat’a geçilmesi ile birlikte bürokrat ile aydınların, arka plana itilmeleri sebebiyle de yapıldığı ileri sürülmektedir. Öte yandan 1960 Darbesi’nin, demokratik hayatı kesintiye uğratmak için değil, demokratik teamüllerden gün geçtikçe uzaklaşan DP iktidarını sonlandırıp, demokrasiyi yeniden getirebilmeyi amaçladığı ifade edilmektedir.⁹⁹⁵

27 Mayıs darbesini yapan 38 subay iktidarlarına “Millî Birlik Komitesi” ismini vermişlerdir. “... Komitenin başına, darbeye doğrudan rolü olmayan Orgeneral Cemal Gürsel getirilmiştir.”⁹⁹⁶ Böylece 15 Ekim 1961 tarihine kadar sürecek “Millî Birlik Komitesi” yönetimi başlamıştır.⁹⁹⁷ MBK’nin ilk yaptığı icraat; Demokrat Parti’nin tekrar ortaya çıkmasını önleyebilmek için düzenlemeler yapmasıdır. DP’li başbakan, bakan ve birçok vekili yargılamak⁹⁹⁸ için üyelerinin “MBK”ca seçildiği “Yüksek Adalet Divanı” adında bir kurul oluşturulmuştur. Yüksek Adalet Divanı’nda yapılan yargılamalar sonucunda hapis cezası ve idam cezaları verilmiştir. Bu kapsamda “Adnan Menderes, Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu” idam cezasına çarptırılan kişiler olmuştur.⁹⁹⁹

12 Haziran 1960 tarihine gelindiğinde MBK, toplam 27 maddeden oluşmuş “...1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun bazı hükümlerinin kaldırılması ve bazı hükümlerinin değiştirilmesi hakkında geçici kanun...” isminde bir “Geçiş Dönemi Anayasası” kabul etmiştir. Giriş kısmında DP iktidarının anayasaya aykırı faaliyetler içerisine girdiği, kişi hak ve hürriyetlerini yok ettiğini, muhalefeti susturarak diktatörlük kurduğunu ve meşruiyetini kaybettiği ifade edilmiştir. Ayrıca yeni bir seçim kanunu ile yeni bir anayasanın hazırlanması gerektiği ve bir an önce seçimlerin yapılacağı da belirtilmiştir.¹⁰⁰⁰ “Geçiş Dönemi Anayasası”na göre MBK, yasama organının tüm yetkilerini kendisinde toplamıştır. “Komite, yasama yetkisini bizzat, yürütme yetkisini de kendi seçtiği bakanlar eliyle kullanacaktır.” Ayrıca

⁹⁹⁴ Adil ŞAHİN, **Türkiye’de İnsan Hakları**, 1.baskı (İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş, 2005), s.268.

⁹⁹⁵ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.44.

⁹⁹⁶ NİŞANCI, s.129.

⁹⁹⁷ GÖZLER, s.84.

⁹⁹⁸ NİŞANCI, s.129.

⁹⁹⁹ Yüksek Adalet Divanı, 1960 Darbesinden sonra sorumlularını yargılamak için olağanüstü yetkilere sahip bir mahkeme olarak kurulmuştur. Bkz, GÖZLER, s.78.

¹⁰⁰⁰ DEMİREL - SÖZEN, s.64.

oluşturulan “...Devlet Başkanlığı makamı; Cumhurbaşkanı, Başbakan, Başkomutan ve MBK Başkanlığı yetkilerini kendisinde birleştirmiştir.”¹⁰⁰¹

MBK 1 Sayılı Kanunu oluştururken aynı zamanda, yeni bir anayasanın yapım sürecini de başlatmıştır. Başkanlığını Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar’ın yaptığı bir komisyon görevlendirmiştir.¹⁰⁰² “İstanbul Komisyonu” olarak da bilinen komisyon tarafından bir anayasa tasarısı hazırlanmıştır. Ancak tasarı birçok konuda eleştirilmiştir. Çünkü “...tasarıda siyasal partilere, hatta genel oy sistemine karşı beslenen güvensizliğin izlerine rastlanmakta, genel oydan çıkmayan bir ikinci meclis yaratılmakta,...”dır. Ayrıca özerk, yarı özerk statüye sahip birçok kurum ve kuruluş oluşturularak iktidarın etkinliği azaltılmaktadır.¹⁰⁰³

Anayasa hazırlama konusunda yapılan bir diğer çalışma “Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İdarî İlimler Enstitüsü” tarafından yapılan çalışmadır. “...Gerekçeli Anayasa Tasarısı ve Seçim Sistemi Hakkındaki Görüş...” adını taşıyan tasarıda genel oy ve siyasi partilere olumsuz yaklaşımın, yürütme organının gücü korunmuştur.¹⁰⁰⁴

Yeni bir anayasa tasarısı hazırlama çalışmalarından sonra MBK; anayasanın milleti temsil eden bir organ tarafından hazırlanmasına karar vermiş, ardından MBK ve Temsilciler Meclisi’nden oluşan çiftli bir Kurucu Meclis’in kurulmasını öngörmüştür. Milli Birlik Komitesi 1960 Darbesi’ni yapan 38 subay içerisinde geriye kalan 23 subaydan oluşturulmuştur.¹⁰⁰⁵ Temsilciler Meclisi “...üyelerinin bazıları bir çeşit iki dereceli seçimle gelen üyelere; bir bölümü de siyasal partilerin kendi seçtikleri temsilcilerinden; üçüncü bir bölümü de çeşitli kuruluşları...” temsil eden kişilerden oluşturulmuştur. Ayrıca Devlet Başkanı ve MBK tarafından seçilen üyeler de Temsilciler Meclisi’nde yerini almıştır.¹⁰⁰⁶

6 Ocak 1961 tarihinde bir araya gelen meclis çalışmalarına başlamıştır. Temsilciler Meclisi tarafından 20 kişilik “Anayasa Komisyonu” oluşturulmuştur. Komisyon, dönemin Alman, Fransız ve İtalyan Anayasaları’ndan da yararlanarak

¹⁰⁰¹ Hükümet Devlet Başkanı tarafından kurulacaktır. Kurulan hükümeti de MBK denetleyecek gerekirse azledebilecektir. Bkz, ÖZBUDUN - YÜCEL, s.21.

¹⁰⁰² TUNÇ, s.34.

¹⁰⁰³ ÖZBUDUN - YÜCEL, s.21.

¹⁰⁰⁴ GÖZLER, s.83.

¹⁰⁰⁵ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.45.

¹⁰⁰⁶ ÖZBUDUN - YÜCEL, s.21.

“İstanbul Komisyonu Tasarısı” merkezli, “Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Tasarısı” destekli bir anayasa tasarısı hazırlamıştır.¹⁰⁰⁷ Böylece meclis, kendisine verilen anayasa tasarısı hazırlama görevini başarıyla sonuca ulaştırmıştır.¹⁰⁰⁸

Anayasa Komisyonu’ndan gelen tasarı önce Temsilciler Meclisi’ne sunulmuş ardından da, Millî Birlik Komitesi’nde görüşülmesine başlanmıştır.¹⁰⁰⁹ Yeni anayasa 9 Temmuz 1961 tarihindeki halk oylamasında % 61,5 oy oranı ile halk tarafından kabul edilmiştir. Anayasanın ilk kez halkoyuna (Referandum) sunulmuş olması Türkiye’de referandum geleneğini de başlatmıştır.¹⁰¹⁰ “Yeni Anayasa 20 Temmuz 1961 tarih ve 10859 sayılı Resmî Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girdi.”¹⁰¹¹ Halk oylamasından çıkan “%61,5 Evet” sonucu yeni anayasanın toplumdaki tüm kesimler tarafından benimsenmediğini de ortaya çıkarmıştır.¹⁰¹²

15 Ekim 1961 tarihinde sivil yönetime geçiş için genel seçimler yapılmıştır. Halk tarafından %81 oranında katılımın olduğu 1961 Genel Seçimleri’ni hiçbir parti tek başına kazanamamıştır. “CHP yüzde 36,7’lik bir oy oranıyla 173 milletvekili çıkarırken, AP yüzde 34,8 oranında oy alarak 158 milletvekilliği kazandı.”¹⁰¹³ Seçilen yeni milletvekilleri ile TBMM, 25 Ekim 1961 tarihinde toplanmış ve artık sivil yönetime geçilmiştir.¹⁰¹⁴

1961 yılında yapılan seçimler sonucunda cumhuriyet tarihinde bir ilk yaşanmış ve hiçbir siyasi parti tek başına iktidar olamamıştır. Sağ partilerin koalisyon görüşmelerinde mutabakat sağlanamaması, sivil yönetime geçiş arzusunun gittikçe artması ve Türk Silahlı Kuvvetleri’nin baskıları siyaseti hareketlendirmiştir. 26 Ekim 1961 tarihinde cumhurbaşkanı seçilen “Cemal Gürsel”, İsmet İnönü’ye hükümet kurma görevini vermiştir. Ancak CHP mecliste tek başına hükümet kurabilecek kadar üyeye sahip olmadığından Ragıp Gümüşpala’nın Genel Başkanlığı’nı yaptığı “Adalet Partisi” ile bir koalisyon hükümeti (CHP-AP) kurabilmiştir.¹⁰¹⁵ 27 Mayıs 1960

¹⁰⁰⁷ GÖZLER, s.83.

¹⁰⁰⁸ TUNÇ, s.35.

¹⁰⁰⁹ Kabul edilen tasarıda Ankara Tasarısının etkileri daha baskın olmuştur. Bkz, GÖZLER, s.83.

¹⁰¹⁰ NİŞANCI, s.130.

¹⁰¹¹ GÖZLER, s.84.

¹⁰¹² Düşük Evet oranının ortaya çıkmasındaki en büyük sebebi Demokrat Parti’nin anti-demokratik bir şekilde kapatılması ve DP görüşünün yasaklanması olarak görülmektedir. Bkz, NİŞANCI, s.130.

¹⁰¹³ Seçime katılan diğer iki parti: CKMP 54 milletvekili, YTP 65 milletvekili kazanmıştır. Bkz, DEMİREL - SÖZEN, s.66.

¹⁰¹⁴ GÖZLER, s.84.

¹⁰¹⁵ Bilgi KÜÇÜKCAN, **1961 Anayasası ve 1961 – 1965 Koalisyon Hükümetleri Dönemi** (Y. Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi SBE, 1997), s.91.

Darbesi'nden sonra Ekim 1961'de genel seçimlerin yapılmış olması Milli Birlik Komitesi'nin uzun yıllar boyunca iktidarda kalmayı düşünmediğini ortaya çıkarmıştır. Fakat Demokrat Parti'nin anti-demokratik bir şekilde kapatılarak, siyasi görüşüne yasak getirilmiş olması da unutulmamalıdır.¹⁰¹⁶

1961 Anayasası, 1950'den itibaren on yıl süren DP iktidarına ve onun yönetim anlayışına bir tepki olarak hazırlanmıştır. DP iktidarına karşı oluşan tepki, Demokrat Partililerin 1961 Anayasası'nın hazırlanması sürecine dâhil edilmemeleri ile gösterilmiştir.¹⁰¹⁷ Anti-demokratik olarak görülen “27 Mayıs Darbesi”nin, aydınlar tarafından desteklenmesi ve darbe sonrası da “özgürlükçü” bir anayasanın hazırlanmasına sebep olması bakımından da “demokratik” olduğu ifade edilmektedir.¹⁰¹⁸

“1961 Anayasası, başlangıç bölümü, 157 madde ve 22 geçici maddeden oluşmakta olup o zamana kadar yapılan Türk anayasaları içerisinde en uzun olanıdır.” Anayasanın bir diğer özelliği ilk kez “başlangıç bölümü”ne ve “madde kenar başlıkları”na yer vermiş olmasıdır. Anayasa metnine dâhil olarak kabul edilen “başlangıç kısmı”nda; “direnme hakkı”na ve “27 Mayıs 1960 İhtilali” hakkında ifadeler yer verilmiş sonrasında da 1961 Anayasası tarafından benimsenen temel esaslar ifade edilmiştir. Öte yandan yalnızca maddelerin konularını ve maddelerin sıralamasını gösteren “madde kenar başlıkları” 1961 Anayasası metnine dâhil edilmemiştir.¹⁰¹⁹

1961 Anayasası'nı oluşturan kısımlar sırasıyla; “Genel Esaslar, Temel Haklar ve Ödevler, Cumhuriyetin Temel Kuruluşu, Çeşitli Hükümler, Geçici Hükümler, Son Hükümler” olarak düzenlenmiştir.¹⁰²⁰ “Genel Esaslar”da devlet şekline ve “Cumhuriyetin Nitelikleri”ne yer verilmiştir.¹⁰²¹ Anayasadaki (m.1)'de devlet şekli tıpkı 1924 Anayasası'nda olduğu gibi cumhuriyet olarak kalmıştır. Fakat 1961 Anayasası ile “Cumhuriyetin Nitelikleri”nde değişimlerin yaşandığı görülmüştür. 1961

¹⁰¹⁶ NİŞANCI, s.131.

¹⁰¹⁷ ARSLAN, (2018), s.91.

¹⁰¹⁸ ŞAHİN, s.269.

¹⁰¹⁹ “Aynı zamanda II. Dünya Savaşı sonrasında hazırlanan demokratik anayasaların (Federal Almanya, Fransa, İtalya vb.) hacimsel olarak ortalamalarından da büyüktür. Özgürlük ve demokrasi konularında 1960 öncesi yaşanan problemlerin somut düzenlemelerle çözülebileceğine olan inanç, kapsamlı ve ayrıntılı düzenlemelerin anayasada yer almasına ve böylece hacminin yüksek olmasına sebep olmuştur.” Bkz, KALKIŞIM, s.155.

¹⁰²⁰ ŞAHİN, s.269.

¹⁰²¹ GÖZLER, s.84.

Anayasası, 1924 Anayasası'nda Cumhuriyetin Nitelikleri içerisinde sayılan altı temel ilkedeki; “devletçilik”, “halkçılık” ve “inkılapçılık” ilkelerini kabul etmemiş milliyetçiliği de “Milli Devlet” şeklinde benimsemiştir. Ayrıca 1961 Anayasası ile “...insan haklarına dayanan devlet, demokratik devlet, hukuk devleti, sosyal devlet gibi yeni ilkeler getirilmiştir.”¹⁰²² “Sosyal devlet ilkesi”ni ilk kez benimseyen 1961 Anayasası, aynı zamanda söz konusu ilkenin gerektirdiği düzenlemelere de yer vermiştir.¹⁰²³

1961 Anayasası'nda (m.4) ile “Ulus egemenliğinin yetkili organlarca kullanılacağı”nın belirtilmiş olması TBMM'nin artık tek yetkili organ olarak görülmediğini ortaya çıkarmıştır. 1961 Anayasası'na göre; TBMM yasama organı, Cumhurbaşkanı ile Bakanlar Kurulu yürütme organı, “bağımsız mahkemeler”de yargı organı olarak görevlendirilmiştir.¹⁰²⁴

1961 Anayasası (m.8) ile ilk defa gerçek anlamda “anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı ilkesi”ne yer vermiştir.¹⁰²⁵ Çünkü 1961 Anayasası söz konusu ilkeyi 1924 Anayasası gibi yalnızca kâğıt üzerinde ifade etmemiş, kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemekle görevli “Anayasa Mahkemesi”ni de ilk kez düzenlemiştir.¹⁰²⁶ Anayasa Mahkemesi'ne o dönemde bireysel başvuru yapılamasa da, mahkeme; cumhurbaşkanı ile mecliste temsil edilen siyasi partiler tarafından yapılan iptal davası başvuruları üzerine, anayasaya aykırı kanunları iptal edebilmektedir.¹⁰²⁷ Genel Esaslar kısmında son olarak devlet şeklinin değiştirilemez olduğu ifade edilmiştir.¹⁰²⁸

Cumhuriyetin Temel Kuruluşlarına yer verilen üçüncü kısımda; öncelikle 1961 Anayasası'nın, ilk kez “kuvvetler ayrılığı”na dayanan “parlamentar hükümet sistemi”ni benimsediği görülür.¹⁰²⁹ Ayrıca 1921 Anayasası'nda yer verilen “egemenlik kayıtsız şartsız milletindir.” hükmü 1961 Anayasası'nda aynen muhafaza edilmiş, ancak sözü edilen hükme; “millet bu egemenliği yetkili organlar eliyle kullanır.” şeklinde bir ek yapılmıştır. Kısaca 1961 Anayasası'na göre TBMM millet

¹⁰²² TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.47.

¹⁰²³ ATAR, s.11.

¹⁰²⁴ GÖKBURUN, s.64.

¹⁰²⁵ 1961 Anayasası'nın 8'inci maddesi. Bkz, GÖZLER, s.85.

¹⁰²⁶ ÖZBUDUN - YÜCEL, s.22-23.

¹⁰²⁷ DEMİREL - SÖZEN, s.100.

¹⁰²⁸ TUNÇ, s.36.

¹⁰²⁹ ATAR, s.11.

egemenliğini kullanabilen yegâne kurum olmaktan çıkarılmış, egemenliği kullanabilecek organlara yürütme ve yargı organları da eklenmiştir.¹⁰³⁰

1961 Anayasası, üçüncü kısımda “...yasama yetkisinin Millet Meclisi [450 üye] ve Cumhuriyet Senatosu [150 üye] adlı iki kanattan oluşan TBMM tarafından kullanılacağını belirtmiştir.”¹⁰³¹ Çift meclisli sisteme geçilmiş olmasının sebebi olarak da meclis çoğunluğunu elinde tutan iktidar partisini gereken durumlarda frenleyebilmek olarak gösterilmiştir.¹⁰³² Meclisin iki kanada ayrılmış olması 1961 Anayasası ile ortaya çıkan bir durum değildir. Bilindiği üzere 1876 Kanun-i Esasi’de çift meclisli bir yapı öngörmüştür.¹⁰³³

Millet Meclisi’ne seçilebilmek için (m.68); “30 yaş üstü okuryazar olma” şartını, Cumhuriyet Senatosu’na seçilebilmek içinde (m.72); “...40 yaş ve yükseköğrenim görme koşulu...” aramıştır.¹⁰³⁴ Öte yandan 1961 Anayasası’nın öngördüğü çiftli meclis sistemi’nde “Millet Meclisi”, “Cumhuriyet Senatosu”na nazaran daha yetkili olmuştur. Örneğin Bakanlar Kurulu, Millet Meclisi’ne hesap vermektedir.¹⁰³⁵ Hazırlanan bütçe kanunlarının kabul edilmesinde de son makam “Millet Meclisi”dir. Hükümetin düşmesine sebep olabilecek denetim aracı olarak görülen “güven oylaması” Millet Meclisi tarafından yapılmaktadır. Ancak “Gensoru dışında, soru, genel görüşme, meclis araştırması, meclis soruşturması gibi hükûmeti denetleme araçlarında...” TBMM’yi oluşturan iki meclis de eşit olarak yetkilendirilmiştir. TBMM’ye sunulan kanun teklifi ve tasarılarının görüşülmesi aşamasında “Cumhuriyet Senatosu”da yetkilere sahiptir. Fakat kanun teklifi veya tasarılarının meclis tarafından kabul edilmesinde “Millet Meclisi” esas yetkili olmuştur.¹⁰³⁶ “Anayasanın değiştirilebilmesi için TBMM üye tam sayısının üçte birinin teklifi üzerine hem Millet Meclisi hem de Cumhuriyet Senatosunun ayrı ayrı tam sayılarının üçte iki çoğunluğuyla teklifi kabul edilmesi gerekiyordu.”¹⁰³⁷

1961 Anayasası’nın ilgili maddelerinde yasama ve yargı fonksiyonları “yetki” olarak düzenlenmişken, (m.6)’da yürütme; anayasanın cumhurbaşkanı ve Bakanlar

¹⁰³⁰ TANÖR, s. 394.

¹⁰³¹ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.48.

¹⁰³² UYAN, s.101.

¹⁰³³ GÖZLER, s.86.

¹⁰³⁴ DEMİREL - SÖZEN, s.99.

¹⁰³⁵ UYAN, s.101.

¹⁰³⁶ 1961 Anayasası’nın 92’nci maddesi kanunlaşma süreci ile ilgili hükümlere yer vermiştir. Bkz, GÖZLER, s.87.

¹⁰³⁷ TUNÇ, s.36.

Kurulu'na verdiği “görev” olarak ifade edilmiştir.¹⁰³⁸ Anayasanın yürütme organını, yasama ve yargı organlarından ayrı tutarak “görev” olarak görmüş olması, yürütme organını diğer organlara göre daha zayıf hale getirme isteği olarak algılanmıştır.¹⁰³⁹

Yürütme organının bir kanadını oluşturan cumhurbaşkanı; “kırk yaşını doldurmuş” ve “yükseköğrenim görmüş” TBMM üyeleri içerisinde, yedi yıllığına seçilmektedir.¹⁰⁴⁰ Eğer Cumhurbaşkanlığı seçiminin birinci ve ikinci turlarında bir aday tarafından TBMM üye tam sayısının üçte iki çoğunluğuna ulaşılamazsa, sonraki turda salt çoğunluğu alan aday cumhurbaşkanı seçilmektedir.¹⁰⁴¹ Ayrıca seçilen yeni cumhurbaşkanı partisinden de ayrılacaktır.¹⁰⁴²

Yürütme organı içerisinde faaliyet gösteren Bakanlar Kurulu da; TBMM içinden veya TBMM dışından başbakan tarafından seçilip cumhurbaşkanınca atanan bakanlardan oluşmaktadır.¹⁰⁴³ Bakanların TBMM dışından seçilebilir oluşu, 1961 Anayasası'nın bir yeniliği olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁴⁴ Oluşturulan Bakanlar Kurulu göreve başlayabilmek için ayrıca “Millet Meclisi”nden güvenoyu alması gerekmektedir.¹⁰⁴⁵ Bakanlar Kurulu hem kolektif olarak hükümetin genel siyasetinden hem de her bir bakan bireysel olarak kendi bakanlığında yürütülen faaliyetlerden Millet Meclisi'ne karşı sorumlu tutulmaktadır.¹⁰⁴⁶

1961 Anayasası'nın yürürlüğe girmesiyle yürütme ve idare alanında, ilk kez “özerk statülü üniversiteler ile radyo televizyon idareleri” kurulmuştur. Yerel yönetimlerdeki karar mercilerinin seçimle oluşturulması,¹⁰⁴⁷ siyasal katılımın kilit taşları olarak gösterilen siyasal partilerin ilk defa anayasada düzenlenmiş olması 1961 Anayasası'nın yenilikleri arasında gösterilmektedir.¹⁰⁴⁸ 1961 Anayasası'nın yürürlüğe girişi ile birlikte “Anayasa Mahkemesi”, “Devlet Planlama Teşkilatı” gibi yeni kurum

¹⁰³⁸ UYAN, s.102.

¹⁰³⁹ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.49.

¹⁰⁴⁰ GÖZLER, s.88.

¹⁰⁴¹ UYAN, s.102.

¹⁰⁴² TANÖR, 397.

¹⁰⁴³ GÖZLER, s.88.

¹⁰⁴⁴ TANÖR, 398.

¹⁰⁴⁵ GÖZLER, s.88.

¹⁰⁴⁶ UYAN, s.102.

¹⁰⁴⁷ TUNÇ, s.38.

¹⁰⁴⁸ UYAN, s.103.

ve kuruluşlar faaliyete geçmiştir.¹⁰⁴⁹ Ayrıca “Yüksek Hakimler Kurulu” da ilk kez 1961 Anayasası ile anayasal bir kurum haline gelmiştir.¹⁰⁵⁰

1961 Anayasası’nda en dikkat çeken yenilik; “Anayasa Mahkemesi”nin kurulması olmuştur.¹⁰⁵¹ Çünkü o döneme kadar kanunların anayasaya uygunluğu, denetimi iktidar tarafından çoğunluğu elinde tutulan TBMM tarafından yapılabilmekteydi. TBMM’deki sayısal üstünlüğün zaman zaman, çoğunluk baskısına sebep olması AYM’in kurulmasını zorunlu kılmıştır.¹⁰⁵² Anayasa AYM’ye kanunlar ile “meclis içtüzükleri”nin anayasaya uygunluğunu denetleme görevi vermiştir. Ancak yüksek mahkeme “meclis içtüzük değişikliği” olarak görülen TBMM kararlarını da denetim kapsamına dâhil etmiştir. Anayasa tarafından mahkemeye verilen görevler dışında ayrıca mahkemede “...yasama dokunulmazlığının ve üyeliğinin kaldırılması...” ile ilgili davalarda incelenebilecektir.¹⁰⁵³ Siyasi partilerin denetlenmesi, yürütme organının ve yüksek yargı kurumlarının başkan ve üyelerinin “Yüce Divan” yargılamaları da AYM tarafından yapılacaktır.¹⁰⁵⁴ 1961 Anayasası Anayasa Mahkemesi’ni oluştururken Avusturya, Almanya ve İtalya gibi birçok ülkenin konu ile ilgili düzenlemelerinden de faydalanmıştır.¹⁰⁵⁵

1924 Anayasası’nda kâğıt üzerinde ifade edilmiş “anayasa üstünlüğü ilkesi”, 1961 Anayasası ile gerçek anlamına kavuşturulmuştur. Çünkü kanun ve diğer normların anayasaya uygunluğunu denetleyebilecek bir anayasa yargısının kurulmuş olması söz konusu ilkenin gerçekleştirilmesine katkı sağlamıştır.¹⁰⁵⁶

1961 Anayasası AYM’in yanı sıra “...Yargıtay, Danıştay, Askerî Yargıtay, Uyuşmazlık Mahkemesi gibi yüksek mahkemeleri de tek tek düzenlemiştir.”¹⁰⁵⁷ Ayrıca yargının bağımsızlığını sağlayabilmek ve hâkimlik teminatına işlerlik kazandırabilmek

¹⁰⁴⁹ Abdulvahap AKINCI, “Türkiye’nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:9, Sayı:1 (Nisan 2014), s.62.

¹⁰⁵⁰ TUNÇ, s.38.

¹⁰⁵¹ GÖZLER, s.88-89.

¹⁰⁵² Kurumsal yeniliklerin yanı sıra yargı sisteminin işleyişindeki aksaklıkların giderilmesi içinde çeşitli düzenlemelerin yapıldığı ortaya çıkmıştır. “Bu düzenlemelere göre; mahkemelerin bağımsızlığı, yargıç ve savcılarının görevlerinden alınamayacakları ve kendi istemleri dışında 65 yaşından önce emekliye ayrılamayacakları ve kişisel yargılamalarının ancak Yüksek Hâkimler/Savcılar Kurulları tarafından gerçekleştirilebileceği 1961 Anayasası ile belirtilmiştir.” Bkz, KÜÇÜKCAN, s.70.

¹⁰⁵³ UYAN, s.103-104.

¹⁰⁵⁴ KÜÇÜKCAN, s.70.

¹⁰⁵⁵ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.50.

¹⁰⁵⁶ TUNÇ, s.38.

¹⁰⁵⁷ GÖZLER, s.89.

için “Yüksek Hâkimler Kurulu” oluşturulmuş, “tabi hâkim ilkesi” ile suç ve cezalara ilişkin bazı ilke ve esaslar kabul edilmiştir.¹⁰⁵⁸

1961 Anayasası’da tıpkı 1924 Anayasası gibi değiştirilmesi zor bir anayasa olması, değiştirilemez hükümler içermiş olması sebebiyle “katı anayasa” olarak tanımlanmaktadır.¹⁰⁵⁹ Öte yandan 1961 Anayasası’nın devletin temel organları ile kişi hak ve hürriyetlerini düzenleyen maddelere yer vermiş olması sebebiyle “maddi anlamda anayasa” tanımlamasına uygun olduğu görülmüştür. 1961 Anayasası’nın “anayasanın üstünlüğü ilkesi”ni açıkça benimsemiş olması ile değiştirilme usulünün adi kanunlardan daha zor hale getirilmiş olması da anayasanın “şekli anlamda anayasa” tanımlamasına uyduğunu göstermiştir.¹⁰⁶⁰

1961 Anayasası, 1924 Anayasası’nda benimsenmiş “çoğunlukçu demokrasi anlayışı”nın yerine “çoğulcu demokrasi anlayışı”nı benimsemiştir. Demokrasi anlayışındaki değişikliği hayata geçirebilmek içinde siyasi partilere önem vermiştir. Çünkü siyasi partiler, bilindiği üzere sivil toplum - devlet ilişkisinde köprü vazifesi yapmaktadır. Siyasi partilerin demokratik hayata sağladığı faydalar sebebiyle de 1961 Anayasası; “...siyasi partileri ister iktidarda ister muhalefette olsunlar, demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurları...” şeklinde ifade etmiş ve gereken hukuki güvenceleri sağlamıştır.¹⁰⁶¹ 1961 Anayasası’nda devlet işleyişinin düzenlenmesi, çoğulcu demokrasinin benimsenmesinin yanı sıra hak ve hürriyetler de ayrıntılı olarak düzenlenmiştir.

3.3.1. Temel Hak ve Hürriyetler

1961 Anayasası’nın hazırlanma aşamasında “1948 İnsan Hakları Evrensel Bildirisi” ile “1950 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi”nden faydalandığı

¹⁰⁵⁸ ATAR, s.11.

¹⁰⁵⁹ “1961 Anayasası, Anayasa değişikliklerinde 1924 Anayasasında olduğu gibi, değişiklik teklif yetkisini TBMM üyelerinin 1/3’üne vermişti. Burada Millet Meclisi ve Senato ayrımı yapılmamıştı. Değişiklik tekliflerinin ivedilikle görüşülmesi yasaklanmıştı. Teklifin kabulü her iki Meclisin ayrı ayrı üye tam sayısının üçte ikisinin kabulüne bağlı idi. Onay safhasında, 1924 Anayasasında olduğu gibi Cumhurbaşkanına veto yetkisi tanınmamıştı. Bu Anayasada ayrıca 1924 Anayasasında olduğu gibi, devlet şeklinin Cumhuriyet olduğu yolundaki Anayasa hükmünün değiştirilemeyeceği öngörülmüştü. Ayrıca o dönemde Anayasa Mahkemesi, bu yasağı geniş yorumlayarak değiştirilmesi yasaklanan maddeler arasına Cumhuriyetin niteliklerini içeren 2. madde ile Başlangıç kısmını da dahil etmiştir.” Bkz, UYAN, s.104-105.

¹⁰⁶⁰ GÖZLER, s.62.

¹⁰⁶¹ ÖZBUDUN - YÜCEL, s.24.

görülmüştür.¹⁰⁶² Anayasadaki temel hak ve hürriyetler kısmı daha çok “İnsan Hakları Evrensel Bildirisi”nden izler taşımaktadır.¹⁰⁶³ 1961 Anayasası sözü edilen iki önemli belgedeki hükümlerin neredeyse tamamına yer vererek, hak ve hürriyetler için daha güvenceli bir sistem ortaya çıkarmıştır. Öte yandan Cumhuriyetin Nitelikleri içerisinde, “insan haklarına dayanan devlet”in de yer almış olması¹⁰⁶⁴ anayasanın insan haklarını korumak ve insan haklarını gerçekleştirilmesini sağlamak amacıyla hazırlandığını ortaya çıkarmıştır. 1961 Anayasası’na göre devlet, birey için vardır ve bireyin insanca yaşayabilmesi için devletin yapması gereken ödevleri vardır.¹⁰⁶⁵

İnsanı merkeze alan 1961 Anayasası, 1924 Anayasası’nda olduğu gibi devleti ve otoritesini kutsallaştırmak yerine, “özgürlük” ve “demokrasiyi” güçlendirmeyi tercih etmiştir.¹⁰⁶⁶ Ayrıca 1961 Anayasası düzenlemiş olduğu hak ve hürriyetleri, 1924 Anayasası’nda olduğu gibi yalnızca Türk vatandaşlarına değil, “herkes” için düzenlemiştir.¹⁰⁶⁷ Başka bir ifade ile hak ve hürriyetlerin öznesi “tüm insanlıktır”. Öznenin bütün insanlar olması 1961 Anayasası’na evrensel bir nitelik kazandırmıştır.¹⁰⁶⁸

1924 Anayasası’ndaki “tabî hukuk anlayışı”nın izlerine 1961 Anayasası’nda rastlanılmamaktadır.¹⁰⁶⁹ 1961 Anayasası’nda “herkesin kişiliğine bağlı, dokunulmaz devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahip olduğu...” ifade edilmiş ve iktidarların isteğine göre etkisiz hale getirilmeyecek hak ve hürriyetler düzenlenmiştir.¹⁰⁷⁰

1961 Anayasası temel hak ve hürriyetleri ikinci kısımda “Temel Haklar ve Ödevler (m.10-62)” ana başlığı altında sırasıyla “genel hükümler”, “kişinin hakları ve ödevleri”, “sosyal iktisadî haklar ve ödevler” ve “siyasî haklar ve ödevler” olmak üzere toplam dört alt başlık altında düzenlemiştir. Böylece sosyal hak ve ödevler de ilk kez

¹⁰⁶² GÖKBURUN, s.64.

¹⁰⁶³ “Cumhurbaşkanı’nın insan haklarına dayanan demokrasi ilkesini içtiği andında belirtmesi öngörülmüş (md.96), insan hakları, aynı zamanda demokratik hayatın ayrılmaz bir parçası olan siyasi partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetlerinin uymak zorunda olduğu ilkeler arasında yer almıştır (md.57/1)” Bkz, KALKIŞIM, 154.

¹⁰⁶⁴ KUYAKSİL, s.344.

¹⁰⁶⁵ ŞAHİN, s.271.

¹⁰⁶⁶ DOĞAN, s.123.

¹⁰⁶⁷ KALKIŞIM, s. 158.

¹⁰⁶⁸ “1924 Anayasası genelde “Her Türk” diye başlayan maddelerden oluşur; oysa 1961 Anayasası daha evrensel bir üslupla “Herkes” diye başlar.” Bkz, DOĞAN, s.124.

¹⁰⁶⁹ KUZU, s.74-75.

¹⁰⁷⁰ KUYAKSİL, s.344.

anayasada yerini almıştır.¹⁰⁷¹ Ayrıca düzenlenen hak ve hürriyetlerin, hangi usul ve esaslarla kanun yoluyla sınırlandırılacağı de o hak ve hürriyetle ilgili maddeler içerisinde hüküm altına alınarak güvenceli hale getirilmiştir.¹⁰⁷²

1961 Anayasası içerisinde hak ve hürriyetlerin oldukça fazla yer tutmasının sebebi, 1961 Anayasası'nın 1924 Anayasası'na "teпки" olarak hazırlanmış olmasıdır. Çünkü 1950-1960 yılları arasında Demokrat Parti iktidarının temel hak ve hürriyetlere ilişkin kısıtlama tedbirlerine karşı yükselen tepkiler 1961 Anayasası'nın hazırlanma evresini de etkilemiştir.¹⁰⁷³

Hak ve hürriyetlerin düzenlendiği ikinci kısımda yer alan "Genel Hükümler" başlığında; "(m.10) Temel Hakların Niteliği ve Korunması", "(m.11) Temel Hak ve Hürriyetlerin Özü, Sınırlanması ve (1971) Kötüye Kullanılmaması", "(m.12) Eşitlik" ve "(m.13) Yabancıların Durumu" na ilişkin hükümlere yer verilmiştir.¹⁰⁷⁴

1961 Anayasası'ndaki (m.10); bireylerin devlet karşısındaki üstün konumuna vurgu yapmıştır. Söz konusu maddeye göre; "özgürlük" korunması, geliştirilmesi ve hayata geçirilmesi gereken en büyük değerdir. Anayasadaki (m.10)'un ilk fıkrası "özgürlüğü" ikinci fıkrası da "özgürleştirme anlayışı" nı ortaya koymuştur.¹⁰⁷⁵ İlgili madde, devlete hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasına sebebiyet veren engelleri kaldırma görevi vermiştir. Ayrıca devletten insanların her türlü gelişimi için ihtiyaç duyulan ortamı da sağlaması istenmiştir. Kısaca 1961 Anayasası'ndaki (m.10); hak ve hürriyetlerin dokunulmazlığının sağlanmasıyla keyfi sınırlandırmaların sona erdirilmesini amaçlamıştır.¹⁰⁷⁶

1961 Anayasası'ndaki (m.11) hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasına ilişkin hükümlere yer vermiştir.¹⁰⁷⁷ İlgili maddede hak ve hürriyetlerin özüne dokunulmadan, kanunlara uygun bir şekilde sınırlandırılacağı ifade edilmiştir.¹⁰⁷⁸ Anayasa hak ve hürriyetlerin hangi sebeplerle sınırlandırılacağı ilgili hak ve hürriyetin

¹⁰⁷¹ GÖZLER, s.86.

¹⁰⁷² HOŞTEN, s.42.

¹⁰⁷³ DOĞAN, s.122.

¹⁰⁷⁴ ÖLMEZTOPRAK, s.149.

¹⁰⁷⁵ 1961 Anayasası'nın 10'ncü maddesi. Bkz, DOĞAN, s.123.

¹⁰⁷⁶ ÖLMEZTOPRAK, s.150.

¹⁰⁷⁷ 1961 Anayasası'nın 11'nci maddesi. Bkz, Cemil ÇELİK, **Olağanüstü Hallerde Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması** (Y. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2010), s.72.

¹⁰⁷⁸ ÖLMEZTOPRAK, s.150.

maddesinde düzenlemesinin yanı sıra hakkın özüne dokunulamayacağını da garanti etmiştir.¹⁰⁷⁹

1971 yılında yapılan anayasa değişikliği ile (m.11) yeniden düzenlenerek¹⁰⁸⁰ (m.11) içeriğine ilk kez “Temel Hak ve Hürriyetlerin Kötüye Kullanılmaması”na ilişkin hükümler eklenmiştir. Çünkü “1971 Değişikliği”ne kadar 1961 Anayasası’ndaki (m.11) yalnızca hak ve hürriyetlerin özü ile sınırlanması hakkında hükümler içermiştir.¹⁰⁸¹

Gerek uluslararası hukukta gerek ülkelerin kendi hukuklarında önemle üzerinde durulan “Eşitlik İlkesi”, 1961 Anayasası’nda da (m.12)’de; hiçbir din, dil, ırk, aile ayrımı yapılmaksızın herkesin kanunlar önünde eşit olması şeklinde ifade edilmiştir.¹⁰⁸² 1961 Anayasası’nda temel hak ve hürriyetlere ilişkin “Genel Hükümler” başlığı altında son olarak (m.13) ile “Yabancıların Durumu”na değinilmiştir. Anayasadaki (m.13)’e göre yabancı kişileri ilgilendiren hak ve hürriyetlerde, gereken durumlarda uluslararası hukuka aykırı olmayan kanunlar ile sınırlandırılabilir.¹⁰⁸³

Genel olarak anayasadaki hak ve hürriyetler; “serbest seçim özgürlüğü”nün ve “sosyal adalet”in hayata geçirilebilmesi için düzenlenmiştir.¹⁰⁸⁴ 1961 Anayasası toplumda “sosyal adaleti” ve “sosyal barışı” kurabilmek için de devletin “...sosyal ve ekonomik hayata aktif şekilde müdahalesini meşru ve gerekli gören bir devlet anlayışı olarak tanımlanan sosyal devlet düşüncesini...” benimsemiş ve onun kurumlarına işlerlik kazandırmıştır.¹⁰⁸⁵

1961 Anayasası’nın temel hak ve hürriyetleri gereken tüm detayları ile birlikte düzenleyip korumasından dolayı önemi büyüktür.¹⁰⁸⁶ 1961 Anayasası’nda hak ve hürriyetler ilk kez Alman Hukukçu George Jellinek’in sınıflandırmasına göre

¹⁰⁷⁹ ÇELİK, s.72.

¹⁰⁸⁰ 1971 Değişikliği ile 1961 Anayasası’nın 11’nci maddesine yapılan eklentiye göre; bireyler hak ve hürriyetlerini devletin ve milletin birlik ve beraberliğini, Cumhuriyet düzenini yok etme maksadıyla kullanamayacaktır. Aksi bir durum yaşanması halinde karşılaşılabilecek yaptırımlar kanunlarda belirtilecektir. Bkz, Temuçin F. ERTAN, “*Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik*”, Atatürk Yolu Dergisi, Cilt:10, Sayı:39 (2007), s.413.

¹⁰⁸¹ CANIKLIOĞLU, s.482.

¹⁰⁸² 1961 Anayasası’nın 12’nci maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.158.

¹⁰⁸³ 1961 Anayasası’nın 13’üncü maddesi. Bkz, DOĞAN, s.179.

¹⁰⁸⁴ ÖLMEZTOPRAK, s.132.

¹⁰⁸⁵ TUNÇ, s.36.

¹⁰⁸⁶ DOĞAN, s.123.

“...negatif statü hakları (kişi hakları), pozitif statü hakları (sosyal ve ekonomik haklar) ve aktif statü hakları (siyasal haklar)...” şeklinde üçe ayrılmıştır.¹⁰⁸⁷

3.3.1.1. Kişi Hakları ve Ödevleri

1961 Anayasası’nda “negatif statü hakları veya olumsuz statü hakları” olarak da görülebilecek “Kişi hak ve ödevleri”¹⁰⁸⁸ bireyi her alanda devlet otoritesine karşı koruyabilen haklar olarak bilinmektedir.¹⁰⁸⁹ Başka bir ifade ile kişi hakları ve ödevleri, devletten kişilere karışmayıp pasif bir rol oynamasını beklemektedir. 1961 Anayasası’nda da (m.14) ile (m.34) arasında düzenlenmiştir.¹⁰⁹⁰

a. Kişi Dokunulmazlığı

1961 Anayasası’nda “kişi dokunulmazlığı”¹⁰⁹¹ (m.14)’de düzenlenmiştir.¹⁰⁹² Sözü edilen maddede, kişilerin kendilerini her alanda geliştirebilmesinin mümkün olacağı ifade edilmiştir. Ayrıca aynı maddede kişi dokunulmazlığının yargı kararı olmadan kısıtlanamayacağı belirtilmiş, insan onurunu zedeleyen cezaların verilmesi de yasaklanmıştır. Suçlu kişilere verilen cezaların kesinlikle “insan onuru” ile bağdaşması gerektiği de ifade edilmiştir.¹⁰⁹³

b. Özel Hayatın Gizliliği

“Özel hayatın gizliliği” ilk kez 1961 Anayasası’nda (m.15)’de düzenlenmiştir. Hakkın, bireylerin özel yaşamına yapılabilecek her türlü müdahaleyi savuşturma amacıyla kullanılabilir bir dokunulmazlık şeklinde düzenlendiği görülmüştür. Aynı madde; usullere uygun yargı kararı verilmeden, kamu düzeni sebebiyle de olsa hiç kimsenin üstünün, şahsi evraklarının ve eşyalarının aranamayacağını belirtmiştir.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁸⁷ ATAR, s.63.

¹⁰⁸⁸ DOĞAN, s.123-124.

¹⁰⁸⁹ GÖZLER, s.210.

¹⁰⁹⁰ 1961 Anayasası’ndaki Kişi Hakları ve Ödevleri: “Eşitlik (m.12), kişi dokunulmazlığı (m.14), özel hayatın gizliliği (m.15), ... din ve vicdan (m.19), düşünce ve açıklama (m.20), bilim ve sanat (m.21), basın ve yayın (m. 22 – 27), toplantı ve gösteri (m.28), dernek kurma (m.29), kişi güvenliği (m. 30), hak arama (m.31), tabii yargı yolu (m.32), cezaların yasallığı ve kişiselliği (m.33), ...” Bkz, DOĞAN, s.123-124.

¹⁰⁹¹ ATLI, s.80.

¹⁰⁹² 1961 Anayasası’nın 14’ncü maddesi. Bkz, ŞENEL, s.102.

¹⁰⁹³ ÖLMEZTOPRAK, s.161.

¹⁰⁹⁴ 1961 Anayasası’nın 15’nci maddesi. Bkz, KIZILARSLAN, s.45.

1971 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile¹⁰⁹⁵ (m.15)'in ikinci fıkrasında yer alan, eşya ve evrak dokunulmazlığı ile ilgili hükümler genişletilmiştir. Ayrıca söz konusu değişiklikle, “özel hayatın gizliliği”nin kamu düzeni gereği sınırlandırılabilmesinin yanı sıra sınırlandırma sebeplerine “milli güvenlik kavramı” da dâhil edilmiştir. Anılan sebeplerin oluşması durumunda, geciktiğinde olumsuz durum baş gösterecekse yargı kararı beklenilmeden yetkili kılınmış merci tarafından sınırlandırmanın yapılabileceği de (m.15) içeriğine eklenmiştir.¹⁰⁹⁶

c. Konut Dokunulmazlığı

Konut dokunulmazlığı, 1924 Anayasası'nda (m.22)'de yüzeysel olarak ifade edilmiştir. 1961 Anayasası'nda (m.16)'da ilk kez ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir.¹⁰⁹⁷ 1961 Anayasası'ndaki (m.16); yargı kararı olmadan, “kamu düzeni” ve “milli güvenlik” gereği bile olsa yetkili merciler tarafından talimat verilmediği müddetçe, hiç kimsenin konutuna girilmeyeceğini, evinde aramalar yapıp eşyalarına el konulmayacağını belirtmiştir.¹⁰⁹⁸ Anayasada düzenlenen “konut dokunulmazlığı”nın kişilerin mülkiyet hakkını güvence altına almak için değil, daha çok mülkte ikamet edenlerin kişisel hak ve hürriyetlerine, huzuruna ve güvenliklerine hizmet ettiği görülmüştür.¹⁰⁹⁹

d. Haberleşme Hürriyeti

1961 Anayasası “haberleşme hürriyeti”ni (m.17)'de düzenlemiştir.¹¹⁰⁰ Sözü edilen maddede herkes için “haberleşme hürriyeti”nin tanındığı ve hürriyetin gizliliğinin de esas olduğu belirtilmiştir. Ayrıca aynı madde bahsedilen hürriyete yargı kararı olmaksızın dokunulamayacağını ifade etmiş olmasının yanında gizliliğin deşifre edilmesini de yasaklamıştır.¹¹⁰¹ Anayasadaki haberleşme hürriyeti, kişilerin dilediği insanlarla, dilediği kanallar vasıtasıyla haberleşebilmesini öngörmektedir.¹¹⁰² Öte yandan ilgili maddede yargı kararı olmadan haberleşme gizliliğine

¹⁰⁹⁵ Nurdan OKUR, *Anayasa Hukuku Açısından Özel Hayatın Gizliliği ve Korunması* (Y. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2010), s.84-85.

¹⁰⁹⁶ 1971 yılında 1488 sayılı kanunla ile 1961 Anayasası ilk kez değiştirilmiştir. Bkz, Ezgi KAHRAMAN, *Özel Hayatın Gizliliği* (Y. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2009), s.42.

¹⁰⁹⁷ 1961 Anayasası'nın 16'ncı maddesi. Bkz, OLCAY, s.233-234.

¹⁰⁹⁸ ÖLMEZTOPRAK, s.168.

¹⁰⁹⁹ KIZILARSLAN, s.45.

¹¹⁰⁰ 1961 Anayasası'nın 17'nci maddesi. Bkz, DOĞAN, s.180.

¹¹⁰¹ ÖLMEZTOPRAK, s.169.

¹¹⁰² KIZILARSLAN, s.46.

dokunulamayacağına belirtilmiş olması da “özel haberleşme gizliliği”ni ortaya çıkarmıştır.¹¹⁰³ Haberleşme hürriyeti ile ilgili dikkat çeken bir husus (m.15) ve (m.16)’nın aksine yargı kararından başka hiçbir yol ile haberleşme hürriyetine dokunulamayıdır.¹¹⁰⁴

e. Seyahat ve Yerleşme Hürriyeti

Seyahat ve yerleşme hürriyeti, 1961 Anayasası’nda (m.18) olarak düzenlenmiştir.¹¹⁰⁵ İlgili maddeye göre, kişilerin “seyahat hürriyeti” yalnızca “salgın hastalık” ile “milli güvenliği koruma” gerekçesiyle kanunlara aykırılık teşkil etmeden sınırlandırılabilir. Aynı madde ile kişilerin istediği yerde yaşayabilme hürriyeti olarak ifade edilebilen “yerleşme hakkı” da düzenlenmiştir. Olağanüstü hallerde kanunlara aykırı olmadan “yerleşme hakkı”nın da sınırlanabileceği (m.18) kapsamında ifade edilmiştir.¹¹⁰⁶

1961 Anayasası yurt dışından ülkeye giriş konusunda herhangi bir sınırlama sebebi ve sınırlama yetkisi belirtmemiştir. Ancak yurt dışına çıkma konusunun kanunlar vasıtasıyla düzenlenebileceğini ifade ederek, yurt dışına çıkışların hangi durumlarda sınırlanabileceğinin yasama organının inisiyatifine bırakılmış olduğunu göstermiştir.¹¹⁰⁷

f. Din ve Vicdan Hürriyeti

1961 Anayasası din ve vicdan hürriyetini (m.19)’da düzenlemiştir.¹¹⁰⁸ Söz konusu maddede; herkesin din ve vicdan hürriyetine sahip olduğu ve inancı sebebiyle kimsenin kınanamayacağı belirtilmiştir. Öte yandan kanunlara ve toplumsal düzene aykırı olmayan ibadetlere de izin verileceği, hiç kimsenin ibadet konusunda zorlanamayacağı ifade edilmiştir. Anayasadaki (m.19)’da ayrıca dini duyguları istismar ederek nüfuz sahibi olma çabalarına karşı da belirlenen yasaklar net bir şekilde düzenlenmiştir. Yasaklara rağmen dini istismar edenlerin cezalandırılacağı, din istismarını herhangi bir siyasi partinin yapması halinde de partinin kapatılacağına karar

¹¹⁰³ Kayıhan İÇEL, “*Haberleşme Özgürlüğü*”, İstanbul Hukuk Mecmuası, Cilt: 41, Sayı: 1-2 (1975), s.89.

¹¹⁰⁴ KIZILARSLAN, s.46.

¹¹⁰⁵ 1961 Anayasası’nın 18’nci maddesi. Bkz, Ercan AYGÜN, **1982 Anayasası’nda Seyahat Özgürlüğü** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2007), s.17-18.

¹¹⁰⁶ ÖLMEZTOPRAK, s.170.

¹¹⁰⁷ AYGÜN, s.18-19.

¹¹⁰⁸ 1961 Anayasası’nın 19’ncü maddesi. Bkz, ERTAN, s.414.

verilmiştir.¹¹⁰⁹ 1971 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile ilgili maddeye “bu eylemleri yapan her türlü gerçek ve tüzel kişiler” ifadesi eklenerek kurallara aykırı davranış içerisinde girenlerin tanımı netleştirilmiştir.¹¹¹⁰

Din ve vicdan hürriyeti (m.19) içerisinde detaylı olarak düzenlenmiştir. Fakat “dini propaganda hürriyeti”ne sözü edilen maddede yer verilmemiş, “...(m.20)’de herkesin düşünce ve kanaat özgürlüğüne sahip olduğu ve bunları açıklayıp yazabileceğinin belirtilmesiyle...” örtülü de olsa kabul edilmiştir.¹¹¹¹

g. Düşünce Hürriyeti

Düşünce hürriyetine 1961 Anayasası’nda (m.20)’de yer verilmiştir.¹¹¹² Hiçbir ayırım yapılmadan herkesin “düşünce ve kanaat hürriyeti”nin olduğunu belirten (m.20); aynı zamanda kişilere düşüncelerini açıklaması için baskı yapılamayacağını da belirtmiştir. Böylece 1961 Anayasası’ndaki (m.20) ile beraber düşünce hürriyetinin gelişimi için önemli bir adım atılmıştır.¹¹¹³

Öte yandan aynı (m.20) düşünceyi açıklama girişimlerinin toplu veya bireysel şekilde yapılabileceğini ifade etmiştir. 1961 Anayasası’ndaki düşünceyi açıklama yöntemleri özgür bir kamuoyunun ortaya çıkmasını sağlaması sebebiyle “çoğulcu demokratik anlayış” içinde önem arz eden bir gelişme olmuştur. Ancak ne düşünce hürriyeti için ne de düşünceyi açıklama hürriyeti için bir sınırlama hükmüne yer verilmiştir. Anayasa Mahkemesi, uygulamada “düşünceyi açıklama hürriyeti”ni kişi hürriyetleri kapsamında değerlendirdiği için (m.11) ile sınırlandırılabilmesine hükmetmiştir.¹¹¹⁴

h. Bilim ve Sanat Hürriyeti

“Bilim ve sanat hürriyeti”nin ilk defa 1961 Anayasası’nda, (m.21)’de “eğitim ve öğrenim hakkı” ile birlikte düzenlendiği görülmüştür.¹¹¹⁵ Eğitimi devlet kontrolü altında olmak üzere serbest bir hak olarak gören (m.21), ayrıca herkesin her sanat-bilim dalında faaliyette bulunabilme hakkının olduğunu da ifade etmiştir. Aynı madde

¹¹⁰⁹ ÖLMEZTOPRAK, s.171-172.

¹¹¹⁰ DOĞAN, s.181.

¹¹¹¹ DURAN, s.94.

¹¹¹² 1961 Anayasası’nın 20’nci maddesi. Bkz, İÇEL, s.90.

¹¹¹³ ÖLMEZTOPRAK, s.173.

¹¹¹⁴ Hayri KESER, “*Türk Anayasa Sisteminde Düşünceyi Açıklama Hürriyeti ve Sınırları*”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 10, Sayı:3-4 (2002), s. 189-192.

¹¹¹⁵ 1961 Anayasası’nın 21’nci maddesi. Bkz, YILDIRIM, s.30.

modern eğitim anlayışı ile bağdaşmayan eğitim-öğretim kurumlarının faaliyet göstermesini de yasaklamıştır.¹¹¹⁶

1961 Anayasası'nda "bilim ve sanat hürriyeti"nin düzenlenmiş olmasının nedeni, demokrasilerin hasar gördüğü, bilim ve sanatın baskı altında olduğu "Nazi Almanya"sındaki gibi baskıcı rejimlerin akabinde hazırlanan anayasaların "bilim ve sanata" bakış açılarının hassaslaşması olarak kabul edilmektedir.¹¹¹⁷

i. Basın Hürriyeti

1961 Anayasası basın hürriyetini (m.22)'de düzenlemiştir. Anayasanın ilgili maddesinde ilk olarak basın faaliyetlerinin özgür olacağı ve sansürüne izin verilmeyeceği belirtilmiş sonrasında da, basın ve haber alma hürriyeti için uygun ortamın oluşturulmasında devlete ödevler yüklenmiştir.¹¹¹⁸ Dolayısıyla sözü edilen (m.22)'de aynı zamanda haber alma hürriyetinin de ifade edildiği görülmüştür. Böylece 1961 Anayasası ile hem "basın hürriyeti" hem de "...haber, düşünce ve kanıların kitle iletişim araçları tarafından öğrenilmesi..." güvenceli bir hak haline gelmiştir. Yine aynı madde de her iki hürriyetin de milli güvenlik, genel ahlak, onur ve haysiyet gibi değerlerin korunması amacıyla kanunlar dahilinde sınırlandırılabilmesine yer verilmiş; yayın yasağı, dergi ve gazeteleri toplatma gibi tedbirlerin de ancak hakim kararıyla hayata geçirilebileceği ifade edilmiştir.¹¹¹⁹ Basın hürriyetinin 1961 Anayasası'nda düzenlenmiş olmasının nedeni; "...basın özgürlüğünü sağlamaktan çok, kendisini destekleyen ve önceki yönetime savaş açan basına diyet ödeme arzusudur."¹¹²⁰

"20.09.1971 tarihli 1488 sayılı Kanunla" yapılan Anayasa Değişikliği (m.22)'de de değişimlere sebep olmuştur.¹¹²¹ Özellikle basın hürriyetinin sınırlandırılması konusunda yeni gelişmeler yaşanmıştır.¹¹²² Değişiklik kapsamında (m.22)'e; "...devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, milli güvenlik, kamu düzeni, genel ahlak gibi..." kapsamı geniş, sınırı belli olmayan sınırlama hükümleri dâhil edilmiştir. Böylece (m.22)'in ilk şeklinde ifade edilmiş "özel sınırlama

¹¹¹⁶ ÖLMEZTOPRAK, s.176.

¹¹¹⁷ YILDIRIM, s.30-31.

¹¹¹⁸ 1961 Anayasası'nın 22'nci maddesi. Bkz, İÇEL, s.90-91.

¹¹¹⁹ Ali AKKURT, **Basın Özgürlüğünün Kapsamı ve Sınırları** (Y. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2014), s.53.

¹¹²⁰ Bora ERDEM, **Avrupa Standartlarına Göre Türkiye'de Basın Özgürlüğü**, 1. Baskı (İstanbul: Cinius Yayınları, 2017), s.73.

¹¹²¹ ERTAN, s. 414-415.

¹¹²² ÖLMEZTOPRAK, s.177.

sebepleri”nin sayısı artırılmış ve basın hürriyeti daraltılmıştır. 1971 Değişikliği ile (m.22)’e eklenen sınırlama sebepleri siyasi iktidarın basın hürriyetini rahatlıkla sınırlandırabilmesine yol açabilecek türdendir. 1971 Değişikliği basın hürriyetini sınırlandırabilmek için “toplatma ve kapatma” tedbirlerinin de anılan sınırlama sebepleri gerekçe gösterilerek uygulanabileceğini belirtmiştir.¹¹²³ Ayrıca dergi ve gazetelerin toplatılması tedbirinde, geciktiğinde sakınca oluşacak durumlarda hâkimin yerine savcılar da yetkilendirilmiştir. Basın hürriyetinin 1971 Değişikliği’nden itibaren sınırlandırılmaya başlamasının altında yatan sebep olarak o dönem hükümetlerinin “aşırı sol ve aşırı sağ ile mücadele” edişi gösterilmektedir. Çünkü hükümetin sağ ve sol ile mücadelesi, basını da etkilemesi sebebiyle basın taraflı yayın yapmaya başlamış ve “basın organlarında tekelleşme olgusu” görülmeye başlamıştır.¹¹²⁴

1961 Anayasası’nda düzenlenen “basın hürriyeti” 1971 yılında Anayasa Değişikliği yapılanaya kadar her anlamda en parlak dönemini yaşamıştır. Böyle bir dönemin yaşanmasında, başta “düşünceyi açıklama hürriyeti”nin etkin kullanımı olmak üzere özgür kamuoyu ve Anayasa Mahkemesi’nin işlerlik kazanması etkili olmuştur.¹¹²⁵

j. Gazete ve Dergi Çıkarma Hakkı

“Gazete ve dergi çıkarma hakkı” 1961 Anayasası’nda (m.23)’te düzenlenmiştir.¹¹²⁶ Söz konusu maddede, öncelikle gazete ve dergi çıkarılırken çeşitli makamlardan izin alınmasına ve belli miktarda malî teminat yatırılmasına gerek olmadığı ifade edilmiştir.¹¹²⁷ Ardından basın hürriyetinin yasal düzenlemelerle hiçbir şekilde baskı altına alınamayacağı ve tüm gazete ve dergilerin devlet tarafından sağlanan olanaklardan eşit bir şekilde faydalanacağı belirtilmiştir.¹¹²⁸

k. Kitap ve Broşür Çıkarma Hakkı

1961 Anayasası basın-yayım ile ilgili olan “kitap ve broşür çıkarma hakkı”na da (m.24)’te yer vermiştir.¹¹²⁹ Sözü edilen maddede kitap ve broşür çıkarmak

¹¹²³ AKKURT, s.53-54.

¹¹²⁴ YILDIZ, (2014), s.446.

¹¹²⁵ Tayfun AKSOYAK, “*Mukayeseli Hukukta Basın Hürriyetinin Düzenlenişi*”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt/Sayı: Prof. Dr. Halil CİN’e Selçuk Üniversitesinde 10. Hizmet Yılı Armağanı Özel Sayısı (1995), s.187.

¹¹²⁶ 1961 Anayasası’nın 23’ncü maddesi. Bkz, AKKURT, s.54-55.

¹¹²⁷ İÇEL, s.91.

¹¹²⁸ AKKURT, s.55.

¹¹²⁹ 1961 Anayasası’nın 24’ncü maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.177.

isteyenlerin, ilgili makamlardan izin almasına gerek olmadığı belirtilmiş ve basımı yapılan eserlere de sansür uygulanmayacağı anayasada güvence altına alınmıştır.¹¹³⁰

l. Basın Araçlarının Korunması

Basın hürriyetinin geliştirilmesi için düzenlenen bir diğer madde “basın araçlarının korunması” ile ilgili hükümler içeren (m.25)’tir.¹¹³¹ İlgili maddede; basımevleri, basın araçları gibi basın faaliyetinin yapımında kullanılan araç ve gereçlere bir suça alet olması durumunda bile, el konulamayacağı veyahut faaliyetlerinin durdurulamayacağı hüküm altına alınmıştır.¹¹³²

m. Basın Dışı Haberleşme Araçlarından Yararlanma Hakkı

1961 Anayasası haberleşme ve basın hürriyetlerini yakından ilgilendiren basın dışı haberleşme araçlarından yararlanma hakkı’nı (m.26)’da düzenlemiştir.¹¹³³ Maddede ilgili hakkın demokratik teamüllere uygun bir şekilde kullanılabilmesi ifade edilmiş¹¹³⁴ ardından da kayıtsız şartsız herkesin sözü edilen haktan özgür bir şekilde yararlanabileceği belirtilmiştir.¹¹³⁵

1971 yılında anayasada yapılan değişiklik kapsamında (m.26)’ya¹¹³⁶ “...devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, insan haklarına dayanan, milli, demokratik, laik ve sosyal cumhuriyetin, milli güvenliğinin ve genel ahlakın korunması halleri dışında kalan sebeplere dayanarak...”¹¹³⁷ basın dışı haberleşme araçlarının kullanılabilmesini ifade eden yeni bir hüküm eklenmiştir.¹¹³⁸

n. Düzeltme ve Cevap Hakkı

1961 Anayasası ile ilk kez düzenlenmiş bir diğer hak (m.27)’deki “düzeltme ve cevap verme hakkı”dır.¹¹³⁹ Söz konusu maddeye göre bireyler yalnızca herhangi bir mecrada kendilerinin küçük düşürülmesi veya bizzat şahsını ilgilendiren bir mevzuda

¹¹³⁰ AKKURT, s.54.

¹¹³¹ 1961 Anayasası’nın 25’nci maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.178.

¹¹³² İÇEL, s.91.

¹¹³³ 1961 Anayasası’nın 26’ncı maddesi. Bkz, ERTAN, s.415.

¹¹³⁴ ÖLMEZTOPRAK, s.178.

¹¹³⁵ ÖZDEN, s.81.

¹¹³⁶ ERTAN, s.415.

¹¹³⁷ ÖZDEN, s.81.

¹¹³⁸ ÖLMEZTOPRAK, s.178.

¹¹³⁹ 1961 Anayasası’nın 27’nci maddesi. Bkz, Ahmet DANIŞMAN, “*Cevap ve Düzeltme Hakkı*”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 2 (Ocak 1989), s.118-119.

başkaları tarafından doğru olmayan isnatlarda bulunulması halinde¹¹⁴⁰ düzeltme ve cevap hakkını kullanabilecektir. Hakkın kullanımının engellenmesi halinde de hakim kararı bağlayıcı olacaktır.¹¹⁴¹ Böylelikle basın yoluyla kişi veya kurumların haklarını ihlal eden yayınların yapılmasının önüne geçilmiştir.¹¹⁴²

1961 Anayasası'nın “düzeltme ve cevap hakkı”nı iki ayrı madde şeklinde değil de tek bir madde de (m.27)'de düzenlenmiş olması dikkat çekicidir. Bir diğer dikkat çeken husus hakkın kullanımı için iki şarttan birinin oluşması gereğidir. Böylelikle kişilerin söz konusu hakkın gereksiz kullanımının ve kötüye kullanımının önüne geçilmesi hedeflenmiştir.¹¹⁴³

o. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı

1961 Anayasası'nda (m.28)'de toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına ilişkin hükümlere yer verilmiştir.¹¹⁴⁴ Sözü edilen madde ile kişilere izin almaksızın toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı tanınmış ve düzenlenen hakkın da yalnızca kamu düzeni gereği kanunla sınırlandırılabilceği ifade edilmiştir.¹¹⁴⁵

1963 yılına gelindiğinde çıkarılan “171 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hürriyeti Hakkında Kanunla” toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı bildirim usulüne bağlanarak en özgür dönemini yaşamaya başlamıştır.¹¹⁴⁶ Daha sonra “19.06.1973 tarih ve 1742 sayılı Kanunla” idari makamlara da adı geçen hakkın kullanılmasını ileri bir tarihe erteleyebilme yetkisi verilmiştir.¹¹⁴⁷

p. Dernek Kurma Hakkı

Dernek kurma hakkı 1961 Anayasası'nda (m.29)'da düzenlenmiştir. Tıpkı (m.28)'de olduğu gibi “dernek kurma hakkı” da herhangi bir izin şartına

¹¹⁴⁰ ÖLMEZTOPRAK, s.178.

¹¹⁴¹ Ahmet ÇİFTÇİ, “*Yazılı Basında Cevap ve Düzeltme Hakkı*”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 42, Sayı: 1 (1992), s.56.

¹¹⁴² ERDEM, s.74.

¹¹⁴³ DANIŞMAN, s.119.

¹¹⁴⁴ 1961 Anayasası'nın 28'inci maddesi. Bkz, Duygu AKAR, *Türkiye’de Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkının Uygulaması* (Y. Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi SBE, 2016), s.36.

¹¹⁴⁵ ÖLMEZTOPRAK, s.179.

¹¹⁴⁶ 171 sayılı kanundan önce izin usulü kullanılmaktaydı. Bkz, Özen ÜLGEN, *Türk Hukukunda Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Özgürlüğü* (Y. Yüksek Lisans Tezi, Galatasaray Üniversitesi SBE, 2004), s.63.

¹¹⁴⁷ Bekir DEMİR, *Türk Hukukunda Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Özgürlüğü* (Y. Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 2016), s.36.

bağlanmamıştır. Ayrıca (m.29)'da hakkın kullanımının yalnızca “kamu düzeni” veya “genel ahlakın korunması” gereği kanunla sınırlandırılabilmesine hükmedilmiştir.¹¹⁴⁸

20.9.1971 tarihinde yapılan Anayasa Değişikliği ile (m.29)'a¹¹⁴⁹ hakkın kullanımında izlenmesi gereken usul ve esasların kanunla belirlenebileceği hükmü eklenmiştir.¹¹⁵⁰ Ayrıca (m.29)'un ilk halinde yer alan “genel ahlâk ve kamu düzenini koruma” gibi sınırlandırma sebeplerine değişiklikle birlikte “bölünmez bütünlük ile milli güvenlik kavramları” da dâhil edilmiştir. Kişilere dernek üyeliği konusunda baskı yapılmasının yasaklanması ve gerekli durumlarda hâkim kararıyla derneklerin kapatılabilmesi değişiklik ile (m.29)'a getirilen diğer yeniliklerdir.¹¹⁵¹ Başka bir ifade ile yeniden düzenlenen (m.29); maddenin ilk halinde yer verilmeyen hakkın kullanılmasında yaşanabilecek ihlallere karşı derneklerin yargı kararıyla kapatılabileceği şeklinde bir yaptırım öngörmüştür.¹¹⁵²

q. Kişi Güvenliği

1961 Anayasası (m.30)'da kişi güvenliğine ilişkin hükümlere yer vermiştir.¹¹⁵³ Söz konusu edilen maddede; suçluluk şüphesi altında bulunan kişilerin kaçmasını, delil karartmasını önlemek için hakim tutuklama kararı verebileceği ifade edilmiştir. Fakat aynı madde yalnızca suçüstü yakalanma ve “gecikmesinde sakınca bulunan hallerde” kullanılacak yakalama tedbiri için savcılar, kolluk yetkililerini ve gerektiği durumlarda “herkes”i yetkili olarak görmüştür. Dolayısıyla yakalama tedbiri hâkim güvencesine bağlanmamıştır.¹¹⁵⁴

“Kişi güvenliği”nin düzenlendiği (m.30)'da tutuklamanın hangi hallerde yapılması gerektiği ve tutuklama tedbirinin uygulanmasında yargı kararının esas olduğu belirtilmiştir. Ayrıca tutukluluk halinin devam ettirilmesine karar verilmesi durumunda da, “...yine ilk kez tutuklama kararı verilirken aranması gerekli koşulların araştırılacağı belirtilmesi...” kişi güvenliği başta olmak üzere birçok hak ve hürriyet için olumlu bir gelişme olmuştur.¹¹⁵⁵

¹¹⁴⁸ 1961 Anayasası'nın 29'uncu maddesi. Bkz, Serkan BAYRAM, **Türkiye’de Dernek Kurma Özgürlüğü** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2000), s.37.

¹¹⁴⁹ DOĞAN, s.184.

¹¹⁵⁰ BAYRAM, s.37.

¹¹⁵¹ ÖLMEZTOPRAK, s.180.

¹¹⁵² BAYRAM, s.38.

¹¹⁵³ 1961 Anayasası'nın 30'uncu maddesi. Bkz, EKER, s.46-47.

¹¹⁵⁴ DEMİRBAŞ, s.165.

¹¹⁵⁵ ALTUN, s.47.

1961 Anayasası'ndaki (m.30)'da belirtilen bir diğer önemli husus; tutuklanan ve yakalanan kişilerin, yirmi dört saat içerisinde¹¹⁵⁶ mahkeme huzuruna çıkarılması koşuludur. Aksi halde kişi derhal serbest kalmalı ve kişinin son durumu yakınlarına bildirilmelidir. Yine haklarında yakalama ve tutuklama kararı verilen kişilere sözü edilen tedbirlerin neden uygulandığı hakkında yazılı bir şekilde derhal bilgi verilmesi gerekliliği (m.30)'da geçen bir diğer hükümdür.¹¹⁵⁷ Fakat “hemen bilgi verilmesi” hükmü çoğu zaman uygulanmamış ve insanlar yakalanma gerekçeleri hakkında bilgi sahibi olmadan haksız yere özgürlüklerinden alıkonulmuştur.¹¹⁵⁸ Son olarak (m.30)'da, belirtilen usul ve esaslara aykırı olarak hakkında işlem yapılan kişilerin tüm zararlarının devlet tarafından karşılanacağı da ifade edilmiştir. 1961 Anayasası'nda “kişi güvenliği” konusunda görülen özgürlükçü tutum özellikle 1971 ve 1973 yıllarındaki anayasa değişiklikleri ile zarar görmüştür.¹¹⁵⁹

“20.9.1971 tarihinde yapılan Anayasa Değişikliği” ile (m.30)'da yalnızca süre konularında değişikliğe gidilmiştir.¹¹⁶⁰ Maddenin ilk halinde kişinin yirmi dört saat içinde mahkeme huzuruna çıkarılması hükmü, 1971 Değişikliği ile birlikte “bireysel suçlarda kırk sekiz saat, toplu hallerde işlenen suçlarda da 7 gün” şeklinde değiştirilmiştir.¹¹⁶¹ Ardından 1973 yılında 1699 sayılı Kanunla yapılan Anayasa Değişikliği kapsamında (m.30)'a¹¹⁶² “Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin görev ve yetkilerine giren suçlar” şeklinde bir hüküm eklenmiş ve böylece yeni bir yargı merci “DGM”ler kurulmuştur.¹¹⁶³

Genel olarak 1971 ve 1973 Değişiklikleri öncelikle “kişi güvenliği” konusunda, yakalanan ve tutuklanan kişilerin mahkeme huzuruna çıkarılma sürelerinin arttırılmasına sebep olmuştur.¹¹⁶⁴ Dolayısıyla değişikliklerle beraber bekleme sürelerinin de arttırılmış olması 1961 Anayasası'nın ilk halindeki “kişi güvenliği” ile

¹¹⁵⁶ EKER, s.46.

¹¹⁵⁷ ALTUN, s.47.

¹¹⁵⁸ DEMİRBAŞ, s.165.

¹¹⁵⁹ Söz konusu değişikliklerle adeta hürriyetlerin sınırlandırılması esas haline gelmiş, kişinin devlete karşı korunması fikri terk edilip devleti kişilerden koruma fikri önem kazanmıştır. Bkz, EKER, s.46-48.

¹¹⁶⁰ 1961 Anayasası'nın 30'uncu maddesi 1971 ve 1973 yıllarında yapılan anayasa değişiklikleri ile değişikliğe uğramıştır. Bkz, ÖZDEN, s.82.

¹¹⁶¹ ÖLMEZTOPRAK, s.181.

¹¹⁶² ALTUN, s.48.

¹¹⁶³ 1973 Anayasa Değişikliği ile kurulmuş Devlet Güvenlik Mahkemeleri 2004 yılında kaldırılmıştır. Bkz, ÖZDEN, s.82.

¹¹⁶⁴ EKER, s.47-48.

ilgili tutumun derinden sarsılmasına yol açmıştır.¹¹⁶⁵ Hâkim karşısına çıkma sürelerinde yaşanan artış, zaman zaman siyasi iktidarın hak ve hürriyetleri sınırlandırma konusunda elini rahatlatmıştır.¹¹⁶⁶

r. Hak Arama Hürriyeti

Günümüzde “hak arama hürriyeti” olarak ifade edilen hürriyet 1961 Anayasası’nda da (m.31)’de düzenlenmiştir.¹¹⁶⁷ Sözü edilen maddede hakkının ihlal edildiğini düşünen herkesin meşru olarak görülen araçlar ile yasal tüm yolları kullanarak hakkı için dava açabileceği veya mahkemede hakkını savunabileceği belirtilmiştir.¹¹⁶⁸

s. Tabii Yargı Yolu

1961 Anayasası ilk halinde “tabîi yargı yolu ilkesi”ni (m.32)’de düzenlediği görülmektedir.¹¹⁶⁹ Söz konusu maddede “...tüm bireylerin, bağlı olduğu hâkimden başka bir hâkim önünde yargılanma sürecine giremeyeceği ifade edilmiştir.”¹¹⁷⁰ 1971 yılında yapılan anayasa değişikliği kapsamında (m.32)’nin başlık kısmı “kanuni yargı yolu” olmuş ve madde yeniden düzenlenmiştir.¹¹⁷¹ Değişiklik ile (m.32)’nin ilk halinde yer verilmiş “...tabii hâkiminden...” ifadesi kaldırılmış yerine “kanunen tabi olduğu mahkeme” ifadesi eklenmiştir.¹¹⁷² Gerekçe olarak da yargılama sürecinin bireylere göre farklılık göstermemesi ve herkesin kanunlar sayesinde yargı karşısında eşit olabilmesi gösterilmiştir.¹¹⁷³

Öte yandan 1971 yılında anayasada (m.32)’de yapılan değişiklik ile “Devlet Güvenlik Mahkemesi”, “Sıkıyönetim Mahkemesi” gibi üst düzey mahkemelere meşruluk kazandırılmaya da çalışılmıştır. Çünkü (m.32)’nin yeni halinde yer alan “kanunen...” ifadesi “Sıkıyönetim Mahkemeleri”nin de hukuka uygun olarak kanun ile kurulabilmesinin önünü açmıştır.¹¹⁷⁴

¹¹⁶⁵ ALTUN, s.48

¹¹⁶⁶ DEMİRBAŞ, s.172.

¹¹⁶⁷ 1961 Anayasası’nın 31’inci maddesi. Bkz, EVREN, s.6.

¹¹⁶⁸ ÖLMEZTOPRAK, s.182.

¹¹⁶⁹ 1961 Anayasası’nın 32’nci maddesi. Bkz, GÖZLER, s.846.

¹¹⁷⁰ ÖLMEZTOPRAK, s.184.

¹¹⁷¹ ALTUN, s.49.

¹¹⁷² ÖZDEN, s.82.

¹¹⁷³ ÖLMEZTOPRAK, s.184.

¹¹⁷⁴ EKER, s.48.

t. Cezaların Kanuni ve Şahsi Olması; Zorlama Yasağı

Kişilerin yargılamalar sonucu aldıkları cezaların “kanuni ve şahsi olması” gerektiğini belirten hükümlere 1961 Anayasası’nda (m.33)’te yer verilmiştir.¹¹⁷⁵ İlgili maddede, kanunlar tarafından suçlu olarak görülmedikçe kişilere eylemlerinden ötürü ceza verilemeyeceği garanti altına alınmıştır.¹¹⁷⁶ Kişilerin eylemlerinin kanunlarda suç olarak gösterilmesi halinde de işlenen suça, suçla ilgili kanunda belirtilen ceza kadar ceza verilebileceği,¹¹⁷⁷ verilen cezalarında şahsi nitelikte olacağı ifade edilmiştir. Ayrıca aynı madde de yer verilmiş “delil göstermeye zorlanamaz” ifadesi ile de kişilerin ilgili makamlara delil sunma aşamasında yaşayabileceği hak ihlallerinin önüne geçilmiştir.¹¹⁷⁸

u. İspat Hakkı

1961 Anayasası’nın düzenlemiş olduğu hak ve hürriyetler içerisinde “Kişi Hakları ve Ödevleri” başlığı altında son olarak (m.34)’de adil yargılanma hakkının bir uzantısı olarak görülen “ispat hakkı”na yer verdiği görülmektedir.¹¹⁷⁹ Kamu görevi yürüten kişilerin görevi ile ilgili aleyhine durum teşkil edecek iddialara maruz kalması durumunda, kendisini savunabilmek için ispat hakkının olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁸⁰

3.3.1.2. Sosyal ve Ekonomik Hak ve Ödevler

II. Dünya Savaşı’nın ardından birçok ülke, toplumlarında ekonomik ve sosyal açıdan güçsüzleşen bireylerin devlet tarafından korunabilmesi için, anayasalarında sosyal ve ekonomik hakları içeren bölümlere de yer vermeye başlamıştır.¹¹⁸¹ Sözü edilen hakların öznesi olarak da “herkes” değil, güçsüz kimseler seçilmiştir.¹¹⁸²

Dünyada gelişen iktisadi ve sosyal haklara 1961 Anayasası da seyirci kalmamış ve hak ve hürriyetler bölümünde ilk kez “Sosyal ve Ekonomik Hakları” düzenlemiştir. Kişilerin hayat standartlarını daha iyi bir konuma getirebilmek için devletinden her

¹¹⁷⁵ 1961 Anayasası’nın 33’üncü maddesi. Bkz, ALTUN, s.49.

¹¹⁷⁶ ÖLMEZTOPRAK, s.185.

¹¹⁷⁷ Anayasanın 33’üncü maddesi verilen cezaların yalnızca ilgili kişiyi bağlayacağını ifade ederek kişinin cezasından ötürü mal ve mülküne el konulmasının önüne geçmiştir. Bkz, ALTUN, s.49.

¹¹⁷⁸ ÖLMEZTOPRAK, s.185.

¹¹⁷⁹ 1961 Anayasası’nın 34’üncü maddesi. Bkz, Sinem BİROL, “1961 Anayasasında İfade Özgürlüğü”, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Sayı:43 (2012), s.46.

¹¹⁸⁰ ÖLMEZTOPRAK, s.186.

¹¹⁸¹ TUNÇ, s.36.

¹¹⁸² KALKIŞIM, s.156.

türlü talepte bulunabilme imkanı sağlayan, devlete de birçok konuda ödev ve sorumluluk yükleyen haklardır.¹¹⁸³

“İsteme hakları” veya “pozitif statü hakları” olarak da bilinen haklara¹¹⁸⁴ çalışma hakkı, “sosyal güvenlik hakkı”, “öğrenim hakkı” gibi haklar örnek teşkil etmektedir.¹¹⁸⁵ 1961 Anayasası’nda ilk kez sosyal ve ekonomik haklara yer verilmiş olması devletin sosyal devlet olma hedefine ulaşmasına da yardımcı olmuştur.¹¹⁸⁶1961 Anayasası’nda hangi “sosyal ve ekonomik haklar”ın düzenlenmiş olduğu yakından görülebilecektir.

a. Ailenin Korunması

Toplumun en temel yapı taşı olarak bilinen aile kurumu, ilk kez 1961 Anayasası’nda (m.35)’de güvence altına alınmıştır.¹¹⁸⁷ Sözü edilen madde de öncelikle toplum için aile kurumunun ne kadar önemli olduğuna değinilmiş, ardından anne ile çocuğun korunması için devlete birtakım ödevler yüklenmiştir. Dolayısıyla 1961 Anayasası’nda ailenin korunması ile ilgili hükümler içeren (m.35) anayasanın aileye verdiği değeri de göstermiştir.¹¹⁸⁸

1961 Anayasası’ndaki (m.35) sayesinde aileye; sosyal ve iktisadî gelişmelere bağlı olarak birçok sosyal hak verilmiş ve aile, devletinden istekte bulunabilen anayasal güvenceye sahip bir kurum haline getirilmiştir. Anayasanın ilgili maddesine göre devlet, ailenin korunması için önlemler almakla görevlendirilmiştir. Fakat aynı maddede aileleri koruma konusunda devletin hangi önlemleri uygulamaya koyabileceğine ilişkin net bir hükmün olmadığı da görülmüştür. Öte yandan 1961 Anayasası’nın yürürlükte kaldığı dönem boyunca (m.35)’in düzenlenmesi dışında, I.

¹¹⁸³ GÖZLER, s.211.

¹¹⁸⁴ Anayasa devletin ekonomik durumu elverişli olması durumunda bireylerin teleplerine cevap verme yükümlülüğü getirmiştir. Bu sebeple de bu kategorideki haklar içerisine devletin “kamulaştırma”, “devletleştirme” gibi yetkileride dahil edilmiştir. Bkz, DOĞAN, s.124-125.

¹¹⁸⁵ ÇELİK, s.42.

¹¹⁸⁶ Anayasada yer alan isteme hakları için; “...ailenin korunması (m.35), mülkiyet hakkı (m.36-39), çalışma ve sözleşme özgürlüğü (m.40), ... adil ücret (m.45), sendika, grev, toplu sözleşme hak ve özgürlükleri (m.46-47), sosyal güvenlik hakkı (m.48), sağlık hakkı (m.49), öğrenimin sağlanması (m.50), ... gibi haklar sayılabilir.” Bkz, KALKIŞIM, s.156.

¹¹⁸⁷ 1961 Anayasası’nın 35’inci maddesi. Bkz, Hatice ÇAKIRBAY ÇİMEN, **Sosyal Devlet İlkesi Açısından Ailenin Korunması** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2009), s. 62-63.

¹¹⁸⁸ ÖLMEZTOPRAK, s.188.

ve II. Beş Yıllık Plânlar'ın hazırlanmasına kadar “ailenin korunması” konusunda kayda değer bir gelişme yaşanmamıştır.¹¹⁸⁹

1961 Anayasası'nda (m.35)'te belirtilen aile kurumunun oluşturulması hukuki birliktelik anlamına gelen evlilikle sağlanmaktadır.¹¹⁹⁰ Sağlıklı ailelerin kurulması ve yaşatılabilmesi konusunda da devlete birçok ödev ve sorumluluk yüklenmiştir. Devletin (m.35) kapsamında kendisine verilen görev ve sorumlulukları istenen şekilde yerine getirebilmesi halinde toplumdaki sosyal ve ekonomik refah yükselecek, “aile olabilmek” fikrinin altı boş kalmayacaktır.¹¹⁹¹

b. Mülkiyete Ait Genel Kural

Kişi hak ve hürriyetlerinden bir diğeri “mülkiyet hakkı” 1961 Anayasası'nda (m.36)'da düzenlenmiştir.¹¹⁹² İlgili maddede; öncelikle mülkiyet ve miras hakkının herkes için geçerli olduğu ifade edilmiş, ardından mülkiyet hakkının yalnızca “kamu yararı”nın gerektirdiği durumlarda sınırlandırılabilmesine ilişkin hükümlere yer verilmiştir.¹¹⁹³ Dikkat edildiğinde tüzel kişilerinde dâhil edildiği “herkes”, sözü edilen hakkın kullanıcısı olabilmektedir.¹¹⁹⁴ Başka bir ifade ile mülkiyet hakkı öznesinin kim olduğuna bakılmaksızın anayasal güvence altına alınmıştır.¹¹⁹⁵

Mülkiyet hakkına ilişkin (m.36)'nın ilk fıkrasında daha çok klasik bir yaklaşım öne çıkarılmıştır.¹¹⁹⁶ Bireylerin hem mülkiyet ve hem de miras haklarının devlet tarafından korunacağı belirtilmiştir. Maddenin ikinci fıkrasında, hakkın sınırlandırılmasının yalnızca “kamu yararı”nın gerektirdiği hallerde kanunla yapılabileceği ortaya koyulmuştur.¹¹⁹⁷ Hakkın sınırlandırılmasındaki amacın da toplumun huzur ve güvenliğini sağlamak olarak ifade edilmiştir. Maddenin son

¹¹⁸⁹ I. Beş Yıllık Planda devlet daha çok çocuk ve annenin daha iyi bir hayat sürdürebilmesi için koruma, bakım, yetiştirme konularında görevlendirilmiştir. II. Beş Yıllık Plan'da da devlete iş yaşamı, gelir desteği ve sosyal güvenlik gibi toplumsal konularda adım atma görevi verilmiştir. Bkz, Erol CANSEL, “*Sosyal Devlet ve Aile*”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:26, Sayı:3 (1969), s.16-17.

¹¹⁹⁰ Ülkü AZRAK, “*Sosyal Devlet ve 1961 Türk Anayasasının Sistemi*”, İstanbul Hukuk Mecmuası, Cilt: 27, Sayı: 1-4 (1961), s.215.

¹¹⁹¹ CANSEL, s.21.

¹¹⁹² 1961 Anayasası'nın 36'ncı maddesi. Bkz, Gülpınar DUMAN, **Anayasal Bağlamda Mülkiyet Hakkı ve Türkiye'de Yabancıların Mülk Edinmesine İlişkin Bir İnceleme** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, 2020), s.31.

¹¹⁹³ ÖLMEZTOPRAK, s.189.

¹¹⁹⁴ DUMAN, s.31.

¹¹⁹⁵ Alparslan ALTAN, **Mülkiyet Hakkı, Güvencesi ve Korunması** (Y. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2008), s.65.

¹¹⁹⁶ DUMAN, s.31.

¹¹⁹⁷ ALTAN, s.66.

fıkrasında da; mülkiyet hakkı kullanılırken kişilerin, sınırsız bir özgürlüğe sahip olmadığı, toplumsal düzene aykırılık teşkil edebilecek tutum ve davranışlardan kaçınması gerektiği belirtilmiştir. Dolayısıyla mülkiyet hakkı kişiler için bir hak olduğu kadar aynı zamanda ödev ve sorumluluk anlamına da gelmiştir.¹¹⁹⁸ Ayrıca 1961 Anayasası, “mülkiyet hakkı” ihlali ile karşılaşıldığında kişilere hak ihlalini def edebilmesinin de önünü açmıştır.¹¹⁹⁹

c. Toprak Mülkiyeti

1961 Anayasası “mülkiyet hakkı” ile ilişkilendirilen “toprak mülkiyeti”ni de (m.37)’de düzenlemiştir.¹²⁰⁰ Söz konusu madde; toprağın en iyi şekilde kullanılması için devlete uygun ortam sağlama görevi yüklemiş ve hiç toprağı olmayan veya yeterli miktarda toprağı bulunmayan çiftçilere devlet tarafından toprak tahsis edilmesi gerekliliğini ortaya koymuştur. Ayrıca devletin çiftçiye tarım araç-gereci konusunda da destek olması gerektiği ifade edilmiştir. Öte yandan devletin, tarım desteklemesi yaparken ormanların tahrip edilmemesine, toprak kayıplarının yaşanmamasına da dikkat edeceği aynı madde kapsamında ifade edilmiştir.¹²⁰¹

d. Kamulaştırma

Devlet ve kamu tüzel kişiliklerinin mal edinme yöntemleri arasında gösterilen “kamulaştırma” 1961 Anayasası’nda (m.38)’de düzenlenmiştir.¹²⁰² Kamulaştırma ile ilgili hükümler içeren maddeye göre; özel mülkiyete ait taşınmazlar, kamu yararı gerekçe gösterilerek¹²⁰³ bedelinin peşin ödenmesi şartıyla devlet ve kamu tüzel kişilikleri tarafından kamulaştırılarak kamu malı haline getirilebilmektedir.¹²⁰⁴ İlgili maddede ayrıca “...çiftçinin topraklandırılması, ormanların devletleştirilmesi, ... kıyıların korunması ve turizm amacıyla kamulaştırılan topraklar...”ın bedellerinin peşin ödenme kuralının istisnası olduğu ifade edilmiş ve bu durumlarda gereken hukuki düzenlemelerin kanunlarla yapılacağına işaret edilmiştir.¹²⁰⁵

¹¹⁹⁸ DUMAN, s.31-32.

¹¹⁹⁹ ETGÜ, s.131.

¹²⁰⁰ 1961 Anayasası’nın 37’nci maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.189-190.

¹²⁰¹ ETGÜ, s.131.

¹²⁰² 1961 Anayasası’nın 38’inci maddesi. Bkz, ÖLMEZTORAK, s.190.

¹²⁰³ ETGÜ, s.133.

¹²⁰⁴ ÖLMEZTOPRAK, s.190.

¹²⁰⁵ ETGÜ, s.133-134.

1971 yılında yapılan Anayasa Değişikliği kapsamında¹²⁰⁶ kamulaştırma ile ilgili hükümler içeren (m.38)'de üç önemli değişiklik göze çarpmaktadır. İlki kamulaştırılmak istenen taşınmazın bedelinin belirlenmesinde artık “gerçek karşılığın” değil, taşınmazın “vergi değeri”nin baz alınacak olmasıdır. İkinci olarak kamulaştırma bedelinin “peşin ödeme istisnalarının sayısı” artırılmıştır. Artık “kıyıların korunması ve turizm amaçlı kamulaştırma bedelleri” de taksitli olarak ödenebilecektir. Son olarak da (m.38)'in ilk halinde belirtilmiş kamulaştırma bedelinin taksit ile ödenmesi halinde ödemelerin on yılı aşamayacağı ifade edilmiştir. 1971 yılında yapılan değişiklikle bu süre yirmi yıla çıkarılmıştır.¹²⁰⁷

e. Devletleştirme

1961 Anayasası “devletleştirme” ile ilgili hükümlere (m.39)'da yer vermiştir.¹²⁰⁸ 1961 Anayasası, özel mülkiyete ait işletmelerin devlet mülkiyetine geçirilmesi olarak da tanımlanan devletleştirmenin belli kurallar dâhilinde yapılabileceğini belirtmiştir. Devletleştirmenin yapılabilmesi için her şeyden önce kamu mülkiyetine alınmak istenen işletmenin kamu hizmeti niteliğinde bir faaliyet yürütüyor olması gerekmektedir. Ayrıca devletleştirmenin ancak kamu yararı gereği bedeli ödenerek yapılmasına izin verilmiştir. Son olarak kanunlar, devletleştirme ile ilgili taksitli ödemeyi uygun bulmuşsa ödeme takvimi on yılı aşamaz, ödemelerde eşit taksitlere bölünür.¹²⁰⁹

f. Çalışma ve Sözleşme Hürriyeti

Kişilerin iş yaşamlarında kendilerini özgürce ifade edebilmesini sağlayan “çalışma ve sözleşme hürriyeti” 1961 Anayasası'nda (m.40) olarak düzenlenmiştir.¹²¹⁰ İlgili maddede herkesin arzu ettiği iş kolunda çalışabilme ve sözleşme yapabilme hakkının olduğu ifade edilmiş, herkese özel işletme açabilme imkânı tanınmıştır. Ayrıca çalışma ve sözleşme hürriyetinin sağlıklı bir şekilde kullanılabilmesi için

¹²⁰⁶ DOĞAN, s.188..

¹²⁰⁷ Sadullah ÖZEL, *Anayasal Mülkiyet Hakkı Açısından Kamulaştırma* (Y. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2013), s.120.

¹²⁰⁸ 1961 Anayasası'nın 39'uncu maddesi. Bkz, DOĞAN, s.189.

¹²⁰⁹ ETGÜ, s.134.

¹²¹⁰ 1961 Anayasası'nın 40'inci maddesi. Bkz, DOĞAN, s.189.

devlete en uygun şartları hazırlama görevi verilmiştir. Söz konusu hürriyetin yine birtakım şartlar gereği sınırlandırılabilceği de maddede belirtilmiştir.¹²¹¹

g. İktisadi ve Sosyal Hayatın Düzeni

1961 Anayasası ekonomik ve sosyal hayatın düzeni konusunu (m.41)'de düzenlemiştir.¹²¹² Maddede ekonomik ve sosyal hayatın devlet tarafından herkesin "...sosyal hayat ve adalet açısından ... insanlık onuruna yakışır bir biçimde yaşaması..." için düzenleneceği ifade edilmiştir. Aynı (m.41) ile demokratik usullerle sosyal, ekonomik ve kültürel alanlardaki kalkınmada devletin öncülük etmesi beklenmiştir.¹²¹³

h. Çalışma Hakkı ve Ödevi

Çalışma hakkına 1961 Anayasası çağının gereklerine uygun olacak şekilde (m.42)'de yer vermiştir.¹²¹⁴ Anayasada düzenlenen çalışma hakkı aynı zamanda devlet için bir "ödev" haline gelmiştir.¹²¹⁵ Çalışma hakkı ve ödevinin düzenlendiği (m.42)'e göre; herkese çalışma hakkı tanınmış, devlete de hakkın en iyi şekilde kullanımını sağlamak için gereken koşulları sağlama görevi verilmiştir.¹²¹⁶ Çalışma hakkı konusunda 1961 Anayasası'nın devlete vermiş olduğu görevler arasında; çalışanların refah düzeyini yüksekte tutabilme, alınacak sosyal ve ekonomik tedbirlerle çalışan kesime yardım edilmesi ve onların korunması, işsizliğin önüne geçilmesi için devlet tarafından tedbirlerin alınması sayılabilmektedir.¹²¹⁷ 1961 Anayasası'nın çalışma hakkı konusunda devlete verdiği görevlerde dikkat çeken husus, "işsizliği önleme"de devletin sorumlu tutulması olmuştur.¹²¹⁸

¹²¹¹ ÖLMEZTOPRAK, s.192.

¹²¹² 1961 Anayasası'nın 41'inci maddesi. Bkz, ŞENEL, s.102.

¹²¹³ ÖLMEZTOPRAK, s.193.

¹²¹⁴ 1961 Anayasası'nın 42'nci maddesi. Bkz, Cahit TALAS, "*Çalışma Hakkı ve Türkiye'deki Durum*", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:46, Sayı:1 (1991), s.414-415.

¹²¹⁵ Murat ŞEN, "*İnsan Hakları Bağlamında Çalışma Hakkı*", Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt: 20, Sayı:1 (2014), s.146.

¹²¹⁶ ÖLMEZTOPRAK, s.193.

¹²¹⁷ TALAS, s.414-415.

¹²¹⁸ ÖLMEZTOPRAK, s.193.

i. Çalışma Şartları

1961 Anayasası çalışma hakkını düzenlemesinin yanı sıra çalışanların iş ortamında korunması hususunu da (m.43)'te düzenlemiştir.¹²¹⁹ Çalışma koşulları ile ilgili hükümler içeren (m.43)'de; hiç kimsenin yaşından büyük, gücünün yetmediği, cinsiyetine uygun olmayan işlerde çalıştırılmayacağı ifade edilmiş ayrıca kadınların, çocukların, gençlerin çalışma konusunda özel olarak korunacağı belirtilmiştir.¹²²⁰

j. Dinlenme Hakkı

Çalışan herkesin en doğal hakkı olarak görülen dinlenme (tatil) hakkı 1961 Anayasası'nda (m.44)'te düzenlenmiştir.¹²²¹ İlgili madde de, çalışan her bir bireyin dinlenme hakkının olduğu belirtilmiştir.¹²²² Ayrıca aynı (m.44) “yıllık ücretli izin hakkı, ücretli hafta tatili ve bayram tatili hakkı”na da ilk kez yer vererek bahsi geçen hakları anayasal düzeyde güvence altına almıştır. Dinlenme hakkına 1961 Anayasası'nda yer verilmiş olmasının sebebi olarak da, çalışan tüm kesimlerin dinlenme hakkını anayasal düzeyde garanti altına alma ihtiyacı olarak ifade edilmiştir.¹²²³ Öte yandan (m.44) ile dinlenme hakkının içeriğinin düzenlenmesinde yasama organı, esas yetkili olarak kabul edilmiştir.¹²²⁴

k. Ücrette Adaletin Sağlanması

1961 Anayasası (m.45)'te tüm çalışanların, yaptıkları işin karşılığında, kendilerini daha yüksek yaşam standartlarına çıkarabilecek daha adil bir ücret alması gerektiğini belirtmiştir.¹²²⁵ Başka bir ifade ile 1961 Anayasası (m.45) ile kişilerin sosyal adalete uygun, yaptığı işe göre artan bir ücret alması gerektiğini ifade etmiştir. Böyle bir ortamın oluşturulabilmesi için de gereken tüm tedbirlerin alınması görevini devlete yüklemiştir.¹²²⁶

¹²¹⁹ 1961 Anayasası'nın 43'üncü maddesi. Bkz, DOĞAN, s.190.

¹²²⁰ ÖLMEZTOPRAK, s.194.

¹²²¹ 1961 Anayasası'nın 44'üncü maddesi. Bkz, Merda Elvan TUNCA, **İşçinin Dinlenme Hakkı** (Y. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2013), s.79.

¹²²² DOĞAN, s.190.

¹²²³ TUNCA, s.79.

¹²²⁴ Özlem KESKİN, **Türk Hukukunda İşçinin Dinlenme ve Tatil Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi SBE, 2008), s.53.

¹²²⁵ 1961 Anayasası'nın 45'inci maddesi. Bkz, ŞENEL, s.102.

¹²²⁶ ÖLMEZTOPRAK, s.194.

1. Sendika Kurma Hakkı

Ülkemizde sendika kurma hakkı ilk kez 1961 Anayasası'nda (m.46)'da düzenlenmiştir. Söz konusu madde ile hem işçilere hem de memurlara “sendika kurma hakkı” verilmiştir.¹²²⁷ Anayasadaki (m.46); çalışan ve işveren kesimlerinin idari makamlardan izin almasına gerek olmadan sendika veya sendikalar kurabileceklerini, kurulan sendikalara da üye giriş-çıkışında bir kıstas aranmayacağını ifade etmiştir. Yine işçi niteliğinde olmadan kamuda görev yapanların haklarının da kanunlar eliyle düzenleneceğini hüküm altına almıştır.¹²²⁸ 1961 Anayasası'nda “sendika kurma hakkı”nın dernek kurma hürriyetinden ayrılarak yeni bir madde olarak düzenlenmesinin nedeni de maddenin gerekçesinde ifade edilmiştir.¹²²⁹

Anayasanın yürürlüğe girmesinden bir süre sonra 1963 yılında anayasadaki (m.46) temel alınarak sendikal faaliyetler ile ilgili yeni yasa çalışmaları yapılmıştır. Bukapsamda çıkartılan “274 Sayılı Sendikalar Kanunu” ile “275 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu” sendikaların daha etkin bir şekilde faaliyet gösterebilmesinin önü açmıştır.¹²³⁰ Fakat 1961 Anayasası ile sendikalaşma konusunda oluşan özgürlükçü hava, 1971 yılında yapılan Anayasa Değişiklikleri ile kırılmış ve sendikal faaliyetler için kısıtlama dönemi başlamıştır.¹²³¹

1971 yılındaki Anayasa Değişikliği kapsamında 1961 Anayasası'ndaki (m.46) yeniden düzenlenmiştir.¹²³² 1971 Değişikliği öncelikle (m.46)'nın ilk halindeki “çalışanlar” ifadesini kaldırılıp onun yerine “işçiler” ifadesini getirerek söz konusu hakkı kullanabilecek özne sayısını azaltmıştır.¹²³³ Başka bir ifade ile memurların sendika kurma hakkına son verilmiştir.¹²³⁴ Ayrıca maddenin yeni haline göre artık kamuda işçi olarak çalışan görevlilerin de sendika kurma hakları ellerinden alınmıştır.

¹²²⁷ 1961 Anayasası'nın 46'ncı maddesi. Bkz, Nizamettin AKTAY - Kadir ARICI - E. Tuncay Senyen KAPLAN, **İş Hukuku Bireysel İş Hukuku, Sendikalar Hukuku, Toplu İş Sözleşmesi Hukuku**, Yenilenmiş 6. Baskı, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2013), s.455.

¹²²⁸ Ertan ERDOĞAN, **1961 ve 1982 Anayasalarında Sendikal Haklar ve Günümüzde Sendikal Hakların Gelişim Dinamikleri** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi SBE, 2013), s.28.

¹²²⁹ Maddenin gerekçesi için Bkz, Ali İsmet GİRGİN, **Sendika Kurma Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi SBE, 2011), s.59.

¹²³⁰ ERDOĞAN, (2013), s.29.

¹²³¹ Necmettin ÖZERKMEN, **“Geçmişten Günümüze Türkiye'de Anayasa ve Yasalarda Sendikal Hakların Düzenlenmesi ve Getirilen Kısıtlamalar”**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt: 43, Sayı: 1 (2013), s.243.

¹²³² Turhan ESENER - Yeliz Bozkurt GÜMRÜKÇÜOĞLU, **Sendika Hukuku**, 1. Baskı, (İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2014), s. 15.

¹²³³ ÖZDEN, s. 82.

¹²³⁴ AKTAY - ARICI - KAPLAN, s.455.

Ancak kamu işçilerinin “mesleki menfaatlerini geliştirmek ve korumak” amacıyla bir araya gelmesine izin verilmiştir.¹²³⁵

m. Toplu Sözleşme ve Grev hakkı

1961 Anayasası çalışma hayatı ile ilgili (m.46)’da yer verdiği sendika kurma hakkının yanı sıra (m.47)’de de ilk defa “toplu sözleşme ve grev hakkı”nı düzenlemiştir.¹²³⁶ 1961 Anayasası’ndaki (m.47)’de; işçilerin çalışma şartlarını daha iyi hale getirilmesini isteme ve emeklerinin karşılığını daha adil bir şekilde alabilmeleri için “toplu sözleşme ve grev hakları”nın bulunduğu belirtilmiştir. Ancak işçilere verilen söz konusu hakların diğer hak ve hürriyetlerde de olduğu gibi kanunla sınırlandırılabilmesi ifade edilmiştir.¹²³⁷ Hakkın kullanımını sınırlandıracak “kanun kamu yararı, genel ahlak, kamu düzeni, sosyal adalet ve milli güvenlik gibi sebeplerle de olsa bir hakkın veya hürriyetin özüne dokunamayacaktır.”¹²³⁸

“Grev hakkı”, zarar verici bir hak olarak kullanılabilirdiği için anayasalarda detaylı bir şekilde düzenlenmiş olması gerekmektedir.¹²³⁹ 1961 Anayasası “grev hakkı”nın hangi usul ve esaslarla kullanılabilceğinin, kullanımı için gerekli şartların neler olduğunun düzenlenmesini kanunlara bırakmıştır. 1961 Anayasası’nda (m.47)’deki “...kanunla düzenlenir” hükmü gerekçe gösterilerek 1963 yılında “275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu” mecliste yasalaşarak grev hakkının kullanımı ile ilgili bir dizi usul ve esas hayata geçirilmiştir.¹²⁴⁰

1961 Anayasası “grev hakkı”nı, sendika hakkında olduğu gibi hem işçi hem de memur için düzenlememiş, yalnızca işçilerin kullanımına açmıştır.¹²⁴¹ 1961 Anayasası’nın “grev hakkı”na bakış açısı, işçi merkezli olmasına rağmen aslında memurlar içinde grev yasağı öngörülmemiştir. Başka bir ifade ile 1961 Anayasası’nın memurların grev haklarını net bir şekilde ifade etmediği görülmektedir. Oysa her alanda yüksek refah seviyesini hedefleyen, “insan haklarına dayanan” bir devleti öne

¹²³⁵ ÖZDEN, s.82.

¹²³⁶ 1961 Anayasası’nın 47’nci maddesi. Bkz, Sadiye ODABAŞI, **Türk Hukukunda Grev Hakkının Sınırlandırılması** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 1997), s.18.

¹²³⁷ ÖLMEZTOPRAK, s.194.

¹²³⁸ ODABAŞI, s.18.

¹²³⁹ İşçiler grev hakkını kullandıklarında işverenler lokavt hakkı’nı kullanabilecektir. Bkz, AKTAY - ARICI - KAPLAN, s.592.

¹²⁴⁰ Aslı Naneci ARICI, **Türk Hukukunda Grev Hakkı ve Sınırları** (Y. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2016), s.137.

¹²⁴¹ ODABAŞI, s.19.

süren 1961 Anayasası; memur ve diğer kamu görevlileri içinde (m.47)'de sözü edilen hakları açık ve net bir şekilde düzenlemesi gerekirdi.¹²⁴² Her şeye rağmen 1961 Anayasası ile ilk kez düzenlenen “toplu sözleşme ve grev hakkı” iş hayatına yeni bir soluk getirmeyi başarmıştır.¹²⁴³

n. Sosyal Güvenlik Hakkı

1961 Anayasası “sosyal güvenlik hakkı”nı (m.48)'de düzenlemiştir.¹²⁴⁴ İlgili maddede ilk olarak herkesin “sosyal güvenlik hakkı”na sahip olduğu ifade edilmiş ardından da devlete¹²⁴⁵ sosyal güvenliği sağlamak için ihtiyaç duyulan tüm tedbirleri alma ve kurumsal mekanizmaların oluşturulması gibi çeşitli görevler verilmiştir. Devletin bireye karşı sosyal güvenlik görevini yerine getirirken de “Sosyal Sigorta” ve “Sosyal Yardım Teknikleri”nden faydalanabileceği ifade edilmiştir.¹²⁴⁶ Dolayısıyla sosyal güvenlik, 1961 Anayasası'nda hem bir hak hem de devletin yerine getirmesi beklenen bir sorumluluğu olarak düzenlenmiştir.¹²⁴⁷

1961 Anayasası'nın sosyal güvenlik konusunda uluslararası gelişmelerden etkilendiği görülmüştür. Örneğin herkesin sosyal güvenlik hakkına sahip olduğunu belirten “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (m.22)” hükmü 1961 Anayasası'nda da kendine yer bulmuştur.¹²⁴⁸

Sosyal güvenlik hakkının geliştirilmesi konusunda 1961 Anayasası döneminde çeşitli kanunlar yürürlüğe girmiştir. Bunların içerisinde sosyal güvenlik ile ilgili tüm mevzuatı anlamlı bir şekilde bir araya getiren “1965 tarihli 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu” yer almaktadır. Ardından “1971 tarihli 1479 sayılı Bağ-Kur Kanunu” yürürlüğe girmiştir. SSK, Bağ-kur ve Emekli Sandığı'nın hep birlikte faaliyete geçmesiyle sosyal güvenlik konusunda kurumsal mekanizma çalışmaları belli bir düzeye erişmiştir. Sosyal güvenlik konusunda yaşanan gelişmelere bir başka örnek olarak da, 1976 yılında yürürlüğe giren 2022 sayılı Kanun ile “muhtaç ve güçsüz

¹²⁴² “Çünkü ekonomik açıdan zayıf konumda olan kişilerin insan onuruna yaraşır yaşam koşullarına kavuşabilmeleri için sendika kurma, özgür toplu görüşme ve grev hakkına sahip olmaları sosyal demokratik devlet ilkesinin bir gereğidir.” Bkz, ARICI, s.187.

¹²⁴³ ERDOĞAN, (2013), s.29.

¹²⁴⁴ 1961 Anayasası'nın 48'inci maddesi. Bkz, Alpaslan KARABULUT, “*Sosyal Güvenlik Hakkı ve 1982 Anayasası'na Yansımaları*”, İş ve Hayat Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 3 (2016), s.199.

¹²⁴⁵ ÖLMEZTOPRAK, s.197.

¹²⁴⁶ Nüvit GEREK, *Sosyal Güvenlik Hukuku*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, (2004), s.76.

¹²⁴⁷ Şebnem GÖKÇEOĞLU, *Sosyal Güvenlik Hakkı* (Y. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 1994), s.32-33.

¹²⁴⁸ GEREK, s.76.

durumdaki yoksul vatandaşlara 65 Yaş Aylığı'nın verilmeye başlanması gösterilmektedir. 2022 Sayılı Kanuna göre; belli şartların bulunması halinde "...65 Yaşını Doldurmuş, Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşları..."nın da aylık sahibi olması öngörülmüştür.¹²⁴⁹

o. Sağlık Hakkı

Sosyal güvenlik hakkı ile ilgili hükümlere (m.48)'de yer veren 1961 Anayasası, sağlık hakkını da (m.49) olarak düzenlemiştir.¹²⁵⁰ "Sağlık hakkı" bireye verilmiş bir hak olarak düzenlenmiş olsa da madde içeriği daha çok devletin bireyler için yapması gereken görevlere yer vermiştir.¹²⁵¹ Sözü edilen (m.49)'a göre devlet; her koşulda bireylerin sağlığını korumakla, ihtiyaç duyan herkese tıbbi bakım hizmeti sunabilmek ile görevlendirilmiştir. Ayrıca kişilerin yaşanabilir konutlarda sağlıklı bir şekilde hayat sürdürebilmesini sağlamak içinde gereken tüm tedbirleri alma konusunda yetkilendirilmiştir.¹²⁵²

1961 Anayasası'nda konut hakkı, "sağlık hakkı" ile birlikte (m.49)'da düzenlenmiştir. Maddedeki birlikteliğin sebebi olarak da, konut hakkı düzenlenirken "sağlık hakkı" ile arasındaki bağı etkin hale gelmiş olması gösterilmektedir. Çünkü anayasa devletten, yoksul ve alt gelir grubunda yer alan bireylerin barınma ihtiyaçlarını, sağlık koşullarını da gözeterek karşılamasını istemiştir.¹²⁵³ 1961 Anayasası'ndaki (m.49), "sosyal ve ekonomik haklar" içerisinde yer aldığı için yalnızca bireyin sağlık hakkını düzenlemekle kalmamış ayrıca devlete sağlık hakkı konusunda¹²⁵⁴ "mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde" yerine getirebileceği sorumluluklar da yüklemiştir.¹²⁵⁵

¹²⁴⁹ 1976 yılında yürürlüğe giren 2022 Sayılı Kanun ile verilmeye başlanan "65 Yaş Aylığı" kapsamı gereği o dönemin en dikkat çeken sosyal güvenlik harcaması olmuştur. Bkz, Mehmet Ali AYDIN, **Sosyal Güvenlik Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2009), s.57.

¹²⁵⁰ 1961 Anayasası'nın 49'uncu maddesi. Bkz, Cahit Baybars KAYHAN, **1982 Anayasasında Sağlık Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2019), s.73.

¹²⁵¹ Aslıhan ÖNAL, **Türk Anayasa Hukukunda Sağlık ve Sosyal Güvenlik Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, 2016), s.26.

¹²⁵² ÖLMEZTOPRAK, s.198.

¹²⁵³ KAYHAN, s.73.

¹²⁵⁴ Türker ERTAŞ, **Anayasa Hukukunda Sağlık Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2012), s.33.

¹²⁵⁵ İbrahim ŞAHBAZ, **"Bir Sosyal Hak Olarak Sağlık Hakkı"**, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Cilt/Sayı:86 (2009), s.412.

p. Öğrenimin Sağlanması

1961 Anayasası'nda eğitim-öğretim ile ilgili (m.21)'de düzenlenmiş “bilim ve sanat hürriyeti” dışındaki bir diğer madde, (m.50)'de düzenlenmiş “öğrenimin sağlanması”dır.¹²⁵⁶ Eğitim konusunu içeren maddelerden (m.21) daha çok eğitim-öğretimin niteliğine, (m.50) eğitim hakkının toplumsal yönüne dikkat çekmiştir.¹²⁵⁷ Sözü edilen (m.50)'e göre eğitim ve öğretim hakkının kullanılması için uygun ortamın devlet tarafından karşılanması beklenmektedir. Ayrıca tüm vatandaşlar için ilköğretimin zorunlu tutulduğu belirtilmiştir. Öte yandan (m.50)'de eğitimin kamuya ait okullarda ücretsiz olduğu ifade edilmesinin yanı sıra maddi durumu iyi olmayan başarılı öğrenciler için eğitimlerine devam edebilmesini sağlamak amacıyla burs imkânları sağlama konusunda devlet sorumlu tutulmuştur.¹²⁵⁸

Devletin en önemli görevlerinden biri olarak gösterilen “eğitim ve öğretim” konusunda 1961 Anayasası, devlet tekeli öngörmemiştir. Ayrıca (m.50), (m.53)'teki “malî kaynak yeterliliği” şartının bir istisnası olarak görülmüştür. Çünkü 1961 Anayasası “eğitim-öğretim” konusunu diğer sosyal ve ekonomik görevlerden daha üstün tutmuştur.¹²⁵⁹

q. Kooperatifçiliği Geliştirme

1960'lı yıllarda öne çıkan bir kavram olarak bilinen “kooperatifçilik” ülkemizde ilk kez 1961 Anayasası'nda (m.51)'de “kooperatifçiliği geliştirme” olarak düzenlenmiştir.¹²⁶⁰ Kooperatifçiliğin kalkınmaya yaptığı katkıları gören 1961 Anayasası, diğer sosyal ve ekonomik haklarda olduğu gibi kooperatifçiliğin geliştirilmesi konusunda da sorumluluğu devlete yüklemiştir. 1961 Anayasası'ndaki (m.51)'e göre devlet tarımsal kalkınmayı ve tarımsal üretim sonucu ortaya çıkan ürünün en iyi şekilde değerlendirilmesini gerçekleştirebilmek için gereken tüm tedbirleri alacaktır. Türkiye Cumhuriyeti'nde “kooperatifçilik” 1961 Anayasası ile

¹²⁵⁶ 1961 Anayasası'nın 50'nci maddesi. Bkz, KOÇYİĞİT, s.71.

¹²⁵⁷ Diğer bir deyişle (m.21) bireye negatif statü hakkı, (m.50) pozitif statü hakkı vermiştir. Bkz, ÇALLI, s.65.

¹²⁵⁸ ÖLMEZTOPRAK, s.200.

¹²⁵⁹ KOÇYİĞİT, s.72.

¹²⁶⁰ 1961 Anayasası'nın 51'inci maddesi. Bkz, Memnune Sıla ÜLTANIR, **Türkiye'de Kooperatifçiliğin Tarihsel Seyri: Devlet İnisyatifi-Kalkınma İdeali** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE, 2019), s.93.

devletin görev alanına girdiğinden, 1961 Anayasası döneminde oluşturulan gerek kalkınma gerek hükümet programlarında kendine yer bulmuştur.¹²⁶¹

r. Tarımın ve Çiftçinin Korunması

1961 Anayasası ekonomik kalkınmada önemli bir unsur olarak kabul gören tarım sektörünü ve bu sektörde geçimini sağlayan çiftçilerin korunması için devlet tarafından yerine getirilmesi gereken sorumlulukları (m.52)'de “tarımın ve çiftçinin korunması” başlığı altında düzenlemiştir.¹²⁶² Söz konusu maddeye göre; devlet, vatandaşının sağlıklı bir şekilde beslenebilmesini sağlamak için gerekli olan tarımsal üretim seviyesine ulaştıracak faaliyetler içerisinde olmalı, topraktaki zayıyatı önlemeli ve tarım sektöründen geçimini sağlayan çiftçilerin emeklerinin karşılıklarını en iyi şekilde alabilmesi için gereken tüm çalışmaları yapmalıdır.¹²⁶³

s. Devletin İktisadi ve Sosyal Ödevlerinin Sınırı

1961 Anayasası'nda devlete yüklenen ekonomik ve sosyal ödevlerin hangi kıstaslar gözetilerek yerine getirileceği (m.53)'te “devletin iktisadi ve sosyal ödevlerinin sınırı” başlığı altında düzenlenmiştir.¹²⁶⁴ Söz konusu edilen maddede devletin kendisine verilen ekonomik ve sosyal ödevleri yerine getirirken dikkat etmesi gereken göstergeler ifade edilmiştir.¹²⁶⁵ İlgili (m.53), devletin anayasa tarafından kendisine verilmiş ekonomik ve sosyal ödevlerini ülkenin ekonomik durumu ve mali kaynaklarını göz önünde bulundurarak yapabileceğini belirtmiştir. Devletin elinde bulundurduğu kaynakları aşan ödevlerin yapılamaması durumunda, devletin sorumlu olarak görülemeyeceği belirtilmiştir.¹²⁶⁶

3.3.1.3. Siyasi Haklar ve Ödevler

Bireylerin çeşitli siyasi davranış ve faaliyetleri ile özgürlüklerini devletin işleyişinde kullanabilmesini sağlayan haklardır.¹²⁶⁷ Devleti birey için harekete geçiren

¹²⁶¹ Orhan ÖZCAN, **Türkiye’de Kooperatifçiliğin Tarihi Gelişimi ve Cumhuriyet Dönemi Kooperatifçiliği** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2007), s.79.

¹²⁶² 1961 Anayasası'nın 52'nci maddesi. Bkz, Fatih NALBANT, **1961 Anayasası'nda İktisadi Düzenlemelere İlişkin Tartışmalar** (Y. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2020), s.66.

¹²⁶³ ÖLMEZTOPRAK, s.201.

¹²⁶⁴ 1961 Anayasası'nın 53'üncü maddesi. Bkz, NALBANT, s.66.

¹²⁶⁵ ÖLMEZTOPRAK, s.202.

¹²⁶⁶ ÖNAL, s.26.

¹²⁶⁷ Zafer GÖREN, **“Aktif Statü Hakları”**, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt: 22, Sayı:3 (2016), s.3304.

“pozitif statü hakları”nın tersine bireyin devlet yönetimine katılmasını sağlayan haklardır.¹²⁶⁸ 1961 Anayasası’nda düzenlenmiş “Siyasi Hak ve Ödevler” yalnızca vatandaşlara tanınmıştır.¹²⁶⁹ 1961 Anayasası’nda hangi siyasal hak ve ödevlerin düzenlendiği bir düzen içerisinde açıklanacaktır.

a. Vatandaşlık Hakkı

1961 Anayasası’nda “vatandaşlık” konusu (m.54)’te¹²⁷⁰ oldukça detaylı bir şekilde toplam beş fıkra olarak düzenlenmiştir.¹²⁷¹ Söz konusu maddenin ilk fıkrasının “...Türk Devleti’ne vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk’tür.” şeklinde ifade edilmiş olması¹²⁷² 1961 Anayasası’ndaki yurttaşlık anlayışının, bireyler arasında hiçbir ayırım yapılmaksızın hukuksal bir bağa tekabül ettiğini göstermiştir. İkinci fıkrada da, vatandaşlığın soy bağı ile elde edilebileceğine yer verilmiştir.¹²⁷³ Vatandaşlığı düzenleyen (m.54)’ün üç ile dördüncü fıkralarında da Türk vatandaşı olabilmeye ile Türk vatandaşlığını kaybetmenin hangi yollarla olabileceğine yer verilmiştir. Son olarak beşinci fıkrada; kişilerin ancak “vatana bağlılıkla bağdaşmayan bir eylemde bulunduğu” vatandaşlıktan çıkarılabileceği ifade edilerek keyfi işlem yapılmasının önüne geçilmiştir.¹²⁷⁴ Vatandaşlığın kazanılması-kaybedilmesi konusundaki ilke ve esasların belirlenmesi kanun inisiyatifine bırakılmayarak bizzat anayasada yer verilmesi için gayret gösterilmiştir.¹²⁷⁵

Vatandaşlığın kazanılması konusunda kan bağına öne çıkaran 1961 Anayasası’nın, kişilerin doğdukları yerler ile ilgili bir düzenlemeye gitmediği görülmektedir. Öte yandan sözü edilen maddede vatandaşlık ile “Türk kimliği” özdeşleştirilmiştir. Hak ve hürriyetlere yer verilen maddelerin neredeyse tamamı¹²⁷⁶ “herkes...” öznesi ile başlatılmıştır. Başka bir ifade ile 1961 Anayasası’nda düzenlenmiş tüm hak ve hürriyetlerin kullanıcısı olarak “birey” görülmüştür.¹²⁷⁷ Türk

¹²⁶⁸ ÇELİK, s.43.

¹²⁶⁹ 1961 Anayasası’ndaki Siyasi Haklar ve Ödevler: “Vatandaşlık (md.54), seçme ve seçilme (md.55), ... vergi ödevi (md.61), dilekçe (md.62) hakları gibi hakları bu kategoride sayabiliriz.” Bkz, KALKIŞIM, s.156.

¹²⁷⁰ ADIGÜZEL, s.73.

¹²⁷¹ 1961 Anayasası’nın 54’üncü maddesi. Bkz, AYBAY, s.28.

¹²⁷² ADIGÜZEL, s.73.

¹²⁷³ AYBAY, s.28.

¹²⁷⁴ ADIGÜZEL, s.73-74.

¹²⁷⁵ AYBAY, s.28

¹²⁷⁶ BALCI, s.73.

¹²⁷⁷ POLAT, s.152.

vatandaşı olmayanların da kullanabildiği hak ve hürriyetlerin milletlerarası hukuka aykırılık teşkil etmeden kanunlar aracılığıyla sınırlandırılabilmesi ifade edilmiştir.¹²⁷⁸

1964 yılına gelindiğine 1961 Anayasası'nda yer alan vatandaşlık anlayışı temel alınarak daha çağdaş bir "Vatandaşlık Kanunu"nun yapılma ihtiyacının ortaya çıkması sebebiyle "...1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu kaldırılmış ve 11 Şubat 1964 tarihli ve 403 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu kabul edilmiştir." Yeni kanunda daha çok yurttaşlığın kanıtlanabilmesi ve yargı denetimi ile ilgili hükümlerin yanı sıra çifte vatandaşlığa karşı çıkan, bireyin uyruk seçmede de özgür olması gerektiğini belirten temel ilkeler düzenlenmiştir.¹²⁷⁹

1961 Anayasası genel olarak insanı merkeze koyarak, hak ve hürriyetlerin artırılması ve geliştirilmesini amaç edinmiştir.¹²⁸⁰ Çünkü 1961 Anayasası'nın hazırlık dönemi, 1921 ve 1924 Anayasaları dönemlerinde etkin birçok sorunun çözüldüğü döneme denk gelmiş, 1921 ve 1924 Anayasaları ile gerçekleştirilmek istenen birçok şey gerçekleştirilmiştir. 1961 Anayasası ile erken Cumhuriyet Dönemi'ndeki sözü edilen anayasalarda görülen "görevli yurttaş" görüşü terk edilerek "daha çok hakka sahip aktif yurttaş" görüşü benimsenmiştir.¹²⁸¹

b. Seçme ve Seçilme Hakkı

1961 Anayasası "seçme ve seçilme hakkı"nı (m.55)'te düzenlenmiştir.¹²⁸² İlgili maddede, cinsiyet ayrımı olmaksızın her bir bireyin eşit olarak seçme ve seçilme hakkına sahip olduğuna yer verilmiştir. Aynı maddede gerek yerel gerek genel seçimler olmak üzere tüm seçimlerin; eşit ve özgür şartlar altında "gizli oy, açık sayım döküm esası"na dayanılarak, "tek dereceli seçim" şeklinde yapılacağı belirtilmiştir. 1961 Anayasası'nda seçimlerin söz konusu ilke ve esaslara göre yapılacağı belirtilmiş olması anayasanın demokrasi ile ilişkisini ortaya koymuştur.¹²⁸³

¹²⁷⁸ BALCI, s.73.

¹²⁷⁹ 1964 yılında yürürlüğe giren kanun hazırlanırken 1952 yılında hazırlanmış "İsviçre Vatandaşlığının Kazanılması ve Kaybedilmesi Hakkında Federal Kanun"undan faydalanılmıştır. Bkz, ADIGÜZEL, s.74-75.

¹²⁸⁰ Çünkü 1961 Anayasası otorite-hürriyet dengesinde tercihini hürriyet yönünde kullanmıştır. Bkz, POLAT, s.151.

¹²⁸¹ 1921 Anayasası döneminde dağılan imparatorluktan yeni bir ulus devlet ortaya çıkarılmış, 1924 Anayasası döneminde de kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni sağlam temeller üzerine oturtulması için uğraşmıştır. 1961 Anayasası döneminde de vatandaşın refahının artırılması, yüksek kaliteli yaşam standartlarına ulaşabilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Bkz, BALCI, s.74.

¹²⁸² 1961 Anayasası'nın 55'inci maddesi. Bkz, DOĞAN, s.192.

¹²⁸³ ÖLMEZTOPRAK, s.204.

Seçme hakkının 1961 Anayasası'nda kanunlarda belirtilmiş şartlara uyan her bir vatandaş için düzenlendiği görülmüştür. Buna göre yirmi bir yaşını dolduran, hakkında kısıtlama tedbiri bulunmayan, “kamu hizmetlerinden yasaklı olmayan” tüm vatandaşların seçme hakkına sahip olduğu ifade edilmiştir. Fakat “silahaltında bulunan er ve erbaşların, askeri okullarda öğrenim gören öğrenciler”in seçme hakkının olmadığı da belirtilmiştir. Öte yandan “seçilme hakkı”nın da belli şartları taşıyan vatandaşlar için düzenlenmiş olduğu görülür. 1961 Anayasası'na göre milletvekili olabilme şartları içerisinde; “...vatandaş olmak, otuz yaşını doldurmuş olmak, Türkçe okur-yazarlığı olmak, ... askerlik hizmetini yapmış olmak veya yapmış sayılmak, kamu hizmetlerinden yasaklı olmamak, ...” gibi çeşitli şartların olduğu bilinmektedir.¹²⁸⁴

Seçme seçilme hakkı ile seçimler konusunu geniş bir şekilde düzenleyen 1961 Anayasası'ndaki (m.55), sözü edilen konuların detaylandırılmasını da kanunlara bırakmıştır. 1961 Anayasası döneminde bu amaçla çıkarılan bazı kanunlar arasında; “...26.04 1961 tarihli 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun, 24.05.1961 tarihli 304 sayılı Cumhuriyet Senatosu Üyelerinin Seçimi Kanunu, 25.05.1961 tarihli 306 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu...” yer almaktadır. Yapılan tüm kanun düzenlemeleri neticesinde seçmen yaşı 21 olmuş, “Nispi Seçim Sistemi”ne geçilmiştir.¹²⁸⁵

c. Parti Kurma Hakkı ve Partilerin Siyasi Hayattaki Yeri

Siyasi partiler ilk defa 1961 Anayasası'nda (m.56)'da düzenlenmiştir.¹²⁸⁶ Ancak (m.56)'da herhangi bir siyasi parti tanımına yer verilmemiştir.¹²⁸⁷ Anayasadaki (m.56)'nın ilk “...fıkrasında; siyasi parti kurma, partilere girme ve çıkma hakları bireysel hak olarak güvenceye kavuşturulmuş...”, devamındaki ikinci, üçüncü

¹²⁸⁴ ZABUNOĞLU, s.72-73.

¹²⁸⁵ ADIGÜZEL, s.80.

¹²⁸⁶ 1961 Anayasası'nın 56'ncı maddesi. Bkz, Mehmet KAHRAMAN - Zekeriya ÇALIŞKAN, “*Türkiye’de Siyasal Partilerin Hukuksal Statüsü ve Siyasal Partilerin Kapatılması Rejimi*”, Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Bölgesi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Cilt: 5, Sayı:3 (Haziran 2007), s.123.

¹²⁸⁷ 1965 yılında çıkarılan 648 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'na göre siyasi parti tanımı; “Siyasi partiler, toplum ve devlet düzenini ve kamu faaliyetlerini Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeli ve özel kanunlarına göre mahalli idareler yoluyla ve belirli görüleri yönünde yönetmek, denetlemek ve etkilemek için sürekli çalışma amacı güden kuruluşlardır.” Bkz, Mahmut Yalçın SÖĞÜTLÜ, *Siyasi Parti Özgürlüğü* (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2006), s.44.

fıkralarda da siyasal partiler için¹²⁸⁸ izin almadan kurulma ve çalışmalarını serbestçe yürütebilme gibi çeşitli güvencelere yer verilmiştir.¹²⁸⁹

Siyasi partiler, 1961 Anayasası'nda (m.56)'da güvence altına alınması ile dernek statüsünden çıkarılmıştır.¹²⁹⁰ Öte yandan anayasada (m.56/3)'te geçen "...siyasi partiler, ister iktidarda ister muhalefette olsun, demokratik siyasal hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır..." hükmü, demokratikleşme yolunda siyasal partilere ne kadar ihtiyaç duyulduğunu göstermiştir.¹²⁹¹

1961 Anayasası'nda yapılan 1971 Anayasa Değişikliği ile (m.56)'a %5 oyu olan siyasal partilere devlet tarafından mali yardım yapılacağı hükmü eklenmiştir.¹²⁹² 1971 Değişikliği ile anayasadaki¹²⁹³ (m.56) adeta "partiler demokrasisi" anlayışına dönüşmüştür.¹²⁹⁴

d. Partilerin Uyacakları Esaslar

Siyasi parti kurma hakkını (m.56) olarak düzenleyen 1961 Anayasası, (m.57)'de de kurulan veya kurulacak siyasal partilerin uyması gereken hususları belirtmiştir.¹²⁹⁵ Söz konusu maddeye göre; siyasal partilerden "insan haklarına saygılı, demokratik, laik cumhuriyet sistemine bağlı ve ülkenin bölünmez bütünlüğüne dayanan tüzük felsefesine sahip olması" beklenmiş ve aykırılık teşkil eden partilerin de kapatılabileceği ifade edilmiştir.¹²⁹⁶ Başka bir ifade ile 1961 Anayasası siyasal partileri, belirttiği çerçeveye saygı gösterdiği ölçüde koruma altına almıştır.¹²⁹⁷ Öte yandan aynı madde içerisinde siyasal partilerin mali konularda AYM'ne karşı sorumlu olduğu belirtilmiştir.¹²⁹⁸

1965 yılına gelindiğinde çıkarılan "648 sayılı Siyasal Partiler Kanunu" ile¹²⁹⁹ siyasal partiler için ilk kez yasal bir zemin oluşturulmuştur. Kanun kapsamında artık siyasal amaçlı dernek kurulması yasaklanmıştır. 648 sayılı kanun içerik olarak (m.8)'de

¹²⁸⁸ KAHRAMAN - ÇALIŞKAN, s.123.

¹²⁸⁹ ZABUNOĞLU, s.74.

¹²⁹⁰ ADIGÜZEL, s.84-85.

¹²⁹¹ ZABUNOĞLU, s.74.

¹²⁹² KAHRAMAN - ÇALIŞKAN, s.123.

¹²⁹³ ADIGÜZEL, s.85-86.

¹²⁹⁴ KAHRAMAN - ÇALIŞKAN, s.123.

¹²⁹⁵ 1961 Anayasası'nın 57'nci maddesi. Bkz, ADIGÜZEL, s.84.

¹²⁹⁶ ÖLMEZTOPRAK, s.205.

¹²⁹⁷ ADIGÜZEL, s.86.

¹²⁹⁸ ÖLMEZTOPRAK, s.205.

¹²⁹⁹ ZABUNOĞLU, s.76.

kimlerin siyasi parti üyesi olamayacağını düzenlemiş, dördüncü kısmında da partiler için çeşitli yasaklar ifade edilmiştir.¹³⁰⁰

1965 yılında çıkarılan siyasi partilere ilişkin 648 sayılı kanuna kadar kurulan hiçbir parti için “kapatma kararı” verilmediği görülmektedir. Kanunun yürürlüğe girmesiyle “kapatma kararı” örnekleri oluşmaya başlamıştır.¹³⁰¹ Daha sonra 1973 yılında yapılan anayasa değişikliği ile¹³⁰² AYM’nin siyasi partiler konusundaki görev ve yetkileri yeniden düzenlenmiştir.¹³⁰³

e. Hizmet Girme

Her Türk vatandaşının istekte bulunması halinde kamuda istihdam edilmesi 1961 Anayasası’nda “hizmete girme hakkı” olarak (m.58)’de düzenlenmiştir.¹³⁰⁴ İlgili maddeye göre; hizmete girişte eşitliğin ve yeterliliğin merkeze alınacağı, kayırmacılığı özendirilen uygulamalardan da kaçınılacağı belirtilmiştir.¹³⁰⁵ Kamusal hizmet alımlarında koşul olarak yalnızca “ödevin nitelikleri”nin öne sürülebileceği, başka şart veya şartların ileri sürülemeyeceğine değinilmiştir.¹³⁰⁶ Öte yandan hizmet alımlarında da kriter olarak “görevin gerektirdiği nitelikler” esas alınacaktır. Böylece kamu hizmetine girişte vatandaşlardan, görevle ilgisi olmayan bir şartın yerine getirilmiş olması beklenmeyecektir.¹³⁰⁷

¹³⁰⁰ Yasaklar içerisinde ; “...siyasi partiler, Türkiye Devletinin cumhuriyet olan şeklini değiştirmeyi, Türk milletine ait olan egemenliğin, belli bir kişiye, zümreye veya aileye bırakılmasını, yasak edilen sultanlığa ait lakap, unvan, nişan ve madalyaları ihya etmeyi, Türkiye Cumhuriyetinin ülke bütünlüğünü bozmayı ve devlet teklifi ilkesini değiştirmeyi amaçlayamazlar. ... Bölge veya ırk esasına dayanan ve belli zümrelere veya sınıflara imtiyaz tanımak amacını güden siyasi parti kurulamaz. ... halifelüğün yeniden kurulmasını, devlet düzenini dini kurallara dayandırmayı amaçlayamazlar. Partiler, devrim kanunlarının amaçlarına aykırı hareket edemez ve Atatürk’ün şahsiyet ve faaliyetlerini veya hatırasını kötülemek veya küçük düşürmek amacını güdemezler. ... komünist, faşist, nasyonal-sosyalist adlarıyla veya bu isimlerle aynı anlama gelen isimlerle siyasi parti kurulamayacağı ...” yer almaktadır. Bkz, ADIGÜZEL, s.86-87.

¹³⁰¹ AYM laikliği tehdit ettiği gerekçesi ile Milli Nizam Partisi için kapatma kararı vermiştir. Bkz, ZABUNOĞLU, s.77-78.

¹³⁰² DOĞAN, s. 193.

¹³⁰³ ÖZDEN, s.83.

¹³⁰⁴ 1961 Anayasası’nın 58’inci maddesi. Bkz, Özge EMİNOĞLU, **Türkiye’de Kamu Hizmetine Girme Hakkı ve Liyakat İlkesi Açısından Sözlü Sınavlar: Bir Kamu Kurumu Örneği** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2019), s.41.

¹³⁰⁵ Abdullah UZ, “*Anayasal Bir Hak Olarak Kamu Hizmetine Girme Hakkı Ve Liyakat İlkesi*”, İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1 (2011), s.85.

¹³⁰⁶ ÖLMEZTOPRAK, s.207.

¹³⁰⁷ Mühendis alımı yapılırken yalnızca mühendislik fakültesinden mezun olma şartı ileri sürülebilecektir. Yani adayların karşısına iki farklı üniversiteden mezun olma gibi bir şart konamayacaktır. Bkz, ADIGÜZEL, s.98.

1961 Anayasası'nı özel kılan bir husus (m.58)'in memurluğa girişten ziyade, “kamu hizmetlerine girme” olarak düzenlenmesi olmuştur. Çünkü (m.58)'de, sözü edilen hak yalnızca “memuriyet statüsü” ile sınırlı tutulmamış, ayrıca eşitsizliğe sebep olabilecek uygulamalardan da kaçınılması gerektiği belirtilmiştir.¹³⁰⁸

1965 yılına gelindiğinde 1961 Anayasası'ndaki (m.58)'in ruhunu da yaşatacak yeni bir kanun çalışması yapılmış ve “657 sayılı Devlet Memurları Kanunu” yürürlüğe girmiştir.¹³⁰⁹ Kanun kapsamında “...memur, işçi, sözleşmeli personel ve geçici personel olmak üzere dört ayrı istihdam biçimi oluşturulmuştur.”¹³¹⁰ Ayrıca 657 Sayılı kanun ile “sınıflandırma, kariyer ve liyakat ilkeleri” düzenlenmiş ve memurlar yaptıkları hizmete göre on hizmet sınıfına ayrılmıştır.¹³¹¹

f. Mal Bildirimi

Kamu hizmetine girişi (m.58)'de düzenleyen 1961 Anayasası, (m.59)'da da “mal bildirimi” yapılmasına ilişkin hükümlere yer vermiştir.¹³¹² Anayasada yer alan (m.59)'a göre, kamu hizmeti icra eden herkesin mal bildiriminde bulunması zorunlu tutulmuştur.¹³¹³ Ayrıca maddenin ikinci fıkrasında da mal bildiriminde bulunma zorunluluğundan kimsenin muaf tutulamayacağı ifade edilmiştir.¹³¹⁴

g. Milli Savunma Hak ve Ödevi

1961 Anayasası, sağlığı elverişli her erkek Türk vatandaşının yerine getirmesi gereken “vatan hizmeti ve ödevini” (m.60)'ta düzenlemiştir.¹³¹⁵ Sözü edilen maddeye göre; her Türk gencinin vatani savunma hakkı ve ödevi bulunmaktadır.¹³¹⁶ 1971 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile askerlik hizmetini düzenleyen (m.60)'ta da birtakım değişiklikler yapılmıştır.¹³¹⁷ Yeni düzenleme ile vatana hizmet edebilme konusunda TBMM'nin “takdir yetkisi” artırılmıştır. Ülkedeki nüfusun hızla artış göstermiş olması sebebiyle artık vatan hizmetinin zorunlu olarak askeri kışlalarda

¹³⁰⁸ EMİNOĞLU, s.43-44.

¹³⁰⁹ ADIGÜZEL, s.99.

¹³¹⁰ EMİNOĞLU, s.44.

¹³¹¹ DMK'da yer alan hizmet sınıflarından bazıları; “Genel İdare Hizmetleri Sınıfı, Teknik Hizmetler Sınıfı, Sağlık Hizmetleri Sınıfı, Eğitim ve Öğretim Hizmetleri Sınıfı ... Mülki İdare Amirliği Hizmetleri Sınıfı, Milli İstihbarat Hizmetleri Sınıfı...” Bkz, ADIGÜZEL, s.100.

¹³¹² 1961 Anayasası'nın 59'uncu maddesi. Bkz, DOĞAN, s.194.

¹³¹³ ÖLMEZTOPRAK, s.207.

¹³¹⁴ ADIGÜZEL, s.99.

¹³¹⁵ 1961 Anayasası'nın 60'ıncı maddesi. Bkz, DOĞAN, s.194.

¹³¹⁶ ÖLMEZTOPRAK, s.207.

¹³¹⁷ DOĞAN, s.194.

yapılması usulünden vazgeçilerek, vatan hizmeti yapabilme yolları çeşitlendirilmiştir. Örneğin; kamu hizmetlerinde çalışarak da vatan hizmeti yerine getirilmiş olacaktır.¹³¹⁸

h. Vergi Ödevi

Devletler için en temel finansman kaynağı olarak bilinen vergi konusuna, 1961 Anayasası (m.61)'de yer vermiştir. Söz konusu maddenin ilk fıkrasında “vergilendirmede genellik” ile “malî güce göre vergilendirme” ilkelerine, ikinci fıkrada da; “kanuni vergi ilkesi”ne vurgulamalar yapılmıştır.¹³¹⁹ Öte yandan 1961 Anayasası vergiyi “kamu hakkı” olarak görmekten ziyade vatandaşın yerine getirmesi gereken “siyasi bir ödev” olarak görmüştür. Vergi kanunları hususunda meclisinde “mali güce göre vergilendirme” ilkesine uyarak yetkilerini kullanabileceğini belirtmiştir. Ayrıca meclisin vergileme konusunda çıkaracağı kanunların “anayasaya uygunluk” denetiminin yapılması içinde AYM görevlendirilmiştir.¹³²⁰

1971 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile (m.61)'e üçüncü bir fıkra eklenmiştir.¹³²¹ Değişiklik kapsamında maddenin ilk halindeki “kanuni vergi ilkesi” biraz da olsa esnetilmiş ve “...Bakanlar Kuruluna belli sınırlar içinde mali yükümlülüklerin muaflık, istisna ve oranlarında değişiklik yapma yetkisi verilmiştir.”¹³²² Böylece vergileme konusunda yürütme organı da yetkilendirilmiştir.¹³²³ 1971 Değişikliği ile maddeye eklenen fıkradan önce “...ancak kanunla konur.” hükmü gerekçesiyle AYM mali yükümlülükler konusunda birçok kanun için iptal kararı vermiştir.¹³²⁴

i. Dilekçe Hakkı

1961 Anayasası'nda siyasi haklar ve ödevler başlığı altında son olarak (m.62)'de “dilekçe hakkı” ile ilgili hükümlere yer verilmiştir.¹³²⁵ Anayasadaki (m.62)'e göre, herkesin gerek kişisel gerek kamusal anlamda tüm şikâyetlerini,

¹³¹⁸ Özkan TİKVEŞ, “*Anayasada On Beş Yıllık Dönemde (1961 - 1976) Yapılan Değişiklikler ve Ekler*”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:34, Sayı:1 (1977), s.34.

¹³¹⁹ 1961 Anayasası'nın 61'inci maddesi. Bkz, ÖZDAĞ, s.18-19.

¹³²⁰ Ömer Faruk BATIREL, “*Anayasalarda Vergi Hakkı ve Ödevi, AB Uygulaması ve Türkiye*”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:10, Sayı:8 (2011), s.19.

¹³²¹ ÖZDAĞ, s.18-19.

¹³²² Mualla ÖNCEL - Nami ÇAĞAN - Ahmet KUMRULU, *Vergi Hukuku Genel Kısım Cilt:1, 2*. Baskı (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1985), s. 13.

¹³²³ ADIGÜZEL, s. 105.

¹³²⁴ Örneğin belediyelere belirlenmiş tarifelere göre vatandaşın resim almasının önünü açan 5237 Sayılı Belediye Gelirleri Kanunu'nun ilgili hükmü için AYM iptal kararı vermiştir. Bkz, TİKVEŞ, s.34-35.

¹³²⁵ 1961 Anayasası'nın 62'nci maddesi. Bkz, TAŞKIN, (2012), s. 178.

rahatsızlıklarını, taleplerini şahsen veya toplu bir şekilde yetkili makamlara iletebileceği ifade edilmiştir. Ayrıca yetkili makamların da verilmiş dilekçelerin nasıl bir netice ile sonuçlandığını ilgili kişilere yazılı usulle bildirmesi zorunlu tutulmuştur.¹³²⁶

1962 yılına gelindiğinde yürürlüğe giren “140 sayılı Kanun” ile dilekçe hakkı, yalnızca anayasada düzenlenen bir hak olmaktan çıkarılmıştır.¹³²⁷ Kanun hakkın kullanımı ile ilgili hükümlere yer vermemiş, yalnızca TBMM’ye verilecek dilekçeler ile ilgili hükümler içermiştir. Ayrıca 140 sayılı Kanunla, arz edilen dilekçeleri sonuca bağlayacak bir “Karma Dilekçe Komisyonu” oluşturulmuştur.¹³²⁸

1961 Anayasası için hem devlet mekanizmasını hem de kişi hak ve hürriyetlerini geliştirmeyi amaç edindiği söylenebilmektedir. Özellikle hak ve hürriyetler konusunda detaylı düzenlemelere yer veren 1961 Anayasa metni “liberal” bir söylem içermiştir. Kişi hak ve hürriyetlerinin korunması konusunda da hükümler içermiş olması sebebiyle de bireyin anayasa tarafından “en üstün değer” olarak tanımlanmasını sağlamıştır. Anayasanın bireye atfettiği konumun sebebi olarak da; bireyin en temel hakkının “özgürlük” olduğunun benimsenmiş olması gösterilmektedir. Ayrıca anayasa, bireye bakış açısı nedeniyle devlete de sözü edilen hak ve hürriyetleri koruma görevi ile gelişimlerini sağlama görevi vermiştir.¹³²⁹

“İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi” ile “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi”ndeki hak ve hürriyetlere de yer veren 1961 Anayasası bu özelliği ile çağdaş olarak kabul edilen anayasalardan ayrı tutulmuştur.¹³³⁰ Her bir hak ve hürriyet için detaylı düzenlemeler içerip, özel güvenceler sağlayan 1961 Anayasası ayrıca yasama organının sahip olduğu yetkileri de hak ve hürriyetlerin gelişimini olumsuz etkileyecek şekilde kullanmasını önlemeye çalışmıştır.¹³³¹

Hak ve hürriyetlerin korunması ile ihlallerinin önlenmesini ana hedef olarak gören 1961 Anayasası, kişi hak ve ödevleri ile siyasi hak ve ödevlerin tamamına

¹³²⁶ ÖLMEZTOPRAK, s.207-208.

¹³²⁷ TAŞKIN, (2012), s. 178.

¹³²⁸ ADIGÜZEL, s. 106.

¹³²⁹ ÖLMEZTOPRAK, s.131-133.

¹³³⁰ POLAT, s. 152.

¹³³¹ KALKIŞIM, s.156.

yakınını düzenlemiştir.¹³³² Buna karşılık sosyal hak ve hürriyetlerde eksiklikleri olmasına rağmen anayasada ilk kez düzenlenmiştir.¹³³³

1961 Anayasası'nın oluşturduğu özgürlükçü hava dini hürriyetlerde daha tedbirli daha sıkı bir havaya dönüşmüştür. 1961 Anayasası'na göre “dini istismar” eden tüzel kişiliklerin müeyyidelerle karşılaşacağı, “dini istismar” eden siyasi partilerin de kapatılabileceği ifade edilmiştir.¹³³⁴ Ayrıca sivil ve siyasi haklarda oluşturulmuş özgürlükçü ortamının nisbi ve kısmi olarak değerlendirilmesine yol açabilecek çeşitli düzenlemeler de göze çarpmıştır. Örneğin 1961 Anayasası dönemindeki “TCK'nın fikir suçu yaratan maddeleri (m.141.142.163. 312)”, “polislin konutlara girebilmesine yetki veren Polis Vazife ve Selahiyetleri Kanunu'nun 20.maddesi” gibi birçok yasal düzenleme 1961 Anayasası döneminde hak ve hürriyetler konusunda meydana gelmiş eksiklerdir.¹³³⁵

3.3.2. 1961 Anayasası'nın 1971-1973 Değişiklikleri ve Temel Hak ve Hürriyetler

1961 Anayasası'nın yürürlüğe girmesiyle oluşan özgürlükçü ortamda sol ideolojilerin de kendini göstermeye başlamış olması, sendikal faaliyetlerin gittikçe artması, 1960'lı yılların ikinci yarısında yaygınlaşan “siyasal şiddet” ve terörün durdurulamaması¹³³⁶ sebebiyle Türkiye 1960-1970 yılları arasında sancılı bir şekilde geçirmiştir. Öte yandan anayasanın hazırlanması sürecinde toplumun büyük bir kısmının temsil edilmemiş olması, 1961 Anayasası'nın Türk toplumuna hep bir gömlek bol geldiği gibi değerlendirilmelerin yapılması hem toplumsal hem anayasal krizi daha da derinleştirmiştir.¹³³⁷ 1960-1970 yılları arasında ortaya çıkmış “öğrenci hareketleri”nde 1970'li yıllara girildiğinde dönüşümler yaşanmış, farklı alanlarda silahlı çatışmalar baş göstermiştir. Ülkede ortaya çıkan kaos ortamından, Türk Silahlı

¹³³² ÖLMEZTOPRAK, s.132.

¹³³³ ERDOĞAN, s.144.

¹³³⁴ ATAR, s.11.

¹³³⁵ Ayrıca “...Basın Kanununun yabancı ülkelerde basılan eserlerin yurda sokulmasının Bakanlar Kurulu'nca ve İçişleri Bakanlığınca yasaklanabilmesine imkân veren 31.maddesi, ölüm cezasının yasal dayanağını oluşturan TCK 11. Maddesi, ... siyasi güvenlik bakımından “sakıncalı” görülen vatandaşlara pasaport verilmemesini öngören Pasaport Kanunu'nun 22.maddesi, Dernekler kanunundaki birtakım kısıtlamalar, sıkıyönetim öncesinde işlenen suçların sanıkların sıkıyönetim mahkemelerinde yargılanmalarını öngören Sıkıyönetim Kanunu'nun 13.maddesi, siyasi partilerin Türkiye'de azınlıklar bulunduğunu ileri sürmelerini ve laikliğe aykırı görüşler benimsemelerini yasaklayan hükümleri temel haklar konusundaki kayda değer eksikliklerdir.” Bkz, ERDOĞAN, s.145-146.

¹³³⁶ TUNÇ, s.39.

¹³³⁷ AKINCI, s.66.

Kuvvetleri rahatsızlık duymaya başlamış ve bu rahatsızlığını giderek artan bir vurguyla dile getirmeye başlamıştır. Ülkede yaşanan kaosu gün geçtikçe artış göstermesi üzerine¹³³⁸ 12 Mart 1971 tarihinde “Türk Silahlı Kuvvetleri”nin muhtırasıyla dönemin “Demirel Hükümeti” istifa ettirilmiştir.¹³³⁹ Muhtıranın ana sebepleri olarak da; “...anarşi, kardeş kavgası ve sosyal huzursuzlukların yurdu çıkmaza sokması, Atatürk’ün hedefi olan çağdaş uygarlıktan...” uzaklaşmış olması gösterilmiştir.¹³⁴⁰

Demirel Hükümeti TSK tarafından verilen muhtırayı, “anayasa ve hukuk devletiyle bağdaştırılamayacağını” ifade ederek derhal istifa etmiş ve “14 Ekim 1973” tarihinde seçimlerin yapılmasına kadar bir “ara rejim dönemi” başlamıştır.¹³⁴¹ Başka bir ifade ile 1961 Anayasası ile oluşturulan “demokratik düzen” on yıl sonra bir muhtıra ile sonlandırılmıştır.¹³⁴² 1971-1973 yılları arasında yaşanan ara rejim döneminde Nihat ERİM (1971-72) ve Ferit MELEN (72-73) hükümetleri görev yapmıştır.¹³⁴³

Muhtıra ile hükümetin görevi bırakması sonrası ülkede ara rejim döneminde siyasi ve ekonomik düzeni yeniden tesis etmek için “sendika ve meslek kuruluşlarının” faaliyetlerine son verilmiştir. Kendilerini “liberal, sosyalist veya ordu vesayetine karşı” olarak tanımlayan çeşitli meslek grubundan birçok kişi tutuklanmıştır. Ayrıca “Dev-Genç, DİSK, Türkiye Öğretmenler Sendikası” gibi birçok dernek ve sendika kapatılmıştır.¹³⁴⁴

12 Mart Muhtırası ile başlayan “Ara Rejim Dönemi”nde 1961 Anayasası’nda iki önemli değişiklik yapılmıştır. Değişikliklerden ilki¹³⁴⁵ 1961 Anayasası’nda otuz beş maddeyi değiştiren, ayrıca dokuz yeni geçici maddeyi anayasa metnine dâhil eden “20 Eylül 1971 tarih ve 1488 sayılı Kanunla...” yapılan Anayasa Değişikliğidir.¹³⁴⁶ İkincisi, “...1699 sayılı Kanunla yapılan 20 Mart 1973 tarihli değişikliktir.”¹³⁴⁷ 1973

¹³³⁸ DEMİREL - SÖZEN, s.70.

¹³³⁹ TUNÇ, s.39.

¹³⁴⁰ KARPAT, s.204.

¹³⁴¹ DEMİREL - SÖZEN, s.70.

¹³⁴² ÇETİN, (2014), s.97.

¹³⁴³ DEMİREL - SÖZEN, s.70.

¹³⁴⁴ KARPAT, s.204.

¹³⁴⁵ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.51.

¹³⁴⁶ Değişiklik kapsamında 1961 Anayasası’nın “...11, 15, 19, 22, 26, 29, 30, 32, 38, 46, 61, 64, 89, 110, 111, 114, 119, 120, 121, 124, 127, 134, 137, 138, 140, 143, 144, 145, 147, 149, 151, ve 152’nci maddeleri değiştirilmiştir. Keza Anayasaya geçici 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 ve 20’nci maddeler eklenmiştir...” Bkz, GÖZLER, s.90.

¹³⁴⁷ TUNÇ, s.39.

yılında yapılan anayasa değişikliği kapsamında 1961 Anayasası'ndaki (m.30)'un dördüncü fıkrası, (m.57)'nin ikinci ve üçüncü fıkralarında değişiklikler yapılmıştır.¹³⁴⁸

1971 ve 1973 Anayasa Değişiklikleri'nin yapılış gerekçesi olarak da 1961 Anayasası'nın Türk toplumuna "lüks ve bol gelmesi", yasama ve yürütme organlarının anayasa tarafından güçsüz bırakılması sebebiyle oluşan kaos ortamının sonlandırılmayışı gösterilmektedir.¹³⁴⁹ Yapılan değişiklikler sonucunda hak ve hürriyetlerde, yargısal denetimde birtakım sınırlamalar yapılmış, yürütme organı daha etkin bir hale getirilmiştir.¹³⁵⁰ Değişiklikler kapsamında yürütme organının güçlendirilmesini sağlayan bazı değişikliklere; "TBMM'nin yetki kanunu" çıkarması şartıyla Bakanlar Kurulu'na KHK çıkarabilme yetkisinin verilmiş olması örnek gösterilebilir.¹³⁵¹ Yürütme organının güçlendirilmesi için üniversitelerin özerkliği azaltılmış, TRT'nin özerkliği sona erdirilmiştir.¹³⁵²

1971 ve 1973 Değişiklikleri ile 1961 Anayasası'nda düzenlenen hak ve hürriyetler konusunda da değişiklikler yapılmıştır.¹³⁵³ Öncelikle 1971 Anayasa Değişikliği ile 1961 Anayasası'na "Temel Hak ve Hürriyetlerin Kötüye Kullanılmaması" başlığı dâhil edilmiştir.¹³⁵⁴ Hak ve hürriyetlerin mevcut sınırlama sebeplerinin sayısı artırılmış ayrıca "Genel Sınırlama Sebepleri" düzenlenmiştir.¹³⁵⁵ Söz konusu sebeplere göre, 1961 Anayasası'nın ilk halinde sınırlandırılmayan hak ve hürriyetler de diğerleri gibi "Devletin ülkesi ve milletin bütünlüğü, kamu yararı, millî güvenlik gibi..." çeşitli soyut gerekçelerle sınırlandırılabilir.¹³⁵⁶ Özellikle 1961 Anayasası'ndaki (m.11) özelinde yapılan değişiklik sayesinde artık hak ve hürriyetlerin kanunlar eliyle sınırlandırılabilmesinin önünün açılmış olması, 1961 Anayasası'nın ilk halinin oluşturmuş olduğu serbestlik ortamının sonlandırılması anlamına gelmiştir.¹³⁵⁷ Değişiklikler ile memurların sendikalaşma hakları ellerinden

¹³⁴⁸ GÖZLER, s.90.

¹³⁴⁹ Alkan Hazar ARKAN, **1961 ve 1982 Anayasalarının Yapım Süreçlerinin Anayasal Gelişmelere ve Demokrasiye Olan Etkileri** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi SBE, 2017), s.109.

¹³⁵⁰ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.51.

¹³⁵¹ GÖZLER, s.90.

¹³⁵² ÖZBUDUN - YÜCEL, s.27-28.

¹³⁵³ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.51

¹³⁵⁴ Mehmet Cem ULUGÖL, **Osmanlı ve Türkiye'de Vatandaşlık Kavramı, Azınlıklar Üzerinde Etkisi ve Uygulamaları** (Y. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi SBE, 2009), s.115.

¹³⁵⁵ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.51

¹³⁵⁶ Genel Sınırlama Sebepleri 2001 yılında tamamen kaldırılmıştır. Bkz, ŞAHİN, s.275-276.

¹³⁵⁷ ARKAN, s.108.

alınmış¹³⁵⁸ üniversitelerin özerkliğine son verilmiştir. Ayrıca bireysel ve toplu işlenen suçlarda uygulanacak olan gözaltı sürelerinin yükseltilmesi uygun bulunmuştur.¹³⁵⁹

1971 ve 1973 Değişiklikleri ile ayrıca AYM'nin yetki alanı daraltılmıştır. Millî Güvenlik Kurulu'nun yetkilerinde artış yapılarak etkin olabilmesinin önü açılmıştır. Dolayısıyla ordunun siyaset üstündeki etkisi süreklilik kazanmıştır.¹³⁶⁰ Ara rejim döneminde “Askerî Yüksek İdare Mahkemesi” kurularak askerliği meslek olarak icra eden kişilerin denetiminin yapılabilmesi sağlanmıştır. 1973 yılında “Devlet Güvenlik Mahkemeleri” yargı kurumları içerisine dâhil edilmiştir.¹³⁶¹ Ayrıca ara rejim döneminde AYM kararıyla “MNP” ve “Türkiye İşçi Partisi”nin faaliyetlerine son verilmiş¹³⁶² düşük oy oranına sahip siyasi partilerin AYM'e başvuru yapabilmesi engellenmiştir. AYM'e yapılan başvurular sonucu “Anayasa Değişiklikleri”nin yalnızca “şekil yönünden” denetlenebilmesine izin verilmiştir.¹³⁶³ Sıkıyönetim kararı alabilme şartları esnetilmiş, “TSK”nın Sayıştay tarafından denetlenebilmesi engellenmiştir.¹³⁶⁴

12 Mart Muhtırası sonrası yapılan anayasa değişiklikleri ile 1961 Anayasası'ndaki “özgürlükler rejimi” sona ermiş hürriyet-otorite dengesinde otorite tercih edilmiştir.¹³⁶⁵ Başka bir ifadeyle sözü edilen anayasa değişiklikleri 1961 Anayasası'ndaki “liberal anlayışı” yok etmeye yetmiştir.¹³⁶⁶ 1961 Anayasası'ndaki “serbestlik” ortamı değişikliklerle yerini “kısıtlamalara” bırakmış¹³⁶⁷ birey ve hak ve hürriyetler arka plana itilmiştir.¹³⁶⁸ 1971 ve 1973 Anayasa Değişiklikleri ile devlet artık hak ve hürriyetler konusunda yapamayacaklarından ziyade yapabileceklerini öne çıkarmıştır.¹³⁶⁹

1971-1973 Anayasa Değişiklikleri, 1961 Anayasası'nın ilk halindeki “güçsüz yürütme organı” hatasını düzeltmiştir. Ancak yapılan kısıtlamalar sebebiyle 1961

¹³⁵⁸ ÖZBUDUN - YÜCEL, s.27-28.

¹³⁵⁹ 1973 Değişikliği ile bu süreler bireysel suçta 48 saat, toplu işlenen suçlarda 15 gün olmuştur. Bkz, ŞAHİN, s. 278-280.

¹³⁶⁰ ARKAN, s.108-109.

¹³⁶¹ Askerliği meslek olarak icra eden kişilerin denetlenmesi AYİM kurulmadan önce Danıştay tarafından yapılmaktaydı. 2017 Anayasa Değişikliği kapsamında AYİM, 2004 Anayasa Değişikliği kapsamında da DGM'ler kapatılmıştır. Bkz, ŞAHİN, s. 279.

¹³⁶² ERDOĞAN, s.146.

¹³⁶³ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.51.

¹³⁶⁴ AKINCI, s.68.

¹³⁶⁵ ÖZDEN, s.83.

¹³⁶⁶ ARKAN, s. 109.

¹³⁶⁷ ÖZDEN, s.83.

¹³⁶⁸ ŞAHİN, s.275.

¹³⁶⁹ UYAN, s.111.

Anayasası'nın ilk halinde “yargı bağımsızlığı” ve “temel hak ve hürriyetler” konularındaki kazanımlardan adeta vazgeçilmiştir.¹³⁷⁰ 1961 Anayasası'nda yapılan bu iki anayasa değişikliğinin ileriki yıllarda 1982 Anayasası'nın hazırlanmasında da ilham kaynağı olduğu görülecektir.¹³⁷¹ “Nitekim 1982 Anayasası da yargı bağımsızlığı, yürütmenin denetimi ve temel hak ve hürriyetler...” konularında kısıtlayıcı anlayışa devam edecektir.¹³⁷²

1971 Muhtırası sonrasında yapılan 1971 ve 1973 Anayasa Değişiklikleri de yaşanan sorunları çözememiş 1975 yılından itibaren artış gösteren “siyasal şiddet” ve “terör eylemleri”nin sonu getirilememiştir.¹³⁷³ Yapılan anayasa değişikliklerine rağmen anarşi ve terör olaylarının azaltılamamış olması 1961 Anayasası'nın yaşananlardan tek başına sorumlu tutulmasındaki yanlışlığı gözler önüne sermiştir. Dönemin siyasi figürlerine duyulan güvensizlik sebebiyle anayasanın hak ve hürriyetlerine kısıtlamalar getirilmesi, yasama ve yürütme organının güçlendirilmesi ülkede yaşanan kaosu dindirememiştir.¹³⁷⁴ Yasama ve yürütmenin güçlendirilmesine rağmen özellikle siyasi hayatta yaşanan çalkantılar, hükümetlerde istikrarsızlıkların baş göstermesi ve ülke geneline yayılan kaos ortamı nedeniyle¹³⁷⁵ 12 Eylül 1980'de TSK, ülke yönetimine el koymuştur.¹³⁷⁶ Böylece Türkiye demokrasisi 1960 yılından sonra bir kez daha askeri darbeye kesintiye uğramıştır.¹³⁷⁷

3.3.2.1. Temel Hak ve Hürriyetlerin Kötüye Kullanılmaması

Hak ve hürriyetler kimi zaman özündeki anlamı dışında farklı amaçları gerçekleştirmek için kullanılmaktadır. Örneğin düzenlenen bir toplantıya katılmak, kişinin toplanma hürriyetini kullanması ile bağdaşır. Ancak söz konusu toplantıya, toplantı ortamını güç kullanarak dağıtma amacı ile katılınması durumunda, kişi hakkını kötüye kullanır. Başka bir ifade ile “hakkın kötüye kullanımı”; hakkı özündeki amaçtan saptırarak kullanmaktır.¹³⁷⁸

¹³⁷⁰ ATAR, s.12.

¹³⁷¹ ÖZBUDUN - YÜCEL, s.27-28.

¹³⁷² ATAR, s.12.

¹³⁷³ TUNÇ, s.40.

¹³⁷⁴ ARKAN, s.109.

¹³⁷⁵ Siyasi hayatta yaşanan çalkantılara verilebilecek en önemli örnek, “TBMM'nin altı ay süre ile cumhurbaşkanı seçememiş” olması gösterilebilir. Bkz, ÖZBUDUN - YÜCEL, s.28.

¹³⁷⁶ TUNÇ, s.40.

¹³⁷⁷ ÖZDEN, s.84.

¹³⁷⁸ ÇELİK, s.89-90.

1961 Anayasası'nın uygulandığı dönemde hak ve hürriyetlerin amacından saptırılarak kullanılabilme tehlikesine karşı¹³⁷⁹ 1971 yılında yapılan anayasa değişikliği ile ilk kez “Temel Hakların Kötüye Kullanılmaması” başlığı düzenlenmiştir.¹³⁸⁰ 1971 Anayasa Değişikliği yapılmadan önce 1961 Anayasası'nda (m.11)'in başlığı “Temel Hakların Özü” olarak düzenlenmişken, değişiklik sonucunda “...Temel Hakların Özü, Sınırlandırılması ve Kötüye Kullanılmaması...” olarak değiştirilmiştir.¹³⁸¹ Ayrıca (m.11)'e hakların hiçbir şekilde kötüye kullanımına izin verilmeyeceği ile anayasanın ilgili hükümlerine aykırı davranışların cezai yaptırımlarla karşılaşacağını ifade eden iki yeni fıkra dahil edilmiştir.¹³⁸²

Esasen hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmaması başlığına anayasalarda yer verilmesine gerek yoktur. Ancak bu tip düzenlemeler anayasalara hak ve hürriyetlerin sınırsız olmadığını göstermek için dâhil edilmektedir. Unutulmamalıdır ki anayasalarda ifade edilmese bile her hak ve hürriyetin “objektif sınırları” vardır. Başka bir ifade ile 1971 Değişikliği ile 1961 Anayasası'na dâhil edilen bu başlık bir yenilik olarak görülmemektedir. Çünkü “hakkın kötüye kullanılmaması” zaten hukukun genel ilkelerinden biri olarak kabul edilmektedir.¹³⁸³

3.3.3. 1961 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması

Özgürlüğün sınırsız olduğuna inanılarak hak ve hürriyetlerin ölçsüz ve kontrolsüz bir şekilde kullanılması durumunda, toplumdaki diğer bireylerin hakları ihlal edilebilmektedir. İşte bu ihlallerin yaşanmaması için zaman zaman kişi hak ve hürriyetlerine müdahale edilerek çeşitli sınırlamalar yapılmaktadır.¹³⁸⁴ 1961 Anayasası sözü edilen hak ve hürriyetleri detaylı bir şekilde düzenlerken, aynı zamanda (m.11)'de yasama organının hak ve hürriyetleri nasıl, ne kadar ve hangi şartlarda sınırlandırabileceğine yer vermiştir.¹³⁸⁵

¹³⁷⁹ DUMAN, s.35.

¹³⁸⁰ BÖCÜKCÜ, s.45.

¹³⁸¹ DUMAN, s.34.

¹³⁸² ÇELİK, s.91.

¹³⁸³ Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı'nın silahsız ve saldırısız olma şartı ile kullanılabilmesini belirten anayasa hükmü olmasa bile herkes silahlı ve saldırılı toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenlemenin kötü sonuçlar doğuracağını bilir. Bkz, KUZU, s.91-92.

¹³⁸⁴ CANIKLIOĞLU, s.484.

¹³⁸⁵ Gülşay ŞENGÜL, **1961 Anayasasının Hazırlanmasındaki Tarihsel Süreç** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi SBE, 2011), s.88-89.

1961 Anayasası'ndaki (m.11)'e göre¹³⁸⁶ hak ve hürriyetler sınırlandırılırken üç ana ilkeye uyum sağlanması gerekmektedir. İlki, yapılması planlanan sınırlamaların “ancak kanunla yapılabilmesi”dir. İkincisi, sınırlamaların “anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olması” gerekliliğidir. Son olarak üçüncüsü sınırlandırma yapılırken ilgili “hakkın özüne dokunulmaması”na özen gösterilmesidir.¹³⁸⁷ Burada ifade edilen “öz”den kasıt; bir hakkın varlığını sağlayan “vazgeçilmez unsuru”dur. Başka bir ifade ile sınırlandırılan hak artık bir anlam ifade etmemeye başlamışsa “hakkın özüne dokunulmuş” olunur.¹³⁸⁸

Öze dokunma yasağı yasama organının hak ve hürriyetleri sınırlama yetkisinin sınırlarını ifade etmektedir.¹³⁸⁹ Çünkü kanunla sınırlandırma yapılırken sınırlandırılması düşünülen hak veya hürriyetin düzenlendiği madde de, ifade edilmiş amaçlar dahilinde sınırlandırma söz konusu olabilecektir.¹³⁹⁰

Hak ve hürriyetler belli başlı sebeplere dayanılarak sınırlandırılmaktadır.¹³⁹¹ 1961 Anayasası'nda (m.11/2)'de “...kamu yararı, genel ahlak, kamu düzeni, sosyal adalet ve milli güvenlik gibi sebeplerle de olsa bir hakkın ve hürriyetin özüne dokunulamayacağı...” belirtilerek¹³⁹² öze dokunma yasağına aykırı bir sınırlandırmanın olamayacağı bir kez daha vurgulanmıştır.¹³⁹³

1961 Anayasası'nda hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması konusunda ayrıca (m.123)'de olağanüstü hallerde vatandaşlara “çalışma, mal ve para” gibi çeşitli yükümlülüklerin verilebileceğine işaret edilmiş, (m.124)'te de “savaş ve sıkıyönetim” hallerinde kişi hak ve hürriyetlerinin kanunlar aracılığıyla sınırlandırılabilmesi hatta “tamamen askıya alınabileceği” ifade edilmiştir.¹³⁹⁴ Diğer bir ifade ile 1961 Anayasası, tüm hak ve hürriyetlerin “sıkıyönetim” ilanı halinde sınırlandırılabilmesinin önünü

¹³⁸⁶ ÇELİK, s.58.

¹³⁸⁷ TUNÇ, s.36.

¹³⁸⁸ Öğrencinin bir sınavda kopya çekerken yakalanması durumunda okulla ilişkisinin kesilmesine karar verilmesi hakkın özüne dokunan sınırlamaya örnektir. Oysa beş veya on günlük uzaklaştırma cezası verilmesi durumunda hakkın özüne dokunulmamış olunur. Bkz, BOYDAĞ, s.85.

¹³⁸⁹ “Sıkıyönetim ve olağanüstü durumlarda hangi özgürlüklerin kısıtlanacağı belirtilmemiş, sadece durumun kanunla gösterileceği ifade edilmiştir.” Bkz, KALKIŞIM, s.156.

¹³⁹⁰ HOŞTEN, s.42.

¹³⁹¹ “Bunlar genelde bölgesel alandaki insan hakları hukuku belgelerinde kabul edilen sınırlandırma ölçütleridir.” Bkz, ÇELİK, s.61-62.

¹³⁹² Suna KİLİ, “*Temel Hak ve Özgürlükler Yönünden 1961 ve 1982 Anayasaları*”, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt:1 (1984), s.26-27.

¹³⁹³ ÇELİK, s.61-62.

¹³⁹⁴ DUMAN, s.35

açmıştır.¹³⁹⁵ Hatırlanacağı üzere 1924 Anayasası'nda olağanüstü hallerde hangi hak ve hürriyetlerin sınırlandırılacağı belirtilmiştir.¹³⁹⁶

12 Mart Muhtırası'nın ardından yapılan "1971 Anayasa Değişikliği" hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması konusunda da yenilikler getirmiştir.¹³⁹⁷ Değişiklik kapsamında her bir hak ve hürriyeti ilgilendiren "Genel Sınırlama Sebepleri" geliştirilmiş, mevcut özel sınırlama sebeplerinin sayısı da artırılmıştır.¹³⁹⁸ Yeni düzenleme ile artık hak ve hürriyetler yalnızca kendi özel sınırlama sebepleri gerekçe gösterilerek değil, yeni oluşturulan "genel sınırlama sebepleri" de gerekçe gösterilerek sınırlandırılabilir. 1971 Değişikliği (m.11)'i hak ve hürriyetlerin korunmasına yardımcı olan madde olmaktan çıkarmış, yalnızca hak ve hürriyetleri sınırlandıran, bireyin özgürlük alanını gittikçe daraltan bir maddeye dönüştürmüştür.¹³⁹⁹ Çünkü 1971 Anayasa Değişikliği yapılmadan önce (m.11), hak ve hürriyetlerin daha somut sebeplere dayanılarak sınırlandırılmasına izin vermişti. Ancak 1971 Anayasa Değişikliği hem mevcut sınırlama sebeplerini korumuş hem de üzerine daha soyut özellikler gösteren "genel sınırlama sebepleri"ni eklemiştir.¹⁴⁰⁰

3.3.4. 1961 Anayasası'nda Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi

Hak ve hürriyetler bağlamında "Doğal Haklar Öğretisi"ni benimsemiş 1961 Anayasası, 1921 ve 1924 Anayasaları'na göre hak ve hürriyetleri daha detaylı düzenleyerek güvenceli bir sisteme bağlamıştır. Öte yandan hak ve hürriyetlerin kullanıcısının "herkes" olduğunu belirterek de liberal bir tutum sergilemiştir.¹⁴⁰¹ Hak ve hürriyetlerin düzenlenmesi açısından iyi bir noktaya erişen 1961 Anayasası, düzenlediği hak ve hürriyetlerin korunması konusunda da aynı hassasiyeti göstermiştir. Kişi hak ve hürriyetlerinin güvenliğini sağlayabilmek için "İdari Yargı Sistemi"ni,

¹³⁹⁵ 1961 Anayasasına göre şu durumlarda sıkıyönetim ilan edilebilecektir: "Savaş hali Savaşı gerektirecek bir durumun baş göstermesi Ayaklanma olması veya Vatan ve Cumhuriyete kuvvetli ve eylemli bir kalkışma olduğunu gösteren kesin belirtilerin meydana çıkması." Bkz, ŞAHİN, s.273-274.

¹³⁹⁶ KALKIŞIM, s.156.

¹³⁹⁷ ŞAHİN, s.275.

¹³⁹⁸ UYAN, s.110.

¹³⁹⁹ 1971 Değişikliği ile anayasaya eklenen Genel Sınırlama Sebepleri şunlardır: "Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün korunması, Cumhuriyetin korunması, Milli güvenliğin korunması, Kamu düzeninin korunması, Kamu yararının korunması, Genel ahlakın korunması, Genel sağlığın korunması, amacıyla da sınırlandırılabilir." Bkz, ŞAHİN, s.75-276.

¹⁴⁰⁰ ŞENEL, s.102.

¹⁴⁰¹ ŞAHİN, s.270.

“Anayasa Yargısı”nı ve “Yargı Bağımsızlığı”nı vazgeçilmez unsurlar olarak görmüştür.¹⁴⁰²

1961 Anayasası hazırlık sürecindeyken 27 Mayıs Darbesi öncesinde yaşanan toplumsal tecrübeler de dikkate alınarak, iktidarların sınırsız yetki kullanımlarının önüne geçebilmek ayrıca hak ve hürriyetleri de koruma altına alabilmek için¹⁴⁰³ çeşitli mekanizmalar oluşturulmuştur. Bu kapsamda 1961 Anayasası’nda hak ve hürriyetleri güvence altına alabilmek için öncelikle “yargı bağımsızlığı, hâkimlik teminatı, tabi hâkim ilkesi, idari işlemlerin yargı denetimine tabi olması” gibi çeşitli yargısal güvenceler sağlanmıştır.¹⁴⁰⁴ Anılan güvenceler doğrultusunda da 1961 Anayasası, TBMM’de çıkarılan kanunların anayasaya uygunluğunun denetlenebilmesi için “Anayasa Mahkemesi”ni kurmuştur.¹⁴⁰⁵

Yasama organı tarafından çıkarılacak kanunların AYM tarafından denetlenecek olması kişi hak ve hürriyetlerini de güvence altına alma anlamına gelmiştir. Eğer 1961 Anayasası ile bir “Anayasa Yargısı” oluşturulmamış olsaydı, önceki dönemlerde de olduğu gibi anayasaya aykırı birçok kanunla kişi hak ve hürriyetleri, ölçsüz bir şekilde sınırlandırılabilirdi.¹⁴⁰⁶ Başka bir ifade ile AYM hak ve hürriyetlerin “hukuksal koruyucusu” olmuş, meclis çoğunluğunun kullanılarak hak ve hürriyetlerin tehdit edilmesi son bulmuştur.¹⁴⁰⁷

1961 Anayasası hak ve hürriyetlerin korunabilmesi için yalnızca yargısal güvenceler sağlamamış, aynı zamanda hak ve hürriyetlerin “serbestçe oluşacak olan kamuoyu” sayesinde de kendilerini koruyabilmesini öngörmüştür. Öte yandan 1961 Anayasası’nın “...Başlangıç Kısmında anayasanın vatandaşların uyanık bekçiliğine emanet olduğunun...” belirtilmiş olması da hak ve hürriyetlerin teminatının sivil toplum örgütlerinin varlığına bağlı olduğunu ortaya çıkarmıştır.¹⁴⁰⁸

¹⁴⁰² DEMİREL - SÖZEN, s.99.

¹⁴⁰³ ÖZDEN, s.67.

¹⁴⁰⁴ DUMAN, s.33.

¹⁴⁰⁵ KALKIŞIM, s.158.

¹⁴⁰⁶ ÖZBUDUN - YÜCEL, s.25.

¹⁴⁰⁷ “İlk kez kurulmuş olan AYM, bir yandan sosyal hukuk devletinin temel taşı, diğer yandan da çoğulcu demokrasi anlayışının güvencesi durumuna gelmiştir.” Bkz, ÖZDEN, s.68.

¹⁴⁰⁸ DUMAN, s.33-34.

1971 ve 1973 yıllarında yapılan anayasa değişiklikleri ile hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması konusuna yeni hükümlerin eklenmesi sonucu¹⁴⁰⁹1961 Anayasası'nın ilk halindeki güvence sisteminde bir geriye gidiş yaşanmıştır. Söz konusu değişiklikler sayesinde anayasanın ilgili maddelerine “yetkili makamlar” ifadesi yerleştirilerek hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında “yürütme organı” da yetkili kılınmıştır.¹⁴¹⁰ Öte yandan AYM'nin “Anayasa Değişiklikleri”ni yalnızca şekil açısından incelemesine izin verilmesi, küçük siyasi partilerin AYM'ye iptal davası açabilmelerinin engellenmesi gibi birçok değişiklik AYM'nin görev alanının daraltılmasına sebep olmuştur.¹⁴¹¹

3.3.5. 1961 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Değerlendirilmesi

27 Mayıs 1960 Darbesi'nin akabinde “demokratik, laik, sosyal, hukuk devleti” ilkelerinin benimsendiği, hak ve hürriyetlerin kendine yer bulduğu, devlet mekanizmalarının sistemli bir şekilde düzenlendiği 1961 Anayasası halkoylaması sonucu yürürlüğe girmiştir.¹⁴¹² “Altı kısım, 157 madde” olarak hazırlanan anayasada en dikkat çekici özelliğin insan haklarına verilen değer olduğu görülmektedir. Nitekim anayasa dikkat çeken bu özelliğini “Başlangıç Kısımında” da ifade etmiştir.¹⁴¹³

1961 Anayasası'nda düzenlenen en geniş kısmın “Temel Haklar ve Ödevler” olduğu görülmektedir.¹⁴¹⁴ Anayasada bu kısım hazırlanırken 1948 İHEB ile 1950 AİHS'nin hükümlerinden faydalanılmıştır.¹⁴¹⁵ Hak ve hürriyetler konusunda öznenin

¹⁴⁰⁹ Şerife GÜNAYDIN, **İnsan Hakları Kapsamında Özel Hayatın Gizliliği ve Korunması Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Çağ Üniversitesi SBE, 2007), s.98.

¹⁴¹⁰ “Askeri yargı, asker olmayanlar için genişletilmiş /md.138/1), kişilerin sıkıyönetim mahkemeleri önünde yargılanmaları olasılığı arttırılmıştır. Anayasa değişikliği yapılarak (md.136) DGM'ler kurulmuştur. Mahkemelerin bağımsızlığı ise yarı bağımlı askeri mahkemeler, sıkıyönetim mahkemeleri ve DGM'ler ile gerileme eğilimine girmiştir.” Bkz, DOĞAN, s.128.

¹⁴¹¹ ŞENEL, s.103-104.

¹⁴¹² UYAN, s.152.

¹⁴¹³ 1961 Anayasası'nın Başlangıç Kısımında; devletin birey ve toplumu yüksek yaşam standartlarına ulaştırma, hak ve hürriyetleri güvenceye alma gibi sorumluluklarının olduğu ifade edilmiştir. Bkz, GÖKBURUN, s.64.

¹⁴¹⁴ “Temel hak ve özgürlüklerin genişçe ele alınmasının nedeni 1961 anayasasının bir “tepki anayasası” olmasından kaynaklanır. DP iktidarının son döneminde temel hak ve hürriyetlere yönelik kısıtlamalar bir tepki doğmasına neden olmuş, bu durum 1961 Anayasası'nın yapılışını da etkilemiştir.” Bkz, DOĞAN, s.122.

¹⁴¹⁵ KUYAKSİL, s.344.

“herkes” olarak belirlenmiş olması 1961 Anayasası’nın liberal bir anlayış çizgisinde hazırlandığını ortaya koymuştur.¹⁴¹⁶

Kişi hak ve hürriyetleri konusuna bakış açısıyla öne çıkan 1961 Anayasası¹⁴¹⁷ ilk kez sosyal ve ekonomik haklara yer vermiş olması sebebiyle de dikkat çekmiştir. 1961 Anayasası ile getirilen bu yeni hak kategorisi “...Türk kamu hukukuna yeni bir bakış açısı kazandıran görüş ve düşünce tarzı...” şeklinde yorumlanmıştır.¹⁴¹⁸

Anayasa tarihimize birçok yenilik kazandıran, özgürleştirici bir felsefe izleyen 1961 Anayasası’nın hedeflediği insan tipi; “...özgür, toplumsal duyarlılığı yüksek, daha aktif ve katılımcı insandır.”¹⁴¹⁹ 1961 Anayasası, idealindeki insana ulaşabilmek için de özgürlüğü koruma altına almayı, birey ve toplumun hak ve hürriyetlerini uyum içinde birlikte gelişimini sağlamayı bir yöntem olarak seçmiştir. Hedeflediği insan görünümünden de anlaşılacağı üzere 1961 Anayasası, hürriyet-otorite dengesinde hürriyet lehine bir tutum sergilemiş, demokrasiyi kurumsallaştırma amacı gütmüştür. Devlete hem kişileri özgür bırakma hem de “özgürleştirme” konularında sorumluluklar yüklenmiştir.¹⁴²⁰

“İnsan haklarına dayanan devlet” anlayışını öne çıkaran 1961 Anayasası,¹⁴²¹ hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması konusunda da yetkiyi yalnızca TBMM’ye bırakmamıştır. Hak ve hürriyet kapsamlarının hangi durumlarda ve hangi sınırlandırma ölçütleriyle sınırlandırılabilmesine ilişkin çeşitli hükümler anayasada düzenlemiştir.¹⁴²² 1961 Anayasası’na göre “...Anayasa’nın sözüne ve ruhuna...” uyma, “hürriyetin özüne aykırı olmama” şartıyla hak ve hürriyetler “ancak kanunla” sınırlandırılacaktır.¹⁴²³ Böylece hak ve hürriyetlerin kanunla sınırlandırılmasına da sınırlamalar getirilmiştir.¹⁴²⁴

1961 Anayasası ile hak ve hürriyetlerin korunabilmesi için de çeşitli düzenlemeler yapılmış “Anayasa Mahkemesi” en yüksek yargı merci olarak göreve

¹⁴¹⁶ 1924 Anayasası hak ve hürriyetleri yalnızca “Türk vatandaşları” için düzenlemiştir. Bkz, KALKIŞIM, s.158.

¹⁴¹⁷ GÖKBURUN, s.63.

¹⁴¹⁸ KALKIŞIM, s.157.

¹⁴¹⁹ DOĞAN, s.162

¹⁴²⁰ Sözü edilen bu durum 1961 Anayasası’nın 10’uncu maddesinin ikinci fıkrasında ifade edilmiştir. Bkz, KALKIŞIM, s.155.

¹⁴²¹ GÖKBURUN, s.64.

¹⁴²² KALKIŞIM, s.157.

¹⁴²³ ÖLMEZTOPRAK, s.209.

¹⁴²⁴ GÖKBURUN, s.64.

başlamıştır.¹⁴²⁵ Anayasa yargısının oluşturulması ile bir yandan kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyebilecek bir kurum ortaya çıkarılmış bir yandan da hak ve hürriyetlerin korunması güvence altına alınmıştır.¹⁴²⁶ Böylece 1961 Anayasası devletin, bireyin huzuru ve mutluluğu için var olduğunu ortaya çıkarmıştır.¹⁴²⁷

1960'lı yılların sonu 1970'li yılların başında ülke genelinde artış gösteren ideolojik temelli şiddet olaylarının sorumlusu olarak 1961 Anayasası'nın oluşturduğu özgürlük ortamı gösterilmeye başlanmıştır. Anayasadan duyulan rahatsızlıklar yüksek sesle dile getirilmeye başlamıştır. Siyasal hayattaki istikrarsızlar, sık sık yıkılan koalisyonlar ülkede kaosa sebep olmuştur. 12 Mart 1971 tarihinde dönemin Demirel Hükümeti'ne verilen muhtıra ile 10 yılı aşkın süren, özgürlükçü düzen¹⁴²⁸ sonlandırılmıştır.¹⁴²⁹ 12 Mart Muhtırası sonrası 1961 Anayasası'nda 1971 ve 1973 yıllarında iki önemli Anayasa Değişikliği yapılmıştır.¹⁴³⁰ 1971 Değişikliği ile hürriyet-otorite dengesinde üstünlük otoriteye geçmiştir.¹⁴³¹

1982 Anayasası'nın bir taslağı olarak da değerlendirilen 1971-1973 Anayasa Değişiklikleri ile daha çok yürütme organının güçlendirildiği görülmektedir. Üniversitelerin özerklikleri ile yargı organlarının yetkileri sınırlandırılmıştır. "...Devlet Güvenlik Mahkemeleri ile Askerî Yüksek İdare Mahkemesi kurulmuş; devlet memurlarının..." sendikalaşma hakları ellerinden alınmıştır.¹⁴³²

1971 ve 1973 Değişiklikleri ile "sınırlama kural", "özgürlük istisna" haline gelmiştir. Hak ve hürriyetlerin kendine has sınırlandırma sebeplerinin sayılarında artış gözlemlenmiş ayrıca¹⁴³³ "Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü..." şeklinde ucu açık olarak bırakılan genel sınırlama sebepleri getirilmiştir. Böylelikle sınırlandırılmayacak hiçbir hak ve hürriyet kalmamıştır. Sıkıyönetim için aranan şartlar esnetilmiş "olağanüstü yönetim usullerine" geçişte kolaylık sağlanmıştır.¹⁴³⁴

¹⁴²⁵ ŞENOĞLU, s.95.

¹⁴²⁶ GÜNAYDIN, s.98.

¹⁴²⁷ GÖKBURUN, s.64.

¹⁴²⁸ DOĞAN, s.125-128.

¹⁴²⁹ KUYAKSİL, s.344-345.

¹⁴³⁰ Bu dönemde yapılan Anayasa Değişiklikleri: "1488 sayılı kanunla yapılan" 1971 Değişikliği ile "1699 sayılı kanunla" yapılan 1973 Değişikliğidir. Bkz, DOĞAN, s.126.

¹⁴³¹ Anayasanın ilk haline hakim olan özgür birey, özgürlük koruyucusu devlet anlayışından uzaklaşmış bunun yerine devlet ve millete karşı bilinçli, ödev ve sorumluluk yerine geriren birey anlayışı hakim olmaya başlamıştır. POLAT, s.152-153.

¹⁴³² ATAR, s.11.

¹⁴³³ POLAT, s.152.

¹⁴³⁴ DOĞAN, s.127-128.

1970’li yılların ikinci yarısına girildiğinde yürütme organını güçlendirmiş 1971-1973 Anayasa Değişiklikleri’nin de ülkedeki kaosu dindirmeye yetmediği görülmüştür. Her geçen gün artan “terör ve anarşi eylemleri”, hükümet bunalımları toplumsal huzursuzluğu artırmış ve 12 Eylül 1980 tarihinde TSK tıpkı 27 Mayıs 1960 tarihinde olduğu gibi bir kez daha yönetime el koymuştur.¹⁴³⁵

Tüm askeri darbelerde olduğu gibi “antidemokratik” bir yaklaşımla yapılan 1960 Darbesi sonucunda hazırlanan 1961 Anayasası, hiç olmadığı kadar özgürlükçü, demokrat bir anayasa olması sebebiyle birçok çevre tarafından savunulmuştur.¹⁴³⁶ Ancak ne kadar geniş hak ve hürriyet düzenlemiş olursa olsun, ne kadar “demokratik özelliği” olursa olsun bir “cunta eseri” olması sebebiyle de yine bir takım çevrelerce eleştirilmiştir.¹⁴³⁷

3.4. 1982 Anayasası’nda Temel Hak ve Hürriyetler

1975 yılından itibaren ülke kaosa sürüklenmiştir. Yükselen sağ-sol çatışması, artan cinayetler her gün 20-25 kişinin hayatını kaybetmesine sebep olmuştur. Toplumsal alandaki huzursuzluk siyaset sahnesine de yansımış mevcut Cumhurbaşkanı “Fahri Korutürk”ün görev süresinin dolmasına rağmen siyasi çekişmeler sebebiyle TBMM’nin 114 tur boyunca yeni cumhurbaşkanını seçememesi ülkede gidişati gittikçe kötüleştirmiştir. Ülkedeki toplumsal kriz “Milli Selamet Partisi”nin şeriate dayanan bir yönetim için mitingler yapması üzerine en üst seviyeye çıkmıştır.¹⁴³⁸ 1980 yılının Eylül ayına girildiğinde toplumsal ve siyasi alandaki çekişmeler son bulmamış, bunun üzerine TSK 27 Mayıs 1960’ta olduğu gibi harekete geçmiştir.¹⁴³⁹ 12 Eylül 1980 tarihinde saatler 04.30’u gösterdiğinde radyo ve televizyonlardan¹⁴⁴⁰ TSK’nın “Bayrak Harekâtı” kapsamında Demirel Hükümeti’ne karşı “emir-komuta zinciri içerisinde” yönetime el koyduğu ilan edilmiştir.¹⁴⁴¹

¹⁴³⁵ UYAN, s.152.

¹⁴³⁶ KALKIŞIM, s.154.

¹⁴³⁷ DOĞAN, s.151-152.

¹⁴³⁸ O güne kadar sivil yönetime, demokratik iradeye sahip çıkan toplum yaşanan iç karışıklıklardan ve huzursuzluktan oldukça rahatsız olmuştur. Ülkenin bu hale getirilmesinde de dönemin siyasi partileri suçlu olarak görülmüştür. Bu sebeple bu gidişata bir dur denmesi yönünde halk tabanında ciddi talepler baş göstermiştir. Bkz, KARPAT, s.209.

¹⁴³⁹ 1980 Darbesinin bazı devletlerce desteklendiğine yönelik fikirler ortaya atılmıştır. 1980 Darbesi dönemin ABD Başkanı Carter’a “our boys have done it (bizim çocuklar yaptı)” şeklinde bildirildiği ifade edilmektedir. Bkz, NİŞANCI, s.145.

¹⁴⁴⁰ ARKAN, s.140-141.

¹⁴⁴¹ NİŞANCI, s.145.

12 Eylül Darbesi'nden sonra "Milli Güvenlik Konseyi" ülke yönetiminin başına geçmiş ve dönemin "Genel Kurmay Başkanı" Kenan Evren "Devlet Başkanı" olmuştur. "...Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Esin, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Nejat Tümer ve Jandarma Genel Komutanı Sedat Celasun..." MGK'yı oluşturan diğer üyelerdir.¹⁴⁴² MGK'nın 1 Nolu Bildirisi'nde askeri müdahalenin hangi amaçlar için yapıldığı ifade edilmiştir.¹⁴⁴³

12 Eylül Darbesi ile birlikte ülkede "sıkıyönetim" ilan edilmiş, tüm siyasi partiler kapatılmış, parti yöneticileri askeri mahkemelerde yargılanmıştır. Ayrıca meclis dağıtılmış, milletvekili dokunulmazlıkları kaldırılmıştır. Dönemin siyasi liderlerine siyasi yasaklar getirilmiştir.¹⁴⁴⁴ "Demirel ile Ecevit, Gelibolu'ya; Erbakan, İzmir Uzunada'ya gönderilmişti."¹⁴⁴⁵ Hak ve hürriyetlerin askıya alındığı "Milli Güvenlik Konseyi" yıllarında onlarca kişi tutuklanmış, hiç de adil olmayan yargılamalara maruz kalmıştır. 12 Eylül yargılamaları sonucunda ilk idam cezasına çarptırılan Necdet Adalı olmuş sonrasında Mustafa Pehlivanoglu aynı ceza ile infaz edilmiştir.¹⁴⁴⁶

Darbenin üzerinden bir hafta geçtikten sonra MGK, "Emekli Oramiral Bülent Ulusu" başbakanlığında yeni bir kabine atamıştır.¹⁴⁴⁷ Ayrıca milli egemenliğe dayalı, "...demokratik ve laik cumhuriyet ilkelerine dayanan yeni bir anayasal düzen..." oluşturma çalışmaları da başlatılmıştır. "27 Eylül 1980 tarihinde çıkarılan 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun" ile MGK'nın Türkiye Cumhuriyeti'ni nasıl idare edeceği ortaya koyulmuştur. Adı geçen kanuna göre, yasama organı ve tüm yetkileri

¹⁴⁴² MGK'nın başkanı Kenan Evren'dir. Konseyin Genel sekreteri Orgeneral Haydar Saltuk'tur. Bkz, KARPAT, s.212.

¹⁴⁴³ Bildiriye göre darbe devletin ve milletin birlikteliğine kast eden tehditleri savuşturmak, olası iç karışıklıkları engellemek, dağılmış devlet otoritesini tekrar inşa etmek, demokratikleşme yolunda engel çıkartan nedenleri yok etmek için yapılmıştır. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.134.

¹⁴⁴⁴ HOŞTEN, s.43.

¹⁴⁴⁵ "Darbenin kim tarafından yapıldığını kestiremeyen MHP lideri Türkeş ise bir süre saklandıktan sonra darbenin sol görüşlü bir cunta tarafından yapılmadığından emin olup teslim olmuştur. Teslim olan Türkeş, Erbakan'ın yanına Uzunada'ya gönderilmiştir. Demirel ve Ecevit, 30 günlük zorunlu istikametinin ardından evlerine gönderildiler; ancak siyasi faaliyetler yasaklandığı için herhangi bir siyasi faaliyet yürütemeyecekleri kendilerine açıklandı. Erbakan ve Türkeş için bu durum böyle olmadı. Erbakan ve Türkeş; haklarında açılan kamu davalarından yargılanacakları için serbest bırakılmamışlardı." Bkz, ARKAN, s.143.

¹⁴⁴⁶ Kenan Evren 12 Eylül yargılamaları için "asmayalım da besleyelim mi" şeklinde bir yorumda bulunmuştur. Bkz, NİŞANCI, s.145-146.

¹⁴⁴⁷ Oluşturulan kabinede yalnızca asker kökenliler ve askeri bürokratlar yer almış, sivil siyasetten hiç kimse yer alamamıştır. Bkz, HOŞTEN, s.43.

MGK'ya geçmiş, yürütmenin başı olarak kabul edilen cumhurbaşkanı da “MGK Başkanı (Evren)” olmuştur.¹⁴⁴⁸

12 Eylül Darbesi'nin üzerinden yaklaşık on ay gibi bir süre geçtikten sonra MGK artık yeni bir anayasa için çalışmalara başlamış¹⁴⁴⁹ bu kapsamda 29 Haziran 1981 tarihinde Kurucu Meclis oluşturulmuştur.¹⁴⁵⁰ Kurucu Meclis'te yer alan¹⁴⁵¹ “Danışma Meclisi”ne verilen tek görev, hazırlanmak istenen anayasa tasarısını hazırlayıp MGK'ya sunmaktır.¹⁴⁵² Hazırlanan anayasanın halkoyuna sunulmasını da asıl yetkili olarak MGK yerine getirecektir.¹⁴⁵³

Danışma Meclisi kendisine verilen görevi yerine getirmek için Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı başkanlığında bir “Anayasa Komisyonu” oluşturmuştur. Komisyonun hazırladığı anayasa taslağı 7 Temmuz 1982 tarihinde Danışma Meclisi'nde kabul edilerek “MGK”ya sunulmuştur. Konsey, tasarıya son şeklini verdikten sonra¹⁴⁵⁴ “7 Kasım 1982 tarihinde” halkoyuna sunmuştur. %91.7 katılımın olduğu seçimde, “%91.37 Evet” oyuyla anayasa halk tarafından kabul edilmiş¹⁴⁵⁵ ve Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.¹⁴⁵⁶ Anayasanın kabul edilmiş olmasıyla ayrıca ilk kez 7 yıllığına bir cumhurbaşkanı da seçilmiştir.¹⁴⁵⁷

Halkoylamasına katılımın bu denli yüksek olmasını sağlayan birçok etken söz konusudur. Bunların en başında oylamaya katılım göstermeyenlerin 5 yıl süreyle seçme ve seçilme haklarının ellerinden alınacak olması gösterilebilir.¹⁴⁵⁸ Öte yandan halkoylamasının “%91.37 evet oyu” ile sonuçlanmasında; seçim sürecinde anayasayı eleştirmenin yasaklanması, MGK'nın “evet” propagandası, sivil yönetime geçişin hızlandırılması, anarşi ve terör eylemlerinin sonlandırılması ve halkın MGK

¹⁴⁴⁸ ARKAN, s.141.

¹⁴⁴⁹ DEMİREL - SÖZEN, s.101.

¹⁴⁵⁰ KUYAKSİL, s.345.

¹⁴⁵¹ Kurucu Meclis çift kanatlıdır: MGK ve Danışma Meclisinde oluşmaktadır. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.133-134.

¹⁴⁵² Ernst E. HIRSCH - O. Korkut KANADOĞLU, “(9 Kasım) 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası”, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni, Cilt:19, Sayı:1-2 (Ocak 1999), s.430.

¹⁴⁵³ ARKAN, s.147-148.

¹⁴⁵⁴ NİŞANCI, s.146.

¹⁴⁵⁵ DOĞAN, s.132.

¹⁴⁵⁶ KUYAKSİL, s.345.

¹⁴⁵⁷ “Halkın Cumhurbaşkanını demokratik yöntemle seçmesi ise 2007 anayasa değişikli ile gerçekleşecek, halk oylamasıyla ilk cumhurbaşkanı 2014 yılında seçecektir.” Bkz, Cafer YETİM, **Anayasallaşma Sürecinde Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası Kişi Hak ve Ödevlerinin Sınırlandırılmasının İncelenmesi** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi SBE, 2019), s.21.

¹⁴⁵⁸ DEMİREL - SÖZEN, s.101.

yönetimine karşı hissettiği olumlu duygular etkili olmuştur.¹⁴⁵⁹ Ayrıca “anayasanın reddedilmesi halinde” askeri yönetimin daha ne kadar süreceğinin belli olmaması da sonucu etkilemiştir.¹⁴⁶⁰

Halk tarafından 1982 Anayasası’nın kabul edilmesi ile birlikte derhal demokratik düzene geçilememiş çünkü 1982 Anayasası, “TBMM Başkanlık Divanı” kurulana kadar bir geçiş dönemi öngörmüştür. 1982 Anayasası’nın kabulünün ardından “Kenan Evren, 9 Kasım 1982 tarihinde Cumhurbaşkanlığı görevine resmen başlamış” ve aksi bir durum yaşanmaması halinde gelecek yılın Ekim ayında yapılacak seçimle demokratik düzene geçilebileceğini ifade etmiştir.¹⁴⁶¹

1983 yılına girildiğinde darbe döneminde kapatılan siyasi partiler için bir “Siyasal Partiler Kanunu” yürürlüğe girmiştir. Kanun, 12 Eylül Darbesi’nden önce aktif olmuş siyasi partileri ve yöneticilerini siyasi hayattan men etmiştir. Kurulmak istenen birçok siyasi partiyi de “Millî Güvenli Konseyi” veto etmiştir. 1983 Genel Seçimleri’ne katılabilecek siyasi partiler; “Anavatan Partisi”, “Milliyetçi Demokrasi Partisi” ve “Halkçı Parti” olarak açıklanmıştır. 6 Kasım 1983’te sandık başına giden Türkiye seçim sonuçlarında, MGK’nın beklentisini boşa çıkarmıştır.¹⁴⁶² Çünkü MGK’nın desteklediği MDP %23,27 oy alarak sonuncu olmuş, 71 milletvekili çıkarabilmiştir. Oysa MGK’nın destek vermeyip eleştirdiği ANAP %45,15 oy alarak 211 milletvekilliği çıkarmış ve tek başına iktidar olmuştur. Başka ifade ile halk, asker görünümlü MDP yerine daha sivil ANAP’ı tercih etmiştir.¹⁴⁶³ Seçimler sonucunda “TBMM Başkanlık Divanı”, 6 Aralık 1983 tarihinde kurulmuş ve kurucu meclis hukuken sona erdirilmiştir.¹⁴⁶⁴

1982 Anayasası “...yedî kısımda düzenlenen, 177 madde ile geçici 16 maddeden oluşmuştur. Buna göre: Birinci kısımda genel esaslar, ikinci kısımda temel hak ve ödevler, üçüncü kısımda cumhuriyetin temel organları, dördüncü kısımda malî

¹⁴⁵⁹ UYAN, s.117-118.

¹⁴⁶⁰ TUNÇ, s.44.

¹⁴⁶¹ ARKAN, s.160.

¹⁴⁶² ANAP: Turgut Özal, MDP:Turgut Sunalp, HP: Necdet Calp başkanlığında seçime girmiştir. Bkz, NİŞANCI, s.149.

¹⁴⁶³ “Bu beklenmedik durum Evren’in Özal’a hükümeti kurma görevini vermeyeceği ve seçimlerin belki de geçersiz sayılabileceğine dair yorumlara neden olduysa da Özal bu süreci iyi idare etmiş ve seçimlerden iki gün sonra Evren’i ziyaret etmiştir. Özal’ın Evren’i kameraların önünde aniden öpmesiyle bilinen bu ziyaret, Evren’in de sonuçları kabullenme yönünde bir tavra girmesini sağlamıştır.” Bkz, ARKAN, s.161-162.

¹⁴⁶⁴ GÖZLER, s.97.

ve ekonomik hükümler...” beş, altı, yedinci kısımlarda da çeşitli hükümler düzenlenmiştir.¹⁴⁶⁵

1982 Anayasası'nın ilk üç maddesi sırasıyla devletin şekline, cumhuriyetin niteliklerine, resmi diline, bayrağına, marşına ve başkentine yer vermiş,¹⁴⁶⁶ dördüncü maddesinde de anayasanın ilk üç maddesinin değiştirilemeyeceği, değiştirilmesinin teklif dahi edilemeyeceği belirtilmiştir. Beşinci maddede “...devletin temel amaç ve görevleri...” ne yer verilmiş,¹⁴⁶⁷ altıncı madde ile millet egemenliğinin “...Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanılacağı...” ifade edilmiştir. Yedinci maddede TBMM yasama organı, sekizinci maddede cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu yürütme organı, dokuzuncu maddede “bağımsız mahkemeler” yargı organı olarak düzenlenmiştir.¹⁴⁶⁸ Kanun önünde eşitliğe de onuncu maddede yer verilmiştir.¹⁴⁶⁹ Ayrıca “anayasanın bağlayıcılığı ve üstünlüğü ilkeleri” 1982 Anayasası'nın on birinci maddesinde kendine yer bulmuştur. Adı geçen on birinci madde sayesinde, anayasa-kanun ilişkisinde hiyerarşi de ortaya çıkarılmıştır.¹⁴⁷⁰

1961 Anayasası'nda çift kanatlı yasama organı, 1982 Anayasası ile değişime uğramış ve “tek meclisli” bir yapıya bürünmüştür. Yeni anayasada yasama organı yalnızca “TBMM” olmuştur. 1982 Anayasası'nın ilk halindeki (m.75)'te TBMM'nin, “milletçe genel oyla seçilen dört yüz milletvekilinden” oluşturulacağı, (m.76)'da “on sekiz yaşını dolduran her Türk vatandaşının” herhangi bir aykırılık olmadıkça milletvekili seçilebilmesi düzenlenmiştir. “TBMM seçimlerinin beş yılda bir yapılacağı (m.77)'de” belirtilmiştir. Erken seçim kararının “TBMM üye tam sayısının beşte üçü” ile alınabileceği (m.116/1)'de, cumhurbaşkanının da belli şartlar oluştuğunda seçimleri yenileme yetkisinin olduğu (m.116/2)'de ifade edilmiştir.¹⁴⁷¹

1982 Anayasası'nın ilk halinde yasama organına, Bakanlar Kurulundan bilgi alabilmesi ve Bakanlar Kurulunu denetleyebilmesi için soru, gensoru, meclis

¹⁴⁶⁵ Özlem KOÇ, **Türkiye’de Hukuk Devletin Gelişimi ve 1982 Anayasası** (Y. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2019), s.66.

¹⁴⁶⁶ 1982 Anayasası'nın 3'üncü maddesinde yer alan Cumhuriyetin Temel Nitelikleri: “1. Cumhuriyetçilik ilkesi 2. Üniter devlet ilkesi 3. İnsan haklarına saygılı devlet ilkesi 4. Atatürk milliyetçiliğine bağlı devlet ilkesi 5. Demokratik devlet ilkesi 6. Laik devlet ilkesi 7. Sosyal devlet ilkesi 8. Hukuk devleti ilkesi 9. Eşitlik ilkesi 10. Başlangıçta belirtilen temel ilkeler” Bkz, GÖZLER, s.105.

¹⁴⁶⁷ 1982 Anayasası'nın 5'inci maddesi. Bkz, ARSLAN, (2018), s.118.

¹⁴⁶⁸ KOÇ, (2019), s. 74.

¹⁴⁶⁹ ÖLMEZTOPRAK, s.150.

¹⁴⁷⁰ 1982 Anayasası'nın 11'inci maddesi. Bkz, KOÇ, (2019), s.75.

¹⁴⁷¹ ATAR, s.115-116.

araştırması gibi çeşitli imkânlar da sunulmuştur. Bakanlar Kurulunun göreve başlayabilmesi ve göreve devam edebilmesi için TBMM'den güvenoyu almak zorunda olduğuna hükmeden (m.110-111), hükümetin “kollektif sorumluluğu”nu ortaya çıkaran (m.112) hükümet sistemi olarak “Parlamentar Hükümet Sistemi”nin benimsendiğini net bir şekilde göstermektedir. Hükümeti oluşturan Bakanlar Kurulu ancak TBMM desteğiyle göreve devam edebilmekte ve doğrudan yasama organına hesap vermektedir. Bakanların hesap verme sorumluluğu hem “bireysel” hem de “kollektif sorumluluk” olarak geliştirilmiştir.¹⁴⁷² Öte yandan 1982 Anayasası ile birlikte TBMM Başkanı'nın seçilme usulünün de krize sebebiyet vermemesi için kolaylaştırıldığı görülmüştür.¹⁴⁷³

1961 Anayasası'nın uygulandığı dönemde yalnızca bir “görev” olarak kabul edilen yürütme, 1982 Anayasası ile birlikte “yetki ve görev” haline gelmiştir. Yürütme organına bakış açısının böyle bir değişim göstermesi ilk olarak “anayasa tasarısının hazırlandığı Anayasa Komisyonu Raporunun gerekçesinde açıklanmıştır.”¹⁴⁷⁴

Yürütme organının bir kanadını oluşturan Bakanlar Kurulundaki her bir bakan hem meclise hem de başbakana karşı sorumlu tutulmaktadır. 1982 Anayasası'ndaki (m.109)'a göre, bakanların görevden alınmasını başbakan cumhurbaşkanından talep edebilmektedir. Dolayısıyla başbakana verilen bu yetki 1982 Anayasası'nda görülen “rasyonelleştirilmiş parlamenterizm” ile uyumlu olarak başbakanın bakanlara liderlik edebilmesinin önü açmıştır. Öte yandan cumhurbaşkanı (m.101) ve (m.105)'e göre yürütme organının “sorumsuz ve tarafsız” kanadı olarak düzenlenmiştir.¹⁴⁷⁵ 1982 Anayasası ile cumhurbaşkanına ilk kez “anayasa değişikliklerini de veto edebilme yetkisi” verilmiş ve böylece yalnızca “Bütçe Kanunları” cumhurbaşkanı tarafından veto edilemez hale gelmiştir.¹⁴⁷⁶ Ayrıca 1982 Anayasası'nın cumhurbaşkanı için getirmiş olduğu diğer bir yenilik “ihtiyari halkoylaması”dır. Cumhurbaşkanı anayasa değişikliği kanunlarını gereken şartların oluşması halinde tamamen isteğe bağlı olarak halka sorabilecektir.¹⁴⁷⁷ 1982 Anayasası genel olarak devlet yönetiminde tıkanıklara

¹⁴⁷² EFE - KEMAHLI - KOTAN, s. 167.

¹⁴⁷³ 1982 Anayasası'nın 94'üncü maddesine göre; TBMM Başkan adaylarından biri ilk üç turda istenen çoğunluğu sağlayamayıp seçilemezse, dördüncü turda en fazla oy alan iki aday yarışır, salt çoğunluk elde eden aday kazanır. Bkz, ATAR, s.13-14.

¹⁴⁷⁴ İlgili gerekçeye ulaşmak için. Bkz, KOÇ, (2019), s.75.

¹⁴⁷⁵ EFE - KEMAHLI - KOTAN, s. 166-167.

¹⁴⁷⁶ ARSLAN, (2018), s.223.

¹⁴⁷⁷ GÖZLER, s.996.

yol açabilecek birçok engeli etkisiz hale getirmiştir.¹⁴⁷⁸ 1982 Anayasası ile getirilen tüm bu olumlu karşılanabilecek yeniliklere karşın aynı anayasa (m.104) ile cumhurbaşkanına yargı konusunda “Parlamerter Sistem”deki cumhurbaşkanının yetkilerini aşan yetkiler vermiştir.¹⁴⁷⁹

1982 Anayasası’nda (m.9)’da yargı yetkisinin bağımsız mahkemeler tarafından kullanılacağı ifade edilmiştir. Ayrıca anayasanın üçüncü kısım üçüncü bölümünde “(m.138 ile m.160 arası)” ilk olarak “...mahkemelerin bağımsızlığı, hâkimlik ve savcılık teminatı ve mesleği, hâkimlik ve savcılarının denetimine ilişkin genel hükümler...” düzenlenmiş, sonrasında da “yüksek mahkemelere” yer verilmiştir.¹⁴⁸⁰ 1982 Anayasası’nda (m.138)’de hâkimlerin görevlerini icra ederken bağımsız, hukuka uygun bir şekilde karar vereceği ifade edilmiştir. Yargı bağımsızlığının ihlalinin önüne geçilebilmesi için de “mahkemelerin bağımsızlığı” ile “hâkimlik teminatı” düzenlenmiştir.¹⁴⁸¹

1982 Anayasası bir tepki anayasası olduğu için 1961 Anayasası’nın aksine “otorite-hürriyet dengesi”nde otorite lehine tutum sergilemiş,¹⁴⁸² genel olarak “...devletçi, toplumcu ve ideolojik olarak taraflı, bireysellik ve özgürlük karşıtı bir...” tavır takınmıştır.¹⁴⁸³ Yasama, yürütme, yargı arasında yürütmeyi (özellikle cumhurbaşkanını) güçlendirmiş,¹⁴⁸⁴ toplumda depolitizasyonun gelişmesini sağlamıştır.¹⁴⁸⁵ Başka bir ifade ile 1982 Anayasası, bir önceki anayasaya göre “demokrasi ve özgürlük” kavramlarının yerine “devlet ve otoriteyi” öne çıkarmıştır. Devleti bireylerden korumayı tercih etmiştir.¹⁴⁸⁶ Yürütme organı ve kolluk kuvvetlerinin daha da güçlendirilmesi sonucunda hak ve hürriyetlerde geniş kapsamda sınırlamalar yapılmıştır.¹⁴⁸⁷ Özellikle “sosyal ve siyasi haklar ile ifade hürriyeti gibi

¹⁴⁷⁸ Örneğin TBMM’de dört tur sonucunda hala cumhurbaşkanı seçilememişse TBMM seçiminin yenilenmesine karar verilir. Bkz, ATAR, s.13-14.

¹⁴⁷⁹ Cumhurbaşkanına AYM, Danıştay, Askeri Yargıtay gibi yüksek mahkemelere üye seçebilme yetkisi verilmiştir. Bkz, EFE - KEMAHLI - KOTAN, s.167.

¹⁴⁸⁰ ARSLAN, (2018), s.272.

¹⁴⁸¹ ATAR, s.176.

¹⁴⁸² DEMİREL - SÖZEN, s.101.

¹⁴⁸³ ATAR, s.13-14.

¹⁴⁸⁴ DEMİREL - SÖZEN, s.101.

¹⁴⁸⁵ ATAR, s.13-14.

¹⁴⁸⁶ ARSLAN, (2018), s.92.

¹⁴⁸⁷ NİŞANCI, s.147.

kişisel hak ve hürriyetler” doğrudan anayasa tarafından sınırlandırılmış ayrıca kanun yoluyla da sınırlandırılması kolaylaştırılmıştır.¹⁴⁸⁸

1982 Anayasası ile birlikte AYM’nin denetimine tabi olan alanlar daraltılmış¹⁴⁸⁹ hukuk devletini ve “yargı bağımsızlığını” sarsan kararlar verilmiştir. Örneğin darbenin yapıldığı tarih ile genel seçimlerin yapıldığı 6 Aralık 1983 tarihi arasında yürürlüğe giren kanunların anayasaya aykırılığının denetlenmesine izin verilmemiştir. AYM’nin şekil yönünden denetim yetkisi sınırlanmış, mahkemeye başvurular da zorlaştırılmıştır.¹⁴⁹⁰ Böylece çağdaş demokrasi anlayışlarında “devletin sınırlandırılması” olarak tanımlanan “anayasacılık” ülkemizde 1982 Anayasası ile birlikte ters işletilerek devlet merkezli “toplum ve siyaset anlayışı”na dönüşmüştür.¹⁴⁹¹ 1982 Anayasası’nın yürürlüğe girişinden “16 Nisan 2017 tarihine kadar 20 kez” değiştirilmesine karşın hala istenen demokratik düzeye ulaşamadığı görülmektedir.¹⁴⁹²

1961 Anayasası’na göre 1982 Anayasası’nın neredeyse her durum için bir hüküm içermiş olması sebebiyle daha “kazuistik” özelliklere sahip olduğu görülmektedir.¹⁴⁹³ Genel olarak anayasalarda her şeyin detaylı, düzenli bir şekilde düzenlenmiş olması ilk bakışta olumlu bir özellik gibi algılansa da aslında anayasanın “kazuistik” derecesinin yüksek olması, anayasanın uygulamada birçok sorunla karşılaşmasına neden olmaktadır. Çünkü neredeyse her durumu düzenleyen hükümler içeren anayasalar ani toplumsal gelişmelere cevap veremez hale gelebilir, bunun sonucunda toplumda sürekli bir “Anayasa Değişikliği” yapma ihtiyacı gündeme gelerek toplumda bir memnuniyetsizlik ortaya çıkabilir. Başka bir ifade ile her bir ayrıntıyı düzenlemiş anayasa istikrar yerine, sürekli “anayasa değişikliği tartışmalarının” yapıldığı istikrarsız bir anayasal düzene sebep olmaktadır.¹⁴⁹⁴

1982 Anayasası, 1961 Anayasası’na göre daha kazuistik özellikler taşımasının yanı sıra aynı zamanda daha “katı (sert)” anayasa olma özelliği taşımaktadır.¹⁴⁹⁵ Örneğin anayasa değişikliğinin yapılabilmesi için daha sıkı bir nitelikli çoğunluk

¹⁴⁸⁸ DEMİREL - SÖZEN, s.101.

¹⁴⁸⁹ NİŞANCI, s.147.

¹⁴⁹⁰ “Cumhurbaşkanının tek başına yaptığı işlemler, Yüksek Askeri Şura ile Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu kararları, olağanüstü hal kanun hükmünde kararnameleri yargı denetimi dışında bırakıl...” mıştır.” Bkz, DEMİREL - SÖZEN, s.101.

¹⁴⁹¹ ATAR, s.13-14.

¹⁴⁹² 1982 Anayasası “1987, 1993, 1995, 1999, 2001, 2002, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2010, 2011, 2017 yıllarında toplam 20 kez değiştirilmiştir.” Bkz, TUNÇ, s.48.

¹⁴⁹³ HOŞTEN, s.44.

¹⁴⁹⁴ ÖZBUDUN - YÜCEL, s.39.

¹⁴⁹⁵ KOÇ, (2019), s.66.

aranmaktadır.¹⁴⁹⁶ Ayrıca 1982 Anayasası'nda önceki anayasalara göre "değiştirilemeyecek hükümlerin" fazlalığı söz konusu katılığın artmasına sebep olmuştur.¹⁴⁹⁷

1982 Anayasası'nın "anayasanın üstünlüğü ilkesi"ni açıkça benimsemiş olması ile değiştirilme usulünün adi kanunlardan daha zor hale getirilmiş olması, katılığın yanı sıra anayasanın "şekli anlamda anayasa" tanımlamasına da uyduğunu göstermiştir. Ayrıca 1982 Anayasası'nın devletin temel organları ile kişi hak ve hürriyetlerini düzenleyen maddelere yer vermiş olması sebebi ile de "maddi anlamda anayasa" tanımlamasına uygun olduğu görülmüştür. Anayasada yer alan hak ve hürriyetler de tıpkı 1961 Anayasası'nda olduğu gibi Jellinek'in üçlü sınıflandırmasına göre düzenlenmiştir.¹⁴⁹⁸

3.4.1. Temel Hak ve Hürriyetler

1982 Anayasası'nın kabul edilmesiyle 1961 Anayasası'nın oluşturduğu özgürlükçü ortam terk edilmiş, "...otoritenin ve devletin güçlendirilmesi..." anlayışı tercih edilmiştir.¹⁴⁹⁹ Başka bir ifadeyle daha otoriter, daha toplumcu bir yaklaşım sergilenerek yürütme organı olabildiğince güçlendirilmiş,¹⁵⁰⁰ hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında da yeni yeni ölçütler ortaya çıkarılmıştır.¹⁵⁰¹ Hürriyet-otorite dengesinde otoritenin seçilmiş olması 1982 Anayasası'nın kendinden önceki anayasaya "tepki" olarak hazırlanmış olduğunu göstermiştir. 1961 Anayasası'nın aksine artık korunması gereken en kutsal değer "devlet ve otoritesi" olmuştur. Birey ve toplum arka planda kalmış hatta toplumun da bireyin üstünde konumlandırıldığına yer verilmiştir.¹⁵⁰²

Hak ve hürriyetlere bakış açısında başlayan değişim 1982 Anayasası'nda (m.2)'de düzenlenen "Cumhuriyetin Temel Nitelikleri"nde de kendini göstermiş, bu doğrultuda insan haklarına dayanan devletten "insan haklarına saygılı devlet"e geçilmiştir.¹⁵⁰³ Söz konusu hükme göre, devlet artık insan haklarını her şeyin

¹⁴⁹⁶ ARSLAN, (2018), s.99.

¹⁴⁹⁷ 1982 Anayasası'nın ilk üç maddesi değiştirilemezken, 1924 ve 1961 Anayasalarında bir tane değiştirilemez hüküm vardı: "Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir." Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.148.

¹⁴⁹⁸ GÖZLER, s.62.

¹⁴⁹⁹ ŞAHİN, s.284.

¹⁵⁰⁰ Mehmet Merdan HEKİMOĞLU, "1982 Anayasasına Göre İnsan Hakları Kavramı", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:5, Sayı:7 (2002), s.59.

¹⁵⁰¹ KAYPAK - KAHRAMAN, s.311.

¹⁵⁰² ŞAHİN, s.284.

¹⁵⁰³ KAYPAK - KAHRAMAN, s.311.

merkezine almaktan vazgeçip yalnızca gerektiğinde saygı gösteren bir tutum sergileyecektir. Başka bir ifade ile “insan hakları” artık devletin varlık sebebi olmaktan çıkarılmıştır.¹⁵⁰⁴

1982 Anayasası hak ve hürriyetler konusunda (m.12)’de “tabîi hak anlayışı”ndan etkilenildiğini göstermiştir.¹⁵⁰⁵ Ayrıca düzenlenen hak ve hürriyetlerin yalnızca “hürriyet” özelliği taşımadığı, kişilere çeşitli “ödevler” yükleme özelliğinin de bulunduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁰⁶ 1982 Anayasası ile getirilen “hürriyet-ödev” anlayışına göre, düzenlenen “her hakkın bir ödev, her hürriyetin de kendine göre bir sorumluluğu” beraberinde getireceği ifade edilmiştir.¹⁵⁰⁷

1982 Anayasası hak ve hürriyetleri “Temel Hak ve Ödevler” başlığında dört bölüm şeklinde düzenlemiştir.¹⁵⁰⁸ İlk bölümde “Genel Hükümler” başlığı altında hak ve hürriyetlerin tümüyle ilgili usul ve esaslara yer verilmiştir.¹⁵⁰⁹ İki, üç ve dördüncü bölümlerde de farklı konularda hak ve hürriyetler düzenlenmiştir. Çalışmamızda da sonraki başlıktan itibaren sırasıyla bu iki, üç ve dördüncü bölümde yer alan hak ve hürriyetlerin ilk hallerinin yanı sıra yapılan anayasa değişiklikleri ile nasıl değişim gösterdiği üzerinde durulacaktır.

3.4.1.1. Kişinin Hak ve Hürriyetleri

Kişinin devletten ve toplumdan korunmasını sağlayan, devlete “karışmama gölge etmeme” görevi yükleyen “Negatif Statü Haklar (Koruyucu Hak ve Hürriyetler)” “Kişinin Hak ve Ödevleri” adı altında (m.17) ile (m.40) arasında düzenlenmiştir.¹⁵¹⁰

a. Kişinin Dokunulmazlığı, Maddî ve Manevî Varlığı

1982 Anayasası’nda “kişi dokunulmazlığı” ile ilgili hükümlere (m.17)’de yer verilmiştir.¹⁵¹¹ Temel hak ve hürriyetlerin “yaşama hakkı” olmadan bir anlam ifade edemeyeceği için 1982 Anayasası’nın hak ve hürriyetler içerisinde ilk madde olarak

¹⁵⁰⁴ ŞAHİN, s.285.

¹⁵⁰⁵ 1982 Anayasası’nın 12’nci maddesi. Bkz, GÖZLER, s.216.

¹⁵⁰⁶ TUNÇ, s.73.

¹⁵⁰⁷ Anayasaya göre bireyler, benliklerini sağlıklı işleyen bir toplum yapısı içerisinde geliştirebilecektir. Bkz, ŞAHİN, s.286.

¹⁵⁰⁸ HOŞTEN, s.45.

¹⁵⁰⁹ 1982 Anayasası’nda konu ile ilgili “...Genel hükümler şu şekilde özetlenebilir; Temel Hak ve Özgürlüklerin Niteliği (madde12) Temel hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması (madde 13) Temel hak ve özgürlükleri Kötüye Kullanılmaması (madde 14) Temel hak ve özgürlüklerin Kullanımının Durdurulması (madde 15) Yabancıların Durumu (madde16)” Bkz, ÖZDEN, s.70.

¹⁵¹⁰ ÖLMEZTOPRAK, s.135.

¹⁵¹¹ 1982 Anayasası’nın 17’nci maddesi. Bkz, DOĞAN, s.196.

“yaşama hakkı” ile ilgili hükümlere yer vermiş olması önemlidir.¹⁵¹² Söz konusu maddeye göre, “herkesin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı...”nın olduğuna, tıbben yapılması gereken müdahaleler dışında hiç kimsenin vücuduna dokunulamayacağı belirtilmiştir.¹⁵¹³ Madde içerisinde yer alan “maddi ve manevi varlıklarının korunması” hükmü ile devlete kişi dokunulmazlığı konusunda birtakım ödevler yüklenmiştir.¹⁵¹⁴ Ayrıca “işkence ve eziyet” uygulamalarına, onur kırıcı cezalandırmalara izin verilmeyeceği ifade edilmiş, maddenin son fıkrasında da ölüm cezasının hangi durumlarda uygulanabileceğine ilişkin hükümlere yer verilmiştir.¹⁵¹⁵

2004’te yapılan Anayasa Değişikliği kapsamında (m.17)’de yer alan belli durumlarda (sıkıyönetim, olağanüstü hal vb.) idam cezası verilmesi hükmünün anayasadan çıkarılmasıyla “idam cezası”nın uygulanabilirliği de son bulmuştur.¹⁵¹⁶ Değişiklik sonrasında “kişi dokunulmazlığı”nın sınırlandırılabilirdiği durumların sayısında azalma meydana gelmiştir.¹⁵¹⁷ 2017 yılında hükümet sistemini değiştirmeyi öngören 6771 sayılı kanun çerçevesinde yapılmış Anayasa Değişikliği ile de yine aynı maddedeki “sıkıyönetim” ibaresi yeni hükümet sistemine uyumun sağlanması amacıyla 1982 Anayasası’ndan çıkarılmıştır.¹⁵¹⁸

b. Zorla Çalıştırma Yasağı

1982 Anayasası’nda kişilerin zorla çalıştırılmasının yasak olduğu (m.18)’de düzenlenirken¹⁵¹⁹ aynı zamanda hangi durumlarda yasağın istisnasının olabileceğine de yer verilmiştir. Örneğin kişilerin tutukluluk hallerindeyken çalıştırılmaları, ülkenin birlik ve beraberliğinin zarar görmemesi için gereken durumlarda (afet, kriz, salgın vb.) vatandaştan istenebilecek çalışma yükümlülüklerinin yasak kapsamında olmadığı ifade edilmiştir. Yine askerlik hizmetinin de yasak kapsamının dışında tutulduğu görülmektedir.¹⁵²⁰

¹⁵¹² ALTUN, s.56-57.

¹⁵¹³ ÖLMEZTOPRAK, s.162.

¹⁵¹⁴ “Ancak 1961 Anayasasında maddi ve manevi varlığını geliştirme olarak geçerken bu maddede koruma ve geliştirme hakkı tabiri kullanılmıştır. Sadece koruma tabirinin kullanılması devletin daha çok negatif yükümlülüğüne atıf olarak düşünülebilir.” Bkz, ATLI, s.80-81.

¹⁵¹⁵ ÖLMEZTOPRAK, s.162.

¹⁵¹⁶ 1982 Anayasası 2004 yılında 5170 sayılı Kanunla yapılan Anayasa Değişikliği ile değişikliğe uğramıştır. Bkz, Zühtü ARSLAN, **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası T.C. Anayasa Mahkemesi (Gerekçeli)**, 2. Baskı (Ankara: Anayasa Mahkemesi Yayınları, 2019), s.92-93.

¹⁵¹⁷ ATLI, s.80.

¹⁵¹⁸ Teklifin Gerekçesi için Bkz, ARSLAN, (2019), s.94.

¹⁵¹⁹ 1982 Anayasası’nın 18’inci maddesi. Bkz, DOĞAN, s.196-197.

¹⁵²⁰ ÖLMEZTOPRAK, s.164-165.

c. Kişi Hürriyeti ve Güvenliği ve Korunması

1982 Anayasası'nda kişi hürriyeti ve güvenliğine ilişkin hükümlere (m.19)'da yer verilmiştir.¹⁵²¹ İlgili madde de öncelikle “kişi hürriyeti ve güvenliği”nin genelliğine vurgu yapılmış ardından da yakalama, tutuklama gibi hürriyeti sınırlama yöntemlerine yer verilmiştir. Tutuklamaların ancak “hâkim kararıyla” yapılabileceği, yakalama tedbirinin de “...suçüstü halinde veya gecikmesinde sakınca bulunan hallerde...” hâkim kararı beklenmeden de uygulanabileceği belirtilmiştir.¹⁵²² Maddenin devamında da yakalanan veya tutuklanan kişilerin durumları ile ilgili bilgilendirmenin yapılacağı, hakim karşısına sıkıyönetim, savaş gibi haller dışında bireysel suçlarda kırk sekiz saat, toplu suçlarda on beş gün içerisinde çıkarılacağı, belirlenen süreler içerisinde hakkında karar verilmemesi halinde de devletin tüm zararı ödeyeceğine ilişkin hükümlere yer verilmiştir.¹⁵²³

2001 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması ile ilgili hükümler içeren (m.13), artık “genel bir koruma maddesi” haline gelmiş ve sınırlandırmaların ancak özel sınırlama sebeplerine dayanılarak yapılabileceğine izin verir hale gelmiştir.¹⁵²⁴ 1982 Anayasası'nda (m.13)'teki değişim, (m.19)'un sınırlandırılma hususunda da değişikliklere sebep olmuştur. Değişiklik ile “...toplu olarak işlenen suçlarda ... hâkim önüne çıkarılma...” süresini dört günle sınırlandıran hüküm ile “kişinin yakalandığı veya tutuklandığı, yakınlarına derhal bildirilir.” hükmü (m.19)'a dâhil edilmiştir.¹⁵²⁵ Daha sonra aynı maddenin beşinci fıkrasındaki “sıkıyönetim” ifadesi, 2017'de yapılan Anayasa Değişikliği kapsamında yeni hükümet sistemine uyumun sağlanması için anayasa metninden çıkarılmıştır.¹⁵²⁶

¹⁵²¹ 1982 Anayasası'nın 19'uncu maddesi. Bkz, Oğuzhan KILIÇ, **Türk Anayasa Hukukunda Kişi Güvenliği Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2007), s.115.

¹⁵²² EKER, s.84.

¹⁵²³ ARSLAN, (2019), s.107-108.

¹⁵²⁴ 1982 Anayasası 2001 yılında “4709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı maddelerinin Değiştirilmesi hakkında Kanun” ile değişikliğe uğramıştır. Söz konusu değişiklikle genel sınırlama sebepleri anayasa metninden çıkarılmıştır. Bkz, Mehmet ÇAKIROĞLU, **Türk Anayasa Hukuku'nda Kişi Hürriyeti ve Güvenliği** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2008), s.55.

¹⁵²⁵ 1982 Anayasası'nın ilk halinde söz konusu edilen süre on beş gün olarak kabul edilmişti. Bkz, EKER, s.86.

¹⁵²⁶ 1982 Anayasası 2017 tarihli 6771 sayılı kanun ile değişikliğe uğramıştır. Bkz, ARSLAN, (2019), s.112.

d. Özel Hayatın Gizliliği

1982 Anayasası'nda "özel hayatın gizliliği" (m.20)'de düzenlenmiştir.¹⁵²⁷ Sözü edilen maddede öncelikle kişilerin özel hayatlarına her koşulda saygı gösterilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ardından da yargı mercilerinin yürüttüğü "soruşturma" ve "kovuşturma" hallerinin hakkın istisnası olarak kabul edileceği belirtilmiştir.¹⁵²⁸ Maddenin ikinci fıkrasında gizliliğin yalnızca hâkim kararıyla kaldırılabilmesi fakat gecikme yaşandığında, sakınca oluşan durumlarda yetkili merci tarafından da kaldırılabilmesine hükmedilmiştir.¹⁵²⁹

"Özel hayatın korunması" konusu da bir taraftan, idari mercilerin haksız bir şekilde özel hayata müdahale edebilmesini önlemekte, bir taraftan da kişi ve ailesinin hür bir şekilde yaşamasına olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla "özel hayatın gizliliği ve korunması" devlete, hem hakkın uygun ortamlarda kullanılabilirliğini sağlama hem de "özel hayatın gizliliğine" dokunmama görevi vermiştir.¹⁵³⁰

2001 yılında yapılan Anayasa Değişikliği kapsamında¹⁵³¹ "Genel Sınırlama Sebepleri"nden vazgeçilmesi sonucunda söz konusu hakkın artık AİHS'nde de yer verilen sebeplere paralel şekilde sınırlandırılabilmesinin önü açılmıştır.¹⁵³² 2010 yılına gelindiğinde "5982 sayılı Kanunla yapılan Anayasa Değişikliği" kapsamında (m.20)'e kişisel bilgilerin muhafaza edilmesi, işlenebilmesi ile ilgili bir fıkra dâhil edilmiştir. Böylece kişisel bilgilerin de korunacağı anayasa tarafından garanti edilmiştir.¹⁵³³

e. Konut Dokunulmazlığı

1982 Anayasası'nda konut dokunulmazlığı ile ilgili hükümlere (m.21)'de yer verilmiştir.¹⁵³⁴ Maddenin ilk fıkrasında öncelikle konut dokunulmazlığının herkesi kapsadığı ifade edilmiş sonrasında da sınırlama şartları ile sebepleri belirtilmiştir.¹⁵³⁵

¹⁵²⁷ 1982 Anayasası'nın 20'nci maddesi. Bkz, Ali KORKMAZ, "*İnsan Hakları Bağlamında Özel Hayatın Gizliliği ve Korunması*", Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt:2014, Sayı:3 (2014), s.102.

¹⁵²⁸ ÖLMEZTOPRAK, s.166-167.

¹⁵²⁹ Vahdettin AYDIN, "*1982 Anayasası Çerçevesinde Özel Hayatın Gizliliğinin Korunması*", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:3, Sayı:3 (1998), s.189.

¹⁵³⁰ OKUR, (2010), s.95.

¹⁵³¹ ARSLAN, (2019), s.117.

¹⁵³² 2001 Değişikliğinden sonra (m.20)'nin sınırlandırılması için ilgili maddede yer alan milli güvenlik, genel ahlakın korunması gibi özel sınırlama sebepleri kullanılmaya başlanmıştır. Bkz, OKUR, (2010), s.106.

¹⁵³³ ÖLMEZTOPRAK, s.167.

¹⁵³⁴ 1982 Anayasası'nın 21'nci maddesi. Bkz, OLCAY, s.234.

¹⁵³⁵ ÖLMEZTOPRAK, s.168.

Madde metninde belirtilen koşul ve sebepler haricinde hakim kararı olmadan kişilerin zorla konutlarına girilmek istenmesinin “konut dokunulmazlığı”nın ihlali anlamına geleceği belirtilmiştir. Ayrıca sözü edilen hakkın yalnızca anayasa düzeyinde korunma altına alınmadığı, kanunlarla da güvence altına alındığı görülmektedir. “Örneğin TCK, TMK... gibi.”¹⁵³⁶ Anayasada hakkın güvencesi konusunda oluşan ihtiyatlı tutumun sebebi olarak, “konut dokunulmazlığı” tam olarak sağlanamadığında “özel hayatın korunması” konusunda da birtakım sorunlarla karşılaşılabilme olasılığı gösterilmiştir.¹⁵³⁷

2001 yılında yapılan Anayasa Değişikliği kapsamında birçok madde de olduğu gibi (m.21)’de de birtakım değişiklikler yapılmıştır.¹⁵³⁸ Yapılan değişiklikler sonrasında yasama organı artık hâkim kararı veya yetkili mercin emri ile (m.21)’de yer verilen “özel sınırlama sebepleri” doğrultusunda konut dokunulmazlıklarını sınırlandırabilecektir.¹⁵³⁹

f. Haberleşme Hürriyeti

1982 Anayasası’nın “haberleşme hürriyeti” ile ilgili hükümlere (m.22)’de yer verdiği görülmüştür.¹⁵⁴⁰ Söz konusu maddenin ilk fıkrasında haberleşme hürriyetinin genelliği ve gizliliği vurgulanmıştır.¹⁵⁴¹ Sonrasında hürriyetin sınırlama sebeplerine yer verilmiştir. Maddede belirtilen sebeplerin gerekçe gösterilmesi koşuluyla haberleşme hürriyeti, “...hâkim kararı ile veya yine bu sebeplere bağlı olarak gecikmesinde sakınca bulunan hallerde kanunla yetkili kılınan makamın yazılı emri ile...” sınırlandırılabilir.¹⁵⁴² Ayrıca haberleşme hürriyetinin sınırlandırılması konusunda yetkili olabilecek kurum ve kuruluşların daha sonra kanunlarla belirlenebileceğine de yer verilmiştir. Böylece ilgili kurum ve kuruluşlara yetki verildiğinde kişilerin haberleşmelerinden haberdar olabilmesinin önü açılmıştır.¹⁵⁴³

2001 yılına gelindiğinde yapılan Anayasa Değişikliği ile “haberleşme hürriyeti”nin düzenlendiği (m.22)’e AİHS’nde de yer verilen milli güvenlik, kamu

¹⁵³⁶ VAROL, s.17-22.

¹⁵³⁷ ÖLMEZTOPRAK, s.168.

¹⁵³⁸ ARSLAN, (2019), s.130.

¹⁵³⁹ 1982 Anayasasının 21’nci maddesinde yer alan özel sınırlama sebepleri içerisinde kamu düzeni, milli güvenlik gibi sebepler yer almaktadır. Bkz, VAROL, s.19-20.

¹⁵⁴⁰ 1982 Anayasası’nın 22’nci maddesi. Bkz, ARSLAN, (2019), s.127.

¹⁵⁴¹ ÖLMEZTOPRAK, s.169.

¹⁵⁴² KIZILARSLAN, s.47.

¹⁵⁴³ ÖLMEZTOPRAK, s.169.

düzenini koruma gibi “sınırlama sebepleri” eklenmiştir. Haberleşme hürriyeti, ilgili maddede belirtilen sebeplerle “...Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve laik cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı...” olmama şartıyla kanunla sınırlandırılabilir.¹⁵⁴⁴

g. Yerleşme ve Seyahat Hürriyeti

1982 Anayasası’nda yerleşme ve seyahat hürriyeti (m.23)’te düzenlenmiştir. Maddede öncelikle adı geçen hürriyetin öznesinin “herkes” olduğu ifade edilmiştir. Ardından da vatandaşlığına bakılmaksızın herkesin yurt dışına çıkışlarda seyahat hürriyetinin ülkenin ekonomik durumu, “...suç soruşturma ve kovuşturması sebepleriyle ve suç işlenmesini önlemek amacıyla...” kanunlarla sınırlandırılabilirliği belirtilmiştir.¹⁵⁴⁵ Fakat yurda girişlerde seyahat hürriyeti için sınırlama sebebine yer verilmemiştir. Ayrıca vatandaşın hiçbir şekilde “sınır dışı” edilmeyeceği garanti altına alınmıştır.¹⁵⁴⁶

2001 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile (m.23)’teki “...ülkenin ekonomik durumu...” ifadesinin anayasadan çıkarıldığı görülmektedir. Böylece seyahat hürriyetinin ekonomik durum gerekçe gösterilerek sınırlandırılmasının önüne geçilmiştir.¹⁵⁴⁷ Öte yandan “2001 Anayasa Değişiklikleri” ile hak ve hürriyetlere uygulanan “Genel Sınırlama Sebepleri”nin kaldırılması sonucu “yerleşme ve seyahat hürriyeti” de artık yalnızca kendi özel sınırlama sebepleri ile sınırlandırılabilir.¹⁵⁴⁸

2010 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile (m.23)’te yer alan sınırlama sebeplerinden “...vatandaşlık ödevi...” anayasadan çıkarılmış ve aynı maddeye “...hâkim kararına bağlı olarak sınırlanabilir.” ifadesi eklenmiştir.¹⁵⁴⁹ Böylece seyahat hürriyetinin idari işlemlerle sınırlandırılabilmesi son bulmuş¹⁵⁵⁰ ve artık seyahat hürriyeti yalnızca soruşturma ve kovuşturma nedenleriyle hâkimin karar vermesi halinde sınırlandırılabilir.¹⁵⁵¹

¹⁵⁴⁴ KIZILARSLAN, s.48.

¹⁵⁴⁵ 1982 Anayasası’nın 23’üncü maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.170-171.

¹⁵⁴⁶ AYGÜN, s.27-28.

¹⁵⁴⁷ ARSLAN, (2019), s.135.

¹⁵⁴⁸ AYGÜN, s.27-28.

¹⁵⁴⁹ 1982 Anayasası 2010 yılında 5982 sayılı kanunla bir kez daha değiştirilmiştir. Bkz, ARSLAN, (2019), s.136.

¹⁵⁵⁰ ÖLMEZTOPRAK, s.171.

¹⁵⁵¹ ARSLAN, (2019), s.136.

h. Din ve Vicdan Hürriyeti

1982 Anayasası (m.24)'te din ve vicdan hürriyetini düzenleyen hükümlere yer vermiştir. Söz konusu maddede genel olarak bireylerin devletten neleri isteyemeyeceği, devletin hürriyet konusunda neleri yapamayacağı belirtilmiştir.¹⁵⁵² “Din ve vicdan hürriyeti”nin herkes için ileri sürülebilecek bir hürriyet olduğunu ifade eden (m.24), bireye dinini açıklama konusunda ve ibadetlere katılma konusunda baskı yapılamayacağını, sırf inancından ötürü kınanıp suçlanamayacağını garanti etmiştir.¹⁵⁵³ Hürriyetin sınırlandırılması konusunda da doğrudan (m.14)'ü işaret etmiş ve başka da bir sınırlama sebebi, şekli ve usulü öngörmemiştir. Din ve dini duyguların istismar edilerek kötü amaçlarla kullanılması yasaklanmıştır.¹⁵⁵⁴

Dini eğitim-öğretim konusu da (m.24) kapsamında düzenlenmiştir.¹⁵⁵⁵ Anayasanın (m.24) ile din kültürü ve ahlâk öğretimini zorunlu dersler içerisine dahil etmiş olması kimi çevrelerce “laikliğe aykırılık” şeklinde yorumlanmıştır.¹⁵⁵⁶ Böyle bir ortamda laikliğin öne sürülmüş olmasının nedeni olarak, “din ve vicdan hürriyeti”nin ancak laik bir devlet anlayışında garanti altında olabileceğinin bilinmesi gösterilmiştir.¹⁵⁵⁷ Sonuç olarak “din ve vicdan hürriyeti dini inancını gösterme ve dinsel ibadetin korunması” hakları ile “vicdan, dini inanç, kanaat ve dini eğitim hürriyetleri” ile ilgili hükümler içermiştir.¹⁵⁵⁸

i. Düşünce ve Kanaat Hürriyeti

1982 Anayasası düşünce hürriyetlerini; (m.25)'te düşünce ve kanaat hürriyeti, (m.26)'da düşünceyi açıklama hürriyeti olmak üzere iki madde halinde düzenlemiştir.¹⁵⁵⁹ İlk olarak (m.25)'te; kişilere hiçbir şekilde düşüncelerini açıklamaları için baskı yapılamayacağı, düşüncesi sebebiyle de kimsenin suçlanamayacağı ifade edilmiştir.¹⁵⁶⁰

¹⁵⁵² 1982 Anayasası'nın 24'üncü maddesi. Bkz, Bilal SAMBUR, “*Yeni Anayasada Din ve Vicdan Özgürlüğünün Düzenlenmesi*”, Liberal Düşünce Dergisi, Sayı:66 (2012), s.93-96.

¹⁵⁵³ ÖLMEZTOPRAK, s.172.

¹⁵⁵⁴ KANADOĞLU, s.368.

¹⁵⁵⁵ Hasan Vural, “*Anayasada Din Özgürlüğü*”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:69, Sayı:2 (2014), s.248.

¹⁵⁵⁶ Bu yüzdende 1982 Anayasası çoğu zaman laik olmamakla eleştirilmiştir. Bkz, ERTAN, s.420.

¹⁵⁵⁷ ÖLMEZTOPRAK, s.173.

¹⁵⁵⁸ KANADOĞLU, s.357.

¹⁵⁵⁹ 1982 Anayasası'nın 25'inci maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.173-174.

¹⁵⁶⁰ ARSLAN, (2019), s.149.

Her ne kadar özdeş iki hürriyet gibi görünse de farklılıkları dikkat çekmektedir. Her şeyden önce “düşünce ve kanaat hürriyeti”, diğerine göre daha önce kullanılmaktadır. “Düşünce ve kanaat hürriyeti” daha içsel olması sebebiyle hiçbir şekilde sınırlandırılmaz ancak “düşünceyi açıklama hürriyeti” dış dünyada değişimlere sebep olduğundan çeşitli usul ve esaslarla sınırlandırılabilir. Dolayısıyla düşünce ve kanaat hürriyetinin gerçek anlamda, hür bir şekilde kullanılmadığı, düşüncelerin açıklanması için türlü baskıların yapıldığı yerlerde “düşünce hürriyetleri”nin gelişim göstermesi beklenemez.¹⁵⁶¹

j. Düşünceyi Açıklama ve Yayma Hürriyeti

Düşünce hürriyetleri içinde yer alan diğer hürriyet (m.26)’da düzenlenmiş “düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti”dir.¹⁵⁶² Sözü edilen madde de, öncelikle düşüncelerin dış ortamda söz, yazı gibi çeşitli araç gereçlerle ifade edilmesine imkân tanınmış,¹⁵⁶³ düşünceyi ifade edebilme konusunda “kitle iletişim araçları”nın önemi vurgulanmıştır.¹⁵⁶⁴ Ardından hürriyetin sınırlandırılma sebepleri düzenlenmiştir.¹⁵⁶⁵ Düşüncelerin yasaklı bir dille açıklanması yasaklanmış, yasağı ihlal ederek düşünceyi açıklamaya yarayan araç ve gereçlerin hakim kararıyla toplatılabileceği belirtilmiştir. Son fıkrada da, hürriyetin kullanımı ile ilgili herhangi bir düzenleyici işlem yapıldığında, işlemin hiçbir şekilde sınırlandırma olarak kabul edilmemesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁵⁶⁶

Düşünce hangi araç ve gereç kullanılarak dışa vurulmuşsa, düşünceyi açıklama hürriyeti de kullanılan o araç gerecin ismi ile özdeşleşmektedir. Örneğin düşünce “basın” aracılığıyla dış dünyaya açılmışsa “basın hürriyeti” şeklinde ifade edilmektedir.¹⁵⁶⁷ Görüldüğü gibi diğer hak ve hürriyetlerle yakın ilişki içinde bulunan “düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti” içerik olarak da zaten birçok hak ve hürriyeti bünyesinde barındırmaktadır. “...enformasyon hürriyeti (kamuya açık kaynaklardan

¹⁵⁶¹ KESER, s.178-179.

¹⁵⁶² 1982 Anayasası’nın 26’ncı maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.174.

¹⁵⁶³ KESER, s.192.

¹⁵⁶⁴ ARSLAN, (2019), s.152.

¹⁵⁶⁵ Kamil GÜNGÖR, “*Düşünce ve İfade Hürriyeti*”, Göller Bölgesi Ekonomi ve Kültür Dergisi, Cilt:5, Sayı:58 (Ocak 2018), s.24.

¹⁵⁶⁶ ARSLAN, (2019), s.152.

¹⁵⁶⁷ KESER, s.176-180.

engellenmeden bilgi edinme anlamında), basın yoluyla haber verme hürriyeti, ...” bunlardan bazılarıdır.¹⁵⁶⁸

2001 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile (m.26)’ya “...millî güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, bölünmez bütünlüğün korunması...” şeklinde yeni bir hüküm eklenmiştir.¹⁵⁶⁹ Ayrıca (m.26)’nın sonuna; “...Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetinin kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunla düzenlenir.” şeklinde bir hüküm daha eklenmiştir.¹⁵⁷⁰ 2001 yılında yapılan değişikliklerle (m.26)’nın sınırlama sebeplerinin sayısında bir artış gözlemlenmiştir.¹⁵⁷¹ Düşünceyi açıklama hürriyetinin gelişimi demokratik toplumlarda daha ileri seviyelerde olmuştur. Çünkü kişilerin hür bir şekilde düşüncelerini ifade edebileceği, düşüncesi sebebiyle yargılanmayacağı, özgür bir siyasi ortam sağlanmaktadır.¹⁵⁷²

k. Bilim ve Sanat Hürriyeti

Düşünce hürriyetinin özgürce kullanılabilirdiği yerlerde gelişim gösteren bilim ve sanat hürriyeti 1982 Anayasası’nda (m.27) ile garanti altına alınmıştır.¹⁵⁷³ Madde metninden de anlaşılacağı üzere “sanat hürriyeti” kendi başına bir hürriyet olarak görülmemiş, bilim hürriyeti ile birlikte aynı madde içerisinde düzenlenmiştir.¹⁵⁷⁴ İlgili maddeye göre; bilim ve sanat konusunda herkesin eğitim hakkının olduğu, yine herkesin bilim ve sanat konusunda çeşitli ürünler ortaya koyma hakkının olduğu ifade edilmiştir. Öte yandan aynı madde “bilim ve sanat hürriyeti”nin anayasadaki ilk üç maddeyi ihlal edecek şekilde kullanılmasını da yasaklamıştır.¹⁵⁷⁵

1982 Anayasası’nda sanatın konu edildiği hükümlerin yalnızca bilimle birlikte (m.27)’de yer verilmediği ayrıca (m.64)’te de devletin sanatı ve sanatçıyı koruma

¹⁵⁶⁸ ÖLMEZTOPRAK, s.174.

¹⁵⁶⁹ ARSLAN, (2019), s.154.

¹⁵⁷⁰ ÖLMEZTOPRAK, s.175.

¹⁵⁷¹ ARSLAN, (2019), s.155.

¹⁵⁷² KESER, s.179.

¹⁵⁷³ 1982 Anayasası’nın 27’nci maddesi. Bkz, YILDIRIM, s.54-60.

¹⁵⁷⁴ Esra ATALAY, “*Sanat Özgürlüğü Temel Hakkının Hukukî Niteliği*”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:6, Sayı:1 (2004), s.43.

¹⁵⁷⁵ “Sanatsal ve bilimsel konularda gösterilen faaliyetler, aynı zamanda düşünce ve ifade özgürlüğü ile de paraleldir. Yani bilimsel ve sanatsal faaliyetlerde bulunma hakkı, ifade özgürlüğünün farklı bir uygulamasıdır.” Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.176.

altına alacağını belirten “sanatın ve sanatçının korunması” başlığı ile düzenlemiş olduğu görülmektedir.¹⁵⁷⁶

I. Basın Hürriyeti

1982 Anayasası basın-yayına ilişkin hükümlere (m.28-m.32) arasında yer vermiş¹⁵⁷⁷ ilk olarak (m.28)’de “basın hürriyeti” düzenlenmiştir.¹⁵⁷⁸ Söz konusu maddeye göre; basının özgür olması gerektiği, sansür edilemeyeceği belirtilmiş ayrıca “matbaa serbestisi” de garanti edilmiştir. Fakat yasaklanan dillerle yayın yapılmasına izin verilmemiştir.¹⁵⁷⁹ Maddenin ilerleyen fıkralarında her ne kadar “kişi hak ve ödevleri” içerisinde olsa da “basın hürriyeti” için devlete gereken önlemleri alma sorumluluğu yüklenmiştir.¹⁵⁸⁰

Düşünce hürriyetlerinin bir ürünü olması sebebiyle (m.28)’in sınırlama sebepleri için¹⁵⁸¹ (m.26) ve (m.27)’de yer verilen sınırlama sebepleri geçerli olmuştur.¹⁵⁸² Öte yandan basın hürriyetini devletin birlik ve beraberliğinin aleyhinde kullanılmasına sebep olanların sorumlu tutulacağı da ifade edilmiştir. Yalnızca hâkim kararı gerekçe gösterilerek yayın yasağının uygulanabileceği ve yayınların toplatılmasına karar verilebileceği,¹⁵⁸³ süreli yayımların da belli gerekçelerle kapatılabileceği maddede belirtilen diğer hususlar olmuştur.¹⁵⁸⁴

“Basın hürriyeti” 1982 Anayasası’nda dayandığı (m.28)’e rağmen 1990’lı yıllarda olumsuz tecrübeler yaşamış, gazeteci cinayetleri gündem olmuştur. 1990 yılında elliye yakın gazete, altı yüze yakın dergi hakkında soruşturma açılmış, doksan kadar gazeteci tutuklanmıştır. “Balyoz ve Ergenekon Davaları” basın hürriyetinin gelişimini olumsuz etkilemiştir. Hatta ülkede yaşanan basın ihlalleri sonucunda “...Türkiye İnsan Hakları Vakfı 1990 yılını Basın İhlalleri Yılı olarak ilan etmiştir.”¹⁵⁸⁵

¹⁵⁷⁶ ATALAY, s.64.

¹⁵⁷⁷ Muazzez SÖNMEZ, *Türkiye’de ve Dünyada Haberleşme Özgürlüğünün Gelişimi* (Y. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi, 1999), s.31.

¹⁵⁷⁸ 1982 Anayasası’nın 28’nci maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.178.

¹⁵⁷⁹ AKSOYAK, s.188.

¹⁵⁸⁰ YILDIZ, (2014), s.452.

¹⁵⁸¹ ARSLAN, (2019), s.162.

¹⁵⁸² Zeynep HAZAR, “*Basın Özgürlüğü ve Ulusal Güvenlik*”, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:17, Sayı:2 (2013), s.1542.

¹⁵⁸³ AKSOYAK, s.188.

¹⁵⁸⁴ ARSLAN, (2019), s.163.

¹⁵⁸⁵ YILDIZ, (2014), s.449.

2001 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile (m.28)'deki yasaklı dillerde yayın yapılmasını yasaklayan hüküm anayasa metninden çıkarılmıştır.¹⁵⁸⁶ Böylece “ana dilde yayın hakkı” ile ilgili uzun yıllar yaşanan tartışmalar da son bulmuştur.¹⁵⁸⁷

m. Süreli ve Süresiz Yayın Hakkı

Basın yayın ile ilgili 1982 Anayasası'nın düzenlemiş olduğu bir diğer madde (m.29)'da yer verilen “süreli ve süresiz yayım hakkı”dır.¹⁵⁸⁸ İlgili maddede yayınların herhangi bir izne ve teminat gösterme yükümlülüğüne tabi tutulmayacağı açıkça ifade edilmiştir.¹⁵⁸⁹ Yayın durdurmanın ancak mahkeme kararı gerekçe gösterilerek uygulanabilecek olması, düzenleyici nitelikteki işlemlerle yayınların durdurulmasına izin verilmeyecek olması, “basın hürriyeti”ni güvence altına alan hükümlerden olmuştur.¹⁵⁹⁰ Ayrıca hiçbir kanunun ifade hürriyetini kısıtlayan, engelleyen türde bir koşulu öne süremeyeceği belirtilmiştir.¹⁵⁹¹ Araç ve gereçlerden ayırım yapılmaksızın tüm süreli yayınların “eşit” olarak faydalanması sağlanarak muhalif düşüncedeki yayınların da varlıklarını sürdürebilmelerine imkân tanınmıştır.¹⁵⁹² Başka bir ifadeyle, güçlü yayınlarla zayıf yayınlar arasında olanaklardan yararlanma konusunda ayrımcılığın yapılmayacağı ifade edilmiş, her bir süreli yayın için “eşit faydalanma” sağlanmak istenmiştir.¹⁵⁹³

n. Basın Araçlarının Korunması

1982 Anayasası “basın araçlarının korunması”na ilişkin hükümleri (m.30)'da düzenlemiştir.¹⁵⁹⁴ Söz konusu maddeye göre, matbaa ve diğer basın araç ve gereçlerinin ancak ülkenin birlik ve beraberliğinin, milli güvenliğinin aleyhinde bir suça karışmış olması durumunda faaliyetlerinin durdurulmasına karar verilebileceği hatta el konulabileceği ifade edilmektedir.¹⁵⁹⁵

¹⁵⁸⁶ ARSLAN, (2019), s.167

¹⁵⁸⁷ ÖLMEZTOPRAK, s.169.

¹⁵⁸⁸ 1982 Anayasası'nın 29'uncu maddesi. Bkz, AKSOYAK, s.189.

¹⁵⁸⁹ ERDEM, s.75.

¹⁵⁹⁰ AKKURT, s.57.

¹⁵⁹¹ AKSOYAK, s.189.

¹⁵⁹² ERDEM, s.75.

¹⁵⁹³ AKKURT, s.57.

¹⁵⁹⁴ 1982 Anayasası'nın 30'uncu maddesi. Bkz, YILDIZ, (2014), s.454.

¹⁵⁹⁵ ERDEM, s.76.

2004 yılında yapılan Anayasa Değişiklikleri ile birçok maddede olduğu gibi (m.30)'da da değişiklikler yapılmıştır.¹⁵⁹⁶ 2004 Değişikliği kapsamında müsadereye neden olabilecek tüm durumlar anayasa metninden çıkarılarak, basın araç ve gereçlerinin müsadere edilmesinin önü tamamen kapatılmıştır.¹⁵⁹⁷ Böylece hem basın hem de ifade hürriyeti için olumlu bir katkı yapılmış, 1961 Anayasası'ndaki "basın araçlarının istisnasız zapt ve müsadere edilememesi hükmü" yeniden yürürlüğe girmiştir.¹⁵⁹⁸

o. Kamu Tüzel Kişilerinin Elindeki Basın Dışı Kitle Haberleşme Yararlanma Hakkı

1982 Anayasası'nda basın yayınıla ilgili olarak (m.31)'de "...Kamu Tüzel Kişilerinin Elindeki Basın Dışı Kitle Haberleşme ve Yayın Araçlarından Yararlanma Hakkı..." düzenlenmiştir.¹⁵⁹⁹ İlgili maddeye göre hakkın kullanımına ilişkin usul ve esaslar kanunlarla düzenlenecek ve yalnızca (m.13)'teki "Genel Sınırlama Sebepleri" gerekçesiyle sınırlandırılabilmesine izin verilecektir. Serbest bir kamuoyunun inşa edilmesini sağlayan bu araçlar sayesinde insanlar gelişmelerden hızla haberdar olup, bir fikre sahip olacaktır.¹⁶⁰⁰

2001 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile (m.31)'de de değişiklik yapılmıştır.¹⁶⁰¹ 2001 Anayasa Değişikliği ile "Genel Sınırlama Sebepleri"nin kaldırılmış olması sebebiyle (m.31)'in sınırlama sebeplerinde oluşan boşluk "milli güvenlik, kamu düzeni, genel ahlakın korunması" gibi kavramlarla yeniden doldurulmuştur.

p. Düzeltme ve Cevap Hakkı

Basın yayınıla ilgili 1982 Anayasası son olarak (m.32)'de "düzeltme ve cevap hakkı"nın düzenlemiştir.¹⁶⁰² Sözü edilen maddede "kişilerin, haysiyet ve şereflerine dokunulması", haklarında gerçek dışı beyanlarda bulunulması durumlarında "düzeltme

¹⁵⁹⁶ 1982 Anayasası 2004 yılında 5170 sayılı kanunla değişikliğe uğramıştır. Bkz, ARSLAN, (2019), s.175.

¹⁵⁹⁷ YILDIZ, (2014), s.454.

¹⁵⁹⁸ AKKURT, s.58.

¹⁵⁹⁹ 1982 Anayasası'nın 31'inci maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.179.

¹⁶⁰⁰ AKSOYAK, s.190.

¹⁶⁰¹ ARSLAN, (2019), s.179.

¹⁶⁰² 1982 Anayasası'nın 32'nci maddesi. Bkz, DANIŞMAN, s.119.

ve cevap hakkı”nı kullanabileceğine yer verilmiştir.¹⁶⁰³ Ayrıca aynı madde kişilerin cevap veya düzeltmelerinin yayınlanmaması durumunda, hakkı kullanan kişinin başvurusu üzerine hâkimin yedi gün içinde yayınlanma gerekliliği üzerine karar vereceği ifade edilmiştir.¹⁶⁰⁴

“Cevap ve düzeltme hakkı” ile hakkında asılsız ithamlarda bulunulan kişilere, aynı basın yayın aracıyla kendini savunabilme imkânı tanınarak kamuoyunun doğru şekilde bilgilendirilmesi sağlanmaktadır. Yayın sebebiyle haksızlığa uğrayan kişinin kendini ifade edebilmesine imkân sağlayan “cevap ve düzeltme hakkı” aynı zamanda basın hürriyetinin de olmazsa olmaz gerekliliklerinden biri olarak değerlendirilmektedir.¹⁶⁰⁵ Dolayısıyla söz konusu hak, hakkın kullanıcısıyla ilgili basın arasında dengenin gözetilmesi için kullanılmaktadır. Öte yandan kamuoyunun doğru bilgiye ulaşmasını sağlaması sebebi ile “hem bireysel hem de kamusal yönlü kişilik hakkı” şeklinde de ifade edilmektedir.¹⁶⁰⁶

“Cevap ve düzeltme hakkı” “herkes”in kullanabildiği fakat “mutlak” olmayan bir haktır. Yalnızca “kişilerin şeref ve haysiyetleri”ne dokunulduğunda veya haklarında asılsız bilgilerin verilmesi durumunda kullanılabilen bir haktır. Çünkü hakkın kullanımının sınırsız olması durumu, “basın hürriyeti”, “kişilik hakları” dengesinin basın aleyhinde bozulmasına sebebiyet vermektedir.¹⁶⁰⁷ Son olarak hakkın kullanılabilmesi mecralar konusunda (m.32)’nin herhangi bir ayrıma yer vermemiş olması sebebi ile “cevap ve düzeltme hakkı”nın “her türlü kitle haberleşme araçları ile yapılan yayınlar”da kullanılabilmesi kabul edilmektedir.¹⁶⁰⁸

q. Dernek Kurma Hürriyeti

1982 Anayasası “dernek kurma hürriyeti” ile ilgili hükümlere (m.33)’te yer vermiştir.¹⁶⁰⁹ İlgili maddede öncelikle izin şartı aranmaksızın herkesin dernek kurma hürriyetine sahip olduğu belirtilmiş, kuruluş aşamasında dernek ile ilgili bilgilerin yetkili mercilere ibraz edilme gerekliliği ifade edilmiştir. Aksi takdirde yetkili

¹⁶⁰³ ÖLMEZTOPRAK, s.179.

¹⁶⁰⁴ Abdullah GÜZEL, **Cevap ve Düzeltme Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2010), s.51.

¹⁶⁰⁵ AKKURT, s.151.

¹⁶⁰⁶ ÇİFTÇİ, s.52.

¹⁶⁰⁷ AKKURT, s.157-158.

¹⁶⁰⁸ İlgili hak 1982 Anayasası dışında “...Basın Kanunu (m.19) ile Türkiye Radyo ve Televizyon Kanununda (m.27) düzenlenmiştir. Bkz, ÇİFTÇİ, s.52-53.

¹⁶⁰⁹ 1982 Anayasası’nın 33’üncü maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.180-181.

mercilere “...derneğin faaliyetinin durdurulması veya kapatılması için mahkemeye...” başvurabilme yetkisi verilmiştir.¹⁶¹⁰ Ayrıca kimsenin derneklere zorla üye yapılamayacağına, derneklerin “genel sınırlama sebeplerine” aykırı şekilde faaliyette bulunamayacağına ve derneklerin kaçınması gereken durumlara yer verilmiştir.¹⁶¹¹

“Dernek kurma hürriyeti”nin düzenlendiği (m.33)’te “silahlı kuvvetler ve kolluk kuvvetleri”nin dernek kurma hürriyetlerinin kanunlar aracılığıyla sınırlandırılabilmesi ifade edilmiştir.¹⁶¹² Çünkü bu meslekte çalışanların dernekleşmesi icra ettikleri görevlere zarar verme ihtimali vardır.¹⁶¹³ Son olarak belirtilen tüm bu hükümlerin aynı zamanda “...vakıflara ve bu nitelikteki diğer kuruluşlara da uygulanacağı...” belirtilmiştir. Buradaki amaç farklı adlar altında faaliyet gösteren oluşumların da denetim altına alınmak istenmesidir.¹⁶¹⁴

1995 yılında yapılan Anayasa Değişiklikleri (m.33)’te de birtakım değişikliklerin yapılmasına sebep olmuştur. Değişiklik sonucunda derneğin kapatılmasında olduğu gibi artık “faaliyetinin durdurulmasında da hâkim kararı” esas olacak, yetkili makamlar tarafından dernek faaliyetlerinin durdurulmasının süresi de yirmi dört saati geçemeyecektir.¹⁶¹⁵ 2001 yılına gelindiğinde yapılan bir diğer Anayasa Değişikliği ile 1995 yılında kısmen değişikliğe uğrayan (m.33)’ün hemen hemen tüm fıkraları değiştirilmiş ve maddeye yeni bir görünüm kazandırılmıştır.¹⁶¹⁶

r. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Düzenleme Hakkı

1982 Anayasası’ndaki (m.34)’e göre¹⁶¹⁷ silahsız ve saldırsız olmak şartıyla, herhangi bir izin şartına bağlı kalınmaksızın “toplantı ve gösteri yürüyüşü”nün organize edilebilmesi garanti altına alınmıştır.¹⁶¹⁸ Başka bir ifadeyle hakkın

¹⁶¹⁰ BAYRAM, s.71-72.

¹⁶¹¹ ARSLAN, (2019), s.187.

¹⁶¹² ÖLMEZTOPRAK, s.180-181.

¹⁶¹³ Anayasanın bu konuda ileri sürdüğü gerekçe hiçte demokratik değildir. “Gerekli tedbirleri almak şartı ile kamu hizmetini ifa eden görevlilerinde dernek kurabilmesi gerekir. Sivil toplum örgütleri ancak bu şekilde gelişebilir.” Bkz, BAYRAM, s.71.

¹⁶¹⁴ ARSLAN, (2019), s.187.

¹⁶¹⁵ 1982 Anayasası 1995 yılında 4121 sayılı kanunla değişikliğe uğramıştır. Bkz, BAYRAM, s.81.

¹⁶¹⁶ 1982 Anayasası 2001 yılında 4709 sayılı kanunla değişikliğe uğramıştır. Değişiklik sonucunda 1982 Anayasası’nın 33’üncü maddesinin son hali için. Bkz, ARSLAN, (2019), s.195.

¹⁶¹⁷ 1982 Anayasası’nın 34’üncü maddesi.. Bkz, Gül Ümit ERTÜRK, **Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı ve Özgürlüğü** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Yaşar Üniversitesi SBE, 2016), s.33.

¹⁶¹⁸ DEMİR, (2016), s.111.

kullanımında “silahsız ve saldırısız” olma şartı aranmıştır.¹⁶¹⁹ Ayrıca ilgili maddede, kentsel yaşamın zarar görmemesi için yetkili merciler tarafından hakkın kullanımı konusunda uygun ortamların sağlanabileceği ifade edilmiş,¹⁶²⁰ belirtilen hakla ilgili olarak uyulması gereken usul ve esasların da kanunlar aracılığıyla ortaya koyulacağı belirtilmiştir.¹⁶²¹ Hakkın kamu düzenini, milli güvenliği tehdit edecek şekilde kullanılması durumunda da kanunların işaret ettiği yetkili merciler tarafından hakkın kullanımı engellenebilecek ya da iki aylık bir süre için ertelenebilecektir. Maddenin son fıkrasında da, “...derneklerin, vakıfların, sendikaların ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının...” kendilerini ilgilendiren konular haricinde “toplantı ve gösteri yürüyüşü” organize etmesine izin verilmeyerek “daha az katılımcı bir toplum”un inşa edilmesine katkı sağlanmıştır.¹⁶²²

2001 yılına gelindiğinde yapılan Anayasa Değişikliği kapsamında söz konusu (m.34)’te de değişiklik yapılmıştır.¹⁶²³ 2001 Değişikliği sonrası (m.34)’teki kentsel yaşamın zarar görmemesi için yetkili mercileri yetkilendiren hüküm ile dernek, vakıf vb. gibi kuruluşların kendilerini ilgilendiren konular haricinde “toplantı ve gösteri yürüyüşü” yapamamasına ilişkin hüküm anayasadan çıkarılmıştır.¹⁶²⁴ Fakat (m.34) için “...suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık, genel ahlak...” gibi yeni “sınırlama sebepleri” getirilmiştir.¹⁶²⁵

s. Mülkiyet Hakkı

1982 Anayasası mülkiyet hakkını “Kişi Hakları ve Ödevleri” başlığı altında (m.35)’te düzenleyerek 1961 Anayasası’ndan farklılaşmıştır.¹⁶²⁶ Mülkiyet hakkı 1961 Anayasası’nda “pozitif statülü” bir hak olarak kabul edilmişken 1982 Anayasası’nda “negatif statülü” haklarda düzenlenmiş olması, hakkın daha iyi şartlarda korunabilmesinin sağlanması için atılmış bir adım olarak görülür. Fakat söz konusu değişimin gerekçesi hiç de öyle değildir. 1982 Anayasası (m.35)’in gerekçesinde,

¹⁶¹⁹ Alp Giray YAPAR, **Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Düzenleme Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi SBE, 2018), s.40-41.

¹⁶²⁰ DEMİR, (2016), s.111

¹⁶²¹ YAPAR, s.42.

¹⁶²² AKAR, s.47.

¹⁶²³ YAPAR, s.35-36.

¹⁶²⁴ DEMİR, (2016), s.88-90.

¹⁶²⁵ ARSLAN, (2019), s.200.

¹⁶²⁶ 1982 Anayasası’nın 35’inci maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.190.

“mülkiyet hakkının, ülkeye komünist, faşist ve teokratik ideolojilerin” yerleşmemesi için “kişi hakları” başlığı altında düzenlendiğini ifade etmiştir.¹⁶²⁷

Mülkiyet hakkını düzenleyen (m.35)’te ilk olarak hem mülkiyet hem de miras hakkı kullanıcısının “herkes” olduğu belirtilmiştir.¹⁶²⁸ Ardından hakkın yalnızca “kamu yararı” gerekçe gösterilerek kanunla sınırlandırılabilceği ifade edilmiştir.¹⁶²⁹ Ancak her ne kadar sınırlandırma konusunda yalnızca “kamu yararı” öne sürülmüş olsa da “Genel Sınırlama Sebepleri” 2001 yılına kadar aktif olduğundan hakkın sınırlandırılmasında etkili olmuştur.¹⁶³⁰ İlgili maddede son olarak mülkiyet hakkının toplum yararına aykırı bir şekilde kullanılmayacağı ifade edilmiştir. Dolayısıyla (m.35)’in mülkiyet hakkını sınırsız bir hak olarak düzenlemediği net bir şekilde ortaya konulmuştur.¹⁶³¹ 2001 yılında yapılan değişikliklerle “Genel Sınırlama Sebepleri”nin kaldırılmış olmasıyla “mülkiyet hakkı”nın sınırlandırılmasında da değişiklikler yapılmış ve her hak hürriyette olduğu gibi yalnızca özel sınırlama sebepleri gerekçe gösterilerek sınırlandırılabilir hale gelmiştir.¹⁶³²

t. Hak Arama Hürriyeti

Kişilerin yargı makamları karşısında meşru hak ve çıkarlarını savunmasını sağlayan “hak arama hürriyeti” 1982 Anayasası’nda (m.36)’da düzenlenmiştir.¹⁶³³ Söz konusu maddeye göre, “herkesin, meşru vasıta ve meşru yolları kullanarak” davacı-davalı sıfatıyla mahkemeler karşısında kendisini ifade edebileceği belirtilmiştir. Başka bir ifade ile (m.36) kapsamında kişiye yalnızca “savunma hakkı” tanınmamış, ayrıca “iddia hakkı”nın da tanındığı görülmüştür. Çünkü iki hak da varlığını diğerine borçludur.¹⁶³⁴ Fakat (m.36)’da öne çıkan daha fazla ihlâl edilmesi sebebiyle “savunma hakkı” olmuştur.¹⁶³⁵ Öte yandan (m.36) ile mahkemelerin görev alanlarına giren tüm davalara bakmakla yükümlü olduğu bildirilmiştir.¹⁶³⁶

¹⁶²⁷ Adil ŞAHİN, “*Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda ve Türk Anayasa Hukukunda Mülkiyet Hakkının Sınırlandırılması Sorunu*”, Liberal Düşünce Dergisi, Cilt/Sayı:54 (Ocak 2009), s.99.

¹⁶²⁸ “Bunu yaparken de bu iki hakkın birbiriyle olan ilgisini göz önünde bulundurmıştır. Gerçekten de miras hakkı, mülkiyet hakkının devamı, bu hakkı anlamlı kılan bir haktır.” Bkz, ETGÜ, s.136.

¹⁶²⁹ DUMAN, s.38

¹⁶³⁰ ŞAHİN, (2009), s.99.

¹⁶³¹ DUMAN, s.39.

¹⁶³² ETGÜ, s.145.

¹⁶³³ 1982 Anayasası’nın 36’ncı maddesi. Bkz, İzzet ÖZGENÇ - Cumhur ŞAHİN, “*İddia ve Savunma Hakkı*”, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:5, Sayı:2 (2001), s.5.

¹⁶³⁴ ÇETİN, (2007), s.125.

¹⁶³⁵ ÖZGENÇ - ŞAHİN, s.5.

¹⁶³⁶ ÇETİN, (2007), s.131.

1982 Anayasası'nda düzenlenen "hak arama hürriyeti" tarafların yalnızca mahkemeler karşısında kendilerini ifade edebilmesine imkân tanımıştır. Fakat bilindiği üzere "hak arama hürriyeti" yalnızca yargı mercilerinin karşısında kullanılmaz aynı zamanda idari ve siyasi birçok merci karşısında da "...adaleti bulma, hakkı olanı elde etme ve haksızlığı gidermek..." için de kullanılabilir. "Hak arama hürriyeti" devlete bir yandan hakkın kullanımına "karışmama" ödevi yüklerken diğer yandan da hakkın kullanımının en iyi şekilde sağlanması için tedbir alma sorumluluğu yüklemektedir.¹⁶³⁷

2001 yılında yapılan Anayasa Değişikliği kapsamında (m.36)'ya "...ile adil yargılanma" ibaresi eklenmiştir.¹⁶³⁸ Böylece birçok uluslararası sözleşmede yer alan "...adil yargılanma hakkı, hak arama hürriyetinin düzenlendiği maddeye dahil edilerek hak arama özgürlüğü daha etkin bir hale getirilmiştir."¹⁶³⁹

u. Kanunî Hâkim Güvencesi

Kişilerin herhangi bir suç işlemesi durumunda, ancak o suçla ilgili yargılama yetkisine sahip mahkeme tarafından yargılanması anlamına gelen "Kanuni Hâkim Güvencesi", 1982 Anayasası'nda (m.37)'de düzenlenmiştir.¹⁶⁴⁰ Yeni kurulan bir mahkemenin, kurulmadan önce işlenmiş suçları yargılayamayacağı başka bir ifade ile "olağanüstü mahkemeler" in kurulmasına izin verilmeyeceği de aynı maddede ifade edilmiştir.¹⁶⁴¹ Dolayısıyla "hukuk devleti"ne işlerlik kazandırılmasında hayati derecede önem arz eden "Kanuni Hâkim Güvencesi" de anayasada yerini almıştır.¹⁶⁴²

v. Suç ve Cezalara İlişkin Esaslar

1982 Anayasası suç ve cezalara ilişkin ilke ve esaslara (m.38)'de yer vermiştir.¹⁶⁴³ Söz konusu maddede öncelikle "kanunsuz suç ve ceza olmaz ilkesi" ile ilgili hükümlere yer verilmiş ardından da ceza ve güvenlik tedbirlerinin bir idari yaptırım şeklinde değil, "ancak kanunla" uygulanmasına karar verilebileceği ifade

¹⁶³⁷ KÖKÜSARI, 166-167.

¹⁶³⁸ 2001 Değişikliği sonrası 1982 Anayasası'nın 36'ncı maddesi için. Bkz, ARSLAN, (2019), s.211.

¹⁶³⁹ ÇETİN, (2007), s.132.

¹⁶⁴⁰ 1982 Anayasası'nın 37'nci maddesi. Bkz, ATAR, s.45.

¹⁶⁴¹ ARSLAN, (2019), s.214.

¹⁶⁴² Fatih ÖZKUL, "Anayasalarımızda Yargının Bağımsızlığı ve Tarafsızlığı", Ankara Barosu Dergileri, Cilt/Sayı:3 (2016), s.231.

¹⁶⁴³ 1982 Anayasası'nın 38'nci maddesi. Bkz, ATAR, s.45.

edilmiştir. Aynı madde ile “masumiyet karinesi”ne işlerlik kazandırılmış,¹⁶⁴⁴ sanığın masum olduğunu ister “susma hakkı”nı ister “aktif savunma hakkı”nı kullanarak ispatlamasında özgür olduğu belirtilmiştir.¹⁶⁴⁵ Son olarak cezalandırmalarda “şahsi sorumluluk ilkesi”nin geçerli olduğu ifade edilmiş ve “genel müsadere cezası”nın uygulanmasına izin verilmeyeceğine hükmedilmiştir.¹⁶⁴⁶

2001 yılında yapılan Anayasa Değişikliği kapsamında (m.38)’e yeni hükümler eklenmiştir. 2001 Değişikliği ile yenilenen (m.38)’e göre artık kişiler sözleşme gerekliliklerini yerine getiremediği için “kişi hürriyeti”nden yoksun bırakılmayacaktır.¹⁶⁴⁷ Ayrıca idam cezası yalnızca “savaş ve terör suçları” için verilebilecektir. 2001 Değişikliği ile oldukça sınırlı sayıda suça verilmesi kararlaştırılan “...idam cezası, 2004 yılında anayasadan tamamen çıkarılmış bulunmaktadır.”¹⁶⁴⁸

w. İspat Hakkı

1982 Anayasası’nda “ispat hakkı” (m.39)’da düzenlenmiştir.¹⁶⁴⁹ Söz konusu maddenin ilk fıkrasında kamu görevlilerine karşı, “...görev ve hizmetin yerine getirilmesiyle ilgili olarak yapılan isnatlardan dolayı açılan hakaret davalarında...” sanığın ispat hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. Aynı maddenin ikinci fıkrasında da mağdurun bir kamu görevlisi olmaması durumunda “ispat hakkı”nın kullanımı için hangi şartların oluşması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁶⁵⁰

x. Temel Hak ve Hürriyetlerin Korunması

1982 Anayasası’nda “Kişinin Hak ve Ödevleri” başlığı altında son olarak, düzenlenen hak ve hürriyetlerin korunması ile ilgili hükümler içeren (m.40)’a yer verilmiştir.¹⁶⁵¹ İlgili maddeye göre, anayasada düzenlenmiş hak ve hürriyetlerinin ihlal edildiği yönünde bir kanaate sahip olan kişiler, yetkili makama vakit kaybetmeden

¹⁶⁴⁴ ARSLAN, (2019), s.218.

¹⁶⁴⁵ Beytullah ÖZER, **1982 Anayasasında Suç ve Cezalara İlişkin Esaslar** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2008), s.78.

¹⁶⁴⁶ ARSLAN, (2019), s.219.

¹⁶⁴⁷ ÖLMEZTOPRAK, s.185-186.

¹⁶⁴⁸ ATAR, s.46.

¹⁶⁴⁹ 1982 Anayasası’nın 39’uncu maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.186.

¹⁶⁵⁰ Umut KOLOŞ, **“Türk Hukukunda İsnadın İspatı Hakkının Çok Boyutlu Hukuk Kavrayışı Bakımından Analizi”**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt: 72, Sayı:1 (Ocak 2014), s.645.

¹⁶⁵¹ 1982 Anayasası’nın 40’inci maddesi. Bkz, KÖKÜSARI, s.166.

başvuru yapabilecektir. Ayrıca hak ve hürriyetin ihlal edilmesi sebebiyle kişiye verilen zarar devlet tarafından tazmin edilecek, daha sonra devlet bu zarardan doğan ödemeyi sorumlu kişiden rücu edebilecektir.¹⁶⁵² Başka bir ifade ile anayasada düzenlenen birçok hak ve hürriyete “idari mercilere başvuru hakkı” da dâhil edilmiştir. Öte yandan hem (m.36) hem de (m.40) göz önüne alındığında, “hak arama hürriyeti”nin de aslında bir “idari mercie başvuru yöntemi” olduğu ortaya çıkmaktadır.¹⁶⁵³

2001 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile (m.40)’a yeni bir fıkra dâhil edilmiştir. Değişikle eklenen fıkraya göre, devlet; yapılan işlemler konusunda ilgili kişilere izlemesi gereken yolu, yöntemi tarif etmesinin yanı sıra başvuru mercileri ve işlemlerle ilgili gereken sürelerle de ilgili bilgi vermek durumundadır.¹⁶⁵⁴

3.4.1.2. Sosyal Ekonomik Hak ve Ödevler

Kısaca devletten istekte bulunma hakları olarak da tanımlanabilen “pozitif statü hakları”¹⁶⁵⁵ 1982 Anayasası’nda (m.41) ile (m.65) arasında sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler olarak düzenlenmiştir.¹⁶⁵⁶ Örneğin “toplu iş sözleşmesi, grev hakkı ve lokavt, sosyal güvenlik hakları...” 1982 Anayasası’nda düzenlenen “Sosyal Ekonomik Haklar ve Ödevler”e örnek olarak gösterilmektedir.¹⁶⁵⁷ Ayrıca 1982 Anayasası ile birlikte hak ve hürriyetler listesine yeni birtakım evrensel niteliğe sahip hak ve hürriyetler de dâhil edilmiştir. “...kıyıların, tarih, kültür ve doğa varlıklarının korunmasına ilişkin haklar ve çevre hakkı yani sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı...” sözü edilen yeni haklara örnektir.¹⁶⁵⁸

a. Ailenin Korunması ve Çocuk Hakları

1982 Anayasası sosyal ve ekonomik haklar içerisinde ilk olarak (m.41)’de toplumun temel yapı taşı olarak görülen aile kurumunun korunması ile ilgili hükümlere yer vermiştir.¹⁶⁵⁹ Söz konusu maddede toplumun, “anne, baba ve varsa çocuklardan”

¹⁶⁵² ARSLAN, (2019), s.229-230.

¹⁶⁵³ KÖKÜSARI, s.166.

¹⁶⁵⁴ ARSLAN, (2019), s.229-231.

¹⁶⁵⁵ Neslihan Aybike CEYLAN, “*Kamu Hukuku (Genel Kamu Hukuku) Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Hakların Bütünlüğü İlkesi*”, Anasay Dergisi, Cilt/Sayı:2 (Kasım 2017), s.219-221.

¹⁶⁵⁶ Nizamettin AYDIN, **03.10.2001 Tarihli Anayasa Değişikliklerinin Temel Hak ve Hürriyetler Üzerine Etkileri** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi SBE, 2004), s.55.

¹⁶⁵⁷ CEYLAN, s.219-221.

¹⁶⁵⁸ ÖLMEZTOPRAK, s.136.

¹⁶⁵⁹ 1982 Anayasası’nın 41’inci maddesi. Bkz, DOĞAN, s.206.

oluşmuş aile kurumuna dayandığı belirtilmiştir.¹⁶⁶⁰ Dolayısıyla “evlilik ve aile” toplumun var oluşunda en güçlü faktör olarak görülmüştür.¹⁶⁶¹ Maddede ayrıca aile kurumuna verilmiş önem göz önünde bulundurulduğundan devlete bilhassa, “ana ve çocukların korunması” ile ilgili tedbir alma görevi verilmiştir.¹⁶⁶² Ailenin korunması ile ilgili devlete yüklenen sorumlulukta hiç kuşkusuz “sosyal devlet ilkesi” de etkili olmuştur. Başka bir ifade ile “ailenin korunması hakkı ve ödevi”, bir taraftan sosyal hak olarak tanınmış olması, diğer taraftan da devlete sorumluluklar yüklemiş olması sebebiyle çift yönlü bir etkiye sebep olmuştur.¹⁶⁶³

2001 yılında “kadın erkek eşitliği”ni sağlama konusunda önemli adımlar atılmış, anayasadaki (m.41)’e “...ve eşler arasında eşitliğe dayanır” şeklinde bir ifade eklenmiştir.¹⁶⁶⁴ 2010 yılına gelindiğinde de “...5982 sayılı kanun ile kabul edilen değişiklikler...” kapsamında (m.41)’in başlığı “Ailenin Korunması ve Çocuk Hakları” olarak güncellenmiş ayrıca maddeye iki yeni fıkra eklenmiştir. Değişiklik sonucu (m.41), çocuk haklarının bir bölümünü güvence altına alan¹⁶⁶⁵ özellikle “çocuk istismarı” ve çocuğa şiddetin önlenmesi için devlete tedbir alma görevi veren madde haline gelmiştir.¹⁶⁶⁶

Ailelerin ve çocukların korunması ile ilgili 1982 Anayasası’ndaki (m.41) hükümlerinin yanı sıra 1982 Anayasası’ndan önce ve sonra olmak üzere çeşitli kanun çalışmaları da yapılmıştır. “...22.11.2001 tarihli ve 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu, 1.3.1926 tarihli ve 765 sayılı Türk Ceza Kanunu ve 14.01.1998 tarihli ve 4320 sayılı Ailenin Korunmasına Dair Kanun...” konu ile ilişkilendirilebilecek kanunlara örnek olmuştur.¹⁶⁶⁷

b. Eğitim ve Öğrenim Hakkı ve Ödevi

1982 Anayasası eğitim, öğretim konusunu (m.42)’de düzenlemiştir.¹⁶⁶⁸ İlgili maddede eğitim hakkının herkes için düzenlenmiş olduğuna¹⁶⁶⁹ eğitim öğretimin

¹⁶⁶⁰ ÇİMEN, s.63-64.

¹⁶⁶¹ ÖLMEZTOPRAK, s.188.

¹⁶⁶² Bilge KÖNEZOĞLU, *Aile ve Ailenin Korunması* (Y. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2006), s.132.

¹⁶⁶³ ÇİMEN, s.63-67.

¹⁶⁶⁴ ARSLAN, (2019), s.237.

¹⁶⁶⁵ ÖLMEZTOPRAK, s.189.

¹⁶⁶⁶ ARSLAN, (2019), s.238.

¹⁶⁶⁷ Yusuf Solmaz BALO, “*Ailenin Korunmasına Dair Kanun ve Uygulanması*”, Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, Cilt/Sayı: 6 (2003), s.1.

¹⁶⁶⁸ 1982 Anayasası’nın 42’nci maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.189.

devletin kontrolü altında yapılacağına yer verilmiştir.¹⁶⁷⁰ 1982 Anayasası hazırlanırken (m.42)'e “...anayasaya sadakat borcunu ortadan kaldırmaz” şeklinde bir hüküm konularak hakkın keyfi sebeplerle sınırlandırılmasının önü açılmıştır.¹⁶⁷¹

1982 Anayasası'nda (m.42)'de “ilköğretimin hem zorunlu hem de devlet okullarında parasız” olduğu belirtilerek herkese eğitim hakkını kullanabilmesi için maddi kolaylık sağlanmıştır.¹⁶⁷² Özel okullara karşı olunmadığı ortaya konulmuş¹⁶⁷³ maddi durumu iyi olmayan başarılı öğrencilerin teşvik edilmesi için devlete çeşitli görevler verilmiştir.¹⁶⁷⁴ 1980 Darbesi öncesindeki okulların durumu göz önünde bulundurularak, “okullarda siyasi ya da başka amaçlı boykotların” yapılabilmesi yasaklanmıştır.¹⁶⁷⁵ Son olarak eğitim kurumlarında Türkçe haricinde hiçbir anadil öğretilmeyeceği, “yabancı dil eğitim ve öğretim” kapsamının da kanunlarla ortaya konulacağı ifade edilmiştir.¹⁶⁷⁶

2008 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile (m.42)'e yeni bir fıkra eklenmiştir.¹⁶⁷⁷ Yapılan değişiklikle üniversitelerde eğitim alma konusunda gerçek bir eşitliğin sağlanması hedeflenmiş ve yükseköğrenim hakkını kullanamayanların önündeki engeller kaldırılmıştır.¹⁶⁷⁸ Fakat 5.6.2008 tarihinde AYM, (m.42)'ye dahil edilen bu yeni fıkra için “iptal” kararı vermiştir.¹⁶⁷⁹

c. Kıyılardan Yararlanma

1982 Anayasası (m.43) ile (m.47) arasındaki beş maddede “kamu yararı”na ilişkin hükümlere yer vermiştir. Sözü edilen maddeler içerisinde ilki (m.43) ile düzenlenen “Kıyılardan Yararlanma”dır. 1982 Anayasası ile ilk kez düzenlenen (m.43)'e göre; kıyıların devlet tarafından kontrol edildiği ifade edilmiştir.¹⁶⁸⁰ Kıyılarla

¹⁶⁶⁹ KOÇYİĞİT, s.78.

¹⁶⁷⁰ Selminaz ADIGÜZEL, **Uluslararası Hukukta ve Türkiye’de Eğitim Hakkı** (Y. Doktora Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü, 2016), s.105.

¹⁶⁷¹ KOÇYİĞİT, s.75.

¹⁶⁷² ADIGÜZEL, (2016), s.116.

¹⁶⁷³ ÇALLI, s.118.

¹⁶⁷⁴ “Çünkü eğitim hakkı, sosyal ve ekonomik koşulların sağlanması ile elde edilir. Temel ihtiyaçları karşılanmayan bir aile çocuğunu okula gönderemez, engelli vatandaş, eğitim kurumuna erişemez.” Bkz, ADIGÜZEL, (2016), s.188.

¹⁶⁷⁵ ÇALLI, s.118.

¹⁶⁷⁶ Niyazi ALTUNYA, **Anayasa Hukuku Açısından Türkiye’de Eğitim ve Öğrenim Hakkı**, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2003), s.50-51.

¹⁶⁷⁷ 1982 Anayasası 2008 yılında 5735 sayılı kanunla değişikliğe uğramıştır. Bkz, KOÇYİĞİT, s.75.

¹⁶⁷⁸ ARSLAN, (2019), s.246.

¹⁶⁷⁹ KOÇYİĞİT, s.75.

¹⁶⁸⁰ 1982 Anayasası'nın 43'üncü maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.191.

ilgili muhatabın devlet mekanizması olduğu öne sürülmüştür.¹⁶⁸¹ Aynı maddede “...deniz, göl ve akarsu kıyılarıyla, deniz ve göllerin kıyılarını çevreleyen sahil şeritlerinden yararlanmada öncelikle kamu yararının...” esas alınacağı belirtilmiştir.¹⁶⁸² Başka bir ifade ile (m.43); “kıyılardan yararlanılabilmesi için”, yararlanılacak alanların tespit edilmesi ve tespit edilen alanlarda önceliğin kamu yararına verilmesi gibi şartlar öne sürmüştür. Ancak (m.43) hangi durumların “kamu yararı” olarak değerlendirileceği sorusunu cevapsız bırakmıştır. Öte yandan (m.43)’te ifade edilen hükümler kıyılar için gerçek bir koruma sağlamaktan uzak kalmıştır. Çünkü kıyıların korunmasının ölçütleri “derinlik, kişilerin yararlanma” olanaklarına göre değil, “çevre değerlerinin korunması ve toplumun yararlanabilmesine göre belirlenmelidir.”¹⁶⁸³

d. Toprak Mülkiyeti

1982 Anayasası’nda “kamu yararı”nın konu edildiği ikinci madde “toprak mülkiyeti”nin düzenlendiği (m.44)’tür. İlgili madde ile devlete “toprağın verimli olarak işletilmesini koruyup geliştirme”, “...toprağı olmayan ya da toprağı yetersiz olan çiftçiye toprak sağlama...” görevleri verilmiştir.¹⁶⁸⁴ Hatta devlet kendisine verilen görevleri yerine getirebilmesi için “mülkiyet hakkı”nın sınırlandırılması konusunda adım atabilecektir. Örneğin tarıma elverişli arazilerin irili ufaklı olacak şekilde bölünmesinin önüne geçebilecektir. Maddede ayrıca devletin çiftçilere dağıttığı tarım arazilerinin çiftçiler tarafından küçük parçalara ayrılıp verimsizleştirilmemesi ile ilgili hükümlere yer verilmiştir.¹⁶⁸⁵ Toprak mülkiyetinin düzenlendiği (m.44) ile hem “sosyal haklar”da bir gelişim sağlanmış hem de ekonomik durumu iyi olmayanlar ile çevrenin korunmasına hizmet edilmiştir.¹⁶⁸⁶

¹⁶⁸¹ Osman SARAÇ, “*Kamu Yararı Kavramı*”, Maliye Dergisi, Cilt/Sayı:139 (2002), s.2.

¹⁶⁸² ÖZEL, s.35.

¹⁶⁸³ Esra ŞAHİN, *Kıyılardan Yararlanma* (Y. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2010), s.73-79.

¹⁶⁸⁴ 1982 Anayasası’nın 44’üncü maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.191.

¹⁶⁸⁵ Suat ŞİMŞEK, “*1982 Anayasasında Toprak Mülkiyeti*”, <https://gayrimenkulmevzuati.com/1982-anayasasina-gore-toprak-mulkiyetinin-temel-esaslari/> gayrimenkulmevzuati.com, (Erişim Tarihi: 10 Ekim 2020).

¹⁶⁸⁶ SARAÇ, s.2.

e. Tarım, Hayvancılık ve Bu Üretim Dallarında Çalışanların Korunması

1982 Anayasası'nda (m.45)'te tarım ve hayvancılık sektörlerinden geçimini sağlayanların korunmasına yönelik hükümlere yer verilmiştir.¹⁶⁸⁷ Söz konusu maddede tarıma elverişli alanların amacı dışında kullanılarak sanayileşmeye veya imara açılmaması için devletin tedbirler alması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁶⁸⁸ Ayrıca tarım ve hayvancılık ile geçimini sağlayanlar için devletin araç-gereç ve girdi sağlama konusunda kolaylaştırıcı olması gerektiği belirtilmiştir.¹⁶⁸⁹ Son olarak üreticinin ürettiği ürünlerin karşılığını alabilme konusunda devlete gerekli tedbirleri alma görevi verilerek tarım ve hayvancılıkla geçinen kişilerin de ekonomik şartları güvence altına alınmıştır. Özetle "...devlete hem tarım arazisinin varlığını koruma hem de tarımla..." geçimini sağlayanların yaşam kalitelerini iyileştirme görevi verilmiştir.¹⁶⁹⁰

f. Kamulaştırma

Kamu yararının gerektirdiği durumlarda kullanılabilen "kamulaştırma" yetkisi 1982 Anayasası'nda (m.46)'da düzenlenmiştir.¹⁶⁹¹ Maddede söz konusu yetkinin devlet ve kamu tüzel kişilikleri tarafından karşılığının peşin ödenerek¹⁶⁹² yalnızca "özel mülkiyete konu olan taşınmazlara" karşı kullanılacağı ifade edilmiş, "kamuya ait malların" kamulaştırılmayacağı belirtilmiştir.¹⁶⁹³ Kamulaştırmada peşin ödeme kural olmasına rağmen "...tarım reformunun uygulanması, büyük enerji ve sulama projeleri..."ne başlanması gibi bazı hallerde "kamulaştırma bedelinin" taksitlendirilebilmesinin önü açılmıştır.¹⁶⁹⁴ Ödemenin taksitlendirilmesi halinde taksitle ödeme süresinin beş yıldan daha fazla bir süreyi kapsayamayacağı, ödenmeyen miktarlar için de "devlet borçları için öngörülen en yüksek faiz oranının uygulanacağı belirtilmiştir."¹⁶⁹⁵ Kamulaştırma yetkisinin düzenlendiği (m.46)'da son olarak çiftçiye

¹⁶⁸⁷ 1982 Anayasası'nın 45'inci maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.191.

¹⁶⁸⁸ ARSLAN, (2019), s.257.

¹⁶⁸⁹ ÖLMEZTOPRAK, s.191.

¹⁶⁹⁰ ARSLAN, (2019), s.257.

¹⁶⁹¹ 1982 Anayasası'nın 46'ncı maddesi. Bkz, Lokman YENİAY, **Kamulaştırma İşlemi** (Y. Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 2013), s.7.

¹⁶⁹² Tayfun TUNA, **Türk Hukukunda Kamulaştırma ve Kamulaştırmaz El Atma Yoluyla Mülkiyet Hakkına Müdahale ve A.İ.H.M.'nin Mülkiyet Hakkına Müdahalelere Bakışı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi SBE, 2012), s.38.

¹⁶⁹³ YENİAY, s.41.

¹⁶⁹⁴ Hayrettin Sinan GÖKTEPE, **Türk Hukukunda Kamulaştırma – Kamulaştırmaz El Atma ve Eşya Hukuku Yönünden Sorunları** (Y. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2010), s.37.

¹⁶⁹⁵ ÖZEL, s.125-126.

ait toprağın kamulaştırılması durumunda bedelinin kesinlikle taksitli ödemeye konu edilemeyeceğine yer verilmiştir.¹⁶⁹⁶

2001 yılında yapılan Anayasa Değişiklikleri ile (m.46)'da da birtakım değişiklikler yapılmıştır.¹⁶⁹⁷ İlk olarak "...karşılıklarını peşin ödemek şartıyla..." ifadesinin yerine "...gerçek karşılıklarını peşin ödemek şartıyla..." ifadesi getirilmiştir. Böylece, kamulaştırma yetkisi kullanılırken kişilerin "mülkiyet hakları"nın güçlendirilmesine katkı yapılmıştır. Diğer bir değişiklik maddenin ilk halinde yer alan kamulaştırma bedelinin "nakden ve peşin ödeme" şartı artık "kamulaştırmanın arttırılmış bedeli" için de geçerli hale gelmiştir. Dolayısıyla "kamulaştırma bedelinin arttırılması davalarında" tespit edilen bedellerin de "peşin" ödenmesi zorunlu hale gelmiştir.¹⁶⁹⁸ Son olarak 2001 yılında yapılan değişiklikle (m.46)'da, ödenmeyen "...kamulaştırma bedellerinde kamu alacakları için öngörülen en yüksek faizin..." uygulanmasına hükmedilmiştir.¹⁶⁹⁹ Genel olarak kamulaştırma yetkisinin kapsamı 1982 Anayasası'ndaki (m.46) ile belirlenmiştir. Ardından 1983, 2001 ve 2010 yıllarında çıkarılan kanunlarla kamulaştırma yetkisinin içeriğindeki eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır.¹⁷⁰⁰

g. Devletleştirme ve Özelleştirme

Özel mülkiyette bulunan işletmelerin kamu yararı gerekçesiyle, bedelinin ödenmesi sonrası devlet mülkiyetine geçirilmesi olarak kabul edilen "devletleştirme", 1982 Anayasası'nda da tanımlamaya uygun olarak (m.47)'de düzenlenmiştir.¹⁷⁰¹ Ancak devletleştirmenin kamu yararı gereği "kamu hizmeti niteliği taşıyan" işletmeler için uygulanacağını belirten (m.47)'de sözü edilen "kamu hizmetinin niteliği"nin hangi ölçütlerle belirleneceğine ilişkin hiçbir hüküm bulunmamaktadır. Anayasanın ilgili maddesi belirsizliğin sonlandırılmasında yasama organını işaret etmiştir.¹⁷⁰²

Sosyal devletin kullandığı en önemli araçlardan biri olarak görülen "devletleştirme" yetkisi, yalnızca "kamu hizmeti niteliği taşıyan" işletmeler için

¹⁶⁹⁶ GÖKTEPE, s.37.

¹⁶⁹⁷ 1982 Anayasası'nın 46'ncı maddesinin 2001 Değişikliği sonucundaki yeni hali için. Bkz, ARSLAN, (2019), s.264.

¹⁶⁹⁸ ÖZEL, s.125.

¹⁶⁹⁹ ALTAN, s.200.

¹⁷⁰⁰ TUNA, s.29.

¹⁷⁰¹ 1982 Anayasası'nın 47'nci maddesi. Bkz, YENİAY, s.23-24.

¹⁷⁰² Ülkü AZRAK, "*Devletleştirme, Anayasa ve 3082 Sayılı Kanun*", İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi, Cilt: 4, Sayı:1-3 (1983), s.11-14.

kullanılmaktadır.¹⁷⁰³ “Kamulaştırma”ya göre daha fazla hakkı etkilediği görülür. Çünkü “kamulaştırma” yalnızca özel mülkiyetteki taşınmazları konu edinirken, “devletleştirme” özel mülkiyetteki işletmelerin “tüm taşınır ve taşınmaz mallarını, alacaklarını, borçlarını, sahip olduğu markaları” da konu edinmektedir.¹⁷⁰⁴

1999 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile (m.47)’nin başlığı, “Devletleştirme ve Özelleştirme” olarak değiştirilmiş, ayrıca “özelleştirmeyi” anayasal olarak ilk kez güvence altına alan iki yeni fıkra (m.47)’e eklenmiştir.¹⁷⁰⁵ 1999 Değişikliği ile güvence altına alınan “Özelleştirme”¹⁷⁰⁶ kısaca kamuya ait işletmelerin özel mülkiyete satışı ile ilgili olmuştur.¹⁷⁰⁷

h. Çalışma ve Sözleşme Hürriyeti

1982 Anayasası’nda (m.48) ile (m.55) arasında çalışma hayatını düzenleyen hükümlere yer verilmiştir. Çalışma hayatını ilgilendiren maddelerden ilki (m.48) kapsamında düzenlenen “çalışma ve sözleşme hürriyeti”dir.¹⁷⁰⁸ Söz konusu maddede ilk olarak, herkes için çalışma ve sözleşme hürriyetinin düzenlendiği belirtilmiştir. “Çalışma hürriyeti”, yalnızca kişinin çalışmasını ele almaz; aynı zamanda çalışmak istendiğinde işle ilgili kararlar alabilme hürriyetini, kişilerin çalışmama durumunu, çalışmaya zorlanmamasını da içermektedir. Öte yandan aynı maddede düzenlenen sözleşme hürriyeti ile kişilere, “özel borç ilişkilerini serbestçe” düzenleyebilme imkânı verilmiştir.¹⁷⁰⁹ Böylece (m.48) ile özgür iradeye dayanan “sözleşme, meslek seçme ve çalışma hürriyetleri” anayasa tarafından garanti edilmiştir.¹⁷¹⁰

Çalışma ve sözleşme hürriyetinin düzenlendiği (m.48)’de ayrıca kişilerin “özel teşebbüs kurma hürriyeti”ne sahip olduğu¹⁷¹¹ bu hürriyetin ancak ülkenin ekonomik koşulları ve toplumsal amaçlar gerekçe gösterilerek sınırlandırılabilceği ifade

¹⁷⁰³ Ozan CAN - H. Gökçe ZABUNOĞLU, “*Ticarî Hükümler ve Yeni Anayasada Yer Alması Gereken Ticarî Hükümlere İlişkin Bazı Öneriler*”, Ankara Barosu Dergisi, Cilt/Sayı:1 (2013), s.84-85.

¹⁷⁰⁴ TUNA, s.27.

¹⁷⁰⁵ 1982 Anayasası 1999 yılında 4446 sayılı kanunla değişikliğe uğramıştır. Bkz, ARSLAN, (2019), s.269.

¹⁷⁰⁶ CAN - ZABUNOĞLU, s.85.

¹⁷⁰⁷ Rıza AŞIKOĞLU, “*Türkiye’de Özelleştirme*”, Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:1 (1992), s.265.

¹⁷⁰⁸ 1982 Anayasası’nın 48’inci maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.193.

¹⁷⁰⁹ CAN - ZABUNOĞLU, s.86-87.

¹⁷¹⁰ Ulaş KARAN, “*Kölelik, Kulluk, Zorla Çalıştırma ve Zorunlu Çalışma Yasağı: Anayasa ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Bağlamında Karşılaştırmalı Analiz*”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:67, Sayı:2 (2018), s. 435.

¹⁷¹¹ CAN - ZABUNOĞLU, s.88.

edilmiştir.¹⁷¹² Kurulan özel teşebbüslerin faaliyetleri ile ilgili gereken tedbirleri alma görevi de devlete verilmiştir.¹⁷¹³

i. Çalışma Hakkı ve Ödevi

1982 Anayasası herkes için çalışma hakkı ve ödevini (m.49)'da düzenlemiştir.¹⁷¹⁴ İlgili maddede devlete; çalışan kesimin refahını artırma, onları koruma, çalışma ortamlarını destekleme ve ülkedeki işsizliği azaltıcı önlemler alma¹⁷¹⁵ gibi çeşitli görev ve sorumluluklar yüklenmiştir.¹⁷¹⁶ Devlete iş hayatı ile ilgili verilen görevler arasında kişileri işe yerleştirme mecburiyetinin olmaması dikkat çekicidir.¹⁷¹⁷

Kişiler çalışma haklarını kendileri dışında gelişen çeşitli faktörlere bağlı olarak, örneğin bir “iş ve çalışma ortamı” oluşturulduğunda kullanabilmektedir. Hakkın kullanımı için gereken ortamın sağlanması görevi de devlete verilmiştir. Devlet, anayasa ile kendine verilen tüm görev ve sorumlulukları ekonomik imkânlar dâhilinde yerine getirme çabası içerisine girecektir.¹⁷¹⁸

2001 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile çalışma hayatını düzenleyen (m.49)'da da değişiklikler yapılarak çalışanlarla birlikte işsizler de devlet koruması altına alınmıştır.¹⁷¹⁹ Ayrıca çalışma hayatı ile ilgili var olan problemlerin azaltılması amaçlanmıştır.¹⁷²⁰

j. Çalışma Şartları ve Dinlenme Hakkı

1982 Anayasası'nda çalışma hayatı ile ilgili hükümler içeren bir diğer madde “çalışma şartları ve dinlenme hakkı”nın düzenlendiği (m.50)'dir.¹⁷²¹ Söz konusu maddede kişilerin yaşına, cinsiyetine, güçlerine uygun işlerde çalıştırılabileceği ifade edilmiştir. “Küçüklerin, kadınların ve engellilerin çalıştıkları iş ortamlarında özel

¹⁷¹² BOYDAĞ, s.239.

¹⁷¹³ Devlet işletmelere kredi veya teşvik paketleri sunabilir, onları sübvansede edebilir, savaş, salgın hastalık gibi olağanüstü durumlarda kira veya fatura yardımı yapabilir. Bkz, CAN - ZABUNOĞLU, s.88.

¹⁷¹⁴ 1982 Anayasası'nın 49'uncu maddesi. Bkz, Baki ERKEN, “*Anayasal Çerçeve Türkiye’de Çalışma Hakkı*”, Çalışma Dünyası Dergisi, Cilt:1, Sayı:2 (2013), s.68.

¹⁷¹⁵ ŞEN, s.154.

¹⁷¹⁶ KARAN, s.436.

¹⁷¹⁷ ERKEN, s.69.

¹⁷¹⁸ BOYDAĞ, s.240.

¹⁷¹⁹ ARSLAN, (2019), s.280.

¹⁷²⁰ ÖLMEZTOPRAK, s.195-196.

¹⁷²¹ 1982 Anayasası'nın 50'nci maddesi. Bkz, ŞEN, s.150.

olarak korunacağı” belirtilerek¹⁷²² devlete dezavantajlı grupların iş yaşamı hakkında çeşitli görevler verilmiştir. Devletin yerine getirmekle yükümlü olduğu dezavantajlı grupların iş hayatında korunması görevi, gerçek ve tüzel kişilerin faaliyetlerini de kapsamıştır.¹⁷²³ Son olarak (m.50)’de çalışan herkesin; “dinlenme, izin, ücret ve mesai süresince çalışma” gibi çalışanların işyerlerinde çalışırken sahip olduğu haklara yer verilmiştir.¹⁷²⁴ 1982 Anayasası’nda (m.50)’de yer verilen bu hükümler ileriki yıllarda çıkarılacak iş kanunlarının alt yapısını oluşturmuştur.¹⁷²⁵

k. Sendika Kurma Hakkı

İş hayatını oluşturan tüm paydaşların birbirlerine karşı menfaatlerini koruma amacıyla kendi aralarında örgütlenmesi anlamına gelen sendikalaşma¹⁷²⁶ 1982 Anayasası’nda da (m.51) ve (m.52) şeklinde iki ayrı maddede düzenlenmiştir.¹⁷²⁷ “Sendika kurma hakkı” başlığı altında düzenlenen (m.51)’e göre,¹⁷²⁸ herhangi bir izin şartına bağlı olmaksızın işçi ve işverenler sendika kurabilmektedir. Böylece işçi ve işverene verilen hak sayesinde kişilere sendikalar arasında tercihte bulunma hakkı da tanımlanmış olmaktadır.¹⁷²⁹ Ayrıca hakkın kullanımı izin şartına bağlı olmaması sebebiyle devlete “karışmama” görevi verilmiştir.¹⁷³⁰ Maddenin devamında sendika ve üst kuruluşlardan, tüzel kişiliğini kazanıp faaliyetlerine başlayabilmesi için yetkili makamlara istenen bilgi ve belgeleri ibraz etmeleri istenmiştir. Aksi halde yetkili merciler tarafından “faaliyetlerin durdurulması veya kapatılması” için yargıya başvuru yapılacaktır.¹⁷³¹ Sendikaların üyelik işlemlerinde de “serbestlik ilkesi”nin uygulanacağı belirtilmiştir.¹⁷³²

¹⁷²² Madde içeriğinde yer alan iki hak 1961 Anayasası’nda iki ayrı madde halinde, 1982 Anayasası’nda tek madde halinde düzenlenmiştir. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.196.

¹⁷²³ KARAN, s.440.

¹⁷²⁴ BOYDAĞ, s.241.

¹⁷²⁵ ERKEN, s.72.

¹⁷²⁶ BOYDAĞ, s.248.

¹⁷²⁷ Fazilet Nurel ARGUN, “*Sendikal Hak ve Özgürlüklerin Hukuki Niteliği*”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Cilt/Sayı:1 (1995), s.21.

¹⁷²⁸ 1982 Anayasası’nın 51’inci maddesi. Bkz, GİRĞİN, s.64-65.

¹⁷²⁹ Mine BAŞBAYRAKTAR TAŞKIN, *Türk Anayasal Düzeninde Sendika Kurma Hakkı* (Y. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi SBE, 2005), s.41-44.

¹⁷³⁰ Mesut AYDIN, “*1982 Anayasasında Sendika Kurma Hakkı ve Sınırlanması*”, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:3, Sayı:2 (2016), s.76.

¹⁷³¹ ARSLAN, (2019), s.289.

¹⁷³² AYDIN, (2016), s.76.

Sendika kurma hakkının düzenlendiği (m.51) ile “birden fazla sendikaya üye olma” konusuna yasak getirilmiş,¹⁷³³ işe alımlarda belli bir sendikaya üye olma şartının aranmayacağı belirtilmiştir.¹⁷³⁴ Son olarak (m.51)’de sendika ve üst kuruluşların tüzüklerinin, yönetimlerinin “Cumhuriyetin Niteliklerine” uygun olması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁷³⁵ 1983 yılına gelindiğinde çıkarılan “2821 sayılı Sendikalar Kanunu” ile hakkın kapsamı ve kullanımını konusunda daha detaylı düzenlemeler yapılmıştır.¹⁷³⁶

2001 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile diğer birçok madde de olduğu gibi (m.51)’de de birtakım değişiklikler yapılmıştır.¹⁷³⁷ “İşçiler ve işverenler” ifadesi yerini “çalışanlar ve işverenler”e bırakmıştır.¹⁷³⁸ Böylece “memurlar ve diğer kamu görevlileri” de, sendika kurma hakkına sahip olmuştur.¹⁷³⁹ Fakat kamu görevlilerinin sendika kurma haklarının özel sınırlama sebepleri haricinde “hizmetin niteliğine uygunluk” gereğince de sınırlandırılabilirdiği ifade edilmiştir.¹⁷⁴⁰ Maddenin ilk halinde yer alan “yöneticilik için on yıl işçi olma” şartı da anayasa metninden çıkarılmıştır.¹⁷⁴¹

2010 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile “birden fazla sendikaya üye olma yasağı” son bulmuştur.¹⁷⁴² Böylece Uluslararası Çalışma Teşkilatı’nın sendikal hürriyetleri konu edinen sözleşmesine uyum sağlamada bir adım daha atılmıştır.¹⁷⁴³ 2012 yılında da sendikal hakları ilgilendiren tüm kanun çalışmaları tek bir kanun içerisinde birleştirilmiştir.¹⁷⁴⁴

1. Sendikal Faaliyet

1982 Anayasası’nda sendikal hakları konu edinen bir diğer madde “sendikal faaliyetler” adı altında düzenlenen (m.52)’dir.¹⁷⁴⁵ Sözü edilen madde ile sendikalar için siyasi amaç güdülmemesi, siyasi faaliyetlerde bulunulmaması, siyasi partilere destek

¹⁷³³ TAŞKIN, (2005), s.41.

¹⁷³⁴ Musa ADIYAMAN, **Türk Hukukunda Çalışma Hakkı ve Korunması** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2010), s.30.

¹⁷³⁵ ARSLAN, (2019), s.290.

¹⁷³⁶ ESENER - GÜMRÜKÇÜOĞLU, s.18.

¹⁷³⁷ 1982 Anayasası’nın 51’inci maddesinin 2001 Değişikliği sonrası hali için. Bkz, ARSLAN, (2019), s.292.

¹⁷³⁸ ÖLMEZTOPRAK, s.196.

¹⁷³⁹ GİRGİN, s.63.

¹⁷⁴⁰ ERDOĞAN, (2013), s.51.

¹⁷⁴¹ ÖLMEZTOPRAK, s.196.

¹⁷⁴² ESENER - GÜMRÜKÇÜOĞLU, s.18.

¹⁷⁴³ GİRGİN, s.72.

¹⁷⁴⁴ Bahsedilen kanun 6356 Sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu’dur. Bkz, ERKEN, s.74.

¹⁷⁴⁵ 1982 Anayasası’nın 52’nci maddesi. Bkz, GİRGİN, s.69.

olunmaması gibi çeşitli yasaklar düzenlenmiştir.¹⁷⁴⁶ Yasaklamaların sebebi olarak da sendikaların herhangi bir siyasi faaliyetle birlikte hareket etmesi durumunda toplumsal huzursuzluğa sebep olabilme ihtimali gösterilmektedir.¹⁷⁴⁷ Öte yandan sendikalara getirilmiş yasaklar sendikaların baskı grubu olma görevini yerine getirmesini zorlaştırmıştır.¹⁷⁴⁸

1995 yılında yapılan Anayasa Değişikliği sonucunda (m.52), 1982 Anayasası metninden tamamen çıkarılmıştır.¹⁷⁴⁹ Böylece çağdaş demokrasi anlayışı yolunda önemli bir adım atılarak¹⁷⁵⁰ 1982 Anayasası'nın ilk halinde sınırlı alana hapsolan "sendikal faaliyetler" daha serbest bir hale getirilmiştir.¹⁷⁵¹

m. Toplu İş Sözleşmesi ve Toplu Sözleşme Hakkı

1982 Anayasası "toplu sözleşme hakkı"nı (m.53)'te düzenlemiştir.¹⁷⁵² İlgili maddede öncelikle "...işçiler ve işverenlerin, karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını ve çalışma şartlarını..." daha iyi bir düzeye çıkarabilmek için toplu sözleşme yapabilecekleri ifade edilmiştir.¹⁷⁵³ Dolayısıyla söz konusu hakkın işverenlere de tanınmış olduğu görülmektedir. Buradaki "işverenler" ifadesinden kasıt yalnızca tek bir işveren değil aynı zamanda "İşveren Sendikaları"dır.¹⁷⁵⁴ Maddenin devamında da bir dönem içerisinde en çok bir sözleşme yapılmasına izin veren hükme yer verilmiştir.¹⁷⁵⁵

1982 Anayasası'nın ilk halinde hem sendikalaşma hem de "toplu sözleşme yapma hakkı" yalnızca işçi ve işverenlere verilerek "kamu görevlileri" kapsam dışında bırakılmıştı.¹⁷⁵⁶ 1995 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile (m.53)'te yer alan "işçiler" ifadesi yerini "çalışanlar" ifadesine bırakmış,¹⁷⁵⁷ ve böylece kamu görevlilerinin de sendikalaşmasına izin verilmiştir.¹⁷⁵⁸

¹⁷⁴⁶ ÖZERKMEN, s.249.

¹⁷⁴⁷ ARGUN, s.18-19.

¹⁷⁴⁸ TAŞKIN, (2005), s.107-108.

¹⁷⁴⁹ 1982 Anayasası 1995 yılında 4121 sayılı kanunla değişikliğe uğramıştır. Bkz, ESENER - GÜMRÜKÇÜOĞLU, s.18.

¹⁷⁵⁰ TAŞKIN, (2005), s.50.

¹⁷⁵¹ ÖLMEZTOPRAK, s.220.

¹⁷⁵² 1982 Anayasası'nın 53'üncü maddesi. Bkz, ERDOĞAN, (2013), s.46.

¹⁷⁵³ BOYDAĞ, s.249.

¹⁷⁵⁴ AKTAY - ARICI - KAPLAN, s.591.

¹⁷⁵⁵ ERDOĞAN, (2013), s.46.

¹⁷⁵⁶ AKTAY - ARICI - KAPLAN, s.455.

¹⁷⁵⁷ ARSLAN, (2019), s.305.

¹⁷⁵⁸ GİRGİN, s.63.

2010 yılına gelindiğinde yapılan Anayasa Değişikliği ile (m.53) bir kez daha değiştirilerek “Toplu İş Sözleşmesi ve Toplu Sözleşme Hakkı” başlığı altında yeniden düzenlenmiştir. Bir dönem içerisinde en çok bir sözleşme yapılmasına izin veren fıkra anayasa metninden çıkarılmıştır.¹⁷⁵⁹ Öte yandan 2010 Değişikliği ile memur ve diğer kamu görevlilerine de toplu sözleşme yapabilme hakkı getirilmiştir.¹⁷⁶⁰ Ayrıca kamu görevlilerinin toplu sözleşmeden doğan uyuşmazlıkların çözümü için Kamu Görevlileri Hakem Kuruluna gidebilmesinin önü açılmıştır.¹⁷⁶¹

n. Grev Hakkı ve Lokavt

İşçilerin işverenlerden talep ettiklerini maksimum seviyede elde etmek amacıyla iş bırakması, iş yükümlülüklerini yerine getirmekten kaçınması ve nihayetinde işverenle bir uzlaşma sağlandığında işe geri dönmesi, işçinin grev hakkının en basit tanımıdır.¹⁷⁶² 1982 Anayasası söz konusu hakka (m.54)’de “grev hakkı ve lokavt” şeklinde yer vermiştir.¹⁷⁶³ “Grev hakkı”nın yegâne kullanıcısı olarak işçiler işaret edilmiş, kamu görevlileri hakkın kapsamı dışında tutulmuştur. Anayasa ilgili hakkın ancak “toplu iş sözleşmesi” sürecinde taraflar arasında bir anlaşmazlık oluşması durumunda kullanılabileceğini belirtmiştir.¹⁷⁶⁴ Ayrıca işçilerin grev haklarını “...iyi niyet kurallarına aykırı bir biçimde, toplum zararına ve ulusal servete zarar verecek...” şekilde kullanmasına izin verilemeyeceği ifade edilmiştir.¹⁷⁶⁵ Grev hakkı kullanılırken iş yerinin zarar görmesi durumunda oluşan zarardan sendikaların sorumlu tutulacağı¹⁷⁶⁶ kanunlarla, grev hakkının kullanılmasının yasaklanabileceği bildirilmiştir. Bu kapsamda çıkarılan 2822 sayılı kanun ile grevin yasaklanacağı haller ve işler belirlenmiştir.¹⁷⁶⁷

Grevin ertelenmesi halinde, anlaşmazlıkların çözüm merci olarak “Yüksek Hakem Kurulu” adres gösterilmiştir.¹⁷⁶⁸ Böylece 1982 Anayasası ile birlikte ilk kez “zorunlu tahkim müessesesi” devreye girmiştir. Öte yandan aynı (m.54) kapsamında

¹⁷⁵⁹ 1982 Anayasası 2010 yılında 5982 sayılı kanunla bir kez daha değiştirilmiştir. Bkz, ARSLAN, (2019), s.313.

¹⁷⁶⁰ AYDIN, (2016), s.91.

¹⁷⁶¹ ÖLMEZTOPRAK, s.220.

¹⁷⁶² AKTAY - ARICI - KAPLAN, s.594.

¹⁷⁶³ 1982 Anayasası’nın 54’üncü maddesi. Bkz, ARICI, s.121.

¹⁷⁶⁴ BOYDAĞ, s.250.

¹⁷⁶⁵ ÖZERKMEN, s.250.

¹⁷⁶⁶ ERDOĞAN, (2013), s.46.

¹⁷⁶⁷ Buna göre cenaze, defin, banka, toplu ulaşım, itfaiye gibi birçok temel hizmetlerde grev hakkı kullanılamaz. Bkz, ODABAŞI, s.29-30.

¹⁷⁶⁸ ARICI, s.139.

“siyasi amaçlı grev, dayanışma grevi ve genel grev...” ile çeşitli direniş faaliyetleri de yasaklanmıştır.¹⁷⁶⁹ Son olarak greve katılmayıp çalışmaya devam eden işçiye grevde olan işçiler tarafından müdahale edilemeyeceği belirtilmiştir.¹⁷⁷⁰ Daha sonra 1983 yılında çıkarılan “...2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu ile...” hakkın kapsamı ve kullanımını konusunda daha detaylı düzenlemeler yapılmıştır.¹⁷⁷¹

1982 Anayasası (m.54)’te daha çok “grev hakkı” ile ilgili hükümlere yer vermiş işverenin lokavtına yalnızca kelime olarak değinmiştir. Çünkü lokavt¹⁷⁷² ancak “grev hakkı”nın kullanıldığı durumlarda işverenin “savunma aracı” olarak kullanılabilir. Dolayısıyla geçici süreliğine işçilerin işlerinden uzaklaştırılması olarak da ifade edilen lokavtta, grev hakkı gibi iş hayatının vazgeçilmez unsurlarından olmuştur.¹⁷⁷³

Grev ve lokavt hakkı her ne kadar kişilerin “çalışma hürriyetlerini” olumsuz yönde etkilediği düşünülse de, aslında işçi-işveren ilişkisinde bir dengenin oluşmasına katkı sağlayan haklar olarak kabul edilmektedir. Örneğin grev hakkı sayesinde işçiler ekonomik durumlarını, çalışma şartlarını daha iyi bir seviyeye çıkarabilmektedir.¹⁷⁷⁴

2010 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile¹⁷⁷⁵ grev esnasında, iş yerlerinde kasten oluşturulan zararın sorumluluğu sendikalardan alınarak bizzat zarar verene yüklenmiştir. Ayrıca maddenin ilk halinde yasaklanan bazı grev türleri de serbestliğe kavuşturulmuştur.¹⁷⁷⁶ Sonuç olarak 2010 yılında yapılan değişikliklerle (m.54)’te yer verilen “grev ve lokavt hakkının” kullanılabilmesi konusunda daha iyi bir düzeye gelinmiştir.¹⁷⁷⁷

o. Ücrette Adalet Sağlanması

1982 Anayasası “ücrette adaletin sağlanması” ile ilgili hükümlere (m.55)’te yer vermiştir.¹⁷⁷⁸ İlgili maddede öncelikle “ücret” kavramı tanımlanmış, sonrasında devlete, adil ücret sağlama konusunda gerekli çalışmaları yapma görevi verilmiştir.

¹⁷⁶⁹ ODABAŞI, s.23.

¹⁷⁷⁰ ARICI, s.140.

¹⁷⁷¹ ODABAŞI, s.24.

¹⁷⁷² AKTAY - ARICI - KAPLAN, s.611.

¹⁷⁷³ ARICI, s.152.

¹⁷⁷⁴ ADIYAMAN, s.30.

¹⁷⁷⁵ ARSLAN, (2019), s.321.

¹⁷⁷⁶ AKTAY - ARICI - KAPLAN, s.592-593.

¹⁷⁷⁷ ARSLAN, (2019), s.321.

¹⁷⁷⁸ 1982 Anayasası’nın 55’inci maddesi. Bkz, ŞEN, s.152.

Başka bir ifadeyle devlete ücret konusunda adaleti sağlayarak kişileri koruma görevi verilmiştir. Asgari ücretin belirlenme sürecinde en önemli göstergelerin “ülkenin ekonomik ve sosyal durumu” olacağı belirtilmiştir.¹⁷⁷⁹

2001 yılında yapılan Anayasa Değişiklikleri ile¹⁷⁸⁰ asgari ücretin belirlenme sürecinde maddenin ilk halindeki, iki göstergeden biri olan “ülkenin sosyal durumu” madde metninden çıkarılmış yerine “çalışanların geçim şartları” ifadesi getirilmiştir.¹⁷⁸¹ Dolayısıyla çalışanı korumak için asgari ücretin belirlenme sürecinde artık “çalışanların geçim şartları” ile “ülkenin ekonomik durumu” temel gösterge olmuştur.¹⁷⁸²

p. Sağlık Hizmetleri ve Çevrenin Korunması

1982 Anayasası “sağlık hizmetleri ile çevrenin korunması”nı tek bir madde şeklinde (m.56)’da düzenlemiştir.¹⁷⁸³ Söz konusu maddede önce herkesin sağlıklı bir çevrede hayat sürdürmeyi isteme hakkının bulunduğu işaret edilmiş sonrasında da çevreyi geliştirmede ve korumada devlet ve vatandaşa ortak sorumluluk yüklenmiştir.¹⁷⁸⁴ Sağlıklı çevreyi “herkes” kullanırken, çevrenin korunması konusunda yalnızca “devlet ile vatandaşın” sorumlu tutulmuş olması maddenin eksikliğidir. Çünkü çevrenin sürdürülebilirliğini sağlamada yalnızca devletlere ve vatandaşlara değil, herkese görev düşmektedir.¹⁷⁸⁵

1982 Anayasası (m.56) ile devlete ayrıca kişilerin yaşamını sağlıklı bir şekilde devam ettirmesi ve sağlık hizmetlerinin planlanması konularında da çeşitli sorumluluklar yüklemiştir.¹⁷⁸⁶ Devlet kendisine verilen tüm bu sorumlulukları kamu ve özel sektörde faaliyet gösteren “...kurumlardan yararlanarak ve onları denetleyerek yerine getirecektir.”¹⁷⁸⁷ Son olarak (m.56)’da kanunla “genel sağlık sigortası” uygulamasının faaliyete geçirilebileceği ifade edilmiştir.¹⁷⁸⁸

¹⁷⁷⁹ KARAN, s.440.

¹⁷⁸⁰ ÖLMEZTOPRAK, s.194.

¹⁷⁸¹ ERDOĞAN, (2013), s.51.

¹⁷⁸² ŞEN, s.152.

¹⁷⁸³ 1982 Anayasası’nın 56’ncı maddesi. Bkz, ERTAŞ, s.124.

¹⁷⁸⁴ KAYHAN, s.85.

¹⁷⁸⁵ Yasemin SEMİZ, “*Anayasa Mahkemesi’nin Çevre Hakkı Perspektifi*”, Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:4, Sayı:2 (2014), s.10-11.

¹⁷⁸⁶ Bayram METİN, “*Sağlık Hakkı*”, Sağlık Akademisyenleri Dergisi, Cilt: 4, Sayı:1 (2017), s. 47.

¹⁷⁸⁷ Devlet sağlık ve sosyal dayanışma ile ilgili kurum ve kuruluşlar oluşturmakla, bu konuda özel sektörü sübvans etmekle görevlendirilmiştir. Bkz, KAYHAN, s.87.

¹⁷⁸⁸ ÖLMEZTOPRAK, s.198-199.

Çevre hakkının 1982 Anayasası'nda kendine has bir madde olarak düzenlenmediği görülmektedir. Yalnızca (m.56)'da sağlık ile birlikte ifade edilebilmiştir. Günümüzde çevre konusunda yaşanan gelişmeler, çevre sorunlarında yaşanan artış dikkate alındığında “çevre hakkı”nı düzenleyen bağımsız bir maddenin olmayışı 1982 Anayasası'nda oluşan diğer bir eksiklik olarak değerlendirilmektedir.¹⁷⁸⁹

q. Konut Hakkı

1982 Anayasası (m.57)'de “konut hakkı”na ilişkin hükümlere yer vermiştir.¹⁷⁹⁰ İlgili maddeye göre devletin, kent ve çevre dokusuna zarar vermeden planlı bir şekilde toplumda gelişen konut taleplerine cevap verme yükümlülüğü bulunmaktadır.¹⁷⁹¹ Ayrıca devlete, başlatılan “toplu konut” projelerine de katkı sağlama görevi verilmiştir.¹⁷⁹²

Konut hakkının kullanılması ile ilgili yaşanabilecek bir ihlalin, doğrudan “...kişinin maddi ve manevi varlığını geliştirmek ve koruma, yerleşme hürriyeti, sağlık, çevre gibi...” çeşitli hak ve hürriyetleri de etkilemesi, söz konusu hakkın diğer hak hürriyetlerle yakın ilişki içinde olduğunu göstermiştir.¹⁷⁹³ Hakkın kapsamı konusunda anayasadaki (m.57) haricinde “Toplu Konut Kanunu”, “Belediye Kanunu” gibi çeşitli kanun çalışmaları da yapılmıştır.¹⁷⁹⁴

1982 Anayasası'nda (m.57) ile düzenlenen “konut hakkı” içerik olarak 1961 Anayasası'nın gerisinde kalmıştır. Çünkü 1961 Anayasası'nda “yoksul ve dar gelirlili” vatandaşlara konut hakkı verilmişti. 1982 Anayasası 1961 Anayasası'ndan farklılaşarak söz konusu hakkı “herkes” için tanımlamıştır.¹⁷⁹⁵ Herkes için verilmiş “konut hakkı” ilk bakışta olumlu yönde değerlendirilse de uygulamada, ekonomik durumu nispeten daha iyi durumdaki kişilerin de haktan faydalanmasının önünü

¹⁷⁸⁹ SEMİZ, s.10.

¹⁷⁹⁰ 1982 Anayasası'nın 57'nci maddesi. Bkz, Begüm SEYHAN, **Anayasa Hukuku Açısından Konut Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2019), s.63.

¹⁷⁹¹ Aykut Namık ÇOBAN, “*Cumhuriyetin İlanından Günümüze Konut Politikası*”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:67, Sayı:3 (2012), s.91-92.

¹⁷⁹² ÖLMEZTOPRAK, s.199.

¹⁷⁹³ Nurten İNCE - İmam Bakır KANLI - Burak Hamza ERYİĞİT, “*İnsan Hakkı Olarak Konut Hakkı*”, Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi, Cilt:3, Sayı:2 (2017), s.32.

¹⁷⁹⁴ Ayrıca “...İmar Kanunu, Afetler Dolayısıyla Alınacak Tedbirlerle Yapılacak Yardımlara İlişkin Kanun, Gecekondu Kanunu...” konut hakkı ile hükümler içeren kanunlardır. Bkz SEYHAN, s.62-63.

¹⁷⁹⁵ İNCE - KANLI - ERYİĞİT, s.31.

açmıştır.¹⁷⁹⁶ Ayrıca 1982 Anayasası'ndaki (m.57) konut hakkı konusunda devlete verilen bir talimat olarak da değerlendirilmiştir.¹⁷⁹⁷

r. Gençliğin Korunması

Toplumların gelecek nesilleri olarak kabul edilen gençler konusunda 1982 Anayasası da kayıtsız kalmamış, (m.58) ile “gençliğin korunması”nı düzenlemiştir. Maddede devlete, bilimin ışığında “bölücü fikirlere karşı” olacak şekilde genç nesiller yetiştirme görevi verilmiştir.¹⁷⁹⁸ Ayrıca “alkol, uyuşturucu, kumar” gibi türlü savurgan tutumları beraberinde getiren alışkanlıklara karşı devletin, gençleri koruyucu önlemler alması gerektiği belirtilmiştir.¹⁷⁹⁹

s. Sporun Geliştirilmesi ve Tahkim

1982 Anayasası gençlik konusunda olduğu gibi sporun ve sporcunun geliştirilmesi konusunda da adımlar atmış, (m.59)'da “sporun geliştirilmesi” ile ilgili hükümlere yer vermiştir. Maddede devlete, vatandaşının ruh ve vücut sağlığı için alınması gereken önlemleri alma ile¹⁸⁰⁰ sporu yalnızca gençler arasında değil, her yaşa uygun olacak şekilde yayma çalışmalarını yapma görevi verilmiştir.¹⁸⁰¹ Ayrıca sporcunun devlet tarafından korunması gerektiği de ifade edilmiştir. Devlet spor ve sporcunun korunması ile ilgili görevlerini “...Gençlik ve Spor Bakanlığı ve Spor Genel Müdürlüğü...” gibi çeşitli kurumlar eliyle yerine getirmektedir. Dolayısıyla (m.59)'da belirtilen hususlar dikkate alındığında, tüm “sosyal ekonomik hak ve hürriyetler”de olduğu gibi spor ve sporcuyu geliştirme konusunda da devletin yetkilendirildiği görülmektedir.¹⁸⁰²

¹⁷⁹⁶ ÇOBAN, s.92.

¹⁷⁹⁷ İNCE - KANLI - ERYİĞİT, s.32.

¹⁷⁹⁸ 1982 Anayasası'nın 58'inci maddesi. Bkz, Yağmur KOÇ - Yasemin KARAMAN KEPENEKÇİ, “Ortaokul Ders Kitaplarında Gençliğin Korunması ve Spora Yönlendirilmesi Haklarına Yer Verilme Düzeyi”, e-Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi, Cilt:2, Sayı:3 (2015), s.38-42.

¹⁷⁹⁹ Servet ARMAĞAN, “30. Yılında 1982 Anayasası ve Bazı Düşünceler”, Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:2, Sayı:1 (2012), s.207.

¹⁸⁰⁰ 1982 Anayasası'nın 59'uncu maddesi. Bkz, Serkan ASKER, 1982 Anayasası'nın 59. Maddesi Bağlamında Spor Tahkim Kurulu Kararlarının Denetimi (Y. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2017), s.5-9.

¹⁸⁰¹ ARMAĞAN, s.208.

¹⁸⁰² Ayrıca “Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi, Spor Federasyonları ve Spor Kulüpleri” de görevin yerine getirilmesinde kullanılan diğer araçlardır. Bkz, ASKER, s.6.

2011 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile (m.59)'un başlığı "...Sporun Geliştirilmesi ve Tahkim..." olarak yeniden düzenlenmiş¹⁸⁰³ ayrıca "Spor Tahkim Kurulları"na verilen kararlara karşı yargı yolunun kapatıldığı ifade edilmiştir.¹⁸⁰⁴

t. Sosyal Güvenlik Hakkı

1982 Anayasası (m.60) ile (m.62) arasında sosyal güvenliğe ilişkin hükümlere yer vermiş¹⁸⁰⁵ (m.60) ile "sosyal güvenlik hakkı"nı düzenlemiştir.¹⁸⁰⁶ İlgili maddede önce hakkın kullanıcısının "herkes" olduğu ifade edilmiş; sonra devlete, hakkın kullanımını sağlama konusunda gereken tedbirleri alma ve gereken kurum ve kuruluşları oluşturma sorumluluğu yüklenmiştir.¹⁸⁰⁷

Sosyal güvenliğin en temel fonksiyonu bireyi sosyolojik temelli tehlikelere karşı koruma altına almaktır. Hedef, tüm yurttaşların "toplumsal güvenlik" şemsiyesi altında toplanmasıdır.¹⁸⁰⁸ Başka bir ifadeyle bireyin gelecek konusunda kaygılanmaması için, "muhtaçlık, yoksulluk, işsizlik, yaşlılık, analık, kaza, malullük, hastalık gibi" durumlarında gelir düzeyine bakılmaksızın, insanca hayat sürdürmesini sağlama sosyal güvenlik için esastır. Dolayısıyla bireyin mutlu ve huzurlu bir hayat sürmesinde olmazsa olmazlardan biri olarak kabul edilmektedir.¹⁸⁰⁹

Kişilerin talep etmesiyle kendisine bahşedilen bir hak olmayan "sosyal güvenlik hakkı", hakkın kullanıcısına istekte bulunma yetkisi, devlete de hakkın kullanımını sağlama konusunda harekete geçme görevi vermektedir.¹⁸¹⁰ Herkesin sosyal güvenlik hakkı vardır. Fakat "güçsüz ve korunmaya muhtaç" kişilere öncelik verilmektedir.¹⁸¹¹

Türkiye'de "sosyal güvenlik" geçmiş yıllarda "...Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK), Esnaf ve Sanatkârlarla Diğer Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu (Bağ-Kur) ve Emekli Sandığı..." şeklinde üçlü bir sistemle çalışmaktaydı. 2006 yılına gelindiğinde çıkarılan bir kanunla "Sosyal Güvenlik Kurumu" faaliyete geçmiş ve

¹⁸⁰³ 1982 Anayasası 2011 yılında 6214 sayılı kanunla değiştirilmiştir. Bkz, ARSLAN, (2019), s.341.

¹⁸⁰⁴ ASKER, s.134.

¹⁸⁰⁵ GEREK, s.77.

¹⁸⁰⁶ 1982 Anayasası'nın 60'ncı maddesi. Bkz, GÖKÇEOĞLU, s.34.

¹⁸⁰⁷ ÖNAL, s.31.

¹⁸⁰⁸ TAŞKIN, (2005), s.30.

¹⁸⁰⁹ ÖNAL, s.58.

¹⁸¹⁰ KARABULUT, s.200.

¹⁸¹¹ Başka bir deyişle "...sosyal güvenlik bir mesleki, fizyolojik veya sosyal ekonomik riskten ötürü geliri veya kazancı sürekli veya geçici olarak kesilmiş kimselerin geçinme ve yaşama ihtiyaçlarını karşılayan bir sistemdir." Bkz, ÖNAL, s.17.

“SSK, Emekli Sandığı ve Bağ-Kur” ayırımına son verilmiştir.¹⁸¹² Ardından geçmişte uygulanan üç farklı mevzuatı tek bir standartta birleştirmek için 2006 yılında “...5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu...” yürürlüğe girmiş ve herkes sigorta kapsamına alınmıştır.¹⁸¹³ 2012 yılında da ekonomik durumu iyi olmayanların ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılandığı “Yeşil Kart” uygulaması sonlandırılmış, uygulamadan yararlanan kişiler de “Genel Sağlık Sigortası” kapsamına alınmıştır.¹⁸¹⁴ Sonuç olarak 1982 Anayasası’nın yürürlüğe girmesiyle ve ardından yapılan birçok yasal düzenleme ile Türkiye “Sosyal Güvenlik Sistemi” önemli bir yol kat etmiştir.¹⁸¹⁵

u. Sosyal Güvenlik Bakımından Özel Olarak Korunması Gerekenler

Sosyal güvenliğe ilişkin bir diğer madde “sosyal güvenlik bakımından korunması gereken” kişilerin belirtildiği (m.61)’dir.¹⁸¹⁶ İlgili maddeye göre; “...harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri, malul ve gaziler, engelliler, yaşlılar ve korunmaya muhtaç çocuklar...” özel olarak korunmaya tabidirler. Aynı madde ile devlete, özel korunma ile ilgili ihtiyaç duyulan kurum ve kuruluşları oluşturma görevi verilmiştir.¹⁸¹⁷ Olması gereken de zaten (m.61)’de “korunması gerekenler” olarak belirtilen kişilerin devlet tarafından desteklenmesidir. Özellikle yaşlı, çocuk ve engelli nüfusunun yüksek olduğu Türk toplumunda devletin vatandaşına sosyal güvenlik bakımından koruma desteği sağlamasının önemi çok büyüktür.¹⁸¹⁸

v. Yabancı Ülkelerde Çalışan Türk Vatandaşları

1982 Anayasası sosyal güvenliğe ilişkin son olarak (m.62) ile “yabancı ülkelerde çalışan Türk vatandaşları”nın durumunu düzenlemiştir.¹⁸¹⁹ Madde ile devlete, yurt dışında çalışmakta olan vatandaşların “sosyal güvenlikleri” ile ilgili gereken tüm önlemleri alma konusunda sorumluluklar yüklenmiştir. Dolayısıyla

¹⁸¹² Kısaca SSK; işçi kesimi için, Bağ-kur; esnaf gibi kendi hesabına çalışanlar için, Emekli Sandığı; memurlar için hizmet vermekteydi. Bkz, BOYDAĞ, s.247.

¹⁸¹³ AYDIN, (2009), s.146.

¹⁸¹⁴ ÖNAL, s.37.

¹⁸¹⁵ GÖKÇEOĞLU, s.35.

¹⁸¹⁶ 1982 Anayasası’nın 61’inci maddesi. Bkz, ÖNAL, s.33.

¹⁸¹⁷ BOYDAĞ, s.248.

¹⁸¹⁸ GEREK, s.77.

¹⁸¹⁹ 1982 Anayasası’nın 62’nci maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.198.

(m.60)'tan (m.62)'ye kadar ifade edilen hükümler doğrultusunda 1982 Anayasası'nın "sosyal güvenlik" konusuna hassasiyetle yaklaşmış olduğu görülmektedir.¹⁸²⁰

y. Tarih, Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması

1961 Anayasası'nda düzenlenmeyip 1982 Anayasası ile ilk kez düzenlenen bir diğer konu (m.63)'te yer verilen "tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunması"dır.¹⁸²¹ Maddede ilk olarak adı geçen tüm varlıkların devlet tarafından koruma altına alınacağı ve yine devletin varlıkları koruma konusunda teşvik edici önlemler alabileceği belirtilmiştir.¹⁸²² Söz konusu varlıkların özel mülkiyette olması durumunda da korunması için devlet tarafından yapılacak yardımların kanunlarla belirleneceği ifade edilmiş¹⁸²³ ve hükmün uygulanması için de "...2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu..." yürürlüğe girmiştir.¹⁸²⁴

w. Sanatın ve Sanatçının Korunması

1961 Anayasası (m.21)'de yalnızca sanata değinmiş, "sanatçı" ile ilgili hükümlere yer vermemiştir.¹⁸²⁵ Fakat 1982 Anayasası (m.64)'te düzenlediği "sanatın ve sanatçının korunması" ile ilk kez sanata ve sanatçıya ilişkin hükümleri birlikte düzenlemiştir.¹⁸²⁶ Sözü edilen maddeye göre; hem sanatı hem de sanatı icra eden sanatçıyı koruyup kollamak, sanat eserlerinin en iyi şekilde değerlendirilmesini sağlamak devletin asli ödevlerinden biri olarak kabul edilmiştir.¹⁸²⁷ 1982 Anayasası tarafından devlete sanatı ve sanatçıyı koruyup kollama görevinin verilmiş olması, "sanat faaliyetlerinin" devletin denetimi ve gözetimi altına girdiği, "sanatta devlet tekeli"nin ortaya çıkması şeklinde değerlendirilmemelidir. Çünkü böyle bir düşüncenin oluşması (m.27)'de ifade edilen sanat hürriyetinin zarar görmesi anlamına gelecektir.¹⁸²⁸

¹⁸²⁰ GEREK, s.77.

¹⁸²¹ 1982 Anayasası'nın 63'üncü maddesi. Bkz, Güven SÜSLÜ, "*Kültür Varlıklarının Korunmasında Mali Kolaylıklar Rejimi*", Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, Cilt/Sayı:2 (2018), s.44.

¹⁸²² Seçkin ÖZTÜRK, *Türkiye'de Kültür Varlıklarının Korunması: İnsan Hakları Açısından Bir Değerlendirme* (Y. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2019), s.40.

¹⁸²³ SÜSLÜ, s.37.

¹⁸²⁴ ÖZTÜRK, (2019), s.36.

¹⁸²⁵ ÖLMEZTOPRAK, s.202.

¹⁸²⁶ 1982 Anayasası'nın 64'üncü maddesi. Bkz, ATALAY, s.64.

¹⁸²⁷ ÖLMEZTOPRAK, s.202.

¹⁸²⁸ ATALAY, s.63.

x. Devletin İktisadi ve Sosyal Ödevlerinin Sınırı

1982 Anayasası devlete birçok ödev ve sorumluluk yükledikten sonra (m.65)'te de¹⁸²⁹ devletin “sosyal ve ekonomik haklar” karşısındaki sınırını düzenlemiştir.¹⁸³⁰ Söz konusu maddeye göre devlet, ekonomideki durumu ile “mali kaynakları” elverdiğince kendisine verilen görevleri yerine getirebilecektir.¹⁸³¹ Dolayısıyla devletin, mali durumunun yeterliliğine göre görevlerini yerine getirecek olması, ekonomide istikrarın sağlanmasına da katkılar sunmuştur.¹⁸³²

2001 yılında yapılan Anayasa Değişikliği sonrasında¹⁸³³ devlet artık anayasa tarafından kendisine verilen görev ve sorumlulukları öncelik-sonralık sırasına göre ve “mali kaynakların” elverdiği ölçüde yapabilecektir. Başka bir ifade ile devlet harcama yapacağı yerleri tespit ederken, öncelik verdiği alanlara harcama yapmayı tercih edecektir.¹⁸³⁴ Dolayısıyla (m.65)'in ilk haline göre devlet, sosyal ve ekonomik konulardaki görevlerini yaparken öncelikli alanlara yönelmeyi tercih etmiştir.¹⁸³⁵ Örneğin; sağlık, eğitim ve sosyal güvenliğin öncelikli alanlar olması halinde yatırımlar öncelikle bu alanlara kaydırılacak, memurlara lojman yapımı daha sonraki süreçte planlanacaktır.¹⁸³⁶

3.4.1.3. Siyasi Haklar ve Ödevler

Kişilerin devlet yönetimi süreçlerine aktif olarak dâhil olmasını ve çeşitli siyasi faaliyetlerde bulunabilmesini sağlayan “Aktif Statü Hakları”,¹⁸³⁷1982 Anayasası'nda ikinci kısmın dördüncü bölümünde (m.66) ile (m.74) arasında “Siyasi Haklar ve Ödevler” olarak düzenlenmiştir.¹⁸³⁸

¹⁸²⁹ 1982 Anayasası'nın 65'inci maddesi. Bkz, Veysel DİNLER, “*Devletin İktisadi ve Sosyal Ödevlerinin Sınırı Açısından İdarenin Sorumluluğu*”, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:1, Sayı:1 (2008), s.4.

¹⁸³⁰ AYDIN, (2009), s.139-140.

¹⁸³¹ ETGÜ, s.90.

¹⁸³² DİNLER, s.4.

¹⁸³³ ARSLAN, (2019), s.356.

¹⁸³⁴ DİNLER, s.5.

¹⁸³⁵ AYDIN, (2009), s.141.

¹⁸³⁶ DİNLER, s.4.

¹⁸³⁷ Nizamettin AYDIN, s.56.

¹⁸³⁸ 1982 Anayasası'nda bu kategoride yer alan hak ve hürriyetlerin bazıları; “...Vatandaşlık (m. 66), seçme ve seçilme hakkı (m.67), siyasi faaliyette bulunma hakkı (m. 67), ... kamu hizmetine girme hakkı (m. 70) ve dilekçe, bilgi edinme ve kamu denetçisine başvurma hakkı (m. 74).” Bkz, AYDOĞDU, s.51.

a. Türk Vatandaşlığı

1982 Anayasası “Türk Vatandaşlığı” başlığı altında (m.66)’da vatandaşlık konusuna ilişkin hükümlere yer vermiştir.¹⁸³⁹ Söz konusu maddede; din, dil, ırka dayanan hiçbir ayırım yapılmaksızın, kendini Türk milletinin bir ferdi olarak gören herkesin “Türk” olarak kabul edileceği belirtilmiştir.¹⁸⁴⁰ Dolayısıyla 1982 Anayasası’nın millet kavramına bakış açısı oldukça çağdaş bir niteliğe sahiptir. Maddenin devamında ana veya babadan birinin Türk olması kişiyi “Türk vatandaşı” yapmaya yeteceği öngörülmüştür.¹⁸⁴¹ Fakat babanın yabancı bir milletten olması durumunda dünyaya gelen çocuğun vatandaşlık konusu kanunla belirleneceği ifade edilmiştir. Kişinin vatandaşlığı kazanma veya kaybetme koşullarının ancak kanunlar ile düzenlenmesi,¹⁸⁴² kişilerin yalnızca “vatana bağlılıkla bağdaşmayan bir eylemde bulunması” durumunda vatandaşlıktan çıkarılabileceği, hakkında “vatandaşlıktan çıkarılma kararı” verilen kişilerin yargıya başvurabilme haklarının olduğu ilgili maddede belirtilen diğer hususlar olmuştur.¹⁸⁴³

Devlet ile kişi arasındaki “hukuki ve siyasi” ilişki olarak tanımlanan vatandaşlık, siyasi hakların kullanımı konusunda dikkate alınan en temel göstergelerden biri olmuştur.¹⁸⁴⁴ 2000’li yıllara yaklaşıırken küresel çapta yaşanan gelişmeler “vatandaşlık kavramı”nda da değişimlere sebep olmuştur.¹⁸⁴⁵ Ülkemizde de 2001 yılında yapılan Anayasa Değişiklikleri ile (m.66)’nın ilk halinde yer alan babanın yabancı uyruklu olması durumunda çocuğun vatandaşlık kazanmasını kanunlara bırakan hüküm, cinsiyetler arasında eşitsizliğe sebep olduğu gerekçesiyle anayasadan çıkarılmıştır.¹⁸⁴⁶

Vatandaşlık 1982 Anayasası’nda (m.66) ile düzenlenmesinin yanı sıra çeşitli kanun çalışmalarına da konu edilmiştir.¹⁸⁴⁷ 1964 yılında yürürlüğe giren “403 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu” toplumsal gelişmelere cevap veremez hale gelmiş, işlerliğini kaybetmiştir. 2009 yılında çıkarılan “5901 sayılı Türk Vatandaşlığı

¹⁸³⁹ 1982 Anayasası’nın 66’ncı maddesi. Bkz, ADIGÜZEL, s.75.

¹⁸⁴⁰ BALCI, s.76.

¹⁸⁴¹ AYDOĞDU, s.51.

¹⁸⁴² Bahadır KOÇ, **1982 Anayasası’na Göre Siyasal Haklar ve Ödevler** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2011), s.46-47.

¹⁸⁴³ ADIGÜZEL, s.76.

¹⁸⁴⁴ AYDOĞDU, s.51.

¹⁸⁴⁵ BALCI, s.79.

¹⁸⁴⁶ ARSLAN, (2019), s.361.

¹⁸⁴⁷ BALCI, s.79.

Kanunu”nun yürürlüğe girmesi ile oluşan boşluk doldurulmuştur.¹⁸⁴⁸ Yeni kanunda özellikle vatandaşlığın sonradan “seçme hakkı, evlenme” gibi çeşitli yollarla elde edilmesinin önü açılmıştır. Ayrıca yeni kanunun “vatandaşlıktan çıkarılma” usulleri içerisinde “vatandaşlıktan çıkarılmaya” yer vermediği, “iptal, kaybettirme, çıkma” gibi yöntemleri düzenlediği görülmüştür.¹⁸⁴⁹

b. Seçme, Seçilme ve Siyasî Faaliyette Bulunma Hakları

Demokratik hayatın yapı taşlarından biri olarak gösterilen “seçme ve seçilme hakkı”¹⁸⁵⁰ 1982 Anayasası’nda (m.67)’de düzenlenmiştir.¹⁸⁵¹ İlgili maddede halk oylamasına katılım da dahil olmak üzere siyasi faaliyet içeren tüm hakları yalnızca “Türk Vatandaşları”nın kullanabileceği belirtilmiştir.¹⁸⁵² Ayrıca seçim ve halk oylamalarına ilişkin “eşitlik, gizlilik” gibi çeşitli ilke ve esaslara yer verilmiştir.¹⁸⁵³ Seçmen olabilme yaşı “yirmi bir yaş” olarak belirlenmiş¹⁸⁵⁴ son olarak “...silahaltında bulunan er ve erbaşlar ile askerî öğrenciler, taksirli suçlardan hüküm giyenler hariç ceza infaz kurumlarında bulunan hükümlüler...” gibi seçme hakkının sınırlandırıldığı kesimler ifade edilmiştir.¹⁸⁵⁵

1987 yılında yapılan Anayasa Değişikliği çerçevesinde (m.67)’deki¹⁸⁵⁶ seçmen olabilme yaşı yirmi birden yirmi yaşa indirilmiştir.¹⁸⁵⁷ Ayrıca seçimlere katılımın yüksek düzeyde tutulması için, “seçme hakkı”nı kullanmayanların “para cezası” gibi çeşitli idari yaptırımlarla karşılaşacağı belirtilmiştir.¹⁸⁵⁸

1995 yılında yapılan bir başka Anayasa Değişikliği ile (m.67)’e¹⁸⁵⁹ yurt dışındaki vatandaşların seçme haklarının kanunla düzenlenebileceği hükmü eklenmiş,¹⁸⁶⁰ “seçmen yaşı” yirmiden “on sekize” düşürülmüş ve tutukluların seçme

¹⁸⁴⁸ KOÇ, (2011), s.45.

¹⁸⁴⁹ BALCI, s.79.

¹⁸⁵⁰ AYDOĞDU, s.52.

¹⁸⁵¹ 1982 Anayasası’nın 67’nci maddesi. Bkz, ADIGÜZEL, s.81.

¹⁸⁵² BOYDAĞ, s.259.

¹⁸⁵³ Söz konusu ilke ve esaslar “...serbestlik, eşitlik, gizlilik, tek dereceli seçim sistemi, genel oy, açık sayım ve döküm, yargı yönetimi ve denetimi olarak sıralandırılabilir.” Bkz, KOÇ, (2011), s.51.

¹⁸⁵⁴ ARSLAN, (2019), s.364.

¹⁸⁵⁵ ZABUNOĞLU, s.216.

¹⁸⁵⁶ 1982 Anayasası 1987 yılında 3361 sayılı kanunla değiştirilmiştir. Bkz, ARSLAN, (2019), s.366.

¹⁸⁵⁷ ADIGÜZEL, s.82.

¹⁸⁵⁸ ZABUNOĞLU, s.113.

¹⁸⁵⁹ ARSLAN, (2019), s.367-368

¹⁸⁶⁰ ZABUNOĞLU, s.93.

hakkını kullanmasını engelleyen yasak kaldırılmıştır.¹⁸⁶¹ Ayrıca hazırlanacak “...seçim kanunları, temsilde adalet ve yönetimde istikrar ilkeleri...” ile uyumlu olması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁸⁶² Böylece oyların çok sayıda siyasi parti tarafından bölünmesinin önüne geçilmesi ve daha istikrarlı iktidarların oluşturulması amaçlanmıştır. Anılan ilkelerin uygulamaya geçirilmesi için de aynı yıl seçim kanununda “%10’luk ülke barajı” benimsenmiştir. Geçerli oyların %10’unu alamayan siyasi parti, meclise giremeyecektir.¹⁸⁶³

Son olarak 2001 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile (m.67)’nin ilk halinde “taksirli suçlardan hüküm giyen tutuklular”ın seçme hakkına getirilmiş kısıtlama kaldırılmıştır.¹⁸⁶⁴ Ayrıca (m.67)’ye “...seçim kanunlarında yapılan değişikliklerin ... bir yıl içinde yapılan seçimlere uygulanmayacağı...”nı belirten yeni bir hüküm eklenmiştir.¹⁸⁶⁵ Böylece seçim kanunlarının TBMM’de çoğunluğu elinde tutan siyasi partiler tarafından değiştirilerek yapılacak ilk seçimlerde avantaj sağlamasının önüne geçilmiştir.¹⁸⁶⁶

Seçme hakkının tamamlayıcısı olarak kabul edilen “seçilme hakkı”,¹⁸⁶⁷ (m.67)’nin yanı sıra (m.76)’da “Milletvekili Seçilme Yeterliliği” adı altında düzenlenmiştir. Anayasanın ilk halinde seçilme yaşı otuz yaş iken 2006’da yapılan bir değişiklikle yirmi beşe yaşa indirilmiştir.¹⁸⁶⁸

c. Parti Kurma, Partilere Girme ve Partilerden Ayrılma

Kişilerin özgürce siyasi parti kurması, partilere üye olması, parti üyeliğinden ayrılmasına ilişkin hükümlere 1982 Anayasası (m.68)’de yer vermiştir.¹⁸⁶⁹ Söz konusu maddede yirmi bir yaşını dolduran her vatandaşın siyasi parti üyeliklerine giriş-çıkış yapabileceği belirtilmiştir. Dolayısıyla hakkın kullanımına hiçbir şekilde engel olunmamıştır.¹⁸⁷⁰ 1982 Anayasası (m.68)’de siyasi partileri demokratik düzen için bir gereklilik olduğunu, kuruluşlarında da herhangi bir izin şartının olmadığını

¹⁸⁶¹ ADIGÜZEL, s.82.

¹⁸⁶² ÖLMEZTOPRAK, s.204.

¹⁸⁶³ ADIGÜZEL, s.82.

¹⁸⁶⁴ KOÇ, (2011), s.63.

¹⁸⁶⁵ ÖLMEZTOPRAK, s.204.

¹⁸⁶⁶ KOÇ, (2011), s.74.

¹⁸⁶⁷ AYDOĞDU, s.52.

¹⁸⁶⁸ KOÇ, (2011), s.64-65.

¹⁸⁶⁹ 1982 Anayasası’nın 68’inci maddesi. Bkz, ADIGÜZEL, s.88.

¹⁸⁷⁰ SÖĞÜTLÜ, s.86.

vurgulamıştır.¹⁸⁷¹ Siyasi partilere tanınan özgürlük ortamı, iktidar yetkilerinin sınırlandırılmasına, hak ve hürriyetlerin korunmasına katkı sağladığı için büyük önem arz etmektedir.¹⁸⁷²

Siyasi partilere ilişkin hükümlere yer veren (m.68)'in devamında siyasal partilerin üniter devlet yapısına aykırı, teokratik, “sınıf veya zümre egemenliği”ne dayanan bir düzeni yerleştirme amaçlı faaliyetlerde bulunması,¹⁸⁷³ farklı ülkelerde teşkilatlanması, gençlik ve kadın kolları gibi yan teşkilatlanmalar oluşturması yasaklanmıştır. Son olarak “...öğrenciler ve yükseköğretim kurumundaki öğretim üyeleri...” gibi siyasi partilere üye olamayacak kişiler ifade edilmiştir.¹⁸⁷⁴

1982 Anayasası'nda (m.68)'deki hükümler doğrultusunda kanun çalışmalarına da hız verilmiş ve “1983 tarihli 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu” yürürlüğe girmiştir.¹⁸⁷⁵ İlgili kanuna göre otuz kişinin bir araya gelerek oluşturduğu siyasi oluşumun, İçişleri Bakanlığına bildirilmesi sonucunda siyasi parti kurulmuş olur.¹⁸⁷⁶ 1983 yılında yürürlüğe giren kanun ilerleyen yıllarda birçok kez değişikliğe uğrayarak anayasadaki (m.68) hükümlerine daha da uyum sağlayan bir hale getirilmiştir.¹⁸⁷⁷

1995 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile partilere üye olabilme yaşı “on sekize” indirilmiş,¹⁸⁷⁸ siyasi partilerin farklı ülkelerde teşkilatlanmasını, kadın ve gençlik kolları gibi çeşitli örgütlenmelere gidebilmesini yasaklayan fıkra anayasadan çıkarılmış, böylece yan teşkilatlanmaların önündeki anayasal engel kaldırılmıştır.¹⁸⁷⁹ Öte yandan (m.68)'in ilk halinde partilere üye olamayacaklar arasında gösterilen “öğrenciler ve yükseköğretim kurumundaki öğretim üyeleri” için sınırlama sona erdirilmiş konu ile ilgili düzenlemelerin kanunlarla yapılacağı ifade edilmiştir. Yükseköğretim elemanlarının yalnızca siyasi partilerin merkez teşkilatlarında görevlendirilmesine izin verilmiştir. Ancak “yükseköğretim öncesi öğrenciler” için bu

¹⁸⁷¹ Recai AKYEL, “Türkiye’de Siyasi Partilerin Hukuksal Konumları ve Denetimleri”, Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, Cilt/Sayı:12 (2018), s.130.

¹⁸⁷² AYDOĞDU, s.53.

¹⁸⁷³ KAHRAMAN - ÇALIŞKAN, s.125.

¹⁸⁷⁴ ZABUNOĞLU, s.234.

¹⁸⁷⁵ ADIGÜZEL, s.94.

¹⁸⁷⁶ KOÇ, (2011), s.82.

¹⁸⁷⁷ KAHRAMAN - ÇALIŞKAN, s.124.

¹⁸⁷⁸ ARSLAN, (2019), s.378-379.

¹⁸⁷⁹ KOÇ, (2011), s.79.

yaşağın devam ettirildiği görülmüştür.¹⁸⁸⁰ Ayrıca değişiklik kapsamında (m.68)'e siyasal partiler için “Devlet Yardımı” öngören son bir fıkra eklenmiştir.¹⁸⁸¹

d. Siyasî Partilerin Uyacakları Esaslar

1982 Anayasası (m.69)'da “siyasi partilerin uyacakları esaslara” yer vermiştir.¹⁸⁸² İlgili maddede partilerin, kendi programları dışına çıkması durumunda “temelli kapatılacağı”nın belirtilmiş olması ile aslında bir “ideolojik çerçeve” çizilmiştir.¹⁸⁸³ Siyasi partilerin sendika, vakıf, dernek gibi kurum ve kuruluşlarla ilişki içinde olması ve onlardan yardım alabilmesi yasaklanmıştır. Siyasi partilerin “mali denetimi”¹⁸⁸⁴ ve kapatılması konularında nihai karar için AYM'nin yetkilendirildiği görülmektedir.¹⁸⁸⁵ Mahkeme kararı ile kapatılmış partilerin tüm üye ve yöneticilerine adeta siyasi yasaklama getirilmiştir. Son olarak yurt dışı kaynaklı kişi ve kurumlardan siyasi partilerin yardım alması durumunda partilere “temelli kapatma cezası” verileceği belirtilmiştir.¹⁸⁸⁶

1995 yılında yapılan Anayasa Değişikliği sonucunda¹⁸⁸⁷ partilerin vakıf, dernek, sendikalar ile ilişki içinde olma yasağı son bulmuştur. AYM'nin “mali denetim” konusunda “Sayıştay”dan yardım alabilmesi öngörülmüştür.¹⁸⁸⁸ Değişiklikle siyasi partiler için “ticaret yasağı” ile “temelli kapatılan partilerin” farklı bir isimle yeniden teşkilatlanma yasağı getirilmiştir. Maddenin ilk halinde ifade edilen siyasi parti üye ve yöneticilerine ilişkin yasaklamalar “beş yıl” süre ile sınırlandırılmıştır.¹⁸⁸⁹ Öte yandan parti kapatma nedenleri arasına “...partinin anayasal hükümlere aykırı eylemlerin işlendiği odak haline gelmesi...” eklenmiştir.¹⁸⁹⁰

2001 yılında yapılan bir diğer Anayasa Değişikliği ile (m.69)'a¹⁸⁹¹ partiler için “devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılma” gibi yeni bir ceza

¹⁸⁸⁰ ZABUNOĞLU, s.235.

¹⁸⁸¹ KAHRAMAN - ÇALIŞKAN, s.124.

¹⁸⁸² 1982 Anayasası'nın 69'uncu maddesi. Bkz, ÖLMEZTOPRAK, s.206.

¹⁸⁸³ SÖĞÜTLÜ, s.174.

¹⁸⁸⁴ ZABUNOĞLU, s.131.

¹⁸⁸⁵ ADIGÜZEL, s.92.

¹⁸⁸⁶ ZABUNOĞLU, s.237.

¹⁸⁸⁷ ARSLAN, (2019), s.393-394.

¹⁸⁸⁸ TUNÇ, s.87.

¹⁸⁸⁹ ZABUNOĞLU, s.234.

¹⁸⁹⁰ TUNÇ, s.87.

¹⁸⁹¹ ARSLAN, (2019), s. 400.

türüne işaret eden bir fıkra eklenmiş¹⁸⁹² ve partilerin kapatılması ile “odak haline gelmesi” daha sıkı şartlara bağlanmıştır.¹⁸⁹³ Sonuç olarak (m.68) ile (m.69)’un ilk hallerindeki anti-demokratik özelliğe sahip kısıtlayıcı hükümler ileriki yıllarda yapılan anayasa değişiklikleri sayesinde daha makul bir düzeye çekilebilmiştir.¹⁸⁹⁴

e. Kamu Hizmetine Girme

1982 Anayasası (m.70)’te kişilerin kamuda istihdam edilebilmesi için “Türk vatandaşı” olma şartı getirmiştir.¹⁸⁹⁵ Ayrıca yapılacak personel alımlarında adaylarda yalnızca görevle ilgili belirlenmiş niteliklerin aranacağı ifade edilmesi ile liyakate verilen önem gösterilmiştir.¹⁸⁹⁶ Çünkü liyakatli yönetimler sayesinde iş verimsizliği ortadan kaldırılabilmektedir.¹⁸⁹⁷

Kamu hizmetine girişte gerek anayasada gerek ilgili kanunlarda “serbestlik, eşitlik, liyakat” gibi üç temel ilkenin esas alındığı görülmektedir. Hizmete alımlarda sözü edilen üç ilkeye riayet edilmemesi durumunda “hakkın özüne dokunulmuş” olunacaktır. Görevin şartlarına ve gerektirdiği bilgi ve birikime sahip olan herkes ayırım yapılmaksızın hakkın kullanıcısı olmalıdır.¹⁸⁹⁸ Anayasanın (m.70)’te düzenlediği kamu hizmetine giriş konusu “657 sayılı Devlet Memurları Kanunu”nda daha detaylı düzenlenmiştir.¹⁸⁹⁹

f. Mal Bildirimi

1982 Anayasası (m.71) ile kamu görevlilerinden, görevlerini icra ederken kişisel çıkarlarının peşine düşüp, “rüşvet, yolsuzluk” gibi birtakım suçlar işlemesinin önüne geçmek için belli süreler içerisinde “mal bildiriminde bulunmalarını” istemiştir.¹⁹⁰⁰ Ayrıca her ihtimale karşı kamu görevlilerinin “...eşlerine ve velayetleri altındaki çocuklarına...” da bildirimde bulunma zorunluluğu getirilmiştir.¹⁹⁰¹

¹⁸⁹² Emrah AKYAZAN, “1982 Anayasası’na Göre Siyasi Partilerin Kapatılması”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Cilt/Sayı:65 (2006), s.259.

¹⁸⁹³ ÖLMEZTOPRAK, s.206.

¹⁸⁹⁴ SÖĞÜTLÜ, s.88.

¹⁸⁹⁵ 1982 Anayasası’nın 70’inci maddesi. Bkz, ZABUNOĞLU, s.150-152.

¹⁸⁹⁶ Bir devlet kurumu avukat ilanına iki farklı üniversiteden hukuk mezunu olma şartı koyamaz aksi takdirde anayasaya aykırı bir durum oluşur. Çünkü avukatlık görevini yapabilmek için bir üniversiteden mezun olunması, stajda da başarı olunması mesleğin icrası için yeterlidir. Bkz, KOÇ, (2011), s.106.

¹⁸⁹⁷ ADIGÜZEL, s.25.

¹⁸⁹⁸ EMİNOĞLU, s.48-51.

¹⁸⁹⁹ AYDOĞDU, s.54.

¹⁹⁰⁰ 1982 Anayasası’nın 71’inci maddesi. Bkz, ZABUNOĞLU, s.150.

¹⁹⁰¹ KOÇ, (2011), s.108.

1990 yılına gelindiğinde anayasadaki (m.71) esas alınarak “...3628 sayılı Mal Bildiriminde Bulunulması, Rüşvet ve Yolsuzluklarla Mücadele Kanunu...” yürürlüğe girmiş ve “mal bildirimini” konusunda hemen hemen her şey detaylı bir şekilde düzenlenmiştir.¹⁹⁰² İlgili kanuna göre örneğin, “...seçimle işbaşına gelen kamu görevlileri, ... memurlar, işçi niteliği taşımayan kamu görevlileri ile yönetim ve denetleme kurulu üyeleri...” bildirimde bulunması gereken kişilerdendir. Kanunda belirtilen kişiler eğer mal bildirimini yapmazsa bildirim yapılması gereken merci tarafından ilgili kişiye ihtar verilir. Kişi ihtara rağmen sorumluluğunu yerine getirmese “Cumhuriyet Başsavcılığı”na kişiye yaptırım uygulanması için başvuru yapılmaktadır.¹⁹⁰³

g. Vatan Hizmeti

1982 Anayasası (m.72)’de “vatan hizmeti”ne ilişkin hükümlere yer vermiştir.¹⁹⁰⁴ Madde içeriğinde “vatan hizmeti” yalnızca askerlik hizmeti olarak görülmemiş¹⁹⁰⁵ hizmetin ne şekilde ve nerelerde yapılabileceği kanunlar tarafından düzenleneceği belirtilmiştir.¹⁹⁰⁶ Öte yandan askerlik hizmetinin kapsamını düzenlemek içinde “1111 sayılı Askerlik Kanunu” yürürlükte kalmaya devam etmiştir.¹⁹⁰⁷ İlgili kanuna göre “yirmi yaşına giren” her Türk erkeğinin askerlik hizmetini yapması gerekmektedir.¹⁹⁰⁸

h. Vergi Ödevi

Devletlerin temel finansman kaynağı olarak görülen vergi, 1982 Anayasası’nda (m.73)’te “vergi ödevi” olarak düzenlenmiştir.¹⁹⁰⁹ Söz konusu maddede öncelikle ödeme gücüne göre vergide “genellik ilkesi” benimsenmiş,¹⁹¹⁰ sonrasında da devlete çeşitli araç ve gereçlerle “vergi yükünün adaletli dağıtımını” görevi verilmiştir.¹⁹¹¹ Ayrıca kanuna dayanmayan vergilerin uygulanmasının söz konusu olamayacağı

¹⁹⁰² AYDOĞDU, s.56.

¹⁹⁰³ Kanunda yer verilen mal bildiriminde bulunması gereken kişiler için. Bkz, KOÇ, (2011), s.110-112.

¹⁹⁰⁴ 1982 Anayasası’nın 72’nci maddesi. Bkz, ADIGÜZEL, s.103.

¹⁹⁰⁵ KOÇ, (2011), s.113-115.

¹⁹⁰⁶ ADIGÜZEL, s.103.

¹⁹⁰⁷ AYDOĞDU, s.55.

¹⁹⁰⁸ KOÇ, (2011), s.113-115.

¹⁹⁰⁹ 1982 Anayasası’nın 73’üncü maddesi. Bkz, ADIGÜZEL, s.105.

¹⁹¹⁰ ÖZDAĞ, s.26-27.

¹⁹¹¹ KOÇ, (2011), s.122.

belirtilerek “vergilerin kanuniliği ilkesi” benimsenmiştir.¹⁹¹² Fakat Bakanlar Kuruluna vergi vb. çeşitli mali yükümlülüklerde muaflık, indirim gibi küçük çapta değişiklikler yapabilme yetkisi verilerek “verginin kanuniliği ilkesi”nin bir istisnasının olduğu gösterilmiştir.¹⁹¹³

2017 yılında yapılan Anayasa Değişikliği kapsamında (m.73)’te yer alan muafiyet, istisna sağlama yetkisi “Cumhurbaşkanına” verilerek madde metni “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi”ne uygun hale getirilmiştir.¹⁹¹⁴

Kamu hizmetlerinin kullanımı vatandaş-yabancı ayrımı yapılmadan “herkese” açık olması sebebiyle kamu hizmetlerinin finanse edilebilmesi için toplanan vergi vb. yükümlülüklerde de “herkes” muhatap alınmaktadır.¹⁹¹⁵ 1982 Anayasası’nda zaten vergi ödevi, “kamu denetçisine başvurma hakkı” ile birlikte ayrım yapılmaksızın herkes için düzenlenen tek maddedir.¹⁹¹⁶

i. Dilekçe, Bilgi Edinme ve Kamu Denetçisine Başvurma Hakkı

Hak ve hürriyetler konusunda 1982 Anayasası son olarak (m.74) ile “dilekçe hakkı”nı düzenlemiştir.¹⁹¹⁷ İlgili maddede vatandaşların kişisel ve kamusal istek ve şikâyetleri için ilgili makamlara yazılı usulle başvurabileceği ifade edilmiştir. Başka bir ifade ile kişinin kendisini veya toplumsal konuları içermeyen istek ve şikâyetler için “dilekçe hakkı”nı kullanamayacağı belirtilmiştir.¹⁹¹⁸ Maddede ayrıca konusu, kişinin kendisini ilgilendiren dilekçelerin sonuçlarının bizzat ilgili kişiye yazılı olacak şekilde bildirileceği ifade edilmiştir. Maddenin son fıkrasında da hakkın kullanımı ile ilgili daha detaylı hükümler içeren kanunların çıkarılabileceğine işaret edilmiştir.¹⁹¹⁹

Dilekçe hakkının kullanılması ile kişiler, idarenin işlem ve eylemleri ile ilgili bilgiler alabilmeyi, “...şikâyette bulunmak suretiyle denetlemeyi, dilek ve öneride bulunmak suretiyle demokratik katılımı...” sağlamaktadır.¹⁹²⁰ 1984 yılına gelindiğinde söz konusu hakkın kullanımı ile ilgili hükümler içeren bir kanun yürürlüğe

¹⁹¹² ÖZDAĞ, s.40.

¹⁹¹³ KOÇ, (2011), s.122.

¹⁹¹⁴ 1982 Anayasası 2017 yılında 6771 sayılı kanunla değiştirilmiştir. Bkz, ARSLAN, (2019), s.411.

¹⁹¹⁵ ADIGÜZEL, s.27.

¹⁹¹⁶ BATIREL, s.24.

¹⁹¹⁷ 1982 Anayasası’nın 74’üncü maddesi. Bkz, KENAN, s.71.

¹⁹¹⁸ KOÇ, (2011), s.128.

¹⁹¹⁹ KENAN, s.103.

¹⁹²⁰ KOÇ, (2011), s.129-130.

girmiştir.¹⁹²¹ İlgili kanuna göre dilekçelere cevap verme süresi “otuz gün” ile sınırlandırılmıştır.¹⁹²²

2001 yılında yapılan Anayasa Değişikliği kapsamında hakkın öznesi yalnızca “Türk vatandaşları” olmaktan çıkarılmış, “karşılıklılık esası” gözetilmek kaydıyla yabancılar da bu haktan yararlanmaya başlamıştır.¹⁹²³ 2001 yılında (m.74)’te yapılan bir başka değişiklikle de, dilekçelerin yetkili merciler tarafından en kısa sürede cevaplanması için (m.74)’e “...başvuruların sonucu gecikmeksizin dilekçe sahiplerine yazılı olarak bildirilir...” şeklinde yeni bir fıkra dâhil edilmiştir.¹⁹²⁴

2010 yılında yapılan bir diğer Anayasa Değişikliği ile (m.74), “Dilekçe, Bilgi Edinme ve Kamu Denetçisine Başvurma Hakkı” adı ile yeniden düzenlenmiştir.¹⁹²⁵ Aynı maddede dilekçe hakkının yanı sıra idarenin işlem ve eylemleri ile ilgili bilgilerin elde edilebilmesini sağlayan “bilgi edinme hakkı” da ilk kez düzenlenmiş¹⁹²⁶ ve vatandaş-yabancı ayrımı yapılmaksızın herkesin kullanımına açılmıştır.¹⁹²⁷ Ayrıca hakkın kullanımından doğan anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulması içinde “Bilgi Edinme Değerlendirme Kurulu” oluşturulmuştur.¹⁹²⁸

2010 Değişikliği kapsamında (m.74)’teki değişim “bilgi edinme hakkı”nın düzenlenmiş olmasıyla sınırlı kalmamıştır. Değişiklikle (m.74)’te ayrıca yasama organına bağlı “Kamu Denetçiliği Kurumu”nun kuruluşu, işleyişi, başvuru alımı ile ilgili hükümlerde ilk kez düzenlenmiştir.¹⁹²⁹ 2010 Değişikliği ile düzenlenen “kamu denetçisine başvuru hakkı” da vatandaş-yabancı ayrımı yapılmaksızın herkesin kullanımına açılmıştır.¹⁹³⁰ 2013 yılında da idarenin eylem ve işlemlerine yönelik olarak yapılan “şikâyet başvuruları”, ilgili kurum tarafından incelenmeye başlamıştır.¹⁹³¹

1982 Anayasası’nın ilk halinin hak ve hürriyetlere bakış açısı, bireycilik ve özgürlüğün yerine otoriter kimliğin daha ön planda tutulması olarak

¹⁹²¹ KENAN, s.71.

¹⁹²² TAŞKIN, (2012), s.185.

¹⁹²³ KOÇ, (2011), s.128.

¹⁹²⁴ KENAN, s.72.

¹⁹²⁵ ARSLAN, (2019), s.415-416.

¹⁹²⁶ ZABUNOĞLU, s.153.

¹⁹²⁷ KOÇ, (2011), s.134-138.

¹⁹²⁸ TAŞKIN, (2012), s.221.

¹⁹²⁹ ARSLAN, (2019), s.416.

¹⁹³⁰ KOÇ, (2011), s.141.

¹⁹³¹ AYDOĞDU, s.55.

özetlenebilmektedir.¹⁹³² Anayasanın hak ve hürriyetler konusunda takındığı bu sert tavır aynı zamanda ilerleyen yıllarda anayasa değişikliklerinin de önünü açmıştır. İlk olarak “1987 ve 1993” yıllarında anayasada birtakım değişiklikler yapılmış,¹⁹³³ sonrasında da 1995, 1999, 2001, 2002, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2010, 2011, 2017 yıllarında olmak üzere anayasada toplam 20 kez değişikliğe gidilmiştir.¹⁹³⁴ Hak ve hürriyetlerin gelişimini ilgilendiren en dikkat çekici değişiklikler 1995 yılında gerçekleştirilen toplumda “siyasal katılmayı” daha da yaygınlaştıracak hak ve hürriyetlerin önünü açan anayasa değişiklikleri ile “...1999-2006 yılları arasında ve 2010 yılında Avrupa Birliği’ne uyum...” sağlama sürecinde gerçekleştirilen anayasa değişiklikleri olmuştur.¹⁹³⁵ Böylece anayasanın “otoriter” kimliğinin etkisi azaltılarak hak ve hürriyetlerin gelişimine katkı sağlanmıştır.¹⁹³⁶ 2017 yılında gerçekleştirilen anayasa değişikliği ile de “askeri, bürokratik ve yargısal vesayetin sonlandırılması” konusunda adımlar atılmıştır. Ayrıca hükümet sisteminde de değişiklik yapılarak “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi”ne geçilmiştir.¹⁹³⁷

3.4.2. 1982 Anayasası’nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Kötüye Kullanılmaması

Kişiler sahip olduğu hak ve hürriyetleri hukuk düzenine aykırı olacak şekilde, farklı amaçları gerçekleştirmek için kullanması durumunda kötüye kullanma kavramı ile karşılaşmaktadır.¹⁹³⁸ Hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmaması 1982 Anayasası’nda (m.14) kapsamında düzenlenmiştir.¹⁹³⁹ Söz konusu maddenin ilk fıkrasında yer verilen “bozmak”, “tehlikeye düşürmek”, “yok etmek” ve “kurmak” şeklindeki ifadeler ile kötüye kullanmanın düşünsel bir faaliyet düzeyinde kalmadığını, dış dünyada fiziksel olarak harekete geçilmesi suretiyle yapılabileceğini göstermiştir. İkinci fıkrada da birinci fıkrada belirtilen “tehlikeye düşürme, yok etme, kurma” gibi yasaklara uyulmaması durumunda, yine birinci fıkrada belirtilen suçların işlenmesini “teşvik edenlere” uygulanacak yaptırımların kanunla düzenleneceği belirtilerek

¹⁹³² ERDOĞAN, s.146.

¹⁹³³ KOÇ, (2019), s.67.

¹⁹³⁴ ÖLMEZTOPRAK, s.219.

¹⁹³⁵ ERDOĞAN, s.146.

¹⁹³⁶ ARSLAN, (2018), s.101.

¹⁹³⁷ ATAR, s.14.

¹⁹³⁸ ARSLAN, (2018), s.146.

¹⁹³⁹ 1982 Anayasası’nın 14’üncü maddesi. Bkz, ATAR, s.72-73.

“kötüye kullanmanın” oluşabilmesi için eylemin yapılmış olması şartı aranmıştır.¹⁹⁴⁰ Başka bir ifade ile madde metninde hem “hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılması” yasaklanmış hem de kötüye kullanma halleri, “...devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk Devletinin ve Cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek,...” şeklinde sıralanmıştır.¹⁹⁴¹

Genel olarak 1982 Anayasası’nın kötüye kullanmama konusunu 1961 Anayasası’na göre daha geniş kapsamda ve daha sert hükümlerle ele aldığı görülmüştür.¹⁹⁴² 1982 Anayasası hak ve hürriyetlerin kişiler tarafından kötüye kullanılıp, ihlal edilebileceğini öne sürerek yalnızca kişi kaynaklı ihlallerin önüne geçilmesi için tedbirler almış, kamunun hak ve hürriyetler konusundaki ihlallerini dikkate almamıştır. Dolayısıyla 1982 Anayasası’nın kişi hak ve hürriyetleri karşısında devleti merkeze alan bir yaklaşım tercih ettiği bir kez daha ortaya koyulmuştur.¹⁹⁴³ 1982 Anayasası (m.14) ile hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmasını önlemek yerine, hak ve hürriyetlere karşı devleti koruma altına almayı amaçladığı görülmüştür. Bunun için anayasa ve kanunlar tarafından kabul edilmiş “ideoloji ve önceliklere dayanan faaliyetler” haricindeki faaliyetlere izin verilmemiştir.¹⁹⁴⁴

2001 yılında yapılan Anayasa Değişiklikleri kapsamında (m.14) yeniden düzenlenmiştir.¹⁹⁴⁵ Yenilenen (m.14)’de hak ve hürriyetlerin “Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve laik cumhuriyeti ortadan kaldırma...” amacıyla kullanılmayacağı belirtilerek kötüye kullanma hallerinin sayısında azalmaya gidildiği görülmüştür.¹⁹⁴⁶ Ayrıca maddenin yeni halinde “faaliyet” kelimesine birçok kez yer verilmiş olması sebebiyle de yasaklamaların “eylemler” üzerinde yoğunlaştığı gösterilmiştir.¹⁹⁴⁷ Son olarak 2001 Değişikliği ile (m.14)’ün ilk halinde hak ve hürriyetlerin yalnızca bireylerce “kötüye kullanıldığı” yönündeki yaklaşım değişim göstermiş ve artık devletin de bu tür

¹⁹⁴⁰ ÖLMEZTOPRAK, s.156.

¹⁹⁴¹ ÇELİK, s. 92.

¹⁹⁴² ÖLMEZTOPRAK, s.156.

¹⁹⁴³ ŞAHİN, s.288-289.

¹⁹⁴⁴ Yaşar SALİHPAŞAOĞLU, *Türkiye’de Basın Özgürlüğü* (Y. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2007), s.90-91.

¹⁹⁴⁵ 1982 Anayasası’nın 14’üncü maddesinin 2001 Değişikliği sonucundaki yeni hali için. Bkz, YILDIRIM, s.89-90.

¹⁹⁴⁶ ULUGÖL, s.128.

¹⁹⁴⁷ KOÇ, (2019), s.73.

ihlallerde bulunmaması gerektiği ifade edilerek AİHS'ye uyum sağlama konusunda önemli bir adım daha atılmıştır.¹⁹⁴⁸

3.4.3. 1982 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Durdurulması

Kişi hak ve hürriyetlerinin yalnızca geçici bir süreliğine fiilen askıya alınması, belirlenen geçici sürenin sonunda da tekrar kullanıma açılması olarak tanımlanabilen “hak ve hürriyetlerin durdurulması”¹⁹⁴⁹ Türk Anayasa tarihinde ilk defa 1982 Anayasası'nda (m.15) ile düzenlenmiştir.¹⁹⁵⁰ Maddenin ilk fıkrasında “Savaş, sıkıyönetim, seferberlik ve olağanüstü hal” durumlarında ölçülü bir şekilde olmak üzere birçok hak ve hürriyetin kullanımlarının “kısmen veya tamamen” durdurulabileceği ifade edilmiştir.¹⁹⁵¹ Hatta gereken durumlarda anayasa hükümlerine uymayan önlemlerin alınmasının da söz konusu olabileceği belirtilmiştir.¹⁹⁵² Konuya örnek olarak; ülkede deprem, kuraklık, ekonomik bunalım, kıtlık gibi bir olayın baş göstermesi durumunda ilan edilen “olağanüstü hal” kapsamında hak ve hürriyetlerin kullanımları için “durdurma” kararı alınabilecektir.¹⁹⁵³ Başka bir ifade ile hak ve hürriyetlerin kullanımı yalnızca maddenin ilk fıkrasında yer verilen “olağanüstü” durumların baş göstermesiyle durdurulabilecektir.¹⁹⁵⁴

Söz konusu maddenin ikinci fıkrasında da hiçbir zaman müdahalede bulunulamayacak, durdurulamayacak; savaş durumu istisna tutularak “yaşama hakkı”, “masumiyet karinesi” gibi çekirdek haklara yer verilmiştir.¹⁹⁵⁵ Dolayısıyla ikinci fıkrada belirtilen haklar haricindeki tüm hak ve hürriyetlerin kullanımları olağanüstü dönemlerde, uluslararası hukuka riayet edilerek, ölçülü bir şekilde olmak şartıyla geçici süreliğine durdurulabilmesi söz konusu olmuştur.¹⁹⁵⁶

2004 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile idam cezasının uygulanmasına son verilerek,¹⁹⁵⁷ hem “...AİHS'in Ölüm Cezasının Kaldırılmasına Dair 6. Ek

¹⁹⁴⁸ TUNÇ, s.80.

¹⁹⁴⁹ GÖZLER, s.254.

¹⁹⁵⁰ 1982 Anayasası'nın 15'inci maddesi. Bkz, ARSLAN, (2018), s.143.

¹⁹⁵¹ KOÇ, (2019), s.71.

¹⁹⁵² ULUGÖL, s.122.

¹⁹⁵³ KİLİ, s.27.

¹⁹⁵⁴ Mehmet DEĞİRMENCİ, “*Türkiye’de Temel Hak ve Hürriyetlerin Durdurulmasının Anayasal Çerçevesi*”, Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt/Sayı:10 (2020), s.66.

¹⁹⁵⁵ TUNÇ, s.78.

¹⁹⁵⁶ ÖLMEZTOPRAK, s.157.

¹⁹⁵⁷ 1982 Anayasası 2004 yılında 5170 sayılı kanunla değişikliğe uğramıştır. Bkz, ARSLAN, (2019), s.81.

Protokol'üne..." uyum sağlanmış hem de suç işlese de yaşama hakkının korunması yolunda değerli bir adım atılmıştır.¹⁹⁵⁸ 2017 yılında yapılan bir başka Anayasa Değişikliği ile (m.15)'in ilk fıkrasındaki "...sıkıyönetim..." ifadesi "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi"ne uyumun sağlanması için madde metninden çıkarılmıştır.¹⁹⁵⁹

3.4.4. 1982 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması

Hak ve hürriyetlerin hiçbiri sınırsız bir kullanıma sahip olamaz. Kimi zaman anayasalarda belirtilen şartların oluşması durumunda hak ve hürriyetlerin kişilere sağladığı olanaklar kanunlarla sınırlandırılabilir.¹⁹⁶⁰ Başka bir ifadeyle "sınırlandırma", kişi hak ve hürriyetlerinin kullanımlarında bir miktar kısıtlamaya gidilmesi olarak tanımlanabilmektedir.¹⁹⁶¹ 1982 Anayasası da hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması konusuna ilişkin hükümlere (m.13)'te yer vermiştir.¹⁹⁶² Maddenin ilk fıkrasında hak ve hürriyetlerin hem "millî güvenlik, kamu düzeni, kamu yararı" gibi dokuz adet "genel sınırlama sebepleri" hem de her hak ve hürriyetin kendine özel sınırlama sebepleri gerekçe gösterilerek "anayasanın sözüne ve ruhuna" aykırı olmamak kaydıyla kanunla sınırlandırılabilir ifade edilmiştir.¹⁹⁶³ Maddenin ikinci fıkrasında hak ve hürriyetler için uygulanacak sınırlandırmaların "...demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olamayacağı ve öngöröldükleri amacı dışında kullanılmayacağı..." ortaya koyulmuş, son olarak da "genel sınırlama sebepleri"nin istisnasız tüm hak ve hürriyetlere uygulanacağı ifade edilmiştir.¹⁹⁶⁴ Maddede dikkat çeken husus sınırlandırma konusunda, "öze dokunma yasağı"nın yerini "demokratik toplum düzeninin gerekleri"ne bırakmış olmasıdır. İlkesel bazdaki değişimin gerekçesi olarak da bu yeni ilkenin "...daha belirgin ve uygulanmasının daha kolay olduğu, uluslararası sözleşme ve bildirimlerde..." değerine göre daha fazla tercih edilen ölçüt olması gösterilmiştir.¹⁹⁶⁵

1982 Anayasası'nda hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında uyulması gereken ilke ve esaslardan ilki sınırlandırmaların; kanunlarla yapılabilmesi, ikincisi genel ve

¹⁹⁵⁸ ŞENEL, s.116.

¹⁹⁵⁹ ARSLAN, (2019), s.82.

¹⁹⁶⁰ ATAR, s.67.

¹⁹⁶¹ DEĞİRMENCİ, s.54.

¹⁹⁶² 1982 Anayasası'nın 13'üncü maddesi. Bkz, GÖZLER, s.225.

¹⁹⁶³ TUNÇ, s.74.

¹⁹⁶⁴ ÇELİK, s.75.

¹⁹⁶⁵ ARSLAN, (2018), s.139

özel sınırlama sebeplerine dayandırılması, üçüncüsü “...Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olması ve dördüncü olarak demokratik toplum düzeninin gereklerine...” uygun olmasıdır.¹⁹⁶⁶ 1982 Anayasası, hak ve hürriyetleri önce genel bir çerçevede düzenleyip, sonrasında detaylı bir şekilde sınırlandırması sebebiyle “Amayasa” yakıştırmasına maruz kalmıştır.¹⁹⁶⁷

2001 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile (m.13)’te de birtakım değişiklikler yapılmıştır.¹⁹⁶⁸ İlk olarak “1971 Değişiklikleri” ile hukukumuzda giren “genel sınırlama sebepleri” madde metninden çıkarılmıştır. Yeni dönemde hak ve hürriyetler yalnızca kendi maddelerinde ifade edilen “özel sınırlama sebepleri” gerekçe gösterilerek sınırlandırılacaktır.¹⁹⁶⁹ Başka bir ifade ile (m.13), “genel sınırlama sebepleri”nin olduğu bir madde olmaktan çıkartılarak “genel koruma” maddesi haline getirilmiştir.¹⁹⁷⁰ 2001 Değişikliği ile ayrıca (m.13)’ün ilk halindeki sınırlama ölçütlerine, “öze dokunmama, lâik cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkelerine uyma” gibi yeni ölçütlerin eklendiği görülmüştür.¹⁹⁷¹ Sonuç olarak (m.13)’te yapılan 2001 Değişikliği ile artık “özgürlük bir kural, sınırlama bir istisna” olarak görülmeye başlanmıştır.¹⁹⁷²

2017 yılında yapılan Anayasa Değişikliği ile (m.104)’te değişiklik yapılarak “ancak kanunla sınırlama ilkesi” için iki istisna getirilmiştir. İlki olağan dönemde çıkarılan “Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri” ile yalnızca sosyal, ekonomik hak ve hürriyetlerin düzenlenebilmesi, ikincisi de “Olağanüstü Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri” ile tüm hak ve hürriyetlerin düzenlenebilmesidir.¹⁹⁷³

3.4.5. 1982 Anayasası’nda Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi

Hak ve hürriyetlerin tıpkı 1982 Anayasası’nda olduğu gibi belli bir düzen içerisinde düzenlenmiş olması¹⁹⁷⁴ güvencelerinin de tam olarak sağlandığı anlamına gelmemektedir. Çünkü hak ve hürriyetlerin gerçek anlamda güvence altına alınabilmesi, onların “kapsamını, sınırlarını, olağan ve olağanüstü dönemlerde hak ve hürriyetin sınırlandırılma şartlarını, hakkı ihlal edilen bireylerin başvurabileceği

¹⁹⁶⁶ ÇELİK, s.76.

¹⁹⁶⁷ ÖZDEN, s.75.

¹⁹⁶⁸ YETİM, s.31.

¹⁹⁶⁹ Nizamettin AYDIN, s.101.

¹⁹⁷⁰ ARSLAN, (2018), s.137-138.

¹⁹⁷¹ ATAR, s.67-68.

¹⁹⁷² TUNÇ, s.73-75.

¹⁹⁷³ ARSLAN, (2018), s.138-145.

¹⁹⁷⁴ ÇELİK, s.45.

yolları”nın da açık ve net bir şekilde düzenlenmiş olmasına bağlıdır. Böylece hak ve hürriyetlerin güvencesi için devletlerin yetki alanlarında kısıtlamaya gidilerek hak ve hürriyetler gerçek anlamda güvenceye kavuşmuş olmaktadır.¹⁹⁷⁵

Günümüzde hak ve hürriyetlerin devlet otoritelerine karşı güvence altına alınmasında, “...kuvvetler ayrılığı, insan haklarına ve hukukun üstünlüğüne dayalı çoğulcu, özgürlükçü, demokratik hukuk sistemi...” etkili olmaktadır. Fakat söz konusu etkenler de çoğu zaman tek başlarına yeterli değildir. Bu sebeple devletler anayasa ve kanun çalışmaları yaparak hak ve hürriyetler için gereken güvenceleri sağlamaya çalışmaktadır.¹⁹⁷⁶ Hak ve hürriyetlerin güvenceleri değiştirilmesi zor (katı) anayasalarda yer alması durumunda¹⁹⁷⁷ yasama organı hak ve hürriyetleri kanunla sınırlandırırken sınırlama sebeplerini, ölçütlerini dikkate almak zorunda kalacak ve hak ve hürriyetlere güvence sağlama konusunda önemli bir adım atılacaktır.¹⁹⁷⁸

Hak ve hürriyetler için güvence sağlama konusunda ikinci olarak, hak ihlallerinin yaşanmaması için çeşitli koruma mekanizmalarının faaliyete geçirilmesi gerekmektedir.¹⁹⁷⁹ Bu sebeple son iki anayasada da “AYM” düzenlenmiştir. Çünkü AYM, yasama organınca hak ve hürriyetlerin sınırlama sebeplerine ve ölçütlerine uygun olmayan sınırlandırmalar yapılması halinde, anayasaya uygunluk denetimi yaparak yapılan yanlışın önüne geçebilmektedir.¹⁹⁸⁰

Hak ve hürriyetlerin tam anlamıyla garanti altına alınabilmesi için katı anayasanın varlığı ile “bağımsız ve tarafsız” bir yargının olması da zaman zaman yetersiz kalmaktadır. Çünkü dâva sürelerinin uzaması, mahkemeler tarafından verilen bağlayıcı kararlara idarelerin tam anlamıyla uyma konusundaki yetersizlikleri hak ve hürriyetler konusunda güvencenin sağlanmasını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu sebeple 1982 Anayasası’nda idarelerin, hukuksal boşlukları lehte kullanarak “hatalı kararlar” alıp, aldığı kararları da uygulamasının önüne geçilebilmesi için, idareleri ilgilendiren usul ve yöntem kuralları oluşturulmuştur.¹⁹⁸¹

1982 Anayasası’nda (m.36)’da herkesin “hak arama hakkı”na sahip olduğu belirtilerek hak ve hürriyetler için güvence sağlama konusunda değerli bir adım

¹⁹⁷⁵ ATAR, s.63.

¹⁹⁷⁶ SARIDOĞAN, s.153.

¹⁹⁷⁷ BOYDAĞ, s.162.

¹⁹⁷⁸ SARIDOĞAN, s.58.

¹⁹⁷⁹ BOYDAĞ, s.188.

¹⁹⁸⁰ Ayrıca haklarının ihlal edildiğini düşünen kişilerde AYM’e başvuru yapabilmektedir. Bkz, SARIDOĞAN, s.64.

¹⁹⁸¹ BOYDAĞ, s.168-169.

atılmıştır.¹⁹⁸² Öte yandan 1982 Anayasası'nda "...basının sansür edilememesi (m.28/1), süreli ve süresiz yayınların önceden izin alma ve mali teminat yatırma şartına bağlanamaması (m.29/1),..." gibi özel ek güvencelere de yer verilmiştir.¹⁹⁸³

2010 yılında yapılan Anayasa Değişiklikleri ile "bireysel başvuru hakkı", Türk hukuk sistemine kazandırılmıştır.¹⁹⁸⁴ Yeni hakka göre kişiler, hem AİHS'de hem de anayasada kendisi için güvence altına alınan hak ve hürriyetin, "...kamu gücü tarafından ihlal edildiğini..." gerekçe göstererek AYM'ye başvuru yapabilecektir.¹⁹⁸⁵ İlginçtir ki 1982 Anayasası'nın güvence altına aldığı fakat AİHS'nin güvence altına almaması sebebiyle bireysel başvuruların konusu olamayan hak ve hürriyetler de vardır.¹⁹⁸⁶ Her şeye rağmen "bireysel başvuru yolu"nun açılması ile hak ve hürriyetlerin güvence altına alınması konusunda bir önemli değişiklik daha hayata geçirilmiştir.¹⁹⁸⁷

Hak ve hürriyetlerin güvenceli bir sisteme bağlanması için AYM gibi "ulusal mekanizmalar" ile BM, Avrupa Konseyi gibi "uluslararası" arenada çeşitli kurum ve kuruluşların oluşturduğu evrensel mekanizmalar da kullanılmıştır. Söz konusu uluslararası mekanizmalar içinde en dikkat çeken "Avrupa Konseyi"nin yargısal denetim öngören "AİHS" olmuştur. Sözleşmenin taraf devletler ve bireyler arasında uygulanmasını sağlamak için "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi" kurulmuştur. Mahkeme taraf devletler veya bireylerin yaptığı başvurular hakkında karar vermekle görevlendirilmiştir.¹⁹⁸⁸

3.4.6. 1961 Anayasası ve 1982 Anayasası'nın Temel Hak ve Hürriyetler Açısından Karşılaştırılması

1961 ve 1982 Anayasaları'nın hak ve hürriyetler bakımından mukayese edilmesi aynı zamanda anayasaların devlete ve kişilere bakış açısını, hangisini hangisine tercih ettiğini ortaya koymaktadır.¹⁹⁸⁹ Hazırlanma süreci bakımından tıpkı

¹⁹⁸² ATAR, s.75.

¹⁹⁸³ ARSLAN, (2018), s.139

¹⁹⁸⁴ SARIDOĞAN, s.111.

¹⁹⁸⁵ Bireysel başvuru yapabilmek için ihlal edildiği düşünülen hak ve hürriyetin hem anayasada hem de AİHS'inde ortak olarak tanımlanmış bir hak olması gerekmektedir. Bkz, ARSLAN, (2018), s.309.

¹⁹⁸⁶ Örneğin çalışma, sözleşme, dinlenme, sosyal güvenlik hakları bu haklardandır. Bkz, SARIDOĞAN, s.112-115.

¹⁹⁸⁷ Mahmut GÖKPINAR, *Anayasal Devlette Temel Hak ve Özgürlükler Düzeni* (Y. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2016), s.282.

¹⁹⁸⁸ 1987'de Türkiye bireysel başvuru hakkını, 1990'da da zorunlu yargı yetkisini onaylamıştır. Bkz, ATAR, s.76.

¹⁹⁸⁹ KİLİ, s.23.

1961 Anayasası gibi bir “darbe ürünü” olarak kabul edilen 1982 Anayasası, hem genel olarak hem de bire bir madde bazında 1961 Anayasası’ndan daha uzun ve daha kazuistik olduğu görülmektedir. “1961 Anayasası 157 madde ve 11 geçici maddeden oluşmasına rağmen, 1982 Anayasası 177 madde ve 16 geçici maddeden oluşmaktadır.”¹⁹⁹⁰

Hak ve hürriyetler her iki anayasada da “...Genel Hükümler, Kişinin Hakları ve Ödevleri, Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler, Siyasi Haklar ve Ödevler” başlıkları altında dörder bölümde düzenlenmiştir.¹⁹⁹¹ “Genel Hükümler” başlığı 1961 Anayasası’nda dört madde halinde, 1982 Anayasası’nda beş maddede düzenlenmiştir. 1982 Anayasası eşitliği, birinci kısımda yer alan “Genel Esaslar” başlığı altında (m.10)’da düzenlerken, 1961 Anayasası hak ve hürriyetler içerisinde (m.12)’de düzenlemiştir.¹⁹⁹² “1961 Anayasasının hak ve hürriyetler alanındaki insan haklarına dayalı devlet deyiminin yerine, 1982 Anayasası (m.2)’de insan haklarına saygılı devlet deyimini kullanmıştır.”¹⁹⁹³

Hak ve hürriyetlerin düzenlenmesinde her iki anayasada da sistemselsel bir benzerlik olsa da, hak ve hürriyetlerin içerik ve kapsamaları düzenlenirken farklı usul ve esaslar gözetilmiştir. Örneğin; 1982 Anayasası olağanüstü halin yaşandığı durumlarda “gözaltı sürelerinin üst sınırını çizmeyerek” kişi güvenliği konusunda 1961 Anayasası’ndan ayrılmıştır. Yine 1982 Anayasası “kişi dokunulmazlığı”nı daha detaylı düzenleyerek, dokunulmazlığın sınırlandırılma sebeplerini artırma yoluna gitmiştir.¹⁹⁹⁴

1961 Anayasası’nda tek başlık altında düzenlenen “düşünce hürriyetleri”, 1982 Anayasası’nda (m.25) ve (m.26) olmak üzere iki madde halinde düzenlenmiştir. Özellikle “düşünceyi açıklama hürriyeti”nin 1982 Anayasası’nda daha kapsamlı bir şekilde düzenlendiği görülmektedir.¹⁹⁹⁵ 1982 Anayasası, vergileme konusunda yetkiyi, vergilerin kanuniliği ilkesi gereği yasama organına vermiştir.¹⁹⁹⁶

¹⁹⁹⁰ Gülben Duran ELHAKAN, **1982 Anayasası’nın 2010 Referandumu Değişiklikleri Kapsamında İncelenmesi** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi SBE, 2012), s.9.

¹⁹⁹¹ “Bu dört bölüm 1961 Anayasası’nda 53, 1982 Anayasası’nda 63 maddeden oluşmaktadır.” Bkz, CANİKLİOĞLU, s.478.

¹⁹⁹² ÖLMEZTOPRAK, s.150.

¹⁹⁹³ ÇELİK, s.48.

¹⁹⁹⁴ CANİKLİOĞLU, s. 478-479.

¹⁹⁹⁵ ÖLMEZTOPRAK, s.140-141.

¹⁹⁹⁶ 1961 Anayasası’nda bu yetki Bakanlar Kurulu’nda idi. Bkz, ADIGÜZEL, s.105.

1961 Anayasası hak ve hürriyetlerin güvencelerinin de sağlanmasını ön plana çıkarmış, buna karşın 1982 Anayasası; hak ve hürriyetlerin daha çok “kötüye kullanımı”nın engellenmesini, sınırlandırılmasını öne çıkarmış durumdadır. Öte yandan her iki anayasanın da “sendika kurma hakkı”nı düzenlediği görülmüştür. Ancak 1982 Anayasası hakkın düzenlendiği (m.51) ve (m.52)’de, 1961 Anayasası’nda yer verilmemiş yeni sınırlandırma sebeplerine yer vermiş olması sebebiyle 1961 Anayasası’ndan ayrılmıştır. 1961 Anayasası’nda “mülkiyet hakkı” pozitif statülü bir hak olarak düzenlenmişken, 1982 Anayasası’nda negatif statülü hakka dönüştürülmüştür.¹⁹⁹⁷ 1961 Anayasası’nda sosyal devlet olma gereğince “konut hakkı”nın kullanımında dar gelirli ailelere öncelik verildiği görülürken, 1982 Anayasası dezavantajlı grupları dikkate almadan hakkın kullanıcıyı “herkes” olarak belirlemiştir.¹⁹⁹⁸ 1982 Anayasası “çevre hakkı, kıyıların korunması, sanatın ve sanatçının korunması” gibi ilk kez düzenlediği hak ve hürriyetlerle de 1961 Anayasası’ndan ayrılmıştır.¹⁹⁹⁹

1961 Anayasası genel hatlarıyla bireyciliği esas alan, otorite-hürriyet dengesinde hürriyet lehine tutum sergileyen anayasadır. Hedeflediği insan tipi; “özgür, toplum ve dünya olaylarına duyarlı, aktif ve katılımcı insandır.”²⁰⁰⁰ Buna karşın 1982 Anayasası; otoriteyi özgür topluma tercih eden başka bir ifadeyle devlet gücünü her şeyin üstünde tutan anayasa olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla 1982 Anayasası’nda “...bireyle toplum arasında toplumu, insan ile devlet arasında devleti tercih etme eğilimi...” daha fazla olmuştur.²⁰⁰¹ Anayasanın otoriteden yana tavır almış olması, hak ve hürriyetlerin 1961 Anayasası’na göre artırılan sınırlama sebepleriyle daha dar bir alana hapsedilmesine sebep olmuştur.²⁰⁰²

Hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında 1961 Anayasası “hakkın özüne dokunulma yasağı”nı esas almış buna karşın, 1982 Anayasası’nda “demokratik toplum düzeninin gerekleri”nin esas alınacağı belirtilmiştir. Ayrıca 1982 Anayasası’nda

¹⁹⁹⁷ Ayrıca “dernek kurma hakkının izne bağlanamayacağı esas korunmuş, fakat bu hak için yeni sınırlama ve yasaklar öngörülmüştür. 13. maddede belirtilen genel sınırlamalara aykırı hareket etme ve siyaset yasakları (m. 33/4) ile bu hakkın bazı kişiler bakımından tamamen yasaklanabileceğini belirten 33/7 fıkra hükmü gibi...” Bkz, CANİKLİOĞLU, s. 479-480.

¹⁹⁹⁸ İNCE - KANLI - ERYİĞİT, s. 31.

¹⁹⁹⁹ CANİKLİOĞLU, s.479.

²⁰⁰⁰ HOŞTEN, s.39.

²⁰⁰¹ TUNÇ, s.70-71.

²⁰⁰² “Bu, 1982 Anayasası’nda önceliğin ve ağırlığın devlete, “devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne” verilmiş olmasından kaynaklanmaktadır.” Bkz, KİLİ, s.28.

“sınırlama sebepleri”nin sayısında da ciddi bir artışın olduğu gözlemlenmiştir.²⁰⁰³ 1961 Anayasası hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında yürütme organının yetkilerini kısıtlayarak onları koruma altına almıştır. Fakat 1982 Anayasası, 1971 Değişikliği ile Türk anayasa hukukuna giriş yapan “genel sınırlama sebepleri”nin kullanımına devam ederek sınırlandırma konusunda yürütme organının elini güçlendirmiştir. Dolayısıyla o dönemin iktidarları hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında karar verici olmuşlardır.²⁰⁰⁴

1961 Anayasası’na 1971 Değişikliği ile dâhil edilen ve sınırlandırma ile aynı maddede düzenlenen “kötüye kullanmama yasağı”, 1982 Anayasası’nda daha geniş bir yer bulmuştur.²⁰⁰⁵ Öte yandan 1982 Anayasası ile ilk kez (m.15) kapsamında olağanüstü hallerde belli şartların yerine getirilmesi koşuluyla “hak ve hürriyetlerin durdurulabileceği” ifade edilmiştir.²⁰⁰⁶

3.4.7. 1982 Anayasası’nda Temel Hak ve Hürriyetlerin Değerlendirilmesi

Türkiye’de 12 Eylül Darbesi ile devletin işleyişindeki temel organların, demokratik ve sivil nitelikteki birçok kurum ve kuruluşun yok sayıldığı bir döneme girilmiştir. Askeri darbenin yapıldığında ve sonrasında da devletin yönetiminde söz sahibi olan “Milli Güvenlik Konseyi” ülkedeki kaosu dindirmek ve arzuladığı yönetimi bir an önce kurabilmek için “sıkıyönetim” kararı almıştır. Anayasa rafa kaldırılmış, TBMM feshedilmiştir. Tüm siyasi partiler kapatılmış, üniversitelerde tasfiyeler başlatılmıştır. Meslek kuruluşlarının, sendikaların faaliyetleri durdurularak ülkenin idari ve siyasi anlamda bir yapılandırma sürecine girmesi gerektiği öne sürülmüştür.²⁰⁰⁷

Özellikle darbenin yapıldığı dönem ile 1983 yılında yapılan ve “Özal Hükümeti”nin kurulmasıyla sonuçlanan ilk genel seçim arasındaki dönemde, insan hakları ihlalleri ciddi boyutlara ulaşmıştır. Sıkıyönetim Mahkemeleri, MGK’nın etkisinde kalarak birçok kişiye idam cezası vermiştir. “İşkence ve kötü muamele” en doğal karşılanan “sorgulama” aracı olmuştur. Gazetecilerin tutuklanması, kitapların,

²⁰⁰³ CANIKLIOĞLU, s.488.

²⁰⁰⁴ ÖLMEZTOPRAK, s.212.

²⁰⁰⁵ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.118.

²⁰⁰⁶ ÇELİK, s.83-84.

²⁰⁰⁷ ŞAHİN, s.300.

dergilerin toplatılması gibi çeşitli karar ve uygulamalarla basın üzerindeki baskı artırılmıştır.²⁰⁰⁸ Birçok hak ihlalinin yaşandığı dönem sonrasında halk tarafından %91.37 oy oranı ile kabul edilen 1982 Anayasası'nın ilk hali genel olarak, 12 Eylül Darbesi'nin meşruiyetini korumak için otoriter nitelikte bir yönetimin inşa edilmesi gerektiği üzerine kurgulanmıştır.²⁰⁰⁹ 1983 yılında “Özal Hükümeti” ile tekrar sivil yönetime geçilmesi sonucunda toplum üzerinde oluşturulan baskı azaltılsa da darbe döneminde hayata geçirilmiş düzenlemeler etkisini uzun yıllar korumuştur.²⁰¹⁰

1982 Anayasası'nın, kişileri devlet otoritesi karşısında koruyan bir felsefeyle hazırlanmak yerine 1970'li yıllarda yaşanan kaos ortamına dayanılarak, devlet otoritesinin etkinliğini artırmayı tercih etmiş ve devletin kişi hak ve hürriyetleri karşısında korunmasını esas alan bir felsefeyle hazırlandığı görülmektedir.²⁰¹¹ 1982 Anayasası'nda devlet kavramı, “Kutsal Türk Devleti” şeklinde nitelendirilmiş, kişi hak ve hürriyetleri arka plana atılarak devletlerin insanlar için var olduğu gerçeği unutulmuştur.²⁰¹² Başka bir ifadeyle 1982 Anayasası, 1961 Anayasası'nın aksine toplumu ve otoriteyi, bireye ve bireyin hak ve hürriyetlerine karşı daha üstün tutan, yürütme organının etkinliğini artıran, hak ve hürriyetlerin daha kolay bir şekilde sınırlandırılabilirdiği bir anayasa olmuştur.²⁰¹³

Anayasanın hazırlanma sürecindeki otoriter tutumun sebebi olarak 1961 Anayasası'nın yürütme organını sınırlaması sonucunda yaşananların bir daha yaşanmaması için duyulan hassasiyet olduğu belirtilmiştir.²⁰¹⁴ Kenan Evren'in hazırlanan anayasanın tanıtımını yaparken kullandığı ifadelerde yeni anayasanın, 1961 Anayasası'na bir tepki olduğu, özgürlük ortamı ile anarşinin eş değer tutulduğu, yeni

²⁰⁰⁸ ERDOĞAN, s.147.

²⁰⁰⁹ YETİM, s.22.

²⁰¹⁰ “1982 Anayasası'nın çok partili hayata geçilmesinden sonraki uygulamasında 28 Şubat Süreci olarak anılan ara dönem Türkiye'nin insan hakları siciline gerek düşünce gerekse pratik olarak büyük bir darbe vurmuştur. Bu dönemde silahlı kuvvetler MGK ve diğer bazı makam ve merciler aracılığıyla siyasal sürece müdahale ederek hem sivil siyasetin alanının önemli ölçüde daraltılmasını hem de sivil özgürlükler alanında geri adımlar atılmasını sağlamıştır. Başka bir ifadeyle 1997 yılı başından itibaren, insan hakları ihlallerine, çoğu din özgürlükleri alanında olmak üzere yeni ihlaller ve ihlal mercileri eklenmiştir.” Bkz, ERDOĞAN, s.147-149.

²⁰¹¹ Ejder ULUTAŞ, “*Türkiye’de Vatandaşlık ve Anayasal Süreç*”, Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt:9, Sayı:1 (2014), s. 93.

²⁰¹² DOĞAN, s.134.

²⁰¹³ HEKİMOĞLU, s.59.

²⁰¹⁴ “1961 Anayasası DP'nin halk yığınlarından aldığı oyla iktidara geldikten sonra muhalefeti sindirmesine ve anayasal mekanizmaların DP'yi durduracak güçte olmamalarına bir tepki niteliğindedir. Kurulan askeri vesayet organları, denge denetim mekanizmaları ve Türkiye'yi ilk defa anayasanın üstünlüğüyle somut bir şekilde tanışmasını sağlamıştır.” Bkz, ARKAN, s.163.

dönemde “güvenlik ve ödev kavramları”nın daha fazla önem arz edeceği anlaşılmıştır.²⁰¹⁵

1982 Anayasası (m.2)’de “Cumhuriyetin Nitelikleri”ni sıralarken devletin “insan haklarına saygılı” bir devlet görünümünde olacağını ifade etmiştir.²⁰¹⁶ Dolayısıyla devlet artık insan haklarının korunması ve gelişimini kendi varlık nedeni olarak görmekten çıkartıp, insan haklarını mümkün olduğunca ihlal etmemeye çalışacaktır.²⁰¹⁷

1982 Anayasası hak ve hürriyetleri ikinci kısımda “Temel Hak ve Ödevler” başlığı altında düzenlemiştir.²⁰¹⁸ İlgili kısımda ilk olarak “Genel Hükümler”e yer verilmiş ardından “Jellinek’in haklar sınıflandırması” kullanılarak hak ve hürriyetler üç alt başlık halinde düzenlenmiştir. Düzenlenen hak ve hürriyetlerin öznesi olarak da “Herkes” görülmüştür.²⁰¹⁹ Öte yandan 1982 Anayasası yalnızca birtakım hak ve hürriyetler düzenlemekle kalmamış, aynı zamanda düzenlediği hak ve hürriyetlerden daha fazla olmak üzere “ödev ve sorumluluklara” da yer vermiştir.²⁰²⁰

1961 Anayasası’nda düzenlenen hak ve hürriyetler 1982 Anayasası’nda da büyük ölçüde korunmuş ancak sınırlama, kısıtlama konularındaki “aşırılık” hak ve hürriyetlerin kullanım alanlarını daraltmıştır.²⁰²¹ Böylece “...1961 Anayasası’na oranla daha az katılımcı demokrasi...” anlayışı benimsenerek toplumda bir “depolitizasyon” fikrinin oluşturulması hedeflenmiştir.²⁰²²

1982 Anayasası (m.13)’te hak ve hürriyetlerin, “olağan dönemlerde” sınırlandırılmasına ilişkin hükümlere, (m.15)’te de “olağanüstü hâllerde” durdurulmasına ilişkin hükümlere yer vermiştir.²⁰²³ 1982 Anayasası’ndaki (m.13); hak ve hürriyetlerin hem “genel sınırlama sebepleri” hem de “özel sınırlama sebepleri” gerekçe gösterilerek kanunla sınırlandırılabilceğini ifade etmiştir.²⁰²⁴ 1961 Anayasası döneminde hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında gözetilen “öze dokunmama”

²⁰¹⁵ Şafak EVRAN TOPUZKANAMIŞ, “1982 Anayasasında Temel Hak ve Özgürlükler”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:21, Prof. Dr. Durmuş TEZCAN’a Armağan Özel Sayısı (2019), s.1769.

²⁰¹⁶ 1961 Anayasası’nda insan haklarına dayalı devlet görüşü benimsenmişti. Bkz, ÖZDEN, s.74.

²⁰¹⁷ TOPUZKANAMIŞ, s.1770.

²⁰¹⁸ SARIDOĞAN, s.46.

²⁰¹⁹ ÖZDEN, s.70.

²⁰²⁰ SARIDOĞAN, s.45.

²⁰²¹ CANIKLIOĞLU, s.480-481.

²⁰²² ATAR, s.14.

²⁰²³ ARSLAN, (2018), s.137.

²⁰²⁴ HEKİMOĞLU, s.59.

ilkesi, 1982 Anayasası'nda yerini "demokratik toplum düzeninin gerekleri ilkesi"ne bırakmıştır.²⁰²⁵

Öte yandan çift meclisli yapıdan tek meclisli yapıya dönülmesi, yürütme organının yasama organı karşısında güçlendirilmesi, "olağanüstü hal kanun hükmünde kararname"ne karşı yargı yolunun kapatılması gibi birçok faktör 1982 Anayasası'nda "demokratik, hukuk devleti" anlayışının işleyişinde birtakım sorunların olduğuna işaret etmektedir.²⁰²⁶

Hak ve hürriyetlerin gerek yasama gerek yürütme organlarına karşı güvencesini sağlamak, anayasaya aykırı olarak hazırlanan kanunların denetimlerini yaparak anayasanın üstünlüğü ilkesine işlerlik kazandırılması için 1982 Anayasası da tıpkı 1961 Anayasası gibi "Anayasa Mahkemesi"ni düzenlemiştir.²⁰²⁷ Ancak yeni dönemde mahkemeye, anayasaya yerleştirilen "devlet ideolojisini seçilenlere karşı koruma" görevi verilmiştir.²⁰²⁸

1982 Anayasası'nda 1995 yılında yapılan "...siyasal katılmayı genişleten değişiklikler ile 1999-2006 yılları arasında ve 2010 yılında Avrupa Birliği'ne uyum..." sağlamak amacıyla gerçekleştirilen değişiklikler, anayasanın daha "liberal" bir düzeye getirilmesine katkı sağlamıştır. Özellikle 1999-2010 yılları arasında yapılan değişiklikler "sivil özgürlükleri genişleten" değişiklikler olarak kabul edilmektedir.²⁰²⁹ Anayasada yapılan tüm değişikliklerin ortak amacı, 1982 Anayasası'nın "daha demokratik, daha özgürlükçü" bir seviyeye ulaştırılması olmuştur.²⁰³⁰

2001 yılında hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında uyulması gereken ilkelere "ölçülülük ilkesi" dâhil edilmiş, ayrıca 1971'den beri uygulanan "genel sınırlama sebepleri" anayasa metninden çıkarılmıştır. 2004 yılında yapılan değişikliklerle "idam cezası"nın kaldırılması, 2010 yılında yapılan değişikliklerle de "AYM'ye bireysel başvuru yolu"nun açılması ve "Ombudsmanlık Kurumu"nun kurulması gibi birçok düzenleme, anayasanın ilk haline göre hak ve hürriyetler konusunda daha iyi bir seviyeye ulaşılmasını sağlamıştır.²⁰³¹ Ayrıca söz konusu değişikliklerle kişi haklarının

²⁰²⁵ CANIKLIOĞLU, s.482.

²⁰²⁶ ÖZDEN, s.75.

²⁰²⁷ KOÇ, (2019), s.76.

²⁰²⁸ ATAR, s.14.

²⁰²⁹ ERDOĞAN, s.146.

²⁰³⁰ ELHAKAN, s.14-15.

²⁰³¹ BÖCÜKCÜ, s.49.

korunmasına yardımcı olunması için “...İnsan Hakları Başkanlığı, İl ve İlçe İnsan Hakları Kurulları, İnsan Hakları Üst Kurulu...” gibi çeşitli kurumsal mekanizmaların da kurulmasına karar verilmiştir.²⁰³²

2017 yılında gerçekleştirilen son anayasa değişikliği, hak ve hürriyetlerin geliştirilmesinden daha çok hükümet sistemi değişikliği için yapılmıştır.²⁰³³ Sonuç olarak birçok kez kısmi değişikliğe uğrayan 1982 Anayasası, Türkiye'nin anayasa sorununu çözebilmiş değildir. Çünkü 1982 Anayasası'nın yapıma sürecindeki felsefe, değişiklik yapılsa bile varlığını korumaya devam etmektedir.²⁰³⁴

3.5. Cumhuriyet Dönemi Anayasalarında Hak ve Hürriyetlerin Gelişimi ve Değerlendirilmesi

Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atıldığı 1921 Anayasası'nda, Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'nden sonra yeni bir ulusun inşa edildiği 1924 Anayasası'nda ve askeri darbeler sonrasında hazırlanan 1961 ve 1982 Anayasaları'nda hak ve hürriyetlerin gelişim seyri, her bir anayasanın hazırlanma sürecinde var olan siyasi konjonktür ve zihniyet gibi çeşitli etmenler gözetilerek değerlendirilmektedir.²⁰³⁵ Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'nin yaşandığı yıllarda yürürlüğe giren “1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu” olağanüstü bir dönemde çerçeve bir anayasa olarak hazırlandığından hak ve hürriyetlere ilişkin hükümlere yer verilmemiştir. Önceliği bağımsızlık mücadelesinin kazanılması almıştır. Anayasada hak ve hürriyetler konusunda oluşan boşluk 1876 Kanun-i Esasi'nin hükümleri ile giderilmeye çalışılmıştır.²⁰³⁶

1924 yılına gelindiğinde olağanüstü dönem koşullarında hazırlanan, sınırlı sayıdaki konularda hükümler içeren 1921 Anayasası yerine yeni bir anayasa olarak 1924 Anayasası yürürlüğe girmiştir.²⁰³⁷ 1924 yılında yürürlüğe giren anayasa her şeyden önce “Osmanlı yurttaşı” kavramına son vermiş yerine “Türk Yurttaşlığı” kavramını getirerek bir anlamda imparatorluğun sonlanıp “Türk milleti” merkezli yeni bir ulus devletin inşa edileceğini göstermiştir.²⁰³⁸

²⁰³² HOŞTEN, s.50.

²⁰³³ ATAR, s.19.

²⁰³⁴ ULUTAŞ, s.94.

²⁰³⁵ BALCI, s.82.

²⁰³⁶ ETGÜ, s.228.

²⁰³⁷ ÖLMEZTOPRAK, s.238-239.

²⁰³⁸ BALCI, s.82.

1924 Anayasası, hak ve hürriyetleri sınırları ile birlikte olmak üzere toplam on altı maddede düzenlemiştir. Anayasada kural olarak sınırlamaların “kanunla” yapılabileceği belirtilmiş ancak kanunla sınırlama yapılırken uyulması gereken ilke ve esaslara yer verilmeyerek hak ve hürriyetler sınırlandırma konusunda yasama organı karşısında savunmasız bırakılmıştır.²⁰³⁹ Çünkü 1924 Anayasası’nda yasama organı tarafından çıkarılan kanunların anayasaya uygunluk denetimini yapabilecek, hak ve hürriyetlerin güvencesini sağlayabilecek bir mekanizma öngörülmemiştir.²⁰⁴⁰ Cumhuriyet Dönemi’nin ilk iki anayasasında, “saf bir ulusal egemenlik” anlayışı benimsenmiş, “egemenliğin kullanılmasını yalnızca yasama organına bırakan, meclis üstünlüğüne dayalı, çoğunluk yönetimi”ni esas alan önceliklere yer verilmiştir.²⁰⁴¹

1924 Anayasası’nın hak ve hürriyetlere güvence sağlama konusundaki yetersizliği, 1960’lı yıllara yaklaşılrken iyice gün yüzüne çıkmış; ayrıca anayasanın yürürlükte kaldığı dönem boyunca yaşanan siyasi olaylar ülkeyi 1960 Askeri Darbesi’ne götürmüştür. Askeri darbenin gölgesi altında 1961 Anayasası hazırlanmış ve halk oylaması sonucunda yürürlüğe girmiştir.²⁰⁴² Bir darbe ürünü olan 1961 Anayasası, beklenilenin aksine otorite-birey ilişkisinde bireye öncelik veren, “...bireyi en çok koruyan, temel hak ve hürriyetlere en fazla yer veren anayasa...” olmuştur. Anayasanın birey öncelikli felsefesi “Cumhuriyetin Nitelikleri” sıralanırken de “İnsan Haklarına Dayanan Devlet” ifadesiyle ortaya konulmuştur. Özgür düşünen, özgür yaşam tarzını benimseyen, aktif, katılımcı bir bireyin oluşturulmasını ana hedef olarak belirleyen 1961 Anayasası, sosyal hak ve hürriyetler de dâhil olmak üzere pek çok hak ve hürriyeti ilk kez Jellinek’in haklar sınıflandırmasını kullanarak güvenceli bir sınırlama sistemiyle birlikte düzenlemiştir.²⁰⁴³

1961 Anayasası’nın özellikle hak ve hürriyetler konusunu daha detaylı düzenlenmesinin sebebi “bir tepki anayasası” olmasından ileri gelmektedir. Çünkü 1924 Anayasası “anayasanın üstünlüğü ilkesi” gereğince yasama organına geniş yetkiler vererek hak ve hürriyetlerin kanunlarla aşırı derecede sınırlandırılmasına sebep olmuştu. 1961 Anayasası ile bu konuda bir değişim yaşanmış, hak ve hürriyetler güvenceli bir sisteme bağlanarak düzenlenmiş, yasama ve yürütme organlarının takdir

²⁰³⁹ Ayrıca devletten “isteme hakları” olarak da bilinen sosyal hak ve hürriyetlerin 1924 Anayasası’nda düzenlenmemiş olduğu da görülmektedir. Bkz, CANIKLIOĞLU, s.477.

²⁰⁴⁰ ETGÜ, s.229.

²⁰⁴¹ TÜRE, s.49-50.

²⁰⁴² ÖLMEZTOPRAK, s.239.

²⁰⁴³ HOŞTEN, s.65.

yetkileri belli ölçüde sınırlandırılmıştır.²⁰⁴⁴ Yasama organı tarafından çıkarılan kanunların denetiminin yapılabilmesi için AYM'nin kurulmuş olması aynı zamanda hak ve hürriyetlerin ölçsüz şekilde sınırlandırılmasına karşı da bir “güvence” olarak değerlendirilmiştir.²⁰⁴⁵

Hak ve hürriyetler alanında 1961 Anayasası ile oluşturulan özgürlükçü ortam özellikle 1970'lere girilirken yaşanan “sosyal ve siyasal çalkantıların” sebebi olarak görülmüş ve anayasa “12 Mart 1970 Muhtırası”ndan sonra 1971 ve 1973 yıllarında olmak üzere iki kez değişikliğe uğramıştır. Söz konusu değişiklikler de genel olarak, toplumsal ve siyasal kargaşaların ancak yürütme organının güçlendirilmesi ve hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması yoluyla sonlandırabileceği düşünülmüştür. Ancak 1971 ve 1973 Anayasa Değişiklikleri ile de toplumda istenen sükûnet sağlanamamış ve en sonunda 12 Eylül 1980 tarihinde ordu bir kez daha yönetime el koyarak 1961 Anayasası'nı yürürlükten kaldırılmıştır.²⁰⁴⁶

12 Eylül Askeri Darbesi'nden sonra hazırlanıp halk oylaması ile kabul edilen 1982 Anayasası; Türk anayasaları içerisinde, maddeleri en uzun, en kazustik olan ve en “katı anayasa” olarak kabul görmüştür. Her bir konuyu ilgili maddelerde oldukça detaylı düzenlemiş, hatta yaşanabilecek olası durumlarla ilgili olarak da hükümlere yer vermiştir.²⁰⁴⁷

1982 Anayasası yürütme organını güçlendirerek otorite – hürriyet dengesinde tercihini otoriteden yana kullanmıştır. Birey karşısında toplumu, toplum karşısında da devleti tercih eden bir felsefeyle hazırlanmıştır.²⁰⁴⁸ 1982 Anayasası'nda oluşturulan devletçi anlayış “Başlangıç Kısmında” da “kutsal Türk Devleti” ifadesiyle kendini göstermiştir.²⁰⁴⁹ Ayrıca “Cumhuriyetin Nitelikleri”nde de artık devletin, “insan haklarına dayanan” bir devlet olmak yerine “insan haklarına saygılı” olmayı tercih ettiği görülmüştür.²⁰⁵⁰

1982 Anayasası, düzenlediği hak ve hürriyetleri ayırım yapılmaksızın “herkes”in kullanımına açmıştır.²⁰⁵¹ Fakat 1961 Anayasası'ndan farklı olarak daha

²⁰⁴⁴ CANIKLIOĞLU, s.481.

²⁰⁴⁵ ETGÜ, s.229.

²⁰⁴⁶ CANIKLIOĞLU, s.481.

²⁰⁴⁷ ARKAN, s.164.

²⁰⁴⁸ TUNÇ - BİLİR - YAVUZ, s.109.

²⁰⁴⁹ SARIDOĞAN, s.44-45.

²⁰⁵⁰ KUZU, s.76.

²⁰⁵¹ HEKİMOĞLU, s.63.

fazla sınırlama sebebine, yöntemine ve araçlarına yer verilmiştir.²⁰⁵² 1961 Anayasası hak ve hürriyetlerin “sınırlandırılması ile kötüye kullanılmamasını tek bir maddede” (m.11)’de düzenlerken, 1982 Anayasası iki başlığı (m.13) ve (m.14)’te ayrı ayrı olmak üzere ve 1961 Anayasası’ndan daha kapsamlı bir şekilde düzenlemiştir. Üstelik (m.15) ile ilk kez olağanüstü dönemlerde “...temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasının durdurulması ile ilgili yeni bir maddeye...” yer vermiştir.²⁰⁵³ Yürütme organının bu denli güçlendirilmiş olması hem hak ve hürriyetlerin kullanımında söz sahibi olmasına hem de AYM’nin hak ve hürriyetlerin koruyucu mekanizması olma görevini yerine getirebilmesi konusunda yetersiz kalmasına yol açmaktadır.²⁰⁵⁴

1982 Anayasası; %91.37 oy oranı ile halk tarafından kabul edilmesine karşın vesayetçi izler taşıması, demokratik hayatı sınırlandırmış olması, hak ve hürriyetleri sınırlama rejimi gibi pek çok konu sebebiyle eleştirilmiş ve ilki 1987 olmak üzere günümüze kadar yirmi kez değiştirilmiştir. Özellikle 1995, 2001, 2007, 2010 yıllarında yapılan Anayasa Değişikliği ile sivil özgürlüklerin gelişimine olumlu yönde katkılar yapılmıştır.²⁰⁵⁵

1961 Anayasası’nda 1971 ve 1973 Değişiklikleri ile yürütme organı güçlendirilmiş, özgürlükçü düzen kısıtlanmıştı. Fakat 1982 Anayasası’nda yapılan değişikliklerde tam tersi bir anlayış sergilenerek hak ve hürriyetlerin kapsamı genişletilmiş, otorite-hürriyet dengesi hürriyet lehine değiştirilmiştir.²⁰⁵⁶

Hem 1961 Anayasası hem de 1982 Anayasası anti-demokratik yol ve yöntemlerle hazırlanmıştır.²⁰⁵⁷ 12 Eylül Darbesi’nin izlerini taşıyan 1982 Anayasası pek çok değişikliğe uğramasına rağmen hala tam olarak istenen seviyeye gelemediğinden yeni bir sivil anayasanın yapılma ihtiyacı Türk toplumunun gündeminde önemli bir yer tutmaya devam etmektedir. Yeni anayasa için adres yine millet iradesinin temsil edildiği “TBMM” olacaktır.²⁰⁵⁸

²⁰⁵² CANIKLIOĞLU, s.494.

²⁰⁵³ ÖLMEZTOPRAK, s.150.

²⁰⁵⁴ CANIKLIOĞLU, s.494.

²⁰⁵⁵ DEMİREL - SÖZEN, s.101

²⁰⁵⁶ ARSLAN, (2018), s.93.

²⁰⁵⁷ ARKAN, s.170-171.

²⁰⁵⁸ ÖLMEZTOPRAK, s. 217.

SONUÇ

Temel hak ve hürriyetler, tarihin her döneminde gelişim gösteren dinamik bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu gelişimin kökeninde insanların huzurlu, güvenli ve refah içinde bir yaşam sürdürebilme ihtiyacının olduğu görülmektedir. Tarih, insanların farklı dönemlerde insani bir yaşam sürdürebilme ihtiyacının karşılanması amacıyla başlatılan pek çok mücadeleye tanıklık etmiştir. Kimi zaman bağımsızlık mücadeleleri kimi zaman da devrimler insanların bu ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için kullanılan araç ve gereçler olmuştur. Daha sonra çeşitli mücadeleler sonucunda elde edilen birtakım hak ve hürriyetlerin, iktidar gücü karşısında ihlal edilmesini önleyebilmek için devletler tarafından güvence altına alınması fikri ortaya çıkmıştır. İktidarın sınırlandırılıp elde edilen hak ve hürriyetlere güvence sağlanmasına verilebilecek en güzel örnek “1215 Magna Carta Libertatum” olmuştur. Böylece ilk kez toplumsal bir belge ile iktidarın gücü sınırlandırılarak kişi hak ve hürriyetlerinin garanti altına alındığı yeni bir döneme girilmiştir.

Dünyada Magna Carta ile başlayan, iktidarların sınırlandırılıp hak ve hürriyetlerin güvence altına alındığı yeni döneme Osmanlı Devleti de kayıtsız kalamamış ve ilk kez 1808 yılında merkezi yönetimle ayanlar arasında hem iktidarın sınırlandırıldığı hem de tebaaya en temel hakların bahşedildiği Sened-i İttifak adında bir anayasal belge ortaya çıkmıştır. Sened-i İttifak belgesi ile ayanlar ile merkezi hükümet arasında bir güç paylaşımı öngörülmüş; ayrıca tüm Osmanlı tebaasına kişi dokunulmazlığı, keyfi yönetimin önlenmesi gibi birtakım haklar bahşedilmiştir. Sened-i İttifak, sistemli bir haklar listesine sahip olmasa da hem iktidarın sınırlandırılmasında hem de kendinden sonra ilan edilecek anayasal belgelere ve anayasalara rehberlik etmiştir. 1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile tebaaya bahşedilen hakların sayısı artırılmış ve ilk kez hak ve hürriyetler konusunda derli toplu bir liste oluşturulabilmiştir. Somut bir haklar listesini oluşturmuş olması sebebiyle de zaten “Temel Haklar Bildirgesi” olarak da adlandırılmıştır. “Tanzimat Fermanı” tüm Osmanlı tebaasının eşitliği üzerine inşa edilmiş, Osmanlı Devleti’nde hukuk devleti geleneğini başlatmıştır. Ardından 1856 Islahat Fermanı ile Tanzimat Fermanı’ndaki müslim-gayrimüslim eşitlik dengesini gayrimüslim tebaa lehine bozan hak ve hürriyetler gayrimüslim tebaaya bahşedilmiştir. Bu sebeple de Islahat Fermanı o dönemde ciddi eleştirilere maruz kalmıştır.

Sened-i İttifak belgesi ile Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın gerçek anlamda bir anayasa sistematiğinden yoksun olması ve ihlal edilmesi halinde hukuki yaptırımlar içermemeleri sebebiyle bu anayasal belgelerin uygulanabilirliğinin güvencesi tam olarak sağlanamamış, yürürlükte oldukları dönemlerde üç anayasal belgede iktidar tarafından birçok kez ihlal edilmiştir.

Osmanlı ve Türk Anayasa tarihi 1876 Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesi ile başlamıştır. Türk tarihinin ilk anayasası hak ve hürriyetler konusunda çağdaşı olan diğer anayasalara kıyasla gayet iyi bir seviyede olmuştur. Anayasa ile daha o dönemde dilekçe hakkı, din ve ibadet hürriyeti gibi birçok çağdaş hak ve hürriyet "Osmanlı tebaası" için düzenlenmiş ve kullanımları için de çeşitli yargısal ve hukuki güvenceler geliştirilmiştir. Ancak 1876 Kanun-i Esasi hak ve hürriyetleri düzenlerken özellikle padişaha sürgün yetkisi vermiş olması, düzenlenmiş olan hak ve hürriyetlerin güvenliğini tartışılır hale getirmiştir.

1909 Anayasası (Değişiklikleri) ile 1876 Kanun-i Esasi ile geçilmek istenen meşruti monarşiye tam olarak geçiş sağlanmış, ayrıca hak ve hürriyetleri tehdit eden padişahın sürgün yetkisi elinden alınarak hak ve hürriyetlerin güvencesi konusunda önemli bir adım daha atılmıştır.

Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'nin yaşandığı Türkiye Cumhuriyeti'nin filizlendiği dönemde hazırlanan 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (1921 Anayasası), olağanüstü bir dönemi idare edebilme amacıyla hazırlanması sebebiyle hak ve hürriyetler ile yargı kurumuna yer vermemiştir. Ancak sonraki anayasalarda düzenlenen hak ve hürriyetlerin felsefi alt yapısını hazırlamıştır. Başka bir ifadeyle önceliği vatan ve milletin kurtarılmasına veren kısa, çerçeve bir anayasa olmuştur.

Kurtuluş mücadelesinin son bulmasının ardından hazırlanan 1924 Anayasası, özellikle yeni bir ulus devlet inşası ve yeni bir Türk kimliğinin oluşturulması amacıyla 1921 Anayasası'na göre başta hak ve hürriyetler olmak üzere her alanda daha kapsamlı düzenlenmiştir. 1924 Anayasası yeni bir ulus devletin sağlıklı bir şekilde inşa edilmesi sürecinde hazırlandığı için vatandaşın devletten isteme hakları olarak bilinen sosyal ve ekonomik hakları düzenlememiştir. Özellikle İstiklal Mahkemeleri yargılamaları sonucunda oluşan hak ihlalleri, iktidarı frenleyebilecek bir üst mahkemenin kurulamaması (AYM) 1924 Anayasası döneminde de hak ve hürriyetlerin güvencesinin hala tam olarak sağlanamadığını göstermiştir. 1928, 1931,1937 yıllarında

yapılan anayasa değişiklikleri ile de parti-devlet bütünleşmesi ortaya çıkmıştır. 1924 Anayasası hak ve hürriyetler konusunda birtakım eleştirilere maruz kalsa da birçok demokratikleşme hareketi de yine 1924 Anayasası döneminde yaşanmıştır. Örneğin; 1934 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmiş, 1946-1950 yılları arasında demokratik seçimlerin yapılabilmesi için çeşitli ilke ve esasların uygulanmasına karar verilmiş, 1950 yılında yapılan bir genel seçimle iktidar değişmiş, DP iktidar olmuştur.

1950’li yılların sonlarına doğru toplumsal, ekonomik ve siyasi krizin tırmanmasının ardından yapılan “27 Mayıs 1960 Darbesi” sonucunda yürürlüğe giren 1961 Anayasası, bir darbe ürünü olmasına rağmen otorite – hürriyet dengesinde hürriyeti tercih eden, bireyi ön planda tutan, ilk kez sosyal devlet anlayışını kabul eden anayasa olarak kabul edilmiştir. Anayasa, devletin insan haklarına dayanan bir felsefeye sahip olacağını belirterek yeni dönemde hak ve hürriyetlerin gelişimine olumlu katkıların yapılacağına işaret etmiştir.

1961 Anayasası düzenlediği hak ve hürriyetleri ilk kez Jellinek’in haklar sınıflandırılmasını kullanarak düzenlemiştir. Söz konusu hak ve hürriyetler içerisine ilk kez sosyal ve ekonomik hak ve hürriyetler de dâhil edilmiştir. Sendika ve dernek kurma gibi örgütlenme hak ve hürriyetlerine serbestlik getirilmiştir. 1924 Anayasası döneminde eksikliği hissedilen AYM de ilk kez 1961 Anayasası’nda düzenlenerek hak ve hürriyetler için kurumsal güvence sağlanmıştır. 1961 Anayasası; her bir hak ve hürriyetin kendi maddesinde öngörülen sebeplere dayanılarak, hakkın özüne dokunulmadan sınırlandırılabilmesine izin vererek, yasama organında çoğunluğu elinde bulunduran iktidarın hak ve hürriyetleri sınırlandırma konusunda tamamen serbest olmadığını göstermiştir. Başka bir ifadeyle 1961 Anayasası; Cumhuriyet Dönemi’nin en özgürlükçü, en demokrat, en insancıl anayasası olmuştur.

1960-1970 yılları arasında ülkede meydana gelen olayların sorumlusu olarak 1961 Anayasası’nın sağlamış olduğu özgürlükçü ortam görülmüş ve 1971 ve 1973 yıllarında yapılan iki anayasa değişikliği ile 1961 Anayasası’nda düzenlenen hak ve hürriyetler adeta budanmış ve yürütme organı güçlendirilmiştir. Değişiklikler kapsamında hak ve hürriyetlerin sınırlandırma sebeplerine “genel sınırlama sebepleri” ile kötüye kullanılmamalarını öngören yeni birtakım sınırlama tekniklerinin eklenmesi ile özgürlükçü hava birden otoriterleşmiştir.

Muhtıra sonrasında yapılan değişiklikler, toplumda huzur ve güvenliği sağlamamış; gün geçtikçe artan sağ-sol çatışması, toplumsal çekişmeler, siyasi istikrarsızlıklar sonucunda “12 Eylül 1980 Darbesi” yapılmıştır. 1983 yılında yapılan seçimler sonucunda tekrar sivil yönetime geçilmesine kadar süren darbe yönetiminde yapılan 12 Eylül yargılamaları toplumda derin izler bırakmıştır.

12 Eylül Darbesi’nden sonra hazırlanan 1982 Anayasası genel olarak otorite – hürriyet dengesini bu sefer otorite lehine bozarak yürütmeyi güçlendirmiş, devleti ve toplumu ön planda tutup bireyi ikinci plana atmıştır. Devlet kutsal bir varlık olarak görülmüş ve korunması gereken en önemli değer olarak kabul edilmiştir. Devletin insan haklarına yaklaşımı da “saygı duyma” olarak belirlenmiştir.

1982 Anayasası’nı hazırlayanlar 1961 Anayasası’ndaki özgürlükçü havanın tersine özgürlüklerin devleti zaafa uğratabileceğini düşünerek temel hak hürriyetleri ikinci kısımda 1961 Anayasası’na göre daha etraflıca ve daha sıkı sınırlama sebepleri ile düzenlemiştir. Örneğin 1961 Anayasası’nda tek bir maddede düzenlenen düşünce hürriyeti ile düşünceyi yayma hürriyeti, 1982 Anayasası’nda iki ayrı madde halinde ayrı ayrı sınırlama sebepleri ile düzenlenmiştir. 1971 Değişikliği ile kabul edilen genel sınırlama sebepleri aynen kabul edilmiş ve sınırlama sebepleri olarak kullanılmasına izin verilmiştir. 1982 Anayasası hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması konusunda daha da ileri giderek olağanüstü dönemlerde hak ve hürriyetlerin durdurulmasına ilişkin (m.15)’i anayasa metnine dahil etmiştir. Başka bir ifadeyle sınırlama bir kural, özgürlük bir istisna olarak görülmüştür.

1982 Anayasası ilki 1987 yılında olmak üzere 2017 yılına kadar yaklaşık yirmi kez değişikliğe uğramıştır. Özellikle Avrupa Birliği’ne uyum sürecinde mesafe kat edebilmek için 1995, 2001, 2004, 2007 ve 2010 yıllarında yapılan Anayasa Değişiklikleri ile sivil özgürlükler alanında önemli kazanımlar elde edilmiştir. Örneğin 2001 Anayasa Değişikliği ile genel sınırlama sebepleri anayasadan çıkarılmış, dilekçe hakkı müteakabiliyet şartıyla yabancılara da verilmiştir. 2004 Anayasa Değişikliği ile kadın-erkek eşitliği konusunda yeni hükümler anayasa metnine dahil edilmiş, idam cezası tamamen kaldırılmıştır. 2010 Değişiklikleri ile pozitif ayrımcılık prensibi anayasa metnine dâhil edilmiş; kişisel verilerin korunması, çocuk hakları ve bilgi edinme hakkı olmak üzere birçok alanda olumlu gelişmeler yaşanmıştır. 2017 yılında

yapılan Anayasa Değişiklikleri ile daha çok Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçişin sağlanması için değişiklikler yapılmıştır.

1982 Anayasası'nda yirmiden fazla değişiklik yapılmasına rağmen hala istenen demokratik, sosyal, laik ve hukuk devleti düzeyine ulaşamamıştır. Çünkü anayasa ne kadar değiştirilirse değiştirilsin hazırlanmış dönemdeki askeri vesayetçi izler her zaman kendini gösterecektir. Dolayısıyla Türk toplumunda yeni bir anayasa ihtiyacı günden güne şiddetlenmekte ve gündemden düşmemektedir. Millet iradesinin temsil edildiği TBMM'den toplumun yeni anayasa ihtiyacını karşılamak için öncelikle etnik ve dini ayırım gözetmeksizin tüm toplum kesimlerinin benimseyebileceği, yalnızca bir siyasi odağın ürünü olmayan, bilimin aklın ve uluslararası teamüllerin esas alındığı eşitlikçi, demokratik, laikliği esas alan bir anayasa çalışması yapılması beklenmektedir. Yine yapılması beklenen yeni anayasada hak ve hürriyetler bağlamında özgürlüğün kural, sınırlandırmanın istisna tutulduğu, hak ve hürriyetlere getirilecek sınırlama sebeplerinin de çağa uygun sınırlama ölçütlerine bağlandığı, birey-devlet dengesinde tam ortada kalan bu dengenin de bağımsız bir AYM tarafından denetlendiği, askeri vesayet izlerinin olmadığı yeni bir anayasa çalışması beklenmektedir. Öte yandan anayasada kısa bir süre sonra toplumun ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelip tekrar bir değişikliğe gidilmemesi için hazırlanması beklenen anayasanın genel olarak kazuistiklikten uzak esnek hükümlerle donatılması gerekmektedir. Çünkü anayasaların uygulandığı toplumlar durağan değil, sürekli bir değişim ve dönüşüm gösterme eğilimindedir.

KAYNAKÇA

- ADIGÜZEL, Selminaz. **Uluslararası Hukukta ve Türkiye’de Eğitim Hakkı** (Y. Doktora Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü), 2016.
- ADIGÜZEL, Şakir. **Türkiye’de Siyasi Hak ve Ödevlerin Tarihsel Gelişim Süreci** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi SBE), 2014.
- ADİYAMAN, Musa **Türk Hukukunda Çalışma Hakkı ve Korunması** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE), 2010.
- AKAR, Duygu. **Türkiye’de Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkının Uygulanması** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi SBE), 2016.
- AKBULUT, İlhan. **“İnsan Hakları”**. İdare Hukuku ve İlimler Dergisi, cilt:12, sayı: 1-3 (Ocak 1991). s.1-21.
- AKINCI, Abdulvahap. **“Türkiye’nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri”**, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, cilt:9, sayı:1 (Nisan 2014), s.55-72.
- AKKURT, Ali. **Basın Özgürlüğünün Kapsamı ve Sınırları** (Y. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE), 2014.
- AKSOYAK, Tayfun. **“Mukayeseli Hukukta Basın Hürriyetinin Düzenlenişi”**, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt / sayı: Prof. Dr. Halil CİN’e Selçuk Üniversitesinde 10. Hizmet Yılı Armağanı Özel Sayısı (1995), s.187.
- AKTAY, Nizamettin. – ARICI, Kadir. – KAPLAN, E. Tuncay Senyen. **İş Hukuku Bireysel İş Hukuku, Sendikalar Hukuku, Toplu İş Sözleşmesi Hukuku**, Yenilenmiş 6. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi, 2013.
- AKYAZAN, Emrah. **“1982 Anayasası’na Göre Siyasi Partilerin Kapatılması”**, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, cilt/sayı:65 (2006), s.247-276.
- AKYEL, Recai. **“Türkiye’de Siyasi Partilerin Hukuksal Konumları ve Denetimleri”**, Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, cilt/sayı:12 (2018), s.115-154.
- ALGAN, Bülent. **Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması** (Y. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE), 2006.
- ALTAN, Alparslan. **Mülkiyet Hakkı, Güvencesi ve Korunması** (Y. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE), 2008.
- ALTUN, Atakan. **Kişi Özgürlüğü ve Güvenliği Hakkının Sınırlanması ve Sonuçları** (Y. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi SBE), 2013.

- ALTUNYA, Niyazi **Anayasa Hukuku Açısından Türkiye'de Eğitim ve Öğrenim Hakkı**, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2003.
- ANAYURT, Ömer. **“1924 Anayasası'nda Temel Hak ve Hürriyetler”**, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt: 7, sayı: 2 (2003), s.165-185.
- ARAL, Berdal. **“Osmanlı Bakış Açısıyla İnsan Hakları”**, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, cilt:2, sayı: 2 (2017), s. 57-77.
- ARGUN, Fazilet Nurel. **“Sendikal Hak ve Özgürlüklerin Hukuki Niteliği”**, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, cilt/sayı:1 (1995), s.5-23.
- ARMAĞAN, Servet. **“30. Yılında 1982 Anayasası ve Bazı Düşünceler”**, Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt:2, sayı:1 (2012), s.191-211.
- ASLAN, Seyfettin – DÜNDAR, Tahir. **“Cumhuriyet Döneminde İstiklal Mahkemeleri”**, Mukaddime, cilt: 5, sayı: 1 (2014), s.27-44.
- ARICI, Aslı Naneci. **Türk Hukukunda Grev Hakkı ve Sınırları** (Y. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE), 2016.
- ARKAN, Alkan Hazar. **1961 ve 1982 Anayasalarının Yapım Süreçlerinin Anayasal Gelişmelere ve Demokrasiye Olan Etkileri** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi SBE), 2017.
- ARSLAN, Zehra. **“Sened-i İttifak'ın Ortaya Çıkışı ve İnsan Hakları Bakımından Değerlendirilmesi”**, Akademik Sosyal Bilimler Çalışmaları Dergisi, cilt: 6, sayı: 8 (Ekim 2013), s. 77-91.
- ARSLAN, Zühtü. **Anayasa Hukuku**, Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Erzurum, 2018.
- ARSLAN, Zühtü. **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası T.C. Anayasa Mahkemesi (Gerekçeli)**. 2. Baskı. Ankara: Anayasa Mahkemesi Yayınları, 2019.
- ASKER, Serkan. **1982 Anayasası'nın 59. Maddesi Bağlamında Spor Tahkim Kurulu Kararlarının Denetimi** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE), 2017.
- ASLAN, Zehreddin. **“Temel Hak ve Özgürlüklerin Yürütme Organına Karşı Korunması”**, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, cilt/sayı: 1-2 (1992), s.335-341.
- AŞIKOĞLU, Rıza. **“Türkiye'de Özelleştirme”**, Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, cilt:10, sayı:1 (1992), s.265-280.

- ATAR, Yavuz. **Türk Anayasa Hukuku**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, Eylül 2018.
- ATALAY, Esra. **“Sanat Özgürlüğü Temel Hakkının Hukukî Niteliği”**, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt:6, sayı:1 (2004), s.43-66.
- ATLI, Turan. **Kişi Dokunulmazlığının Hukuki ve Felsefi Temelleri** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE), 2018.
- AYBAY, Rona. **Yurttaşlık (Vatandaşlık) Hukuku Ders Kitabı ve Temel Yasa Metinleri**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982.
- AYDIN, Nizamettin. **03.10.2001 Tarihli Anayasa Değişikliklerinin Temel Hak ve Hürriyetler Üzerine Etkileri** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi SBE), 2004.
- AYDIN, M. Akif. **“Kanunnameler ve Osmanlı Hukuku'nun İşleyişindeki Yeri”**, Osmanlı Araştırmaları, cilt:24, sayı:24 (2004), s. 36-46.
- AYDIN, Mehmet Ali. **Sosyal Güvenlik Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE), 2009.
- AYDIN, Mesut. **“1982 Anayasasında Sendika Kurma Hakkı ve Sınırlanması”**, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt:3, sayı:2 (2016), s.61-100.
- AYDIN, Vahdettin. **“1982 Anayasası Çerçevesinde Özel Hayatın Gizliliğinin Korunması”**, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, cilt:3, sayı:3 (1998), s.185-198.
- AYDOĞDU, Yasin. **“Türk Hukukunda Siyasi Haklar ve Siyasi Hakların Kullanılmasının Engellenmesi Suçu”**, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, cilt/sayı:128 (2017), s.39-72.
- AYGÜN, Ercan. **1982 Anayasası'nda Seyahat Özgürlüğü** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE), 2007.
- AZRAK, Ülkü. **“Devletleştirme, Anayasa ve 3082 Sayılı Kanun”**, İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi, cilt:4, sayı:1-3 (1983), s.11-19.
- AZRAK, Ülkü. **“Sosyal Devlet ve 1961 Türk Anayasasının Sistemi”**, İstanbul Hukuk Mecmuası, cilt: 27, sayı: 1-4 (1961), s.208-224.
- BALCI, Deniz. **Türk Anayasalarında Yurttaşlık Kavramı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi SBE), 2016.

- BALO, Yusuf Solmaz. “*Ailenin Korunmasına Dair Kanun ve Uygulanması*”, Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, cilt/sayı:6 (2003), s.--
- BATIREL, Ömer Faruk. “*Anayasalarda Vergi Hakkı ve Ödevi, AB Uygulanması ve Türkiye*”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt:10, sayı: 8 (2011), s.13-25.
- BAYRAM, Serkan. **Türkiye’de Dernek Kurma Özgürlüğü** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE), 2000.
- BENEK, M. Kazım. “*Osmanlı’da Basının Doğuşu ve II. Meşrutiyete Kadarki Gelişimi*”, Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt:4, sayı:6-7 (2016), s. 27-39.
- BİLMEZ, Nurettin. “*Osmanlı Devleti’nde İnsan Hakları Alanında Yaşanan Dönüşüm Üzerine Bir Değerlendirme*”, Sosyal Bilimler Geliştirme Dergisi, cilt: 3, sayı: 9 (Haziran 2018). s. 146-156.
- BİROL, Sinem. “*1961 Anayasasında İfade Özgürlüğü*”, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, sayı:43 (2012), s.39-54.
- BÖCÜKCÜ, Aykut. **İnsan Hakları ve Türk Kamu Yönetiminde İnsan Haklarını Koruma Mekanizmaları** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi SBE), 2019.
- BUCAKTEPE, Adil. “*Birinci ve İkinci Meşrutiyet Anayasalarında Öngörülen Devlet Modelleri Hakkında Bir Değerlendirme*”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt/sayı: 42 (Ekim 2014), s. 45-56.
- BURAK, Durdu Mehmet. “*Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri*”, Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), cilt/sayı:14 (2003), s.291-318.
- BÜLBÜL, Gül. “*İslahat Fermanı’nı Hazırlayan Sebepler ve İslahat Fermanı*”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt:2, sayı:2 (1989), s. 157-179.
- CAN, Ozan – ZABUNOĞLU, H. Gökçe. “*Ticarî Hükümler ve Yeni Anayasada Yer Alması Gereken Ticarî Hükümlere İlişkin Bazı Öneriler*”, Ankara Barosu Dergisi, cilt/sayı:1 (2013), s.75-112.
- CANSEL, Erol. “*Sosyal Devlet ve Aile*”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt:26, sayı:3 (1969), s.11-21.
- ÇAKIROĞLU, Mehmet. **Türk Anayasa Hukuku’nda Kişi Hürriyeti Ve Güvenliği** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE), 2008.

- ÇALLI, Yüksel. **Türk Anayasa Hukukunda Eğitim Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE), 2009.
- ÇALEN, Mehmet Kaan. **“1909 Kanun-i Esasî Tadîlâtı”**, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, cilt:2, sayı:4 (Temmuz 2012), s.129-140.
- ÇELİK, Cemil. **Olağanüstü Hallerde Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması** (Y. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE), 2010.
- ÇETİN, Mehmet. **“Türk Devlet Geleneğinde Anayasal Gelişmeler 1839’dan 1982’ye Anayasaların Ortaya Çıkış Neden ve Şekilleri”**, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, cilt: 9, sayı: 2 (Ocak 2014), s.84-99.
- ÇETİN, Onur. **Hak Arama Hürriyeti** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE), 2007.
- ÇEVİK, Zeki. **“Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejiminin İlk Anayasası: Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”**, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, cilt/sayı: 26 (Mart 2002), s.27-38.
- CEYLAN, Neslihan Aybike. **“Kamu Hukuku (Genel Kamu Hukuku) Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Hakların Bütünlüğü İlkesi”**, Anasay Dergisi, cilt/sayı:2 (Kasım 2017), s.217-226.
- ÇİÇEK, Mustafa Kemal. **1924 Anayasasının Hazırlanışı ve Temel Özellikleri** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü), 2005.
- ÇİFTÇİ, Ahmet. **“Yazılı Basında Cevap ve Düzeltme Hakkı”**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt: 42, sayı: 1 (1992), s.47-80.
- ÇİMEN, Hatice ÇAKIRBAY. **Sosyal Devlet İlkesi Açısından Ailenin Korunması** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE), 2009.
- ÇOBAN, Aykut Namık. **“Cumhuriyetin İlanından Günümüze Konut Politikası”**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, cilt:67, sayı:3 (2012), s.75-108.
- DANIŞMAN, Ahmet. **“Cevap ve Düzeltme Hakkı”**, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt: 2, sayı: 2 (Ocak 1989), s.109-132.
- DEĞİRMENCİ, Mehmet. **“Türkiye’de Temel Hak ve Hürriyetlerin Durdurulmasının Anayasal Çerçevesi”**, Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt/sayı:10 (2020), s.45-72.
- DEMİR, Bekir. **Türk Hukukunda Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Özgürlüğü** (Y. Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi SBE), 2016.

- DEMİR, Şerif. *“Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlılık”*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, cilt/sayı:29 (2011), s.331-348.
- DEMİRBAŞ, Timur. *“Kişi Güvenliği”*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, cilt:43, sayı:1-4 (Temmuz 2011), s. 149-172.
- DEMİREL, Ahmet. - SÖZEN, Süleyman. **Türk Siyasal Hayatı**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, Ocak 2019.
- DİKMEN CANIKLIOĞLU. Meltem. **“Anlamı, Kapsamı ve Sınırlarıyla Temel Haklar ve Anayasalarımız”**. Prof. Dr. Mahmut Tevfik BİRSEL’e Armağan. s.461-494. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 2001.
- DİNLER, Veysel. *“Devletin İktisadi ve Sosyal Ödevlerinin Sınırı Açısından İdarenin Sorumluluğu”*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt:1, sayı:1 (2008), s.1-19.
- DOĞAN, Vedat. **Türk Anayasalarında Yer Alan Temel Hak ve Hürriyetler Açısından İnsan** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE), 2006.
- DÖNMEZER, Sulhi. *“Din, Vicdan ve Kanaat Özgürlüğü”*, Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, cilt: 15, sayı: 42 (2005), s. 1-30.
- DUMAN, Gülpınar. **Anayasal Bağlamda Mülkiyet Hakkı ve Türkiye’de Yabancıların Mülk Edinmesine İlişkin Bir İnceleme** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE), 2020.
- DURAN, Anakadın Gökçen. **Tarihsel ve Felsefi Kökenleri Bakımından Din ve Vicdan Özgürlüğü** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi SBE), 2016.
- DURAN, Hasan. *“İfade Özgürlüğü ve Türkiye”*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt: 14, sayı: 1 (2006), s.57-81.
- DÜNDAR, Tahir. **Muhalefetin Bastırılması Açısından İstiklal Mahkemeleri** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi SBE), 2014.
- EFE, Haydar - KEMAHLI, Funda – KOTAN, Muhammed Lütfi. *“Türkiye’nin Parlamenter Sistem Deneyiminin Önemi”*, Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, cilt: 6, sayı: 11 (2015), s. 149-176.
- EKER, Ahmet. **Kişi Hürriyeti ve Güvenliği** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE), 2009.

- ELHAKAN, Gülben Duran **1982 Anayasası'nın 2010 Referandumu Değişiklikleri Kapsamında İncelenmesi** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi SBE), 2012.
- EMİNİ, M. Emin. **"Hak Kavramı"**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt/sayı: 12 (2004), s.203-216.
- EMİNOĞLU, Özge. **Türkiye'de Kamu Hizmetine Girme Hakkı ve Liyakat İlkesi Açısından Sözlü Sınavlar: Bir Kamu Kurumu Örneği** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü), 2019.
- ERDEM, Bora. **Avrupa Standartlarına Göre Türkiye'de Basın Özgürlüğü**, 1. Baskı. İstanbul: Cinius Yayınları, 2017.
- ERDOĞAN, Ertan. **1961 ve 1982 Anayasalarında Sendikal Haklar ve Günümüzde Sendikal Hakların Gelişim Dinamikleri** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi SBE), 2013.
- ERDOĞAN, Mustafa. **İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku**. 5.Baskı. Ankara: Orion Kitabevi, 2016.
- ERKEN, Baki. **"Anayasal Çerçeve Türkiye'de Çalışma Hakkı"**, Çalışma Dünyası Dergisi, cilt:1, sayı:2 (2013), s.66-84.
- EROĞLU, İzzet. **"1924 Anayasası Döneminde İnsan Haklarının Normatif Çerçevesi ve Uygulaması"**, Yasama Dergisi, cilt/sayı:14 (Nisan 2010), s.79-157.
- ERTAN, Temuçin F. **"Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Laiklik"**, Atatürk Yolu Dergisi, cilt:10, sayı:39 (2007), s.409-423.
- ERTAŞ, Türker. **Anayasa Hukukunda Sağlık Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE), 2012.
- ERTÜRK, Gül Ümit. **Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı ve Özgürlüğü** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Yaşar Üniversitesi SBE), 2016.
- ETGÜ, Mehmet Akif. **Kamu Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Mülkiyet Hakkına Bakışı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE), 2009.
- ESENER, Turhan – GÜMRÜKÇÜOĞLU, Yeliz Bozkurt. **Sendika Hukuku**. 1. Baskı. İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2014.
- EVREN, Teoman. **"Hak Arama Özgürlüğü ve Savunma"**, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, cilt/sayı:1 (1988), s.5-15.

- FUNDA, Mansur Nejdet. **İnsan Hakları , Sağlık Hakkı ve Hasta Hakları** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi SBE), 2012.
- GEREK, Nüvit. **Sosyal Güvenlik Hukuku**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2004.
- GİRGİN, Ali İsmet. **Sendika Kurma Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi SBE), 2011.
- GÖKBURUN, İbrahim. **Türkiye’de İnsan Hakları Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi ve İlköğretim Ders Kitaplarına Yansıması** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE), 2007.
- GÖKÇE, Orhan. **“İstiklal Mahkemeleri ve Şeyh Said Davası”**, Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Grubu, Birikimler IV (2013), 277-289.
- GÖKÇEOĞLU, Şebnem. **Sosyal Güvenlik Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE), 1994.
- GÖKPINAR, Mahmut. **Anayasal Devlette Temel Hak ve Özgürlükler Düzeni** (Y. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE), 2016.
- GÖKPINAR, Mahmut. **“Bir Kavram Olarak İnsan Hakları ve Çeşitli Açılardan Sınıflandırılması”**, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, cilt/sayı:120 (2015), s.11-72.
- GÖKTEPE, Hayrettin Sinan. **Türk Hukukunda Kamulaştırma – Kamulaştırmaz El Atma ve Eşya Hukuku Yönünden Sorunları** (Y. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE), 2010.
- GÖREN, Zafer. **“Aktif Statü Hakları”**, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, cilt: 22, sayı:3 (2016), s.3303-3322.
- GÖZLER, Kemal. **Türk Anayasa Hukuku**. 1.Baskı. Bursa: Ekin Yayınevi, 2000.
- GÖZLER, Kemal. **Anayasa Hukukuna Giriş-Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku**. 27.Baskı. Bursa: Ekin Yayınevi, 2018.
- GÖZLER, Kemal. **Hukukun Temel Kavramları**, 13. Baskı. Bursa: Ekin Yayınevi, 2015.
- GÜNAY, Berrin – TEKİR, Asım Furkan. **“Tanzimat Sonrası Vergi Reformlarının Anayasal Vergilendirme İlkeleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi”**, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, cilt: 24, sayı: 2 (Aralık 2018), s. 711-742.

- GÜNAYDIN, Şerife. **İnsan Hakları Kapsamında Özel Hayatın Gizliliği Ve Korunması Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Çağ Üniversitesi SBE), 2007.
- GÜNGÖR, Kamil. **“Düşünce ve İfade Hürriyeti”**, Göller Bölgesi Ekonomi ve Kültür Dergisi, cilt:5, sayı:58 (Ocak-2018), s.24.
- GÜZEL, Abdullah. **Cevap ve Düzeltme Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE), 2010.
- HACIFETTAHOĞLU, Murat. **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Dönemi Siyasal Rejimi ve Anayasal Düzeni** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE), 2015.
- HAZAR, Zeynep. **“Basın Özgürlüğü ve Ulusal Güvenlik”**, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt:17, sayı:2 (2013), s.1525-1548.
- HEKİMOĞLU, Mehmet Merdan. **“1982 Anayasasına Göre İnsan Hakları Kavramı”**, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt:5, sayı:7 (2002), s.53-70.
- HİRSCH, Ernst E - KANADOĞLU, O. Korkut. **“(9 Kasım) 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası”**, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni, cilt:19, sayı:1-2 (Ocak 1999), s.423-472.
- HOŞTEN, Zamira. **Temel Hak ve Hürriyetlerin Anayasal Güvenceleri** (Y. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi SBE), 2019.
- İÇEL, Kayıhan. **“Haberleşme Özgürlüğü”**, İstanbul Hukuk Mecmuası, cilt: 41, sayı: 1-2 (1975), s.71-107.
- İNCE, Nurten – KANLI, İmam Bakır - ERYİĞİT, Burak Hamza. **“İnsan Hakkı Olarak Konut Hakkı”**, Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi, cilt:3, sayı:2 (2017), s.21-36.
- KAHRAMAN, Ezgi. **Özel Hayatın Gizliliği** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE), 2009.
- KAHRAMAN, Mehmet – ÇALIŞKAN, Zekeriya. **“Türkiye’de Siyasal Partilerin Hukuksal Statüsü ve Siyasal Partilerin Kapatılması Rejimi”**, Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Bölgesi Araştırma ve Uygulama Merkezi, cilt: 5, sayı:3 (Haziran 2007), s.122-131.
- KALKIŞIM, Hasan Mahmut. **“İnsan Hakları Noktasından Türk Anayasa Tarihinde İki Ara Kesit: 1876 ve 1961 Anayasaları”**, Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi, cilt:8, sayı:16 (2019) s.149-160.

- KANADOĞLU, O. Korkut. **“Laiklik ve Din Özgürlüğü”**, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, sayı:109 (Kasım- Aralık 2013), s. 353-384.
- KARA, Hüseyin. **“Tek Parti Döneminde Din Politikası”**, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt: 9, sayı: 19 (Haziran 2017), s. 111-136.
- KARA, Serdar. **Tek Partiden Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Türkiye’de Din Politikalarındaki Değişim Üzerine 1945 – 1950** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE), 2012.
- KARABULUT, Alpaslan. **“Sosyal Güvenlik Hakkı ve 1982 Anayasası’na Yansımaları”**, İş ve Hayat Dergisi, cilt:2, sayı:3 (2016), s.187-208.
- KARAN, Ulaş. **“Kölelik, Kulluk, Zorla Çalıştırma ve Zorunlu Çalışma Yasağı: Anayasa ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Bağlamında Karşılaştırmalı Analiz”**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt:67, sayı:2 (2018), s. 415-462.
- KAYHAN, Cahit Baybars. **1982 Anayasasında Sağlık Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE), 2019.
- KAYIRAN, Mehmet – METİNTAŞ, Mustafa Yahya. **“Türkiye’de Anayasal Gelişme (1876 - 1924)”**, Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi, cilt:1, sayı:1 (2017), s.14-41.
- KAYPAK, Şafak – KAHRAMAN, Mehmet. **“Türkiye’de Kadının İnsan Hakları ve Anayasal Yansımaları”**, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt: 13, sayı: 33 (2016), s.298-315.
- KARPAT, Kemal H. **Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012**, 5.Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- KENAN, Kenan. **Türk Kamu Hukukunda Dilekçe Hakkı ve Kullanma Usulü** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE), 2007.
- KESER, Hayri. **“Türk Anayasa Sisteminde Düşünceyi Açıklama Hürriyeti ve Sınırları”**, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt: 10, sayı:3-4 (2002), s. 175-198.
- KESKİN, Özlem. **Türk Hukukunda İşçinin Dinlenme ve Tatil Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi SBE), 2008.
- KILIÇ, Oğuzhan. **Türk Anayasa Hukukunda Kişi Güvenliği Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE), 2007.

- KILINÇ, Ahmet. **Kanuni Esasi'nin İnsan Hakları Yönünden Analizi** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi SBE), 2005.
- KIZILARSLAN, Damla. **Haberleşmenin Gizliliğini İhlal Suçları (TCK m. 132)** (Y. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE), 2019.
- KİLİ, Suna. **“Temel Hak ve Özgürlükler Yönünden 1961 ve 1982 Anayasaları”**, Anayasa Yargısı Dergisi, cilt:1 (1984), s.23-28.
- KOÇ, Bahadır. **1982 Anayasası'na Göre Siyasal Haklar ve Ödevler** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE), 2011.
- KOÇ, Özlem. **Türkiye'de Hukuk Devletin Gelişimi ve 1982 Anayasası** (Y. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü), 2019.
- KOÇ, Yağmur - KEPENEKÇİ, Yasemin KARAMAN. **“Ortaokul Ders Kitaplarında Gençliğin Korunması ve Spora Yönlendirilmesi Haklarına Yer Verilme Düzeyi”**, e-Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi, cilt:2, sayı:3 (2015), s.37-52.
- KOÇAK, İlhami. **Osmanlı Anayasal Gelişmeleri İçinde 1876 Anayasası ve 1909 Değişikliklerinin Anayasal Açından İrdelenmesi** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi SBE), 2007.
- KOÇYİĞİT, Savaş. **Uluslararası Belgeler ve Türk Hukukunda Eğitim Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Çankaya Üniversitesi SBE), 2014.
- KOLOŞ, Umut. **“Türk Hukukunda İsnadın İspatı Hakkının Çok Boyutlu Hukuk Kavrayışı Bakımından Analizi”**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, cilt: 72, sayı:1 (Ocak 2014), s.627-672.
- KONAN, Belkıs. **“İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devleti'ne Bakış”**, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Dergisi, cilt: 15, sayı: 4 (Ocak 2011), s. 253-288.
- KORKMAZ, Ali. **“İnsan Hakları Bağlamında Özel Hayatın Gizliliği ve Korunması”**, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, cilt:2014, sayı:3 (2014), s.99-103.
- KÖKÜSARI, İsmail. **“Hak Arama Özgürlüğü ve 2010 Anayasa Değişiklikleri”**, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Dergisi, cilt:15, sayı:1 (2011), s. 163-208.
- KÖNEZOĞLU, Bilge. **Aile ve Ailenin Korunması** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE), 2006.

- KUYAKSİL, Ali. *“Türk Anayasalarında Kadın Hakları ve Gelişimi”*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt:6, sayı:11 (2009), s. 328-352.
- KUZU, Burhan. *“Türkiye Cumhuriyetinin Anayasalarının İnsan Hakları Açısından Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi”*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, cilt: 54, sayı: 1-4 (1994). s. 71-101.
- KÜÇÜK, Adnan. *“1924 Anayasasında Temel Hak ve Hürriyetler”*, Liberal Düşünce Dergisi, cilt/sayı: 82 (2016), s. 5-54.
- KÜÇÜKCAN, Bilgi. **1961 Anayasası ve 1961 – 1965 Koalisyon Hükümetleri Dönemi** (Y. Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi SBE), 1997.
- METİN, Bayram. *“Sağlık Hakkı”*, Sağlık Akademisyenleri Dergisi, cilt:4, sayı:1 (2017), s.46-50.
- NALBANT, Fatih. **1961 Anayasası’nda İktisadî Düzenlemelere İlişkin Tartışmalar** (Y. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE), 2020.
- NİŞANCI, Şükrü. **Türk Siyasi Hayatı**, Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Erzurum, 2020.
- ODABAŞI, Sadiye. **Türk Hukukunda Grev Hakkının Sınırlandırılması** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE), 1997.
- OKUR, Mehmet. *“Milli Egemenlik ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”*, Atatürk Dergisi, cilt: 3, sayı: 1 (2000), s.289-304.
- OKUR, Nurdan. **Anayasa Hukuku Açısından Özel Hayatın Gizliliği ve Korunması** (Y. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE), 2010.
- OLCAY, Süphan. *“Konut Dokunulmazlığı Hakkı ve Konut Dokunulmazlığının İhlali Suçu”*, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt: 6, sayı:1 (2019), s.225-264.
- OLGUN, Kenan. *“Türkiye’de Cumhuriyetin İlanından 1950’ye Genel Seçim Uygulamaları”*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, cilt:27, sayı:79 (2011), s.1-36.
- ÖDEN, Merih. **Türk Anayasa Hukukunda Eşitlik İlkesi** (Y. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE), 1989.
- ÖLMEZTOPRAK, İnanç Kara. **Türk Anayasalarında İnsan Hakları** (Y. Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi SBE), 2011.

- ÖNAL, Aslıhan. **Türk Anayasa Hukukunda Sağlık ve Sosyal Güvenlik Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE), 2016.
- ÖNCEL, Mualla. – ÇAĞAN, Nami. – KUMRULU, Ahmet. **Vergi Hukuku Genel Kısım Cilt:1**, 2.Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1985.
- ÖNSOY, Rıfat. “*Sened-i İttifak ve Türk Demokrasi Tarihindeki Yeri*”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, cilt:4, sayı:1 (Aralık 1986). s. 24-37.
- ÖZBUDUN, Ergun. – YÜCEL, Bülent. **Anayasa Hukuku**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, Ağustos 2018.
- ÖZCAN, Ümit İlker. “*İlk Anayasamız Teşkilat-ı Esasiye'nin Hazırlanması Süreci*”, Hukuk Gündemi Dergisi, cilt/sayı: Atatürk Özel Sayısı, (2013), s.24-28.
- ÖZCAN, Orhan. **Türkiye’de Kooperatifçiliğin Tarihi Gelişimi ve Cumhuriyet Dönemi Kooperatifçiliği** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE), 2007.
- ÖZCAN, Zeynep. **Cumhuriyet Dönemi Dinî Hayat (1938-1950)** (Y. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE), 2014.
- ÖZDAĞ, Hüseyin. **Vergilerin Kanuniliği İlkesi ve Türk Vergi Hukukundaki Bazı Vergi Kanunlarında Maliye Bakanlığı’na Verilen Yetkilerin Değerlendirilmesi** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi SBE), 2015.
- ÖZDEN, Yücel. **Cumhuriyet Dönemi Türk Anayasalarında Temel Hak ve Özgürlüklerle İlgili Yapılan Düzenlemeler** (Y. Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi SBE), 2012.
- ÖZEL, Sadullah. **Anayasal Mülkiyet Hakkı Açısından Kamulaştırma** (Y. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE), 2013.
- ÖZENBAŞ BOYDAĞ, Nazmiye. **İnsan Hakları Ve Kamu Özgürlükleri**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, Ağustos 2018.
- ÖZÇELİK, A. Selçuk. “*Sened-i İttifak*”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, cilt:24, sayı:1-4 (1959). s. 1-12.
- ÖZER, Beytullah. **1982 Anayasasında Suç ve Cezalara İlişkin Esaslar** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE), 2008.
- ÖZERKMEN, Necmettin. “*Geçmişten Günümüze Türkiye’de Anayasa ve Yasalarda Sendikal Hakların Düzenlemesi ve Getirilen Kısıtlamalar*”, Ankara

- Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt: 43, sayı: 1 (2013), s.239-257.
- ÖZGENÇ, İzzet – ŞAHİN, Cumhur. “*İddia ve Savunma Hakkı*”, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt:5, sayı:2 (2001), s-.
- ÖZKAN, Asaf - TAŞDELEN, Esra. “*Türkiye’de Kişi Hak ve Özgürlüklerinin Gelişimi Bağlamında Hürriyet-i Şahsiye Kanunu*”, Atatürk Dergisi, cilt:8, sayı:1 (2019), s. 53-78.
- ÖZKORKUT, Nevin Ünal. “*Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devleti’ndeki Görünümü*”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt:51, sayı:3 (2002), s.65-84.
- ÖZKUL, Fatih. “*Anayasalarımızda Yargının Bağımsızlığı ve Tarafsızlığı*”, Ankara Barosu Dergileri, cilt/sayı:3 (2016), s.201-263.
- ÖZLÜK, Betül. “*Mülkiyet ve Zilyetlik Üzerine Düşünceler*”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt: 27, sayı: 1 (2019), s.139-166.
- ÖZTÜRK, Ahmet. “*Tek Parti Döneminde Basın Özgürlüğü*”, Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi, cilt: 5, sayı: 5 (Ocak 1994), s.137-144.
- ÖZTÜRK, Seçkin. **Türkiye’de Kültür Varlıklarının Korunması: İnsan Hakları Açısından Bir Değerlendirme** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE), 2019.
- POLAT, Ezgi Güzel. “*Osmanlıdan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı*”, Ankara Barosu Dergisi, cilt/sayı:3 (2011), s.128-157.
- SAMBUR, Bilal. “*Yeni Anayasada Din ve Vicdan Özgürlüğünün Düzenlenmesi*”, Liberal Düşünce Dergisi, sayı:66 (2012), s.93-102.
- SARAÇ, Osman. “*Kamu Yararı Kavramı*”, Maliye Dergisi, cilt/sayı:139 (2002), s.1-11.
- SARIAY, Ercüment. “*Takrîr-i Sükûn Kanununa Dair Bazı Düşünceler*”, Mütefekkir (Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi), cilt:2, sayı:4 (Aralık 2015), s.377-403.
- SEMİZ, Yasemin. “*Anayasa Mahkemesi’nin Çevre Hakkı Perspektifi*”, Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt:4, sayı:2 (2014), s.9-46.
- SEZER, Tijen Dündar. “*Dernek Kurma Özgürlüğünün İçeriği ve Gelişim Süreci Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt:10, sayı:1 (2008), s.1-58.

- SÜSLÜ, Güven *“Kültür Varlıklarının Korunmasında Mali Kolaylıklar Rejimi”*, Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, cilt/sayı:2 (2018), s.37-83.
- ŞAHBAZ, İbrahim. *“Bir Sosyal Hak Olarak Sağlık Hakkı”*, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, cilt/sayı:86 (2009), s.405-424.
- ŞAHİN, Adil. **Türkiye’de İnsan Hakları**. 1.Baskı. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş, 2005.
- ŞAHİN, Adil. *“Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda ve Türk Anayasa Hukukunda “Mülkiyet Hakkının Sınırlandırılması” Sorunu”*, Liberal Düşünce Dergisi, sayı:54 (Ocak 2009), s.85-103.
- SALİHPAŞAOĞLU, Yaşar. **Türkiye’de Basın Özgürlüğü** (Y. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE), 2007.
- SARIDOĞAN, Ebru. **Temel Hak ve Hürriyetlerin Korunması ve Anayasa Mahkemesi’ne Bireysel Başvuru Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi SBE), 2015.
- SEYHAN, Begüm. **Anayasa Hukuku Açısından Konut Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE), 2019.
- SÖĞÜTLÜ, Mahmut Yalçın. **Siyasi Parti Özgürlüğü** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE), 2006.
- SÖNMEZ, Muazzez. **Türkiye’de ve Dünyada Haberleşme Özgürlüğünün Gelişimi** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi), 1999.
- ŞAHİN, Esra. **Kıyılardan Yararlanma** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE), 2010.
- ŞEN, Murat. *“İnsan Hakları Bağlamında Çalışma Hakkı”*, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, cilt:20, sayı:1 (2014), s.143-162.
- ŞENEL, Leyla. **Anayasalarda İnsan Hak ve Özgürlüklerinin Tanınması Sorunu** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi SBE), 2019.
- ŞENGÜL, Gülay. **1961 Anayasasının Hazırlanmasındaki Tarihsel Süreç** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi SBE), 2011.
- ŞENOĞLU, Fuat. **Türk Mevzuatında İnsan Hakları ile İlgili Düzenlemeler ve Avrupa İnsan Hakları Normu** (Y. Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi SBE), 2005.

- ŞİMŞEK, Suat. **“1982 Anayasasında Toprak Mülkiyeti”**, <https://gayrimenkulmevzuati.com/1982-anayasasina-gore-toprak-mulkiyetinin-temel-esaslari/>, gayrimenkulmevzuati.com, (Erişim Tarihi: 10 Ekim 2020).
- TALAS, Cahit. **“Çalışma Hakkı ve Türkiye’deki Durum”**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, cilt:46, sayı:1 (1991), s.407-421.
- TANÖR, Bülent. **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**. 27.Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- TAŞKIN, Ş. Cankat. **“Bilgi Edinme ve Dilekçe Hakkı”**, Kazancı Hukuk Araştırmaları Dergisi, cilt/sayı: 99 (2012), s.172-236.
- TAŞKIN, Mine BAŞBAYRAKTAR. **Türk Anayasal Düzeninde Sendika Kurma Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi SBE), 2005.
- TİKVEŞ, Özkan. **“Anayasada On Beş Yıllık Dönemde (1961 - 1976) Yapılan Değişiklikler ve Ekler”**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt:34, sayı:1 (1977), s.19-60.
- TOPUZKANAMIŞ, Şafak EVRAN. **“1982 Anayasasında Temel Hak ve Özgürlükler**, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt:21, Prof. Dr. Durmuş TEZCAN’a Armağan Özel Sayısı (2019), s.1767-1793.
- TUNA, Tayfun. **Türk Hukukunda Kamulaştırma ve Kamulaştırmaz El Atma Yoluyla Mülkiyet Hakkına Müdahale ve A.İ.H.M’nin Mülkiyet Hakkına Müdahalelere Bakışı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi SBE), 2012.
- TUNCA, Merda Elvan. **İşçinin Dinlenme Hakkı** (Y. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE), 2013.
- TUNÇ, Hasan. **Türk Anayasa Hukuku**, 1.Baskı. Ankara: Gazi Kitabevi, 2018.
- TUNÇ, Hasan. – BİLİR, Faruk. - YAVUZ, Bülent. **Türk Anayasa Hukuku**, 2.Baskı. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- TURHAN, Aydın. **“İnsan Hakkı Kuşakları Arasındaki Tamamlayıcılık İlişkisi”**, İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt:4, sayı:2 (2013), s.357-378.
- TÜRE, Fatih. **“Türkiye’de Siyasal Egemenlik Kavramının Gelişimi: Osmanlı’dan Cumhuriyete Tarihsel Süreç”**, Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, cilt:3, sayı:4 (2005), s.28-51.

- ULUGÖL, Mehmet Cem. **Osmanlı Ve Türkiye’de Vatandaşlık Kavramı, Azınlıklar Üzerinde Etkisi ve Uygulamaları** (Y. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi SBE), 2009.
- ULUTAŞ, Ejder. *“Türkiye’de Vatandaşlık ve Anayasal Süreç”*, Akademik İncelemeler Dergisi, cilt:9, sayı:1 (2014), s. 73-102.
- UYAN, Regaip. **Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Anayasalarının Hazırlanışı ve Değişiklikleri** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi SBE), 2009.
- UZ, Abdullah. *“Anayasal Bir Hak Olarak Kamu Hizmetine Girme Hakkı ve Liyakat İlkesi”*, İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt: 2, sayı: 1 (2011), s. 59-94.
- ÜLGEN, Özen. **Türk Hukukunda Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Özgürlüğü** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Galatasaray Üniversitesi SBE), 2004.
- ÜLKER, İbrahim *“Hukukun Genel İlkeleri Bağlamında Kanun-ı Esasi’deki Yargılamaya İlişkin Hükümlerin Değerlendirilmesi”*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt: 21, sayı: 2 (2013), s. 101-124.
- ÜLTANIR, Memnune Sıla. **Türkiye’de Kooperatifçiliğin Tarihsel Seyri: Devlet İnisyatif-i-Kalkınma İdeali** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE), 2019.
- ÜNLÜ, Tuğba. **Eşitlik İlkesi ve Pozitif Ayrımcılık** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE), 2009.
- VAROL, Esra. **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Göre Konut Dokunulmazlığı Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE), 2008.
- VURAL, Hasan. *“Anayasada Din Özgürlüğü”*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, cilt:69, sayı:2 (2014), s.241-278.
- YAMAÇ, Müzehher. *“İlk Anayasa (1876 Kanun-i Esasi)”*, Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 3, sayı: 5 (2014). s.54-68.
- YAPAR, Alp Giray. **Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Düzenleme Hakkı** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi SBE), 2018.
- YAVUZER, M. Salih. *“Osmanlı İmparatorluğu’nda Din ve Vicdan Özgürlüğü”*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt:10, sayı:1 (Mart 2012), s. 221-247.

- YEĞEN, Mesut. **“Türkiye’deki Kürt Sorunu Örneği Yeni Anayasa Eski Vatandaşlık”**, Liberal Düşünce Dergisi, cilt/sayı: 50 (2009), s.55-65.
- YENİAY, Lokman. **Kamulaştırma İşlemi** (Y. Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi SBE), 2013.
- YETİM, Cafer. **Anayasallaşma Sürecinde Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası Kişi Hak Ve Ödevlerinin Sınırlandırılmasının İncelenmesi** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi SBE), 2019.
- YILDIRIM, Yüksel. **Türk Kamu Hukukunda Bilim ve Sanat Hürriyeti ve Uygulamaya Yansımaları** (Y. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi SBE), 2019.
- YILDIZ, Ferhat. **“Türk Anayasal Tarihi Çerçevesinde Basın Özgürlüğü Üzerine Bir İnceleme”**, Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, cilt/sayı: 4 (2014), s.430-458.
- YILDIZ, Nuran. **“Demokrat Parti İktidarı (1950 - 1960) ve Basın”**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, cilt:51, sayı:1 (1996), s.481-505.
- YÜRÜK, Ayşe Tülin. - SELVİ, Kıymet. **İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, Ağustos 2005.
- ZABUNOĞLU, Hamdi Gökçe. **Siyasal Hak ve Özgürlüklerin Kapsamı ve Sınırları** (Y. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE), 2012.

ÖZGEÇMİŞ

Ömer Faruk SUSOY, Karabük'ün Safranbolu ilçesindeki Safranbolu Fatih Anadolu Lisesinden 2013 yılında mezun oldu. 2017 yılında lisans eğitimini Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümünde tamamlayarak mezun oldu. 2019 yılında da Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalında yüksek lisans eğitimine başladı.